

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Жарко Д. Војновић

МАНАСТИРСКЕ БИБЛИОТЕКЕ НА ПОДРУЧЈУ
КАРЛОВАЧКЕ МИТРОПОЛИЈЕ У 18. ВЕКУ

докторска дисертација

Београд, 2018.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY

Žarko D. Vojnović

MONASTERY LIBRARIES ON THE TERRITORY
OF THE METROPOLITANATE OF KARLOVCI
IN XVIII CENTURY

Doctoral dissertation

Belgrade, 2018.

УНИВЕРСИТЕТ В БЕЛГРАДЕ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Жарко Д. Войнович

МОНАСТЫРСКИЕ БИБЛИОТЕКИ
КАРЛОВАЦКОЙ МИТРОПОЛИИ В 18. ВЕКЕ

докторская диссертация

Белград, 2018.

Ментор:

Проф. др Гордана Стокић Симончић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Катедра за библиотекарство и информатику

Чланови Комисије:

Проф. др Светлана Томин, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек за српску књижевност

Проф. др Жељко Вучковић, Универзитет у Новом Саду, Педагошки факултет у Сомбору

Датум одбране:

МОНАСТИРСКЕ БИБЛИОТЕКЕ НА ПОДРУЧЈУ КАРЛОВАЧКЕ МИТРОПОЛИЈЕ У 18. ВЕКУ

Сажетак:

Докторска дисертација бави се феноменом манастирских библиотека на територији Карловачке митрополије у 18. веку. Полазећи од општег значаја манастира за српску историју, рад анализира њихову повезаност са културом књиге. Пошто су манастирске библиотеке најстарије српске књижне збирке, са вековним континуитетом, било је потребно установити њихово стање на подручју Митрополије у 18. веку, кад долази до бурних политичких и друштвено-културних промена. Пошто је објашњен разлог постојања такве врсте библиотека, представљено је и образовање које се стицало у манастирима у контексту опште црквене историје, усмерено на само монаштво и на свет ван манастира. Дата је периодизација њиховог развоја, при чему је установљено да 18. век доноси корените промене у смислу модернизације. Са историјског становишта дата је њихова структура (рукописна, рана штампана српска књига, нововековна рускословенска, српска књига 18. века и страна књига).

Пошто су описане традиционалне везе српских манастира са Русијом, пре свега руска помоћ у књигама, нарочита пажња посвећена је преображају садржаја манастирских библиотека у то време због наглог продора руске књиге. При том је представљена историја књижне контроверзе у Русији у другој половини 17. века и последице које је имала на српске културне прилике. Описана је рецепција овог процеса код Срба, која се огледала у планском раду карловачких митрополита на нормативизацији тих збирки, окончаној њиховом русификацијом и избацивањем српске књиге из литургијске употребе.

Потребна пажња је обраћена и на квантитативно-квалитативни развој до којег долази, при чему је установљена и жанровска метаморфоза традиционалног састава збирки, јер до краја века богослужбена књига остаје у мањини због продора других врста књига на разним језицима. Приказана је и улога финансијског чиниоца у настајању збирки, а потом начињен и широк преглед њиховог формирања, обнављања и попуњавања путем планске куповине, приложничких дарова, писања и преписивања, поправљања и наслеђивања

књига, допуњен феноменом присилних миграција манастирских библиотека током ратова.

Утврђено је и да српско библиотекарство има свој зачетак у манастирима, при чему су обрађени његови основни аспекти (смештај, администрација, протокаталогизација, питање библиотекара, итд.). На овај начин је доказана полазна теза о манастирским збиркама књига као библиотекама у пуном смислу, које садрже већи део елемената карактеристичних за модерно доба. На крају је описано и настајање личних монашких библиотека као подзбирки, при чему је показана директна веза образовања монаха са њиховим садржајем и величином. Све ове теме доведене су систематски у везу са општим друштвено-политичким стањем времена како би се установио реалан контекст и стекао увид у реалан значај ових промена за даљи ток српске историје.

Показано је да су на изглед манастирских библиотека увелико утицале политичке и друштвене околности, те да се њихова судбина може довести у тесну везу са судбином народа, као и да представљају огледало свог доба. Резултат је дат у статистичком пресеку, који пружа слику о динамичним променама у оквиру манастирских збирки. На светлост дана изнесени су манастирски инвентари као прворазредни историјски документи, чијом је анализом утврђен развој библиотека до краја 18. века.

Закључено је да манастирске библиотеке, осим што представљају извориште националне историје књиге и библиотекарства, кроз цео 18. век чувају своју традиционалну културну улогу, као чувари најзначајнијих тековина претходних времена и медији интелектуалних и културних токова новог времена. На тај начин је активно сачуван и развијан и српски национални и верски идентитет, што манастирским библиотекама нарочито даје на важности.

Овако конципиран рад, са резултатима до којих се дошло, омогућава писање опште историје српских манастирских и других црквених библиотека, што ће бити један од најважнијих доприноса историји националног библиотекарства и културе књиге.

Кључне речи

Карловачка митрополија, 18. век, библиотеке манастира, књига, рукописна, рана штампана, рускословенска, богослужбена, русификација, збирке, инвентари, каталози, личне библиотеке

Научна област:

Библиотекарство и информатика

Ужа научна област:

Историја библиотека, историја библиотекарства, теорија библиотекарства

УДК:

027.6:271.222(497.11)-523.6

271.222(497.113 Сремски Карловци)-9“18“

MONASTERY LIBRARIES
ON THE TERRITORY OF THE METROPOLITANATE OF KARLOVCI
IN XVIII CENTURY

Summary:

The doctoral dissertation deals with the phenomenon of the monastic libraries in the territory of the Karlovac Metropolitan Diocese in XVIII century. Starting from the general importance of monasteries for the Serbian history, one analyses their connection with the book culture. Since monastic libraries are the oldest Serbian book collections, with a century-old continuity, it has been necessary to determine their condition in the Metropolitan Diocese in XVIII century, a time of the turbulent political and social-cultural changes. After explaining the reason for such libraries' existence, one has presented the education that was gained at the monasteries in the context of the general history of the church, directed to both the monasticism and the world outside the monastery. One has also given the periodization of their development, establishing at the same time the fact that XVIII century brought radical changes in terms of modernization. From the historical point of view, one has presented their structure (manuscripts, early Serbian printed books, modern history Russo-Slavonic books, XVIII century Serbian books and foreign books).

Having described the traditional ties of the Serbian monasteries with Russia, above all the Russian support concerning books, one has given special attention to the transformation of the monastic libraries' contents of that time owing to the sudden influx of Russian books. At the same time one has presented the history of the book controversy in Russia in the second half of XVII century and the consequences it had for the Serbian cultural circumstances. One has described the reception of this process among the Serbs, which reflected itself in the systematic work of Karlovac metropolitans in regard to the normativization of those collections, ending with their Russification and the exclusion of Serbian books from liturgical use. Particular attention has been paid to the consequent quantitative-qualitative development, and one has also determined the genre metamorphosis of the collections' traditional constitution, since there was a small number of religious service books by the end of the century due to the influx of other kinds of books in different languages. One has shown the role of the financial factor regarding the genesis of the collections, and one

has also made a broad survey of their forming, renewing and completing by means of systematic purchase, donors' gifts, writing and rewriting, restoring and inheriting books, adding to it the phenomenon of the forced migrations of monastic libraries during the wars.

One has concluded that Serbian librarianship has its beginning at the monasteries, covering their basic aspects (storage, administration, protocatalogization, question of librarians etc.). In that way one has proved the starting thesis of the monastic collections of books as of libraries in the full sense, which consist to a considerable degree of the elements characteristic of the modern times. Finally, one has also described the originating of personal monastic libraries as subcollections, showing at the same time the direct connection between their contents and size and the education of the monks. All of these themes have been brought in systematic connection with the general social-political circumstances of the time so that one should determine the real context and recognize the real importance of the mentioned changes for the further course of Serbian history.

One has shown that the appearance of the monastic libraries was to a large degree affected by the political and social circumstances, and that their fate can be connected to the fate of the people; one has also shown that they represent the mirror of their time. The result has been given through statistical data, which serve as a picture of dynamic changes concerning monastic collections. One has also presented the monastic inventories as the first-rate historical documents, and through their analysis one has established how libraries developed till the end of XVIII century.

One has concluded that monastic libraries, apart from representing a source of the national history of books and librarianship, played through the entire XVIII century their traditional cultural role, as the keepers of the most significant heritage of the former times and the media of the intellectual and cultural courses of the new age. In that way Serbian national and religious identity, too, has been actively preserved and developed, which attaches particular significance to monastic libraries.

A work of such concept and with such results enables one to write a general history of Serbian monastic and other church libraries, which will be one of the most important contributions to the history of national librarianship and book culture.

Key words:

Monastery library, Metropolitanate of Karlovci, 18th century, history, collection, book, liturgical books, russification

Scientific field:

Library and information science

Scientific subfield:

History of libraries, history of librarianship, theory of librarianship

UDC:

027.6:271.222(497.11)-523.6

271.222(497.113 Сремски Карловци)-9“18“

САДРЖАЈ

УВОД

1. УЛОГА МНАСТИРА У СРПСКОЈ КУЛТУРИ И ЊИХОВО СТАЊЕ У 18. ВЕКУ

2. 1. Карловачка митрополија

2. МНАСТИРСКЕ БИБЛИОТЕКЕ КОД СРБА ДО КРАЈА 18. ВЕКА

2. 1. Појам и значај српске манастирске библиотеке

2. 2. образовање у манастирима

2. 3. Структура манастирских библиотека на подручју Карловачке митрополије

2. 3. 1. Рукописна књига

2. 3. 2. Рана српска штампана књига

2. 3. 3. Нововековна рускословенска књига

2. 3. 4. Српска књига 18. века

2. 3. 5. Страна штампана књига

2. 4. Руски утицај на манастирске библиотеке на тлу Карловачке митрополије у 18. веку

2. 4. 1. Везе манастира са Русијом у 17. и 18. веку

2. 4. 2. Никонова реформа и српске везе

2. 4. 3. Русификација и покушаји нормирања

2. 4. 4. Административно установљење норматива

2. 4. 5. Преображај манастирских библиотека Карловачке митрополије

3. ФОРМИРАЊЕ, ОБНАВЉАЊЕ И ПОПУЊАВАЊЕ МНАСТИРСКИХ БИБЛИОТЕКА

3. 1. Опште стање

3. 2. Квантитативно-квалитативни развој манастирских библиотека од почетка до краја 18. века

3. 3. Материјални фактор у опремању библиотека

3. 4. Начини формирања, обнављања и попуњавања манастирских библиотека

3. 4. 1. Куповина

3. 4. 2. Поклони

3. 4. 3. Писање / Преписивање

3. 4. 4. Поправка књига

3. 4. 5. Наслеђивање

3. 4. 6. Принудне миграције манастирских библиотека

4. МАНАСТИРСКО БИБЛИОТЕКАРСТВО

4. 1. Смештај књига
4. 2. Административни статус књиге у оквиру манастирске библиотеке
4. 3. Класификација књига у манастирским библиотекама
 4. 3. 1. Протокаталогизација
4. 4. Манастирски библиотекар?
4. 5. Бележење манастирских библиотека
4. 6. Однос манастирске библиотеке са спољашњим светом

5. ЛИЧНЕ МОНАШКЕ БИБЛИОТЕКЕ

ЗАКЉУЧАК

ПРИЛОЗИ

- Прилог 1: Библиотеке фрушкогорских монаха 1753. г.
Прилог 2: Библиотеке фрушкогорских манастира 1753. г.
Прилог 3: Бројно стање библиотека фрушкогорских манастира 1753. г.
Прилог 4: Манастир Бездин, инвентар 1783. г.
Прилог 5: Манастир Јазак, инвентар 1775. г.
Прилог 6: Манастир Бешеново инвентар 1775. г.
Прилог 7: Манастир Врдник, инвентар 178? г.
Прилог 8: Манастир Грабовац, инвентар 1787. г.
Прилог 9: Манастир Крушедол, инвентар 1775. г.

ЛИТЕРАТУРА

Индекс манастира

Индекс имена

УВОД

Историја српског библиотекарства суштински је, својим основним пореклом, везана за манастире. И најзначајнији тренуци историје српске књиге везани су управо за манастирске библиотеке. Оне стоје у самом темељу српског библиотекарства, а неколико векова чине и његов главни садржај. Досад стечена научна знања о српској књизи дозвољавају нам и да се позабавимо питањем њеног статуса у оквиру књижних збирки, које свакако имају своју сопствену логику развоја и одређене законитости успостављене током њиховог вековног постојања, на првом месту у оквиру манастира, чије континуално бивствовање омогућава утемељено бављење овим важним сегментом историје националне културе. О српској књизи, како рукописној, тако и раној штампаној, па и оној 18. века, речено је много, а о самим збиркама у којима су се налазиле – ипак изузетно мало. Историја националног библиотекарства, као важан део српске библиологије, рекло би се, још је увек у повојима,¹ што се свакако односи и на њене поткатоорије, од којих је свакако најбитнија, најпревасходнија, историја манастирских библиотека, њен истински угаони камен. Чини се да је један од важнијих задатака српске хуманистике, у оном њеном сегменту који се занима историјом књиге, научно попуњавање таквих недостатака. О животу књиге не зна се довољно, нити се зна како треба, ако се она не смести у своје примарно физичко и духовно окружење – библиотеку. Тако се ни о историји књиге не може говорити у довољној мери утемељено, ако се то чини ван тог природног

¹ То је свакако последица чињенице да је у повојима још увек и сама национална библиологија, наука о књизи као објекту у најширем смислу, која би, логично, требало да буде темељ свих аспеката бављења књигом, па тако и историјом библиотека и библиотекарства.

контекста, чије жариште, у српском случају, чине управо манастирске библиотеке.

У српској библиологији нема нити једне веће студије која би се бавила искључиво манастирским библиотекама, и то са становишта науке о библиотекарству; такође, не постоји ниједна о црквеним библиотекама уопште, која би покушала да осветли главне феномене њиховог постојања. Иста је ствар и са општом националном историјом библиотека. То значи да нашој науци још увек недостају систематска знања о њима, као и да нису на одговарајући начин постављена ни одговарајућа питања. Као што је већ речено, о старим српским библиотекама „писало се најчешће успут и другим поводима“.² Заиста, и манастирске библиотеке помињане су само у оквиру монографија посвећеним манастирима, углавном као делови ризница, при чему често нема говора о начинима њиховог формирања, о развијању и другим важним аспектима, што значи да ни истраживање старијих библиотека и старијег српског библиотекарства – чији важан део чини историја библиотека и библиотекарства 18. века – не може почивати на теоретски стабилним темељима. Манастирска библиотека најчешће се не гледа као организам са својим особеним законитостима, него као скровиште историјских, филолошких, уметничких итд. информација. Тим пре таквих библиолошких радова нема ни о манастирским библиотекама на подручју Карловачке митрополије, што управо представља тему ове дисертације. Све то значи да се ради о пољу у великој мери необделаном, које тек чека своје истраживаче.

Докторска дисертација „Манастирске библиотеке на подручју Карловачке митрополије у 18. веку“ стога има за циљ да обради питање српских манастирских библиотека на подручју Карловачке митрополије у 18. веку. Овај век је за националну историју књиге врло важан, јер повезује два суштински веома различита периода српске историје: у њему се окончава продужено трајање српске средњовековне културе, а започиње, на територији Хабзбуршке монархије, једно сасвим ново раздобље, које ће српску историју и културу упутити сасвим новим стазама. Уосталом, то је стално место опште историје и историје културе, а такво се схватање неминовно мора одразити и на историју књиге и библиотека. У овом периоду рекапитулирају се достигнућа претходних

² Гордана Стокић Симончић, *Књига и библиотеке код Срба у средњем веку*, (Панчево: Градска библиотека, 2008), 8.

векова, сабирају њихови плодови – тачније је можда рећи: оно што је остало од њих после дужег раздобља стагнације у доба османске окупације, и на том темељу покушава се подићи нова зграда, и то новим средствима и новим знањима, која су понекад у потпуној супротности са старим. У таквом су се положају, наравно, обреле и српске манастирске библиотеке Карловачке митрополије.

Проблеми с којима се истраживач ове теме суочава, никако нису мали. Непостојање основа историје манастирских библиотека значи да нису познати, то јест теоретски и практично обрађени, основни феномени њихове егзистенције. Осим тога, о њима је у потпуности немогуће говорити без претходног покушаја разјашњавања неопходности постојања библиотека у оквиру манастира. Другим речима, потребно је најпре проговорити о самом монаштву, разлозима настајања манастира, њиховој сврси, а потом и о литургијском животу који се у њима одвија као основном импулсу стварања библиотека, без чега би ова тема остала сасвим апстрактна. Након тога морају се редом установити све релевантне околности њиховог постојања, и то увек у задатом историјско-географском оквиру, при чему ће посебна пажња морати потом обратити на промене до којих долази у 18. веку на територији Хабзбуршког царства. При том се, наравно, неопходним показује анализа политичке ситуације у којој се у то време нашао српски народ, као и објашњавање основних разлога настајања Карловачке митрополије као институционалног оквира српске националне аутономије.

Формирање манастирске библиотеке последица је саме суштине монашког живота у манастиру, чему она дугује и свој састав. Разуме се да је стога неопходно говорити о њој, како са синхронијског, тако и дијахронијског становишта, који се дугује вековном континуитету којег остварују ове збирке. Само по себи је јасно да најпре треба дати периодизацију као методолошки оквир. Свакако да се из тог разлога могу установити и разни историјски слојеви у њиховом садржају, од којих су многи везани и за историјске фазе развоја српске књиге. То доводи до проблема извора манастирских библиотека, тј. како принципа њиховог формирања, тако и путева и начина на које књиге до њих стижу, свакако разноврсних. Из практичних разлога биће потребно дати и класификацију садржаја тих збирки, повезану са унутрашњом логиком развоја. Оно што је, с тог аспекта, карактеристично за 18. век, јесте успостављање

тесних веза са Русијом, које су најпре у културном смислу, због све већег недостатка српске књиге, биле практично питање, а потом и питање начина одржавања конфесионалног и националног идентитета. Све то ће имати несагледиве последице, не само по садржај манастирских библиотека, него и на комплетан преображај српског духовног и интелектуалног живота у овом раздобљу. То је и разлог што ће се морати повести рачуна о административној брзи духовних власти Карловачке митрополије за њихово нормативно обнављање и попуњавање, које је манастирске библиотеке усмерило на сасвим нове путеве, при чему је важна стандардизација њиховог садржаја. Познато је да српска култура у овом периоду доживљава програмску русификацију, па се може очекивати и њен знатан утицај на манастирске збирке. На исти начин се може претпоставити и темељна промена у монашком образовању, заснована на новом садржају библиотека, што се неминовно мора одразити и на поље утицаја које манастир има на своју околину. Бурне историјске околности у којима се српски народ нашао пред крај 17. и у 18. веку изазвале су миграције огромне масе становништва према северу, а слично се, као што се зна, дешавало и са монасима, због чега је свакако потребно открити шта се у таквим приликама могло збивати са њиховим библиотекама. За историју и теорију библиотекарства од нарочитог је значаја и утврђивање основа и почетног развоја појединих библиотечких функција и аспеката пословања које данас познајемо у савременом библиотекарству, а то су начини формирања збирки, статус појединачне књиге у оквиру збирке и положај саме збирке у оквиру манастира, смештај књига у манастиру, диференцијацију у оквиру збирки, административно старање за књиге (инвентарисање и евентуална каталогизација, бележење набавке, власништва, чување, кориштење, итд.), као и улогу библиотеке манастира у широј заједници. На концу, свакако је од великог значаја и питање личних монашких библиотека, јер се прве личне библиотеке, о којима постоје директна сведочанства и које су сачуване до данашњег дана, формирају управо у 18. веку. Овако конципиран истраживачки рад на проучавању вероватно најважнијег сегмента историје српског библиотекарства, овде примењен на једну специфичну географско-хронолошку тачку, у много чему преломну, као што је 18. век, требало би да представља значајан допринос и историји српске културе.

Иако је литература о 18. столећу код Срба веома обимна, врло је оскудна о питању којим се овде бавимо, због чега је неопходно прочешљати све доступне историјске студије које се и макар мало дотичу манастира, не би ли се дошло до потребних информација. Посебно су важни објављени историјски извори, и то врло често они који представљају административну грађу, насталу као резултат деловања органа Карловачке митрополије, њених епархија и самих манастира, између којих се у ово време, нарочито како се век ближи крају, одвија редовна службена комуникација, чији се значајан део тиче онога што данас сматрамо историјом културе, при чему су од велике важности и чисто статистички моменти; велик део такве грађе објавио је Димитрије Руварац. Праве ризнице информација представљаће и извори сабирани по формалним критеријумима, попут неизбежних *Старих српских записа и натписа* Љубомира Стојановића, као и материјал који не потиче сасвим из српских руку, попут оног што га је из руских архива и библиотека исписао Стеван Димитријевић. Међутим, у потрази за релевантним подацима од превасходног значаја су примарни историјски извори који до данас нису угледали светлост дана. Они су двојаки – манастирски и ванманастирски, а истовремено – библиотечки и архивски. Наиме, саме манастирске библиотеке (уколико су сачуване) најбољи су сведоци свог постојања: с једне стране зато што је њиховом садржајном анализом могуће установити темпо и логику развоја од почетка до краја 18. века (укључујући ту и оно што је наслеђено из ранијег периода), а с друге стране јер мноштво рукописних записа нађених на књигама речито говори о многим аспектима њиховог постојања које данас без недоумице можемо назвати библиотекарским. Осим тога, од огромне важности су и саме манастирске архиве, у којима се може наћи велика количина обавештења везаних за тему којом се рад бави. Та обавештења редовно су врло конкретна, а свакако су међу њима на првом месту инвентари манастирске имовине, у оквиру којих се, као што се добро зна, пописују и библиотеке. Међутим, најбитнијим чиниоцем показало се чврсто административно устројство Карловачке митрополије, у чијем се центру, Сремским Карловцима, плански сабирала сва документација везана за живот Митрополије, па тако и документација о њеним манастирима, због чега је готово све релевантне информације могуће наћи на једном месту, у данашњем Архиву Српске академије наука и уметности у овом месту. Од сличног значаја су свакако и епархијски архиви који редом садрже идентичну

грађу, а потом и секундарне збирке, попут збирке Радослава Грујића у Музеју Српске православне цркве у Београду. Најважнији део рада заснован је на овој врсти необјављене грађе, чији ће се примери као илустрација дати у виду прилога.

Досадашњи рад на историји манастирских библиотека још ни изблиза не омогућава било какву синтезу. То се тиче како опште историје, тако и историје 18. века. Једини изузетак је волуминозно дело Чедомира Денића *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века* (Београд, 2010). Настала на темељу истоимене докторске дисертације одбрањене 1991. године, ова студија износи право обиље важних података о овој теми, скупљених углавном из богатог материјала Архива САНУ у Сремским Карловцима, чији је аутор био дугогодишњи радник и управник. Међутим, одсуство систематичности у приступу, организацији и излагању грађе, преопширни уводи у свако поглавље који крећу од древних цивилизација, непостојање проблемског приступа, предуге дигресије и склоност да се износи све што се зна, учинили су ову књигу тешко употребљивом, претварајући је у море информација без иједне обале. Ипак, то богатство обавештења знатно је помогло у изради ове дисертације, дајући у значајном броју случајева доста материјала за поткрепљење описа феномена који ће надаље бити изнесени и обрађени.

У недостатку посебних студија, као једини досад узоран текст о манастирској библиотеци може се истаћи онај који је саставио Димитрије Богдановић као опширан и детаљан увод у свој *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара* (Београд, 1978). Располажући пре свега темељним познавањем проблема српске средњовековне књиге (што је једини начин ауторитетног бављења овом темом), аутор је успео да уочи феномене, постави права питања о настајању и развоју једне библиотеке, као и да на прави начин одговори на њих. Нажалост, тај труд, иако по свему примеран, неће наћи свог настављача међу домаћим посленицима науке о библиотекарству, па тако неће бити све до данас примењен ни на простор и време истакнуто у наслову ове дисертације.

Научно занимање за манастире, па делом и за њихове библиотеке, појавиће се у сам освит нове српске историографије, у карловачком кругу око

митрополита Стратимировића,³ где ће бити инспирисано настајање малих монографија четири српска манастира: Викентије Љуштина⁴ писаће о Златици и Месићу (обе штампане у Будиму 1798), Викентије Ракић⁵ о Фенеку (Будим, 1799), а Јоаникије Милковић⁶ о Војловици (Будим, 1801). У две последње знатна пажња биће усмерена на најстарије књиге манастирских библиотека као носиоце важних историографских информација у време редукције манастира у Хабзбуршком царству у осмој деценији 18. столећа.⁷ Први прави библиолошки труд, нажалост недовршен и необјављен у своје време, подuzeће Лукијан Мушицки, у оквиру своје идеје да, са библиографске тачке гледишта,⁸ региструје целокупну културу српске књиге, што је требало великим делом обавити управо на материјалу манастирских библиотека Карловачке митрополије. Каснији покушаји бављења манастирским библиотекама односиће се на појединачне случајеве, углавном у облику описа и пописа књига једног манастира, и то оних најстаријих, што је свакако последица новопробуђеног интересовања за националну прошлост, без претензија да се ишта каже макар о историји саме библиотеке, као што су текстови Георгија Магарашевића о манастиру Бођани (*Летопис Матице српске*, 11/1827), Ковиљу (исто, 14/1828) и Беочину (исто, 15/1828). Несумњиво да су они били последица програмског текста Вука Караџића објављеног у *Даници* за 1826. под насловом „Почетак описанија српски намастира“, чија трећа тачка тражи да се извиди „шта има у њему од стари књига“, ради расветљавања тамошњег покривене прошлости. И каснији радови који у виду буду имали манастирске библиотеке углавном ће се њима бавити са ових аспеката, углавном из општеисториографског интереса и са становишта филологије, потом и историје књижевности, али не и књиге; доцније ће оне постати и ризница материјала за историчаре уметности, а такво стање остаје све до данас. Као утешна се може навести чињеница да се одавно монографије манастира ипак не пишу без озбиљнијег осврта на њихове књижне збирке, при чему се, природно, највећа пажња поклања рукописним и раним

³ Стефан Стратимировић (1757-1836); будимски епископ од 1786, од 1790. карловачки митрополит.

⁴ Викентије Љуштина (1761-1805); од 1796. архимандрит манастира Месића.

⁵ Викентије Ракић (1750-1818); најпре парохијски свештеник, потом монах у Фенеку, игуман.

⁶ Јоаникије Милковић (1765-1822); од 1796. игуман манастира Војловице.

⁷ О ове четири књижице писаће најисцрпније Дејан Медаковић, *Истраживачи српских старина*, (Београд: Просвета, 1985), 63-84.

⁸ Душан Панковић, *Српске библиографије 1766-1850* (Београд: Народна библиотека Србије, 1982), 32-50.

српским штампаним књигама, наравно, без бављења манастирском библиотеком као засебним феноменом. Исто се односи и на узорне археографске послове: историчару српске књиге и библиотека и овакав приступ, међутим, може бити драгоцен, јер износи важне податке који се могу искористити на специфичан начин.

У међувремену, појава студије Гордане Стокић Симончић *Књига и библиотеке код Срба у средњем веку* (Панчево, 2008), чији је један део посвећен манастирским библиотекама, омогућила је да се поставе одређени методолошки темељи за истраживање овог проблема, што се досад ипак није десило, ни на општем, ни на појединачном плану. Досад једина студија о једној манастирској библиотеци, која је покушала расветлити нека од важних питања са становишта науке о библиотекарству, јесте она о збирци манастира Војловице под насловом *Кућа на камену* (Београд, 2015), коју је саставио аутор ове дисертације, испоставиће се, као опитну вежбу за њено писање. Рад који следи, треба веровати, иако ограничен на један нетипичан век и на простор који великим делом више није насељен Србима у толикој мери као тада, помоћи ће у извесној мери да се дубље проблематизује и утемељи будуће истраживање манастирских и уопште црквених књижница, а и историја целокупног српског библиотекарства, која је све до дубоко у 18. век (на српском простору јужно од Саве и касније), најтешње везана за манастирске библиотеке.

1. УЛОГА МАНАСТИРА У СРПСКОЈ КУЛТУРИ И ЊИХОВО СТАЊЕ У 18. ВЕКУ

Околност да у средњовековној Србији нису сачувани градови и владарски дворови, а јесу многобројни манастири, говори много о карактеру народа и државе. Уз то, чињеница да је вера најбоље чувана управо у њиховој околини, сведочи да је њихова улога у националној историји веома велика. Димитрије Крестић,⁹ крушедолски игуман, препричава дијалог једног крушедолског јеромонаха са „блаженим Доситејем“ (Обрадовићем), којем је, критикујући његов несмотрено изрицан јавни став о „бесполезности манастира у општеству“, објашњавао да су се Срби у Босни потурчили, јер су тамо била само два манастира, па народу није било никакве утехе ни заклона од „стра и гоненија турскога“, за разлику од Србије, пуне манастира, који су сачували народ у вери. Крестић тврди да се Доситеј (а то је било 1807. године) дубоко замислио над тим.¹⁰ Један од најбољих српских беседника Никанор Грујић овако је то, у онда владајућем романтичарском расположењу, изрекао о празнику Светог Саве пред окупљеним народом у фрушкогорском манастиру Кувеждину, чији је био настојатељ:

⁹ Димитрије Крестић (1762-1843); од 1807. игуман Крушедола.

¹⁰ Димитрије Крестић, *Споменъ древности фрушкогорскихъ монастырей*. (Нови Сад: Штампарија Павла Јанковића, 1840, 4-5. „Света места! Ви сте онда једно једино прибежиште православној вери били, кад је свирепа рука ислама немилостиво губила све што се хришћанско називало. У вашим божественим недрама своју горку судбу оплакивало је уцвело сербство, под вашим заштителним кровом сачувало се от очајанија и тужно сердце своје крепком надеждом на Бога свагда је хранило. У вашим тајним зидинама божствене песме сачувале су дремајући дух од вечитог сна и моралне смрти.“ Исто.

„Ти споменици и сведоци свете и побожне прошлости народне, допратили су нас с песмама и приповеткама до овог времена и века, и стоје ето и данас међу нама, као духовни градови, који помажу на много страна расејаном народу да одржи народну свест своју, и у њој непрекидну мисао јединства свога и постојану жељу народне заједнице и целокупности своје.

Та свест била нам је, браћо, у свима напастима и бедама до сада, а треба да нам буде и сада и увек оно драгоцено благо, које чува вера православна од црви, да га не расточе, а заклања љубав племенска од тата*, да га не украду и не однесу.“¹¹

И Манојло Грбић слично, али пластичније, описује шта је манастир значео у време кад је верски идентитет био основа:

„Сваки наш српски манастир, па и најмањи, био је у оно доба као нека црквено-народна станица, преко које се је подржавала свеза и заједница, и црквена и народна, са својим главнијем црквено-народнијем средиштем, а то је са својом Пећском патријаршијом. Сваки наш манастир био је у оно доба тврди град православне вјере и српске народности, а црни калуђери по тијем манастирима били су снажна посад тијех градова...“¹²

Грујићева беседа, држана негде око 1850. године, и Грбићев текст писан пред крај века, у ствари су израз заједничке свести која је много пута изражавана у тешким временима турског ропства, нарочито кад је било потребно тражити помоћ да се манастири одрже у голом животу. Увек се, контрастирајући, евоцирала славна прошлост насупрот мрачној садашњости, како би се нагласио императив очувања јединог што је Србима остало, а то су манастири. Тако патријарх Мојсије Рајовић¹³, обраћајући се 1723. народно-црквеном Сабору Карловачке митрополије ради помоћи Пећком манастиру, каже да

* тат = лопов.

¹¹ Никанор Грујић, „Беседе“ *Српски Сион* бр. 20 (1905): 582. „Задужбине ове наших праотаца ... су... у весељу и невољама, у срећи и несрећи, и добру и злу, остале непрестано у најјачој свези с народом ... оне су пратиле народ наш и кроз најжалостније и најнесретније векове сињег ропства његовога: и овде су му бивале више пута једна једина утеха његова душевна, једна једина обрана православне вере његове, једна једина сила која је кадра била задржати у народу побожне обичаје, и у њима чисти образ и подобје славних његових предака“. Исто, *Српски Сион* бр. 4 (1906): 98.

¹² Манојло Грбић, *Карловачко владичанство*, I (Карловац: Штампарија Карла Хауптфелда, 1891), 169.

¹³ Мојсије Рајовић (?-1725), пећки патријарх од 1712.

„... којекако ову светују великују црков, славеносербскога патријаршества престолноје место, садржавасмо на овеј страни поради овога патријаршескога имена, да би се за времена нашего не изгубило. Понеже от свеколике славе и доброты нашеја које јест имело славеносербскоје православије, ва време владенија присних и јединоплемених царей и краљеј својих, јеште ово једино очевидно знаменије и име имамо, којим се между иними језики и закони сведочимо, да је и наш народ једанпут имео особитују своју част и славу царскују и патријаршескују.“¹⁴

Сва ова сведочанства о континуитету српског доживљаја улоге манастира у животу народа тичу се једне ствари, а то је питање чувања и изражавања идентитета, како каже патријарх Мојсије, „међу другим народима и верама“. Већ тада је било јасно да губљење православне вере води право к однорођавању, које неретко резултује и појавом непријатељства према примарном идентитету, а српска историја препуна је таквих догађаја. То је свакако један од разлога што се православна вера почела доживљавати као основни садржај српске националне свести, па чак и као услов припадности народу.

Не би било претерано рећи, из садашње перспективе, да општа српска историја носи управо манастире као свој можда најважнији идентитетски знак. Њена специфичност је свакако у томе што политичка историја, тј. повест о владарима, династијама, великашким породицама, ратовима, територијама итд., не превладава над културном историјом, или је макар не засеђује онолико колико би се могло очекивати, ако имамо у виду да је ова друга, са становишта колективне меморије, због нижег нивоа епске употребљивости, мањег капацитета. Због тога је у свести народа нарочито немањићка династија остала упамћена не само због свог политичког значаја, своје државотворности, што је подразумевана основа самоспознања народа, него и због своје светородности, изражене, неизоставним, рекло би се и: манифестним ктиторством. Српски средњовековни владар стога нема, у заједничкој свести, само политичку ауру, него и светитељски ореол, а унутрашњи зидови задужбина, осликани

¹⁴ Радослав Грујић, „Писма пећских патријараха из другог и трећег деценија XVIII-тог века“, *Споменик* бр. 51 (1913): 129. Приповедајући како је аустријска војска 1689. ослободила Пећ, цетињски епископ Висарион назива Пећки манастир „пресветлоје солнце иже сијајет и луче испускајет по васеј земљи српској“. Он је, дакле, и после двовековне владавине „варвара“ који су га потом сасвим опљачкали, доживљаван, у прелепој поетској слици, као центар живота српског народа. Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи, I*, Београд 1982, бр. 1907 (даље: ССЗН).

фрескописом са њиховим ликовима, који су снажно утицали на народну перцепцију историје и метаисторије, природна су атмосфера ове врсте култа.¹⁵

То је било, испоставиће се, најважније наслеђе у временима која су уследила. Османска окупација зауставиће даљи развој српске културе, која ће, с друге стране, из тих разлога показати тенденцију ка конзервирању. То се тицало и манастира, како духовног живота у неким његовим сегментима, тако и њиховог физичког стања. Прогрес је замењен чувањем достигнутог, што ипак, на срећу, није увек морало бити правило. То се најбоље види из чињенице да су и почеци српског штампарства делимично везани за манастире, и то баш у време ропства, јер је седам раних српских књига штампано у Милешеви, Рујну и Грачаници, као и Мркшиној цркви, која је такође највероватније била манастир.¹⁶ То најбоље сведочи о укоренењу свести о манастирима као центрима културе, који остају средишта просвете и на прелазу из писане у типографску цивилизацију. Ипак, неповољне политичке прилике нису омогућиле стварање издавачко-штампарског континуитета. Манастири су због великог сиромаштва и расејавања монаха бивали често напуштани, због чега су редовно пропадали, остајући пусти на дуже време, нарочито у време ратова, кад су и паљени, пљачкани и рушени. То је судбина већине српских манастира, при чему ни 18. век није изузетак, како на територији данашње централне Србије, тако и на оној која је била под влашћу хабзбуршког трона. Ипак, рачвање српске историје на два паралелна тока крајем 17. века, донеће на овом другом простору знатне промене и у манастирском животу. Док у „турској Србији“ стање остаје исто, на подручју хабзбуршке владавине створиће се дотад непознате прилике. Неке од њих су управо тема овог рада.

¹⁵ Овај доживљај дубоко је уврежен, о чему нам јасан доказ даје и народна поезија. Чувена песма у којој се „господа ришћанска“ питају „куд се деде цар Немање благо“ и сами себи одговарају наводећи уобичајени списак владарских статусних симбола на које је Немања, мора бити, „расточио“ своје богатство, израз је средњовековног схватања система вредности, који је свакако потекао из Цркве и дубоко се укоренио у народу. Каталог царских инсигнија супротставља се каталог манастира које је Немања подигао, „да се њему поје летурђија / Оног свијета као и овога“; историја је дала за право оваквом схватању. Сличан каталог манастира, њих десет, налазимо у народној песми „Милош у Латинима“, где се они истичу као национална достигнућа наспрам „латинске“ цивилизације, ствар националног поноса.

¹⁶ Досад најбољи преглед о раној штампаној књизи: *Пет векова српског штампарства : 1494-1994*. (Београд: Српска академија наука и уметности : Народна библиотека Србије, 1994).

У свести српског народа, нарочито оног дела који већ вековима настањује простор северно од Саве и Дунава, Велика сеоба из 1690. године¹⁷ има значај потпуног историјског прелома. Ова свест као да се у великој мери пренела и у српску историографију, која има велику традицију бављења питањем Велике сеобе и свега што је из ње проистекло. Чињеница да је написан огроман број самосталних монографских студија о њој, изузетно велика маса чланака, као и да интересовање за ову тему никако не јењава, показује да се ту ради и о нечем другом: о озбиљном промишљању сопствене историјске судбине, тј. о питању идентитета. Неће бити претерано ако овај догађај упоредимо са историјом Јевреја и местом које у њој има Егзодус (излазак) из Египта, само са знатно другачијим предзнаком: јеврејски народ је под Мојсијем кренуо у обећану земљу – „земљу Отаца“, а Срби са патријархом Арсенијем Трећим,¹⁸ у околностима оцењеним као алармантним у најширем егзистенцијалном смислу, у супротном правцу – из „земље Отаца“, у недовољно познату туђину. Јеврејски поход имао је најмање два мотива: први је био питање физичког опстанка, а други духовног формирања изабраног народа (не нужно тим редоследом), што се могло остварити само напуштањем средине опасне по физички и духовни опстанак. Српски бег је у нечему обрнутог редоследа: духовно већ формиран, изабрани народ (у литургијском искуству Цркве од апостолских времена то је константна идеја) спасава своје физичко постојање одласком под окриље оних са којима не деле у потпуности исти идентитет. Наставимо ли паралелу са судбином Јевреја, могли бисмо рећи да је српска позиција у време Сеобе и у првим годинама после ње идентична стању јеврејског лутања кроз пустињу, тј. стању неизвесности, угрожености и – упркос чињеници да су они који су прешли велике реке ипак сачували животе – често несумњивог очаја. Чувено писмо Арсенија Трећег, упућено једном од најближих сарадника Петра Великог и шефу дипломатије грофу Ф. А.

¹⁷ Велика сеоба је последица недовољно успешног довршетка Великог бечког рата (започетог 1683) у оној његовој фази која се тичала ослобађања Балкана од власти Османске империје. Пошто су Срби масовно узели учешћа у устанку против Турака, због страха од одмазде велики број њих се под водством Арсенија III Црнојевића, у договору са царем Леополдом, преселио на хабзбуршку територију, са идејом брзог повратка назад, што се ипак није остварило. Ова сеоба је значајне делове овог царства учинила чисто српским, при чему су српска насеља ипак била веома расејана на територији углавном јужне Угарске.

¹⁸ Арсеније III Црнојевић/Чрнојевић (1633-1706); од 1669. хвостански епископ, од 1672. пећки архиепископ и патријарх српски.

Головину, има управо такве библијске реминисценције и јасно сведочи о свести која влада у српској елити.¹⁹

Ова збивања српску историјску судбину окренула су у сасвим другом правцу, чији су плодови касније пресудно утицали на модерну српску историју, којој су пресудан интелектуални и културни, а великим делом и политички замах дали управо потомци у време Велике сеобе досељених Срба на територију под влашћу хабзбуршке династије. Данас је управо тешко замислити како би изгледала српска историја 19. века без угарских Срба који су у току 18. столећа кренули у много чему другачијим путем од својих сународника који су остали у изворној Србији под влашћу Османске империје. Српску револуцију почетком 19. века извели су неписмени – ови други, али државу су, са свим њеним атрибутима, од којих је у то доба далеко најважнији национални идентитет, и то не као недовољно освешћени конгломерат обичаја и наслеђених несвесних идеја, могли стварати само образовани, они први Срби, који су успели пресадити тада владајућу европску парадигму у новонастајућу Србију, како би се она могла укључити равноправно у европску политичку утакмицу. Довољно је само погледати списак оснивача и првих делатних чланова Друштва српске словесности,²⁰ па схватити да су међу њима сви Срби „аустријског“ места рођења и, према томе, европејског типа образовања, што је у себе обавезно укључивало и корпус карактеристичних модерних идеја, зачињених бујајућим национализмом као неизбежном погонском енергијом.

Треба одмах казати да су то били плодови велике борбе коју у у току 18. века Срби водили на територији Хабзбуршког царства. Избавивши се од опасности физичког уништења, они који су тамо доспели брзо су схватили да се неочекивано јављају друге опасности. Прва од њих свакако је последица околности да су дошли у хришћанску државу, али другачијег вероисповедања, чија се власт руководила начелом *cuius regio illius religio*, што је већ унапред обећавало сукоб. Искуство које су православни народи на просторима југоисточне Европе, у време кад велики део њих

¹⁹ Писмо је писано 29. октобра 1705. Лугање се још није завршило, а већ је избио Ракоцијев устанак, у коме су многи Срби, како каже патријарх, и стари и млади, постали храна мачу. И потом наставља језиком псалмодије: „Дан же и ношт бегајуште са својим осиротелим народом, от места на место, јако корабаљ ва пучинах великаго окиана бегствујемо ... и печал наша усугуби се, и рех са слзами: доколе Господи забудеши ни до конца, доколе враг ваорујајет се на достојаније твоје, вастани Господи, васкују спиши, васкују лице твоје Боже наш отвраштајеш се от нас, и паки васкрсни Господи, помози нам имени твојега ради...“ Крај писма директно евоцира епопеју Изласка: „Мојсејствуј нам јако роду израилтенскому ва Египте...“ Јован Радонић, *Прилози за историју Срба у Угарској* (Нови Сад: Матица српска, 1909), 139.

²⁰ Претходница данашње Српске академије наука и уметности, Друштво српске словесности је основано крајем 1841, да би од 1864. радило под називом Српско учено друштво.

доживљава велику политичку и духовну кризу због османске окупације, имали са Римокатоличком црквом, било је у најмању руку узнемиравајуће. Контрареформација, изазвана протестантском кризом, окренула се брзо и против православних и, користећи помоћ ревносих западних и средњоевропских владара, започела оштру организовану акцију њиховог привлачења под ватикански скиптар, често невероватно насилну. Од краја 16. века и кроз цео 17. век трају покушаји стварања црквене уније под влашћу римског понтифекса, нарочито изражени на територији данашње Украјине и Белорусије, и готово целог Балкана, где римокатолички духовници покушавају искористити политичку несрећу коју су православни доживели падом у турско ропство и велико слабљење црквене организације, како би их приволели да признају папски примат. На простору насељеном Србима под влашћу Аустријског царства такве акције су дале много плода, и то пре Велике сеобе, нарочито у Жумберку (Жумберачка унија) и Западној Славонији (Марчанска унија), уз свесрдну подршку политичких органа. И у другим крајевима одраније настањеним Србима било је доста таквих покушаја, као у Срему и Барањи, при чему је чак било и православних епископа који пристали на потписивање уније.²¹ Нарочитог успеха имали су језуити код Румуна, чији је митрополит 1702. прихватио унију заједно с великим делом свештенства, чиме је престала с постојањем румунска јурисдикција на територији Ердеља.²² Треба рећи да су сви ови подухвати римокатоличких власти и клира наилазили на велики отпор православног народа, често сламан комбинацијом отвореног насиља и преваре. Због свега тога српски прваци морали су бити дубоко свесни ризика који се сам по себи јавио због пресељења велике масе православних на територију државе која здушно ради на верској унификацији. Зато је потпуно јасно да су се у споразуму склопљеном са апостолским бечким владарем, тј. привилегијама које је он издао Србима као етничко-црквеној заједници, обавезно морале наћи гаранције поштовања њених верских права. Све је ово битно нагласити да би се схватио потпуно другачији психолошки склоп човека ранијих векова, који је управљао његовим вредносним системом, где је на првом месту стајала вера, тј. верски и црквени идентитет. Током неколико столећа проведених у литургијској заједници Православне Цркве Срби су се, нарочито од стицања црквене независности и у току готово тровековног трајања династије Немањића и њених наследника, идентификовали са православљем као, с једне стране,

²¹ У питању су били Петроније Љубибратић и Јефрем Бањанин. Види о томе опширније: Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века* (Београд: Научна књига, 1950), 445-453.

²² Исто, 442-444.

начином живота, а с друге стране примарним егзистенцијалним видом испољавања свог колективног идентитета, споља институционализованог оквира Пећке патријаршије. Том доживљају сопственог историјског и метаисторијског бића као да је допринело трагично пропадање државе и пад под власт иновernih „варвара“, који су својом појавом представљали потпуну антитезу у сваком смислу, а најпре верском и културном. Та апокалиптичка катастрофа, настала неуспешним суочавањем са азијатским освајачем, утврдила је онај део Срба, који се ни после дужег времена проведеног под окупацијом нису дали превести у „агаренску“ веру и цивилизацију, у идеји да је суштина њиховог бића на првом месту верског карактера. Сећање на несталу државу управо због тога није током времена избледело, јер су њени оснивачи и династи били упамћени не као пуки владари, него као владари светитељи. Та свест је активно, рекло би се чак и програмски, чувана и литургијски обделавана у окриљу Православне Цркве, која је тако, као што се зна, постала прави супститут државе која је физички нестала, но која је на тај начин наставила своје виртуално постојање. То је константа без које се не може разумети историјски ход српског народа: претварање историјског садржаја у есхатолошки, који тако добија квалитет вечног.

Са теретом и даром тог самосознања Арсеније Трећи је, у трагичној ситуацији, са својим народом стигао на територију Хабзбуршког царства, средину изразито прозелитски ангажовану.²³ Свест Срба о верској ексклузивности, настала великим делом због супротстављања освајачком исламу и агресивном римокатолицизму, учврстила је и свест о сопственој културно-политичкој посебности, тј. о народу као о једном засебном телу. Због тога они као да нису имали намеру да се у потпуности укључе у државну организацију, политички систем који су затекли у Аустријском царству, тражећи за себе аутономију, не само црквену, него и политичку; због примарности верског идентитета, рекло би се да је политички био великим делом производ и последица овог првог. Требало је стећи извесну двоструку екстериторијалност, како би се сви задржали на окупу, не само зато што се планирао брз повратак назад, него и да би се сачувала свест о сопственој посебности и одељеност од иновernih. Тој идеји је погодовала тренутна политичка ситуација која није ишла цару на руку, тј. пораз његове војске на Балкану, због чега се повукла назад преко Саве и Дунава. Срби су били потребни као војска, због чега је био рад да им

²³ Прозелитизам, као настојање да се припадник једне вере по сваку цену преобрати у другу, у овом случају римокатоличку као државну, био је константа односа већег дела хабзбуршке власти, локалних господара и готово свих римокатоличких прелата према православним Србима.

додели знатне уступке верског и политичког карактера: у томе су се његове и патријархове потребе углавном поклопиле. Резултат таквог стања биле су *привилегије*, којима су Срби потчињени директно цару и изузети из политичког система, и које су садржале велики део онога што су Срби желели за свој статус у оквиру Монархије; на њима ће они инсистирати кроз цео 18. век и на њима ће бити заснована њихова комплетна верска, политичка и културна борба тог периода.²⁴

У ствари, патријарх је желео да његов статус у Монархији буде идентичан ономе које је имао у Османском царству, где је био етнарх, милет-баша.²⁵ У недостатку државе, у стању ропства, Православна Црква је међу балканским народима представљала замену за њу, а црквени поглавар заузимао је због свог достојанства место главе народа. Из практичних разлога османска власт се сагласила са таквим стањем, те је оно било и озакоњено, чиме су православни добили извесну аутономију, и то теократског карактера, која је била нарочито значајна после обнављања Пећке патријаршије 1557. године. Тада је створен и велики број нових епископија, а јурисдикција пећког патријарха простирала се од Старе Србије на југу до Коморана на северу, тј. у свим крајевима Османске државе, па су сви Срби на неки начин постигли уједињење, а ојачала је и мрежа манастира, што ће бити од нарочито великог значаја за тему коју истражујемо, јер ће одједи тадашњих достигнућа потрајати до периода којим се овде бавимо. По преласку у државу Хабзбурга, патријарх ће покушати да за себе и све Србе на територији Монархије – не само оне новодосељене, већ и староседеоце – издејствује сличан положај. Та идеја наћи ће одјека управо у привилегијама издатим од цара Леополда I.²⁶ Наравно, он се на такав корак није одлучио из хришћанске љубави и милосрђа према једном тешко пострадалом народу, него да би задобио савезнике за рат који је започео седам година раније и у којем су ослобођени велики делови Угарске, а војска продрла све до македонског простора, пре него су Турци успели да се војно консолидују. Радило се, у ствари, о уговору: Срби ће добити привилегијални статус у замену за служење аустријском цару и угарском краљу. Наравно, две стране су га доживљавале и тумачиле различито, што ће изазвати тешке несугласице и сукобе у будућности између Срба и органа власти Монархије. Срби су сматрали да њихова жртва поднета за спас хришћанске цивилизације подразумева награду. Занимљива је

²⁴ О привилегијама (заједно са њиховим текстом) видети у делу Јована Радонића и Мите Костића *Српске привилегије од 1690 до 1792*. (Београд: Научна књига, 1954).

²⁵ Османска империја је дозвољавала изванредан степен аутономије за верске групе (милете), које су за главаре имале своје верске вође; милет-баша је тако „глава народа“.

²⁶ Леополд I (1640-1705); хабзбуршки император од 1657.

свест о томе, која се врло често, као лајтмотив, изражавала сликом проливане српске крви.

„Народ је ... боље него ико знао колико је живота дао и колико је крви пролио од преласка амо, па једнако и у то доба пролевао за те привилегије. Оне су биле крвљу стечене и крвљу се чувале, као што рече српска милиција пружајући својим мишицама најјаче разлоге за потврду привилегија. Та крв, та *effusio sanguinis, quo patio non repercit*, то пролевање, готово да преведемо расипање крви на разним бојним пољима у турској и римској империји – били су *thesaurus*, ризница дела народних, из које је плаћао цену за привилегије, и зато што их је том скупом ценом купио, зато што су оне за тако велике противуслуге дате биле, као *privilegia remuneratoria* (цена за услуге), а не *privilegia gratiosa* (из милост дате), оне су иревокабилне, неопозивљиве, зато су оне уговор, зато се оне морају вршити „ако владари хоће да живе по законима“, као што рече српска депутација. А кад је Угарска дворска канцеларија ишла за тим да се софизмом извуче испод обавезе вршења привилегија, што оне нису преко ње издате ... онда су Срби довикнули: може бити, али смо ми међутим пролили крв за вас исте, за вашу краљевину, управо за обновљење њено, за обећања вашег краља.“²⁷

Српски народ је, изгубивши територију, немајући богатства, могао трговати једино крвљу, и та трговина је схватана озбиљно до пароксизма. Бечки двор је, иако текстови привилегија, писани у Бечу, сведоче о прихватању оваквог становишта, те српске заслуге временом ипак све мање и мање ценио и признавао. Срби су сматрали да се оне тичу целокупности њиховог живота и тоталитета њихове стварности, и да су уз то вечног, непромењивог карактера, док је их власт узимала као ефемерну ствар, ствар државног разлога, што је био највиши критеријум за однос према Србима. Срби су привилегије гледали као своје право, а власт као владареву милост. То је константа живота Срба у Монархији: кад је била потребна њихова крв, привилегије су се изнова потврђивале; кад би опасност по државу прошла, систематски су се сужавале. Горњи навод о српском доживљавању својих заслуга завршава се дијалогом са Мађарима, а то је био можда и извор највећих несугласица. Будући подвргнути искључиво под власт цара, зависећи једино од његове милости, Срби су изузети из политичког система Угарске, на чијој су територији живели, што су угарски феудалци сматрали за озбиљно нарушавање својих права, трудећи се на сваки начин да од Срба начине своје кметове, што по слову и духу привилегија није било могуће. У Бечу се сматрало да „привилегије српског народа нису ствар *provinciale et politikum Hungariae*, већ

²⁷ Милутин Јакшић, *О Арсенију IV. Јовановићу Шакабенти* (Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1899), 114.

austriaco-politika, јер је илирски народ баштина аустријског дома, односно *patrimonium domus austriacae*, а јужне земље (= Угарска; прим. Ж. В.) су царске, а не мађарске, јер су стечене царским оружјем“.²⁸ Правилно сагледавајући свој положај између царског чекића и мађарског наковња, Срби су од почетка тражили да се привилегије, као камен спотицања између себе и мађарских сталежа, ипак инкорпорирају у угарске законе и да као нација добију приступ угарском парламенту.²⁹ Ове противречности, које се нису могле разрешити, изазвале су велику међунационалну мржњу која је кулминирала већ деценију после Велике сеобе, са избијањем Ракоцијевог³⁰ устанка, где су Срби доживели велико страдање, не желећи да се окрену против цара.

Разлог за верност аустријском дому био је јасан, а он се налази у тексту привилегије од 21. августа 1690. године, издате у критично време, кад су се Аустријанци бојали да ће Турци у контранпаду прећи Саву и Дунав и опет повратити изгубљене угарске територије, а Срби се морали бегом спасавати, покушавајући да у тој ситуацији постану политички партнер Беча. Пре свега верски наглашен карактер аутономије коју би Срби добили разумевао се са њихове стране политички, што је дало израза и у касније изреченој идеји да се за народ добије једна територија где би се сви населили, што је требало да буде замена за давно изгубљену државу. Њено устројство би одражавало јерархијску структуру Цркве. Повластице јасно сведоче да би кичму тог система, уз власт архиепископа као владара, који комуницира непосредно са царем, и уз институцију националног сабора, чинила мрежа парохијских цркава, али пре свега манастира. Иако се манастири овде помињу увек заједно с парохијским црквама, по историјској логици они имају првенство као тачке континуитета култног места и, ако се тако може рећи, интензивнијег верског доживљаја, што значи и већег угледа у односу на парохијске цркве.

Цар Леополд је Србима формално даровао следеће:

„Да по обичају Србаља источне цркве грчкога обреда и по пропису старога календара слободно опстојати можете, и да вам како досада тако и унапред никоји црквени или световни сталежи никакве досаде чинити не могу; и нека вам слободно буде између себе, сопственом влашћу, из српског народа и језика постављати себи архиепископа, кога ће црквени и световни

²⁸ Дејан Микавица, *Српско питање на Угарском сабору 1690-1918* (Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за историју, 2011), 11.

²⁹ Непрестане оптужбе угарских власти да Срби имају “центрифугалне тенденције” Швикер оповргава управо чињеницом сталних српских покушаја да свој контроверзни привилегијални положај реше инартикулацијом. Јохан Хајнрих Швикер, *Политичка историја Срба у Угарској* (Нови Сад: Матица српска ; Београд: Гутенбергова галаксија, 1998), 179.

³⁰ Ференц II Ракоци (*Rákóczi Ferenc*, 1676-1735); мађарски великаш, вођа устанка.

сталеж између себе бирати. И овај архиепископ нека има слободну власт располагати свима источним црквама грчког обреда, епископе посвећивати, свештенике по манастирима распоређивати, где буде нужно цркве сопственом влашћу зидати, по варошима и селима српске свештенике намештати: једном речи, како и досада да буде поглавар над црквама грчког обреда и над општинством исте вероисповести, и да има власт њима располагати, сопственом влашћу црквеном, по повластицама које вам дадоше претходници Наши, некадашњи блажене памети краљеви Угарске, по свој Грчкој, Рацији, Бугарској, Далмацији, Босни, Јенопољу и Херцеговини, као и у Угарској и Хрватској, где их фактично има, и уколико и докле Нама сви скупа и појединце верни и привржени буду. Даље црквеним сталежима, као архиепископу и епископима, монасима и свакога реда свештеницима грчкога обреда у манастирима и црквама нека остане власт располагати, тако да нико у предреченим манастирима, црквама и резиденцијама вашим никаква насиља чинити не може; него од десетка, данка и квартира да буду ослобођени као и пре, нити да има ико од световњака, осим Нас, над црквеним сталежом власт, кога затворити или заробити, него да архиепископ може такве од њега зависне црквене људе, ако што скриве, по праву црквеном или канонском казнити. Прилажемо даље и потврђујемо да се грчког обреда цркве, манастири, и што к овима спада, као и добра што архиепископу и епископима припадају, ма каква она била, као што су од претходника наших приложена, притежавати могу; а које је цркве непријатељ хришћанскога имена Турчин од вас одузео, и те кад се освоје, заповедићемо да се у ваше руке предаду. Најпосле кад архиепископ, или епископи ваши, кад нужда захтева, манастире и цркве по варошима или селима обилазе, или парохе и општину поучавају, нећемо трпети да им ико, било од црквених људи било од световних, досаду какву чини.³¹

Од нарочитог је значаја била чињеница да ће православни бити изузети од власти земаљских господара, као и да ће црквена и манастирска имовина бити остављена на слободно располагање Православне Цркве. Економска независност која би овим начином била постигнута требало је да буде јемство верске, а на језику оног доба то би значило и политичке. У том независном народном организму систем српских манастира требало је да представља тачке чврстог ослоња, јер је историјско искуство јасно сведочило о њиховој важности за очување и развијање вере, дакле – идентитета. Важно је нагласити да аустријски цар не сматра да су ове привилегије потпуно нове: њихов текст сведочи да се он ослања на традицију односа Срба и угарских краљева, који су сличне привилегије већ даривали; са своје стране, Срби су зато овај простор сматрали домаћим, а привилегије традиционално стеченим правом.

³¹ Ј. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије*, 91-92.

Новом привилегијом из 1695. јасно је речено да се власт патријарха простире и ван строго црквене сфере, јер су Срби ослобођени намета и у световним стварима.³² То је стварало услове да се заиста самоорганизују као држава у држави, а они су то схватили као своје ексклузивно право засновано на сопственим заслугама за аустријски царски дом. Све ће ово касније бити извор великих неспоразума са аустријском влашћу која ће, иако их је сама дала, непрестано касније из државних интереса радити на њиховом сужавању.³³

1. 1. Карловачка митрополија

Верске повластице морале су се, међутим, строго испуњавати унутар институционализоване форме. Са црквено-правне тачке гледишта то значи у канонски организованој црквеној структури. Сама чињеница да се на челу оног дела народа који се решио на пресељење налазио лично патријарх, чинила је као да се све то подразумева. Ипак, од тог доба на територији Хабзбуршког царства биће створена нова црквена организација, чији настанак треба укратко описати, такође и означити њене границе, како би се оцртале јасне временске и просторне координате појма истакнутог у наслову овог рада, а затим у оквиру њега, улога манастира и њихових библиотека.

Јурисдикција Пећке патријаршије³⁴ поклапала се са територијом Османског царства, што значи и да су се њене епархије простирале знатним делом историјске територије Угарске. С почетком Великог рата 1683. године Турци су изгубили већи део тог простора и били одбачени преко Саве и Дунава,

³² Исто, 93.

³³ Душан Поповић говори о тројаком схватању привилегија: „По српској концепцији Срби су политички народ, који има права на своју политичку територију са својим чиновницима, а на челу којег тела би стајао војвода. По дворској, односно аустријској концепцији Срби су патримониум царске куће и „морално тело“, а по мађарској Срби су угарски државни грађани, тј. политички Мађари“. Нав. према: Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, 2 (Београд: ЈРЈ, 2002), 25. Овде треба додати и престану тежњу за поунијаћењем шизматика коју су испољавале друге две стране, и која би и сама по себи била довољна да изазива непрестане сукобе.

³⁴ Жичка архиепископија, заснована 1219, прераста у Патријаршију са седиштем у Пећи 1346, да би после пада Смедерева дошла под власт грчке Охридске архиепископије. Обновљају је Мехмед Паша и Макарије Соколовић 1557, да би поново била укинута 1766. године.

задржавши ипак територију Баната и доњег Срема, што ће бити санкционисано Карловачким миром 1699. Разуме се да се такав крупан геополитички догађај морао одразити и на статус Православне Цркве у ослобођеним крајевима, у које је у међувремену стигао и патријарх Арсеније заједно са многим клирицима Пећке патријаршије. Његова личност је у великој мери гарантовала канонски континуитет постојања црквене организације, а његов предан рад на устројству Цркве одразио се између осталог и у чињеници редефинисања епархијске мреже на подручју Монархије. Привилегија Леополда I од 4. марта 1695. набраја седам епархија.³⁵ Тиме је формално омогућен црквени живот Срба и свих других православних народа (Румуна, Грка, Цинцара) који су се затекли или који ће се надаље досељавати на тај простор. То је био услов чувања верске посебности, али у крајњој линији и народносног/националног идентитета, без чега тешко да би био могућ било какав каснији национални препород, и у културном и у политичком смислу.

За патријарховог живота у црквеној организацији на подручју Монархије нису се показивали канонски проблеми, осим чињенице да је због Арсенијевог бекства у међувремену изабран други патријарх пећког престола, тако да су Срби једно време имали два патријарха, при чему се сматрало да се не ради о две аутономне Православне Цркве, него о једној, подељеној територијама различитих Царстава. Другим речима, Арсеније Трећи није намеравао стварати независну црквену организацију на простору Монархије, сматрајући целу територију некадашње Пећке патријаршије јединственим духовним простором. Осим тога, у првим годинама избеглиштва очекивао се брз повратак на напуштена огњишта, чиме би ратом нарушено црквено јединство само по себи било обновљено и установљен уобичајен канонски поредак. Ипак, после Карловачког мира постало је јасно да ће се повратак морати одложити унедоглед, а реални проблеми настали су са патријарховом смрћу 1706. године. Питање његовог наследника и, више од тога, карактера наслеђивања првосвештеничког чина, постало је не само црквено-канонско, него превасходно политичко. Православни прваци морали су решити свој однос према пећком

³⁵ Ј. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије*, 94. Имена епископа заједно са седиштима, према овом документу, јесу: „Исаија Ђаковић, темишварски, јенопољски и архимандрит манастира Крушедола; Стефан Метохијац, горњокарловачки и зринопољски; Јефтимије Дробњак, сегедински; Јефтимије Поповић, будимски и столнобеоградски; Јефтимије Тетовац, мохачки и сигетски; Спиридон Штибица, вршачки; Јефрем Бањанин, великоварадски и јегарски.“ Врло брзо доћи ће до реорганизације епархија.

престолу, а власт је видела прилику да свака веза с њим престане, како би се духовна заједница прекинула и тиме Срби као јединствено народносно-верско тело ослабили, да би се лакше могло њима владати ради њиховог искориштавања према државним интересима. Не треба, наравно, ни помињати нарочито да је то била једна од кључних тачака језуитског програма покатоличења, при чему се у тим круговима сматрало да се уопште и не сме бирати никакав шизматички првојерарх: творци тог плана правилно су примећивали да се српски верски и политички живот окреће око установе патријарха као око осовине.³⁶ Ипак, иако није било аустријског цара који не би био пријатељ таквих идеја, историјске околности им нису увек ишле на руку. У време решавања питања Арсенијевог наследника и начина постојања Православне Цркве беснео је Ракоцијев устанак, па су Срби двору били преко потребни. Зато је било дозвољено окупљање црквено-народног сабора у Крушедолу на којем је за архиепископа изабран Исаија Ђаковић.³⁷ То је уједно означило и формално стварање нове црквене организације на територији Монархије: њено седиште је најпре било управо у Крушедолу, најважнијем и најугледнијем манастиру у крајевима северно од Саве и Дунава (због чега је митрополија у прво време називана Крушедолском), да би потом било премештено у Карловце,³⁸ који су својим положајем много више одговарали: у близини су били фрушкогорски манастири без којих се није могла замислити егзистенција православног народа, а ни сама изворна Србија није била далеко. Стога је Митрополија убрзо названа Карловачком, па су и сами митрополити носили ту титулу.

Као што се јурисдикцијски простор Пећке патријаршије простирао унутар Османског царства (тако да се с његовим напредовањем и она ширила), тако је и јурисдикција Карловачке митрополије допирала тамо где је постојала власт Хабзбурга. Стога ће у овом раду из методолошких разлога Карловачком

³⁶ У нашој историографији је нашироко писано о том свеобухватном плану покатоличења, којим су руководили кардинал Колонић и Габријел Хевенеш. В. нпр. Ј. Радонић, *Прилози за историју Срба у Угарској*, XLVI-LI. Индикативан је детаљ из Хевенешове представке цару, где се предлаже „уклањање“ Исаије Ђаковића, а на који начин би се то учинило, саопштиће цару усмено. После овога Ђаковић је напрасно умро у Бечу.

³⁷ Исаија Ђаковић (?-1708) био је заступник идеје црквене независности у односу на Пећку патријаршију. Већина посланика и епископа ипак није била за то, тако да се Исаија приволео њиховом становишту.

³⁸ Радослав Грујић, „Проблеми историје Карловачке митрополије”, *Гласник историског друштва у Новом Саду* бр. 2 (1929): 198-200.

митрополијом бити називана Православна Црква у целој Царевини, иако то у неким случајевима неће бити формално исправно. На уму имамо пре свега случај Краљевине Србије у времену између 1718. и 1739. године, кад је велик део (северни) данашње Централне Србије, као и доњи Срем и Тамишки Банат, ратом отет од Турака, што је потврђено Пожаревачким миром. Пре освајања Еугена Савојског³⁹ северна Србија била је под јурисдикцијом Београдске митрополије Пећке патријаршије; ушавши у хабзбуршку државу, Београдска митрополија је добила црквену аутономију, па јој је, мимо логике, присаједињена и територија Баната. На тај начин су у оквирима аустријске државе настале две независне православне црквене организације, што је било сасвим у складу са ранијим настојањима двора на дробљењу српског етничког простора преко црквеног разједињења. Ипак, како би се избегле непотребне термилошке компликације, у раду ће се за црквену организацију православних народа у Хабзбуршкој империји, без обзира на њен тренутни историјски обим, користити искључиво назив Карловачка митрополија. Сматрамо овај став методолошки оправданим и стога што сами Срби у то време нису желели да признају било какву раздвојеност ове две митрополије, својски радећи на њиховом уједињењу. То је фактички постигнуто, упркос јасном противљењу двора, већ 1726. избором београдског митрополита Мојсија Петровића⁴⁰ и за карловачког митрополита, а 1731. и формално избором Викентија Јовановића⁴¹ као његовог наследника.⁴² Ова је црквена организација остала у историји упамћена под називом Београдско-карловачка митрополија;

³⁹ Еуген Савојски (Eugen von Savoyen, 1663-1736); хабзбуршки војсковођа и државник.

⁴⁰ Мојсије Петровић (1677-1730); од 1712. на месту београдског митрополита.

⁴¹ Викентије Јовановић (1689-1737); од 1726. арадски епископ.

⁴² Постоје и неким крајевима Хабзбуршког царства где су живели православни, али ван јурисдикције карловачких митрополита, као што је Ердељ, чији је митрополит заједно са свештенством примио унију почетком 18. века, чиме је престала са постојањем канонска Православна Црква у тим крајевима. Због тога су се карловачки српски митрополити у целом овом периоду трудили да издејствују ширење духовне власти и на тај простор, ради потпоре оним Румунима који нису прихватили унију и онима који су желели да је напусте. Међутим, ова тема највећим делом излази из оквира теме нашег рада, тако да ће бити помињана само тамо где буде оправдано.

Слично је и са територијом Мале Влашке, која је такође освојена од Турака и ушла у састав Монархије 1718. године: тамошња Римничка епископија придружена је Београдској митрополији под управом Мојсија Петровића, што је овај искористио да у римничкој типографији започне штампање књига; међутим, пошто се не ради о традиционално српској јурисдикцијској територији, чији манастири такође нису били српског карактера, овај се део простора Карловачке митрополије (који је у њој остао до 1739) у раду неће разматрати.

међутим, из методолошких потреба, кад год се буде говорило о периоду између 1718. и 1739. године, она ће се називати Карловачком митрополијом.

Карловачка митрополија се на тај начин пружала на територијама веома различитих историјских традиција, од Срема, Бачке и Баната (укључујући и његов данас румунски део), панонске Угарске (данашња Мађарска) све до словачких насеља на северу, преко Славоније и северозападне Хрватске, Баније, Кордуна, Горског котара и Лике, обухватајући и Трст, па све до Беча и његове православне насеобине, да би се у мањем или већем временском периоду 18. века ту прикључивали Мала Влашка, и Ердељ. Тај простор насељавао је велики број народа и етничких група неколико хришћанских конфесија, од којих се само римокатоличка, као вера царског дома, сматрала пожељном, док су остале биле, у најбољем случају, мање или више толерисане. Ипак, православни су се због царских привилегија налазили у бољем положају; истовремено, тај положај зависио је искључиво од царске воље, што ће се испоставити као једна од кључних слабости.

Срби су добили прилику, силом историјских околности и сопственог ангажовања у њима, да стечени аутономни статус у веома тешкој егзистенцијалној ситуацији претворе не само у залог опстанка него и будућности. Снага Карловачке митрополије није била само у њеној јерархијској канонској структури и везаности за Пећку патријаршију, нити у њеној дубокој укореењености у народно самоспознање. Чини се да су, осим овога, главне тачке ослонца били њени манастири. Њихов географски распоред у највећој мери одражава географски распоред српског живља и уоквирује “природне” границе Карловачке митрополије. Ради се о веома великом простору, који је, ако се тако може рећи, узимајући у обзир квалитет саобраћајних комуникација оног доба и време потребно за путовање, био много већи но данас. Од Ходоша (код Арада), као најисточнијег историјски српског манастира, до Гомирја (у Горском котару) као најзападнијег, ваздушном линијом има око 500 километара; од Обеде (код Купинова, на Сави) или Фенека као најјужнијих, па до манастира у Српском Ковину (близу Пеште) као најсевернијем, има преко 300.⁴³ Било их је, у првој половини 18. века, преко четрдесет:

⁴³ Та раздаљина биће још већа ако узмемо у обзир и средњовековне манастире Краљевине Србије у време 1718-1739, у којој је била и Ваљевска епархија.

„У Сремској епархији налазили су се манастири Беоцин са филијалним манастиром Реметска, затим Бешеново, Врдник, Гргетег, Стари и Нови Јазак, Крушедол, Кувездин са филијалом Ђипша, Привина Глава, Раковац, Ремета, Шишатовач са филијалом Петковица, Хопово Старо и Ново, и Фенек са филијалом манастиром Обеда. У Будимској епархији налазили су се манастири Ковин и Грабовац, у Бачкој Ковиљ и Бођани, у Пакрачкој Ораховица, Пакра, Дреновац и Света Ана, у Костајничкој Лепавина, Комоговина и Кутина (Бршљанац), а у Карловачко-сењској Гомирје. У Вршачкој епархији налазили су се манастири Месић, Средиште, Шемљуг, Златица, Базјаш и Кусић, у Темишварској Бездин, Војловица, Свети Ђурађ и Партош, а у Арадској манастир Ходош.“⁴⁴

Оно што је Србе нарочито утврђивало у идеји да се, иако живе у Хабзбуршкој монархији, ипак налазе на свом простору, јесте постојање толиког броја православних манастира на тако разуђеном простору, који су по свом пореклу и традицији били искључиво српски. Осим тога, пресудна чињеница била је и њихова старина, јер ниједан од њих није подигнут после Велике сеобе (са изузетком два или три мања манастира у данашњој Хрватској, попут Комоговине и Кутине): сви су потицали из предтурског доба, и све их је народно предање везивало за српске владаре као ктиторе: једне за династију Немањића (и то за Светог Саву лично), друге за деспота Стефана, треће за сремске Бранковиће, четврте за Јакшиће. Та традиција казивала је Србима да на свој тој територији нису дошљаци него да имају на њу историјско право, слично као на матицу Србију, с тим што је овде потврђена и крвљу проливиеном за аустријски двор. У том смислу је мрежа манастира Карловачке митрополије била институционални гарант српске егзистенције, уједно и чврста, жива веза са начином живота који је обележио немањићку Србију. Та врста континуитета је била од огромног значаја за установљење модерне српске нације која почиње да се програмски ствара већ у 18. веку, и то управо у Карловачкој митрополији.

Због тога се основни захтев, формулисан на састанку српских старешина 1690. у Београду пред прелазак у Аустрију и упућен цару Леополду преко Исаије Ђаковића, тицао слободе вере. Као што смо видели, он је позитивно и веома штедро одговорио на те жеље, а индикативно је да се манастири у

⁴⁴ Исидора Точанац Радовић, „Реформа Српске православне Цркве у Хабзбуршкој монархији за време владавине Марије Терезије и Јосифа II (1740-1790)“ (докторска дисертација, Београд, Филозофски факултет, 2014), 135 (овом списку треба додати и манастир Марчу). До Првог светског рата њихов се број, захваљујући редукацији у осмој деценији 18. столећа, као и неким другим факторима, драстично смањио: Мита Косовац, *Српска православна митрополија карловачка : по подацима од 1905. год.* (Сремски Карловци: Саборски одбор, 1910), 168 и даље. На крају дисертације као додат је индекс манастира са кратким подацима о њима.

наведеној привилегији спомињу неколико пута. Дакле, правни положај мреже српских православних манастира био је привилегијално утемељен, чиме је удовољено фундаменталном српском интересу, управо у оној тачки где је то било не само питање основног интереса, него и централног верског осећања заснованог на дугој традицији поштовања према светим местима. Даља историја односа аустријских власти према српским интересима, преламаног кроз текстове привилегија, биће међутим само историја њиховог програмског сужавања, што ће се увек одражавати и на статус православних манастира у Монархији.

Православни манастири су чувању идентитета народа доприносили још једном својом важном улогом, коју налазимо нарочито истакнуту на крају наведеног писма патријарха Мојсија: то је неговање култа српских светитеља. Српски светитељски пантеон специфичан је по томе што у њему знатан удео имају свети владари лозе Немањића, Лазаревића и Бранковића, процентуално свакако много више но што је случај код осталих православних народа. Љубав према сопственим владоцима свакако не би била ни приближно јака да они листом нису уписани у диптихе Цркве, чиме је историјска реалност постала метаисторијска, и тиме јој је значај непроцењиво продубљен. За чување и развијање овог култа није могло бити бољих места од манастира, најпре зато што су неки имали живо предање (које је у Православној Цркви од нарочите тежине) о свом „благородном“ краљевском и деспотском пореклу, што је за неке од њих научно потврђено; друго, живописи у манастирима умели су дуго да се сачувају и, за разлику од цркава, чешће да се обнављају, те је народ као сликовно национално јеванђеље могао гледати своје светитеље као живе у литургијској стварности. Управо је монашка средина била чувар те врсте доживљаја, који је био део националног програма свесно развијаног у Карловачкој митрополији у 18. веку, и који је директно омогућио национални препород у следећем. Један од најбољих доказа изазван је губљењем из богослужбене употребе српских књига током 18. века и њиховом заменом руским (о томе много више биће говорено касније), у којима служби светим Србима готово да није било. Како би се тај недостатак надокнадио, састављен је рукописни зборник служби Србима светитељима у манастиру Раковац, који је потом послужио као предложак за Србљак (тачније: *Правила молебнаја свјатих сербских просветитељеј*), чије је штампање у Римнику 1761, а потом и у

Венецији 1765. под Орфелиновим руководством, као велики редакторски и веома скуп подухват, свакако морало бити осмишљено и финансирано директно од митрополита. Аустријска власт је веома добро разумела смисао оваквих подухвата, па се веома ангажовала да се Православна црква, као расадник „државоопасних“ идеја међу Србима, на неки начин десрбизује, исто као што се трудила да се, због руског политичког утицаја, дерусификује. Број заповедних празника Срба светитеља у седмој деценији 18. века био је велик: то су били Свети Сава, Свети Симеон Мироточиви, Свети Стефан Дечански, Свети кнез Лазар, Свети Стефан Штиљановић, Свети Стефан деспот, Свети Арсеније архиепископ и Свети цар Урош.⁴⁵ То је свакако морао бити трн у оку двора који је пре или после морао схватити да се ту ради о гајењу националне и државотворне идеје, што је било незамисливо. Индикативно је да су се у борби против празника Срба светитеља нарочито ангажовали Срби унијати, који су сами најбоље схватили о чему се ради, јер су потекли из исте идејне средине. Конвертитски синдром учинио је да они, у ствари, питање реформе месецослова које је двор покренуо више из економских разлога, претворе у национално-политичко.⁴⁶ Зато су сви празници српских светих, осим Светог Саве, који је остављен као национални празник, спуштени у ранг „обичних“, а у штампаном календару изостављао се национални префикс. Ове акције изазвале су велику буру у народу.

Основни фактори политичког и религијског (у ствари, ова два појма се најчешће сливају у један) живота у држави никад се нису сложили са српским повластицама, па је нетолеранција према Србима показивана перманентно, нарочито према манастирима као видљивим знацима присуства непожељног елемента. Непријатељи Православне Цркве често су се стога одлучивали да битку против ње воде нападајући управо њих као народносне тврђаве. Зато су се манастири као места сведочења славне историје и праве вере бранили по цену живота. Типичан је случај манастира Марче,⁴⁷ који је државном силом унијаћен, али на силу и отиман од унијата. Због огољеног насиља избијале су у том крају

⁴⁵ И. Точанац Радовић, *Реформа Српске православне цркве*, 281. Оволики број празника светих Срба био је тековина друге половине 18. века, јер у средњем веку свакако нису били „заповедни“, тј. како се данас каже, црвено слово. То само говори о свесном развијању српске националне идеологије у окриљу Православне Цркве овог времена.

⁴⁶ Исто, 286. Ради се о унијатском епископу Василију Божичковићу.

⁴⁷ Потпуну историју о Марчанској унији види код: Душан Кашић, *Отпор марчанској унији* (Београд: Православље, 1986).

често кржаве побуне, а Срби су ишли дотле да су Марчу, кад је предата мимо њихове воље унијатима, запалили.⁴⁸ Једнако жустро су се за своје манастире борили и монаси, непрестано подижући верску температуру у народу, организујући депутације и састављајући протесте, чиме су се често излагали и животној опасности. Велики јад је у православном свету изазвала и редукција манастира у време Марије Терезије,⁴⁹ кад је народ из околине затворених манастира листом протествовао и тражио да се ове одлуке, ако баш не могу да се укину, макар ублаже, и манастири сачувају у било каквој форми.⁵⁰ Повезаност народа с калуђерима ишла је у таквим ситуацијама до потпуне идентификације, јер су православни српски манастири били, како каже Душан Кашић, увек потпуно отворени за народ, за разлику од римокатоличких.⁵¹

Међутим, аутори које смо досад наводили углавном се нису занимали једном можда још преваходнијом улогом манастира у животу народа. Бавећи се народом као колективним телом, имали су склоност да забораве Србина као појединца. Ако је верски идентитет – у овом контексту у којем смо о њему говорили – био колективни доживљај, морао је бити пре тога и лични, јер се вера тиче равноправно и упоредо личности и заједнице. Српски народ који је провео дуго време у врло тешким условима живота изазваним турском окупацијом, обележеном насиљем, подређеним положајем, непрестаном неизвесношћу, расељен по планинама, доспео је до 18. века, како сведоче западни путописци, као „дивљи народ“. Њихови описи толико су понекад

⁴⁸ Исто, 59. Кад је Марча поново отета војном силом (двадесет коњаника и двеста пешака), а монаси приморани да је напусте, забележено је да су неки у очају не само плакали, него чупали косу и кидали себи одећу (исто, 80). Насиље над Марчом било је плод верске мржње. Други манастири често су страдали због самовоље локалних феудалних господара, који су имали обичај да узурпирају њихове поседе. Као пример се могу навести манастири Ораховица и Света Ана и њихове невоље са властелином Пејачевићем, који је силио сељаке римокатолике да преоравају манастирску земљу. Ситуација је била толико лоша да нису помагале ни жалбе митрополита Павла Ненадовића царици. В. Душан Кашић, *Српски манастири у Хрватској и Славонији* (Београд: Кашић, Српска патријаршија, 1971), 157-158. Сличан терор био је и у Арадској епархији: како би се насилно наметнула унија, тамо су епископима браћене визитације физичком силом, у чему су заједно деловале локалне цивилне и више римокатоличке црквене власти, које су сељаке нагониле да наоружани блокирају села како епископ не би могао ући у њих. Тамо је био проблем, између осталог, што је у целој епархији постојао само један манастир, Ходош, и то веома удаљен од подручја где су се дешавали најтежи антиправославни изгреди.

⁴⁹ Марија Терезија (Maria Theresia, 1717-1780); од 1740. хабзбуршка императорка.

⁵⁰ Исто, 25-26.

⁵¹ Исто, 27.

неповољни по нас, да изазивају велику nelaгoду.⁵² Очигледно се ради о кризи заједничког националног карактера, који је из побројаних разлога доспео у опасност изопачавања. Чини се да су наши преци стога нарочито поштовали манастире као света места великог контраста у односу на њихову свакодневицу, јер су им сведочили о једном другом животу, који није био тек пуког историјског, него чисто духовно-етичког карактера. То је и разлог што су карловачки митрополити водили нарочиту бригу баш о манастирима као местима окупљања народа, јер је требало да они послуже као иницијатори и катализатори верске и националне ренесансе. Узмемо ли у обзир околност да се најважнији део живота манастира – богослужбени – одвија у најтешњем додиру са манастирском библиотеком као извором текстова за појање и читање, њена ће нам се важност показати у другачијем светлу.

Срби су у то време осећали колективну ултимативну потребу за подизањем парохијских цркава и манастира. Класичан је пример Сентандреје, где је невелика српска заједница подигла шест цркава (седам, рачунајући цркву у Збегу),⁵³ што је само показивало колика је била везаност за богослужбена места као традиционалне центре сабирања али, са друге стране, и жеља за постављањем видљивих знакова сопственог идентитета у иноверном окружењу, често непријатељски расположеном. Уосталом, то је Србима било и прописано: црквено-народни сабор 1726. године одлучио је да се

„... ако не у сваком селу, а оно бар у свакој парохији подигне црква, али не тескобна и ниска, као за турске владавине, но 'что длжајше и ширше можно'“.⁵⁴

Анимозитет према „грчко-несједињенима“ није настао тек као спонтани отпор према другачијем, него као плод организованих акција иза којих у почетку свакако стоји римска Конгрегација за пропаганду вере, чије су идеје борбе против шизматика биле озбиљно схваћене и широко приваћене у

⁵² В. нпр. о томе на једном месту код: Душан Поповић, „Слика Војводине у 18. веку” у *Војводина*, 2 (Нови Сад: Историско друштво, 1941), 90-100.

⁵³ Цркве су добијале имена често по махалама у којима су живели досељеници: Београдска црква, Оповска црква, Пожаревачка црква, Типровачка црква; Преображенска се звала и „табачком“, по занатлијама. Благовештенска црква, на главном тргу, зове се још и „грчка“, док је у оближњем селу Збег, данашњем предграђу Сентандреје, била подигнута још једна.

⁵⁴ Душан Поповић, *Срби у Војводини*, 2 (Нови Сад: Матица српска, 1959), 351. То је, у ствари, пропис из правила које је Мојсије Петровић донео 1724. године, разматраних и озваничених на овом сабору. Види: Димитрије Руварац, „Мојсије Петровић, митрополит београдски”, *Споменик СКА* бр. 34 (1898): 199.

римокатоличким државама. Зато су, природно, морали сметати и православни симболи, а камоли манастири. Стога су се правиле препреке њиховом оправљању или подизању, како би народ остао духовно обезглављен и тако лакше примио унију. Остало је забележено да је на молбу избеглих монаха босанских манастира Рмња и Моштанице 1642. године за подизањем новог манастира у аустријској земљи, један ревносни племић одговорио предлажући забрану, баш због лакшег покатоличења.

„... не треба дозволити ни подизање манастира ни боравак калуђера на граници, јер православни попови и калуђери више зла наносе него добра. Боље би било кад би нестало и досадашњих српских попова и калуђера са границе, јер би се онда Срби и особито млађи свет ... из оскудице својих попова приклонили католичкој вери, као што показују примером стари српски досељеници у Жумберку и у Ускочкој гори.“⁵⁵

У таквој атмосфери мржња је често прелазила и у физичко насиље. Примери злостављања и неправног утамничења монаха и свештеника веома су бројни, а било је и убистава. Игуман Лепавине Кодрат главом је платио покушај спречавања унијатског епископа Рафаила Марковића⁵⁶ да насилно заузме манастир,⁵⁷ који је био средиште супротстављања унији, у Вараждинском генералату, због чега је и требало да доживи судбину Марче. На овом простору је непријатељство римокатоличких сталежа према православнима било нарочито изражено, па је тражено да царица Марија Терезија, на почетку своје владавине, одузме овима сва права, која, како су они сматрали, угрожава њихова: то би се учинило тако што би се укинуле православне епископије на територији Далмације, Хрватске и Славоније, као и у Војној граници, а шизматици подвргли унијатском епископу. Ово је у ствари био захтев за забрану деловања Православне Цркве, на који је царица 1741. године позитивно одговорила злогласним законским чланом 46,⁵⁸ којим су српске привилегије фактички укинуте. Ипак, две године касније она их је из политичких разлога поново потврдила.⁵⁹ Међутим, овакви су се захтеви непрестано чули: званично

⁵⁵ Славко Гавриловић, *Срби Хабзбуршке монархије* (Београд: СКЗ, 2010), 165.

⁵⁶ Рафаило Марковић (?-1726); именован за унијатског епископа 1710.

⁵⁷ Д. Кашић, *Отпор Марчанској унији*, 31.

⁵⁸ Швикер, 77. Образложено је да се таква одлука заснива на ранијем законском члану по којем “само римокатолици могу да поседују добра”.

⁵⁹ Исто, 78. Очигледно је да је однос царице Марије Терезије према српском народу био веома схизофреничан. Као ревносна католикиња сама је имала план покатоличења некатолика, а као реал-политичар ипак је морала пазити на српске привилегије. Већ године 1753. наређује

се то опет збило на Угарском сабору 1764, кад је наново зазвучао ирационални страх од тог некатоличког народа. Карактеристично је да се манастири као каква непријатељска утврђења у том предлогу деловања против православља помињу у неколико тачака: њих је требало, у општем контексту потпуног забрањивања било какве вере осим римокатоличке, посебно оштетити. Тражило се да се забрани примање монаха без дозволе феудалног господара и жупаније, да се сва манастирима дата добра одузму, да се монасима забрани прикупљање прилога, па чак и грађење цркава од тврдог материјала.⁶⁰ Другим речима, ако узмемо у обзир и друге захтеве који су се тицали онемогућавања рада архијерејима, православне је требало ставити ван закона, нарочито због њихових „многобројних манастира и све већег броја попова“.⁶¹ Још раније (1753) била је издата наредба да се не смеју дизати нови манастири, као ни да постојећи не смеју примати било каква покретна или непокретна добра,⁶² очигледно зато да би осиромашили и остали без монаха. Како каже Швикер:

„... све оне велике жртве и у добру и у крви, које су Срби поднели управо у одбрани Троједне Краљевине и њених граница током неких 200 година, нису биле довољне да код сталеза тих земаља угарске круне доведу до блажег, праведнијег и хуманијег става и односа“.⁶³

Верска нетрпељивост показивала се и на освојеним територијама које нису ни у ком смислу биле традиционално римокатоличке, и то врло рано. Иако текстови привилегија, како је већ наведено, јасно говоре да ће се православне цркве, претворене у цамије, у случају победе царске војске над Турцима, све вратити својим првобитним власницима, Србима – што је требало да буде знак верске равноправности – то је обећање брзо било погажено. Одмах по успостављању аустријске власти у Србији 1718, досељеним језуитима дат је

Илирској дворској депутацији стварање плана унијаћења, који јој је убрзо и представљен. Ипак, вероватно због интервенције са руског двора, његово извршење бива одложено. В. Јован Радонић, *Римска курија*, 624-625. „Марија Терезија је“, пише Мита Костић, „од свих хабзбуршких владара показала највише дволичности према Србима. Док је јавно, потврдама привилегија и поновним обећањима, Србима зајемчавала слободу вероисповести, тајно је настојала, писала је сама папи Пију VI, 'да свету унију [међу Србима] помогне на сваки начин, а оне који су у њој остали да свим могућим средствима утврди.' ... Биготна царица је остала нетрпељива према иновернима до краја живота.“ Мита Костић, „Царски духовници пропагатори уније међу Србима“ у *Изабрана дела Мите Костића*, 1 (Загреб: Просвјета, 2010), 298-299.

⁶⁰ Исто, 176-177.

⁶¹ Исто, 178.

⁶² Стеван Симеонових Чокић, „Српске привилегије“ у *Војводина*, 2 (Нови Сад: Историско друштво, 1941), 77-78.

⁶³ Швикер, 179.

задатак да ревнсно раде на превођењу Срба у праву веру.⁶⁴ У оном делу Београда, предвиђеном за немачки део, било је забрањено насељавање православних, а истерани су и они који су од раније ту живели.⁶⁵

„Римокатоличка црква је потпомагана, а православна тек трпљена. То се види у целокупној верској политици Аустрије у Србији. Мојсије Петровић је то одмах осетио. Србима је било забрањено да употребе цамије за цркве, па чак и да поправљају своје цркве.“⁶⁶

То се, наравно, односило не само на парохиске цркве (тако у Ваљеву Срби никако нису могли добити дозволу за подизање цркве, иако се радило о седишту епархије), него, очекивано, и на манастире, којих је ионако већ било остало мало активних. Митрополит београдски Мојсије Петровић писао је карловачком митрополиту Викентију Поповићу⁶⁷ како му је од стране власти речено да

„... није такмо изнова зидати, него ничто не можемо, ни око готови стари наши црква и манастира, какоти Раковица и Сланци и прочих, што поградити и поновити, и звоно обесити не можемо, него до наредбе да тако морамо трпети. Нами тако заповедају, а својима не бране, него дан о дневи умножавају својих црква и звона, не чекају наредбе.“⁶⁸

Постоје подаци да је од аустријског цара Карла VI⁶⁹ лично папа Климент XI тражио да шизматичима не враћа њихове манастире, него да их даде римокатолицима, јер су наводно њихови.⁷⁰ Митрополит Мојсије је ипак настојао да поправља манастире, иако му то, као што смо видели, држава није дозвољавала. Године 1721. поднео је захтев аустријским властима у Београду да му се дозволи обнова манастира у Лештанима, као и да се манастиру врати

⁶⁴ Душан Поповић, *Београд пре 200 година* (Београд: Г. Кон, 1935), 55.

⁶⁵ Исто, 66.

⁶⁶ Исто 182.

⁶⁷ Викентије Поповић Хаџилавић (?-1725); од 1708. будимски епископ, од 1713. карловачки митрополит)

⁶⁸ Исто, 182-183. „Православнима је било забрањено да узимају цамије јер, како се у једном акту каже, пошто се у Србији увећава број католика, то их треба за њих чувати, пошто католичка црква има већих и пречих права.“ Ако је таква била државна политика на територији Краљевине Србије, могло се очекивати са пуном извесношћу да ће на традиционално римокатоличким просторима ситуација за православне бити још гора.

⁶⁹ Карло VI (Carl VI, 1685-1740); хабзбуршки цар од 1711.

⁷⁰ Д. Руварац, *Мојсије Петровић*, 130-131. Овај податак Руварац је преузео из брошуре *Одговор римској пропаганди*, издате 1896. под псевдонимом Сениша. Без обзира да ли је то тачно, слаже се са општом политиком аустријског двора и Римокатоличке цркве.

земља коју је поседовао.⁷¹ Оправку запустелог манастира Винче започео је и без дозволе, очигледно схвативши да се другачије не може доћи до свог права, због чега му је стигао протест од власти. Наиме, деклараторија донесена 1727. прописивала је да се на том подручју могу дозволити само ситне поправке.⁷² Оне крупније дозвољавале би се само ако су заиста потребне, а то је процењивао краљ,⁷³ што је, наравно, био изговор за одуговлачење давања дозволе. Упркос томе, манастир је ипак обновљен.⁷⁴ Не треба посебно наглашавати да је овакво понашање законодавца било у потпуној опреци са већ наведеним словом привилегија, које каже да је сасвим слободно „где буде нужно цркве сопственом влашћу зидати”.

Све што је досад изнесено о односу аустријских власти према њиховим некатоличким поданицима сведочи о континуитету планског гајења односа неравноправности, који се често претварао у мање или више отворен прогон, по једном истом обрасцу. Тачке тог прозелитског програма тичале су се увек истих предмета: јерархије и богослужбених места, како би народ изгубио основни ослонац. Јерархију је требало сметати у раду, онемогућавати визитације,⁷⁵ издавати ултимативне заповести, ометати канонски избор епископа, наметати своје кандидате, итд.; богослужбена места су отимана, или је брањено њихово зидање или поправљање, при чему су манастири због угледа у народу особито били трн у оку. Таква је политика, чија је суштина била у постепеном укидању царских привилегија, упорно настављана све до јозефинистичког периода, када су Срби, због Толеранцпатента,⁷⁶ помислили да је њиховим мукама дошао крај. Међутим, убрзо после његове смрти 1790. године уследила је реакција, па су се ствари враћале на старо. Као куриозитет се може навести чињеница да је и сам митрополит Стефан Стратимировић доживео да га лично цар Франц II,⁷⁷ под

⁷¹ О овом манастиру нема готово никаквих историјских података.

⁷² С. Симеоновић Чокић, 64.

⁷³ Исто, 65.

⁷⁴ Д. Руварац, *Мојсије Петровић*, 131.

⁷⁵ Визитација је назив за канонски архијерејски обилазак епархије, који је епископ могао обављати лично или преко опуномоћених представника; протоколи настали у овим приликама спадају међу најважније изворе познавања црквеног живота Карловачке митрополије у 18. веку.

⁷⁶ Једна од најзначајнијих тековина владавине цара Јозефа II било је свакако објављивање овог документа (Toleranzpatent) 1781. године, којим су некатолицима дата верска права (на првом месту протестантима и православнима) дотад намењена само римокатолицима, при чему је равноправност требало да се протегне и на доступност јавних служби; међу Србима је овај акт нарочито еуфорично прихватио Доситеј Обрадовић, гајећи култ императора просветитеља. Ипак, резултати Толеранцпатента нису били онакви какви су се очекивали.

⁷⁷ Франц II (Franz II, 1768-1835); хабзбуршки император од 1792.

оптужбом за недозвољене везе с Русијом, надмено позове да прихвати унију, јер се иначе православни не могу спасити,⁷⁸ што је незамисливо непоштовање.⁷⁹ Нешто касније, кад је под власт хабзбуршког двора дошла и Далмација, његова акција на ширењу уније, сличном методологијом, започела је и на том простору.⁸⁰

Опште нерасположење, подозрење и неповерење римокатолика према православним Србима, у којем су се непрестано мешали политички и религијски аспект, који се, као што смо видели, испољавао и на њиховом односу према православним манастирима, ипак није био без реалних основа. Знајући да Срби гаје национални програм који од почетка захтева посебну територију у оквиру Монархије, као и отимање Србије од Турака, на коју је аустријски двор имао претензије, он је будно пазио на понашање православних, особито српских монаха, који су били веома мобилни, и с лакоћом се кретали простором од Леванта до Пожуна, а нарочито у смеру Русије. Знало се да се често под маском скупљања милостиње или ходочашћа крије шпијунажа или обавештајни рад у корист једноверне Русије, и да су манастири могући центри такве врсте делатности. Чим је избио руско-турски рат 1768, запажена је појачана активност монаха, или барем оних који су тако били одевени, преко турско-аустријске границе. Власт их је враћала назад преко Дунава и Саве, а велике мере опреза према њима показали су и Турци. Да су монаси заиста учествовали у политичким догађајима, показује терор који је почела спроводити османска власт, о чему се сазнаје из писма игумана Никодима упућеном драговићком игуману Мелентију.⁸¹ Осим тога, српски монаси су непрестано одлазили у Русију по материјалну помоћ, што је само по себи морало бити сумњиво. Из

⁷⁸ Ј. Радонић, *Римска курија*, 636.

⁷⁹ У сличном стилу је готово век раније кардинал Колонић Арсенија III у личном обраћању назвао „сином самог ђавола“. Јевсевије Поповић, *Опћа црквена историја*, 2 (Сремски Карловци : Српска манастирска штампарија, 1912), 589.

⁸⁰ Пошто тај период не припада хронолошким оквирима теме овог рада, њиме се, као ни тим простором и тамошњим манастирима (Крка, Крупа и Драговић), нећемо бавити. Ипак, пошто је у 18. веку Далмација са великим бројем православних житеља припала Млетачкој републици, треба рећи да је ситуација са верском несношљивошћу и прогоном православних била слична оној у Монархији, која је то потом само наставила у 19. веку. О томе у *Православној Далмацији* Никодима Милаша.

⁸¹ „Чули смо да су Турци отерали брата Атанасија на војску и брата Исаију метнули у Сарајеву у кулу у град и посекали игумана Максима студеничког, и посекали игумана Михаила у Морачи и пивског игумана метнули у град...“ Славко Гавриловић, „Вести о Руско-турском рату 1768-1774. и његови одједи међу православнима на Балкану и у Хабзбуршкој монархији“ у *Југословенске земље и Русија у XVIII веку* (Београд: САНУ, 1986), 146. После тога многи монаси су избегли у Аустрију.

објављених историјских извора познато је да су давали обавештајне информације у Русији о стању на Балкану.

Српски манастири су у период о коме је реч, на територији будуће Карловачке митрополије, ушли углавном у лошем стању. Време турске окупације, које није свуда једнако трајало, оставило је дубок траг на њима, при чему мислимо пре свега на физичко и имовинско стање манастира. У време ратова они су, због својих веома вредних ризница, били предмет пљачке која би обавезно настајала у данима турског освајања, а често су и спаљивани. Потом су, кад би се ситуација смирила, полако улазили у правно-економски систем Османског царства, и то само у случају да су се монаси, ако су успели да се склоне и избегну сабљу, могли или се усудили да се врате; у супротном би манастир остајао пуст по столеће и више, због чега су многи на територији изворне Србије нетрагом нестали. Пошто је у држави сва земља припадала султану, обавеза манастира је, пошто се сматрало да им је та земља његовом милошћу уступљена на кориштење, била у плаћању пореза, који су били врло високи. Осим тога, да би се издејствовала дозвола за обнављање требало је доста новца, док је за саму обнову требало скупљати милостињу на све стране, почевши од околних хришћана па све до Русије. Познато је да многи манастири нису могли платити прописани новац, па су били напросто распродавани, а монаси су се морали селити. Зна се и за врло раширену праксу откупљивања сопствене имовине,⁸² као што се откупљивало и оно што је било опљачкано. Што се тиче шеснаест сремских манастира, како наводи Олга Зиројевић, Хопово и Раваница нису имали средстава да плате, па су их из те ситуације избављали богатији хришћани.⁸³ Све је то манастире бацало у крајњу немаштину, што је узроковало смањење броја монаха и изазивало тешка нарушавања монашког живота уопште, доводећи до губљења општежитија (киновије) и постепеног увођења идиоритмије или осопштине. Сиромаштво је у 16. и 17. веку било опште, због чега су се у манастирима морале доносити веома тешке одлуке о

⁸² Александар Крстић, „Време турске власти у Срему”, у *Срем кроз векове* (Београд: Вукова задужбина : Институт за књижевност и уметност, 2007), 95. Зна се и колике су тачно биле новчане обавезе манастира седамдесетих година 16. столећа: Небојша Шулетић, „Сремски санџак у 16. веку“ (докторска дисертација, Београд, Филозофски факултет, 2013), 176.

⁸³ Олга Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије* (Београд: Историјски институт : Народна књига, 1984), 26. У мирнијим периодима, кад је политичка ситуација била стабилнија, неки манастири су ипак успевали да доживе велики напредак, попут Крушедола, који је у 17. веку био врло богат (Радослав Грујић, *Духовни живот Срба у Војводини* (Београд: Српско библиофилско друштво : Музеј српске православне цркве, 2012), 84)).

залагању црквених утвари због дугова. У Москву је 1671. године пристигао бешеновски игуман Никодим са молбом за финансијску помоћ како би своје ствари откупили из дуга. Да би добили дозволу за обнављање цркве, обећали су Турцима 100.000 талира. Половину су платили у новцу, а за другу половину дали у залог црквене утвари, ризе, престоно јеванђеље и сребрне предмете, што би сад желели да поврате, а немају како јер је манастир сиромашан.⁸⁴ Та жалосна пракса одвијала се на простору целог Османског царства, о чему сведочи и охридски архиепископ Аврамије који је још 1634. стигао у Русију, изјавивши да су због дуга у који су запали заложили „све црквене сасуде златне и сребрне, и крстове и јеванђеља и кадионице, и све црквене ризе архијерејске и јерејске“.⁸⁵ Године 1643. ради исте је ствари дошао и архимандрит Герман из Костура, казујући да је „манастир због безбожних Турака у великом дугу, и да су свете књиге јеванђеља и крстови и ризе и све црквене утвари у залогу код Јевреја“.⁸⁶

Чак и ако би манастири успевали да се поврате, све је то нестајало у новим ратовима. Манастири су једнако страдавали и кад би Турци били у повлачењу, што се дешавало и у Бечком рату крајем 17. века, а потом и 1716. Сва та збивања доносила су права пустошења, те су манастири, иако више нису били под исламском управом, доспевали у очајно стање. Било је времена кад је невоља долазила истовремено и од мухамеданске и од хришћанске (аустријске) власти. У таквој немогућој ситуацији били су фрушкогорски манастири 1717. године, стешњени са обе стране, што се види по писму њихових игумана упућеном митрополиту.

„... летос оплењени и што имали животиње отерато, остали без коња, без волова, а жита у страху и бекству нисмо ни пожели, који имали по њивах зоби, Татари помлатили и потрли, а на местих и град с небесе побио и жита и винограде. А то се нама сад ништа не верује, него ишту Турци на три стране, у Белиград, у Шабац и у Купиново, и носимо и дајемо, али су многа господа и многи поглавари, а свако гледа да му се носи и даје.

⁸⁴ *Москва-Србија, Београд-Русија, 1* (Београд: Архив Србије; Москва: Главное архивное управление города Москвы, 2013), 323-324. Бешеновски монаси и раније су одлазили у Москву ради милостиње. 1648. године игуман Јоаникије жалио се тамо на велике данке које морају плаћати агаренима, а кров цркве је пао и келије се руше. Стеван Димитријевић, „Грађа за српску историју из руских архива и библиотека“, *Споменик СКА* бр. 53 (1922): 207.

⁸⁵ Николай Каптерев, „*Ахридские архиепископы и подчиненные им иерархи разных кафедр, являвшиеся в Москву за милостью в XVI, XVII и в начале XVIII столетия*“, *Прибавления к изданию творений святых отцов в русском переводе за 1888 год.* бр. 41 (1888): 113.

⁸⁶ Исто, 130.

Купујемо јечам, овнове, кафе, носимо туршију, оцат, вино, ракију и готовим новцем, пак јошт не можемо им прави бити, него нам тако говоре: често доходите и доносите, ако хоћете по оних пећинах који дан мирни бити ... а ова худна и тужна сиромаш који се по Срему находе, поробљени и оплењени, имаће одагнато, а многи у ропство одведени и посечени, и на то се ништа не умилише варадинска господа, него потпуно десетак и житни и вински и намет и порцију и дрва, и сараоре, као да није ниједан човек пострадао, или своје добро погубио, так немилосрдне (немилосрдије?) показују како да смо исти ребелијаши били...⁸⁷

Са устаљењем хабзбуршке власти, дошло је до промене природе правно-економских односа; ипак, једна је ствар остала слична, а то је питање обезбеђења права на имовину. У време установљења османске власти наши манастири нису имали тапије на земљу, а потребну документацију нису поседовали ни кад је право на земљишни посед требало доказати новој власти. Ипак, пресудна околност била је чињеница коју смо већ показали, а то је место манастира у Леополдовим привилегијама, чиме су, како каже Славко Гавриловић, „манастири ... признати као саставни део православне цркве а њихови поседи потврђени су као њихово власништво.“⁸⁸ Потом је, почетком 18. века, као плод рада царске комисије, донесена одлука о признавању тих поседа.⁸⁹ Упркос томе, локални велепоседници, од којих је највећи био Ливије Одескалки, непрестано су их угрожавали, због чега су у неколико наврата вршене такозване реамбулације, са намером да се утврде тачне међе.⁹⁰ Због недостатака „донацијалних докумената“, користили су се искази сведока који су знали шта се сматра манастирским имањем од најдавнијих времена, а та сведочења увек су ишла на руку манастирима.⁹¹ Наравно, често ни царске

⁸⁷ Димитрије Руварац, „Писма манастирских настојатеља Арх.-Митрополиту Вићентију Поповићу“, *Архив за историју српске православне карловачке митрополије* бр.15-16 (1912): 248. Писмо је послато 7. фебруара 1717.

⁸⁸ Славко Гавриловић, *Студије из привредне и друштвене историје Војводине и Славоније од краја XVII до средине XVIII века* (Нови Сад: Матица српска, 2006), 260.

⁸⁹ Исто.

⁹⁰ Због важности ове теме за монашки живот, сви који су се бавили историјама појединих манастира обавезно су се бавили и темом поседа, при чему су се морали интересовати и за питање реамбулација, тако да данас знамо како је који манастир ту прошао. Као добар пример се може навести студија Тихомира Остојића *Доситеј Обрадовић у Хопову* (Нови Сад: Матица српска, 1907), где су потанко изложене невоље и парнице због манастирске земље (стр. 84-108).

⁹¹ Пишући о блиској прошлости Војловице, Јоаникије Милковић описује сведочење петорице „старих људи из парохијалног места Старчева“ и петорице из Панчева, који су се заклели да садашње границе војловачког имања потичу још из турског доба; осим тога, Милковић наводи и њихова имена, како би овим веродостојним подацима поткрепио њихов исказ: Јоаникије Милковић, *Повѣсть ... о общежителномъ монастырѣ Войловницѣ* (Будим: Универзитетска штампарија) 1801, 8-9.

дипломе, тј. привилегије издате за поједине манастире, нису биле довољне да би локални властелини одустали од узурпирања манастирске имовине, што је често бивао и предмет жалбе карловачких митрополита двору.⁹²

Испоставило се да и у случају манастирске имовине, што значи услова за опстанак манастира, важи оно што се тицало привилегија: без обзира на слово закона, њихова права се константно нарушавају. То се протегло на читав век. Стога су српски представници са Темишварског сабора 1790, међу бројним жалбама и молбама, истакли потребу издавања потребних имовинских докумената манастира, тј. потврду онога што је већ било урађено реамбулацијама, како би се спречило властелинско насиље. У првој представци представници православних манастира редом су набрајали све манастире чији је статус било потребно коначно решити.⁹³ У главном обраћању цару Леополду II⁹⁴ поменуто питање стављено је на прво место, што само говори од коликог је значаја оно тада било за Србе.

„Да се благоизволи калуђерима њихова права, добра и преимућства у очинску владетелску заштиту узети, с највишим страхопочитанијем препоручујући, да би Ваше ц. к. апостолическо величество благоизволело оне манастире који у смотренију своје имовине довољних повеља само тога ради немају што нису земаљским законом преписане формалитете у своје време набљудавали, свевисочајше с легалним повељама обдарити и потврдити да би се тиме свако нападање убудуће отклонило.“⁹⁵

Први део овог елабората, чија је прва тачка горе наведена, у великом делу се тиче статуса Православне Цркве и њених непрестано нарушаваних права, која су до краја века у знатној мери већ била систематски законски сужена. Пошто је црквено-народна аутономија била темељ српског живота у Монархији, њено све веће ограничавање значило је и довођење у питање опстанка Срба као народа, за шта су манастири као симбол и тачке контуитета са средњовековном народном славом били изузетно битни.

⁹² На пример, митрополит Павле Ненадовић жалио се у Бечу због насиља над Ораховицом: Ненад Нинковић, „Политичка и културна делатност митрополита Павла Ненадовића“ (докторска дисертација, Нови Сад, Филозофски факултет, 2015), 158.

⁹³ *Темишварски сабор*, прир. Славко Гавриловић, Никола Петровић (Сремски Карловци; Архив Војводине; Нови Сад: Институт за проучавање историје Војводине, 1972), 222-225, 437-438.

⁹⁴ Леополд II (Leopold II); хабзбуршки император од 1790 до 1792.

⁹⁵ Исто, 423. Цар је решио да ове документе манастири званично затраже од Илирске дворске канцеларије (исто, 637), која је тад била у оснивању.

Значај економског стања састоји се у простој чињеници да материјални напредак и стабилност манастира управо омогућава вршење његове основне функције. Уколико он нема довољно средстава за издржавање монаха, неће имати ни за богослужбене утвари ни књиге, што значи да је доведена у питање мисија манастира, која се у српском случају увек тицала не само појединаца који су се одлучили на такав начин живота, него и интереса народа као целине. Као што смо видели, у економски неизвесним временима манастири су долазили у готово безизлазне ситуације, па чак и неповратно пропадали.

Осим тога, радило се и о још једној животно важној ствари, која све подиже на виши ниво: устројство Православне цркве, у свом јерархијском виду, не може се замислити без монашког живота, јер се епископи од давнина бирају из редова монаха. Стога је ударац на манастирски живот у ствари схватан као напад на саму суштину Цркве која би, без монашке средине као места васпитања будућих јерараха, била обезглављена. То је свакако један од разлога зашто је Православна Црква, у редукцији броја манастира која се одвијала у осмој деценији столећа, ипак донекле била поштеђена, а сам митрополит и епископи се најозбиљније заузимали да што више манастира буде сачувано.

У време Марије Терезије држава доживљава убрзану централизацију и апсолутизацију. Све делатности које су се у њој обављале морале су се усмерити пре свега на њену корист. У време кад је у већем делу Европе Римокатоличка црква имала немерљив утицај на друштвени и политички живот, морало се очекивати да ће ту доћи до сукоба. Царичини саветници јасно су видели да је тај утицај превелик, а понегде и неподредно штетан, јер се коси са државним интересима. Оно што је падало у очи јесте огроман број римокатоличких манастира који су са својим великим поседима и богатством, с једне стране, уживали знатну аутономију, а с друге играли несразмерно велику улогу у друштву. Појавила су се мишљења да је то са становишта државе политички и пре свега економски неоправдано, па је дошло до плана редукције броја манастира, што би подразумевало и одузимање њихове имовине и њено употребљавање на општу корист. Први, експериментални кораци учињени су у удаљеном Миланском војводству, а онда су на ред, пре римокатоличких, у осмој деценији века дошли православни манастири, на које је требало применити

сличне критеријуме, иако су они, у односу на две хиљаде римокатоличких, били кап у мору.⁹⁶

Прво мерило, којим се власт руководила, било је економско. Тражила се минимална количина земљишта које манастир мора поседовати како би прехранио монахе, а њихов је број прописан на најмање осам. По монаху је било одређено 40 јутара земље, што би значило да је сваки манастир морао имати барем 320 јутара. Већ тада било је много манастира са мање од осам монаха (у неким је био само један или два, од којих су неки били филијални, што значи да је њихово постојање мање-више било формалног карактера) и ни са приближно толиком количином обрадивог земљишта, па се могло очекивати да ће многи бити укинута. Осим тога, тражило се да сви манастири имају ваљане царске привилегије којима је њихово постојање потврђено као легално. После много перипетија, преговора, предлога и декрета, у току неколико година дошло се до решења које је, на крају, иако се Синод са неким питањима морао сложити, ипак наметнуто силом државне воље.

Начелно је одлучено да се монаси из укинутих манастира преселе у друге, којима би припала и њихова имовина, било у натури или новчаном еквиваленту, а цркве је требало, тамо где је то било могуће, да постану парохијске. Тако су укинута манастири широм Монархије: Шемљуг, Партош, Кусић, Базјаш, Средиште, Старо Хопово, Стари Јазак, Мала Ремета, Петковица, Ђипша (Дивша), Српски Ковин, Комоговина, Бршљанац (Кутина), Света Ана, Дреновац, Обеда, па чак и Гргетег, који је почетком века привилегијално дарован као митрополитски посед.⁹⁷ Све је ово било пропраћено званичним објављеним актима који је требало да регулишу однос државе и Православне цркве: *Регуламент* из 1770. и 1777, а потом и *Деклараторија* 1779. године као коначно законско решење. У народу је ово изазвало озбиљну пометњу, особито зато јер је у току била свеобухватна реформа положаја и делатности Карловачке митрополије, схваћена као удар на привилегије, којима су Срби живели више од

⁹⁶ О овој теми у нашој историографији много је пута писано. Сва та сазнања недавно су обједињена у оквиру већ цитиране докторске дисертације Исидоре Точанац Радовић „Реформа Српске православне цркве“, у којој је кориштена и обимна архивска грађа.

⁹⁷ Пошто се митрополит Викентије Јовановић Видак није могао помирити са укидањем Гргетега, одбијао је да спроведе царску наредбу о томе, па је власт на крају попустила, вероватно зато да би Србима бар у нечему удовољила. Све остале бројне жалбе нису уважене. Ипак треба узети у обзир да би много мање манастира остало у животу, да је власт сопствене прописе дословно спроводила.

осамдесет година. Ниједан од укинутих манастира, без обзира на народне жеље и потребе,⁹⁸ није се повратио у живот све док је аустријска држава у том обиму постојала, тј. до Првог светског рата. Поједини ни до данас нису обновљени, у неким крајевима Срба више готово да нема, тако да је сећање на њих у колективној свести одавна избледело.⁹⁹

⁹⁸ Очај народа због свега овога види се из бројних молби упућених епископима. Срби из Српског Ковина, сазнавши да је манастир „касират”, и да ће се све сем црквених утвари и саме цркве продати, пишу Синоду: „Ми заиста осећања од туге која је на нашем срцу потпуно описати и исказати не можемо”. Даље наводе како је тај манастир још 1320. године осликан, и да сав просвећен свет своје древности чува као неку најдражу ризницу и из таме их износи на светлост, па бисмо и ми тако морали, нарочито стога што ова света обитељ спада у „прву класу”; ако не буде сачувана, сви који око ње живе лако ће се расејати због невоља које могу доћи. Зато „коленипреклоно мољеније и прошеније” упућују Синоду да се заложи код цара како би манастир „остао у стању као и досад”. Славко Гавриловић, „Пет докумената о манастиру Ковину из XVIII века” у *Сентандрејски зборник*, 4 (Београд: САНУ, 2015), 78. Сличне молбе упућиване су с разних страна, али се ништа више није могло постићи.

⁹⁹ Осим овога, државна реформа је, што се тиче манастирског питања, била посвећена монашкој дисциплини, начину примања у манастир, манастирској администрацији, итд., како би се остварила боља контрола над њима. Пошто је стање у великом броју манастира било по много чему лоше, то је митрополитима био додатни импулс да се њиме позабаве, јер су њихови ранији напори често, због дугогодишњег увреженог нереда у општем монашком животу, остајали без плода.

2. МАНАСТИРСКЕ БИБЛИОТЕКЕ КОД СРБА ДО КРАЈА 18. ВЕКА

2. 1. Појам и значај српске манастирске библиотеке

Ако српско национално библиотекарство у његовом историјском облику схватимо као више или мање организован систем, свакако да ће онај његов сегмент који се односи на манастире бити извориште и упориште тог система. Ако мрежу српских библиотека покушамо сагледати, такође са историјске тачке гледишта, као функционалан организам, тада ће српски манастири бити његов костур. То је последица чињенице да српска књига, па тако и свесно бављење књигом као предметом, започиње управо у манастирима. Историја српског библиотекарства има другачије полазиште и другачији развојни лук од библиотекарства цивилизација чије смо плодове као народ наследили, при чему пре свега имамо у виду Источно римско тј. Ромејско царство – Византију. Ромејска држава баштиник је хеленске културе, која се током векова трајања у њој христијанизује (при чему је паралелан и једнако снажан и обрнут процес – хеленизација хришћанског). Библиотеке хеленског света ту нису само наслеђене збирке књига, него и преносиоци дубоко увреженог културног и интелектуалног предања, које се, уз мање-више промењен духовни квалитет, продужава дубоко у други миленијум после Христа. При том се ту, и на истоку и на западу, ствара и нови тип библиотеке: библиотека монашке заједнице – манастирска библиотека.

Хришћанско-хеленски тип цивилизације био је глобална вредност времена у коме се Срби као етничка заједница без чврсто дефинисаних оквира и карактера, први пут појављују као политички фактор на простору Балкана. Стварање првих државица у интересној сфери РOMEЈСКОГ царства резултовало је, природно, потребом укључивања, из политичких разлога, у владајући културни миље – „византијски комонвелт“, који је територијално некад можда и стоструко надмашивао српске територије, повезујући три континента. Подразумевало се да ће тај процес бити религијске природе, тј. обавезно примање хришћанске вере, а с њом и свега онога што она доноси, и у суштинском и у појавном виду. Христијанизација се могла ефикасно извести само језички, због чега на тадашњем општем језику Словена настају преводи првих богослужбених књига. Добијајући сопствено писмо, па тако и сопствену књигу, Словени, а међу њима и Срби, ступају на историјску сцену на начин који је у то доба био стандардан и који, с друге стране, омогућава остављање јасних историјских трагова, тј. плодносно путовање кроз историју, сапутништво са другим народима и културама.

Један од најважнијих и најлепших израза ромејске цивилизације јесте феномен монашког живота, који је створио током векова мрежу безбројних манастира широм државе. Монаштво се временом наметнуло и као друштвена елита због, с једне стране, свог културног и интелектуалног капацитета, а с друге стране због преузимања црквене јерархије, око које се вртео велики део јавног живота Царства у многим аспектима. Било је очекивано да тај образац преузму и Срби као нови хришћански народ. Наравно, требало је следити исти пут, тј. стварање елите, која је, према принципу симфоније, морала бити политичка и духовна, при чему су се ови полови, према средњовековној пракси, преплитали. Политички вођ, било да се ради о владару или властелину као политичко-економском фактору феудалне државе, није, према том усвојеном обрасцу, могао потпуно изразити свој статус ако га не устроји и на духовним – можда чак и: првенствено на духовним – темељима. Осим тога, што је најважније, средњи век је доба интегралне личне и колективне религиозности. То је свакако морало резултовати изградњом великог броја светилишта.

Најважнији плод таквих стремљења свакако су били манастири, који код Срба почињу да се подижу веома рано, пре свега као задужбине. Опонашајући и источне и западне хришћанске узоре, српски велможе их усвајају можда најпре

на том спољашњем плану, који је опет, свакако, последица усвајања истог система вредности. У српском случају отишло се, чини се, и нешто даље: српски манастири су, за разлику од тековина старијих народа, најочуванији па, рекло би се, скоро и једини сведоци историјског постојања, што значи да се највише давало управо на њих. То значи да је затечена пракса и усвојени узор у нечему чак и превазиђен: инкултурација хришћанског садржаја у српском народу имала је, барем са те историјско-материјалне тачке гледишта, манастирски карактер, што говори о успостављеном вредносном систему српске елите, која се потом прелила и на народ и његов доживљај сопствених вредности, у коме ће манастири имати веома велики значај.

Ту је уједно и основни зачетак српске националне културе, у којој култура књиге, логично, има знатну улогу. Како би се она могла развијати, потребно је најпре створити критичну масу оних који ће се моћи бавити књигом и остварити двосмерну комуникацију творца и корисника књиге као основног и непорецивог услова њеног постојања. То значи, другим речима, напредовање ка вишим нивоима цивилизацијског постојања, тј. прелазак са биолошког на историјски начин постојања. Општу писменост у ширем обиму, онако како то схватамо последњих неколико векова, у средњем веку не треба тражити: средњи век је много више доба слушалаца него читалаца, нарочито код народа који започињу свој историјски пут, без обзира да ли се ради о усменим изворима, или писменим, који убрзано нарастају. Суштина је увек у рађању елите, тј. стваралаца, који ће се на разумљивом језику моћи обратити публици, како би се могло остваривати општење са све више учесника. Средњовековно искуство простор за ту врсту комуникације налази у религијској сфери: присуствовање народа богослужењу омогућава брже ширење хришћанске поруке и њено прихватање од стране већег броја оних који ће се одлучити за монашки живот. На тај начин напредује и број оних који ће доћи у тешњи додир са књигом, при чему ће неки од слушалаца постати читаоци, а потом можда и ствараоци. Манастири су у оно време били места где је, у случају Срба, таква комуникација била највише могућа.

Такав готов узор, који је само требало прихватити и прилагодити, плод је вишевековног развоја манастира у РOMEЈСКОМ царству и специфичне културе књиге везане за њих. У почетку „отшелничко“, индивидуално, монаштво временом добија киновијски облик, тип нарочите издвојене заједнице. Онај ко

је речи Светог писма о непрестаној молитви, као и о напуштању света и узимању крста схватао дословно, могао је то најбоље испунити на тај начин. Императив непрестаног богослужења као новозаветни идеал представљао је срж и разлог монашких завета, сотириолошки инспирисаних. Оно се у почетку могло исказивати једноставно, језиком псалама, личном спонтаном молитвом, али је развој црквеног живота условио и настајање све већег броја верски надахнутих текстова, изражаваних пре свега поетским средствима. Уз наслеђене старозаветне текстове, они су полако постајали, у условима заједничког живота изолованих заједница, нуклеус оног обимног корпуса којег данас налазимо у богослужбеним књигама. Устаљивање богослужбених жанрова за последицу је имало њихово утврђивање у облику локално или шире прихваћених текстова који се на богослужењима понављају, и који се стога из практичних разлога сабирају у књиге; а оне, са своје стране, постају незаобилазан медиј богослужења. Његов историјски развој за последицу има настајање све већег броја типова књига које се користе, и које на крају постају стандард према коме се богослужење одвија. Манастирски живот, према било којем познатом типу, у свим данас познатим богослужбеним циклусима, одавна је већ апсолутно немогућ без великог броја прописаних књига.

Ово би требало значити да је монах морао да постигне толики ниво писмености који би му омогућавао активно учествовање у богослужењу. Иако за суштинску сврху монашког живота писменост сама по себи није представљала никакав одлучујући услов, јер се пре свега тражило духовно усавршавање које не мора имати никакве везе са посебним вештинама, па тако ни са умећем читања и писања, у монашкој традицији од најранијих времена постојала је јака струја која је сматрала да је монах обавезан да се опишмени. Познато је да је Пахомије Велики¹⁰⁰ захтевао да се свако ко уђе у манастир најпре научи читању. Зато би се неписменом монаху најпре давали текстови псалама или други делови Светог писма које је требало савладати, при чему је било прописан рад са учитељем три пута на дан.¹⁰¹ Штавише, обавеза читања ради духовног напредовања ушла је у византијске законе, тачније – у 133. Јустинијанову новелу, која прописује да се после богослужења монаси обавезно враћају у келије како би проучавали Свето писмо, због чега је у манастиру увек

¹⁰⁰ Пахомије Велики (прва половина 4. века) из Египта, оснивач општежитељног монаштва.

¹⁰¹ О томе у више кад се буде говорило о традицији образовања монаха.

требало да буде довољно примерака књига, на основу којих би духовно стасали монаси поучавали млађе.¹⁰²

Пошто су постале услов одржавања монашког живота, због своје улоге у свештенослужењу, као и због места које у цркви заузимају, књиге су врло брзо и саме добиле такав сакрални значај, па је тако и манастирска библиотека у свом основном облику стекла исти углед, заједно са литургијским црквеним утварима сматраним за светињу. Стога се и брига за црквене књиге, на које се није гледало као на пуке утилитарне предмете, морала проводити на највишем нивоу. То је управо разлог што, у време кад манастирске библиотеке све више расту, монашко послушање везано за библиотеку постаје изузетно важно, изнад послушања која се тичу одржавања свакодневног живота у материјалном смислу. То је најлепше изражено у познатој одредби потеклој из цариградског студитског манастира коју је, пишући о старој српској књизи, пре више од шест деценија навео Ђ. Сп. Радојичић: „Ако књигохранитељ достојно се не стара, не радећи ни отресајући, ни чистећи од праха, свагда суво да једе“.¹⁰³ О улози манастирског библиотекара биће касније више речи; овде треба рећи да је претња „сухоједењем“ небрижљивом манастирском библиотекару само одраз значаја статуса манастирске библиотеке у време кад Срби покушавају да стварају своје.

Наслеђена и усвојена традиција налагала је ктитору манастира, због тога, не само подизање цркве и конака, него и унутрашње опремање цркве, како би манастир испуњавао своју сврху. Зато га је осим литургијским утварима неизоставно морао снабдети и довољним бројем књига. Српски средњи век као време масовног оснивања нових монашких заједница пун је сведочанстава о томе, и то од самих почетака. Најстарије је оно из *Хиландарског типика*, где Свети Сава, говорећи о оснивању манастира са својим оцем Стефаном Немањом, пише: Си оубо храмъ ѣко Богоматери и наставници госпожди нашеи, ѿ самого създа се основаниа, к'ниги же приложис'мо...¹⁰⁴ И краљ Милутин, у повељи Пирга

¹⁰² *Anottated Justinian code. Novel 133*: http://www.uwo.edu/lib/blume-justinian/ajc-edition-2/novels/121-140/novel%20133_replacement.pdf (приступ 16. 4. 2017).

¹⁰³ Ђорђе Сп. Радојичић, „Српске библиотеке у средњем веку и у турско доба“, *Библиотекар* бр. 3 (1954): 138. Цитат је у ствари део прописа тзв. Новгородске крмчије (1282) који се тиче библиотекара.

¹⁰⁴ Димитрије Богдановић. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара* (Београд : САНУ : Народна библиотека СР Србије, 1978), 18.

Вазнесења (тј. Хрусије) помиње, и то на првом месту од свих дарова, управо књиге: И създахъ иль пиргъ, и на нѣмъ съ храмъ спасовъ, и испльннихъ книгами...¹⁰⁵ Због скупоће ктиторског подухвата њега су у потпуности могли преузети на себе само владари и крупна властела. Формирање манастирске библиотеке је на тај начин постајало један од основних корака за постизање функционалности манастира, тј. испуњење циља његовог постојања као места непрестане молитве.

Ипак, због своје ексклузивне усмерености на оно што, јеванђелски речено, није од овога света, монаштво и манастири представљаће увек, статистички гледано, мањинску појаву, али ће због монахоцентричног устројства администрације Православне Цркве имати несразмеран одлучујући утицај. Главнина црквеног, богослужбеног живота, биће свакако везана за парохијске цркве. Због изједначења парохијског и монашког типика испоставиће се да за одвијање парохијског и манастирског живота важе слични услови, што се односи и на књиге. Стога историја српских библиотека, које су у ово доба пре свега црквеног карактера, познаје паралелно настајање и развијање парохијских и манастирских збирки. Ту мрежу свакако надопуњују дворске и властеоске збирке, при чему у случају ових првих можемо највероватније говорити, у ствари, о личним библиотекама. То је слика српских библиотека у средњем веку. Међутим, зао усуд српске историје учинио је да, иако нам је познат знатан број књига у, рецимо, личном власништву, нити једна од ових збирки не оствари ни приближно довољан континуитет да би се о њима могло говорити с поузданошћу, нити да се сачува као целина која би нам омогућила да, без покушаја археолошке реконструкције, остваримо тачан увид у историју развоја ових типова библиотека. У случају, међутим, парохијских збирки, околност да им је намена у суштини идентична манастирским омогућава да се велики број феномена о којима ће се говорити са аспекта историје манастирских библиотека може препознати и код њих. Један од њих је свакако потребан богослужбени корпус. Континуитет који остварују манастири учиниће ипак њихове књижне збирке, упркос сталним прекидима, језгром историје српских библиотека, због чега их с пуним правом можемо ставити на прво место.

То место оне ће сачувати све до краја 18. века, иако ће у то доба мрежа српских библиотека добити нове елементе. Поред 1/ библиотека парохијских

¹⁰⁵ Исто, 19.

цркава, које, квантитативно и квалитативно скромније од манастирских, настављају своје бивствовање као потка општег богослужбеног организма, појавиће се 2/ епархијске, и 3/ личне библиотеке, као стабилни типови. Епархијске библиотеке настају као засебне збирке кад се епархијска седишта из манастира преселе у градове. У епископским дворевима, који отад почињу да се граде, свој место ће наћи и дворске капеле, што је подразумевало и стварање дворске библиотеке.¹⁰⁶ Од почетног фонда богослужбених књига неке од њих ће, углавном умножавањем из заоставштине својих епископа, до краја века постати респектабилне збирке са књигама на неколико језика. Као и у манастирима, њихов састав увелико ће зависити од интелектуалних интересовања самих епископа. Једна од њих, митрополијска библиотека у Београду и Карловцима, прерашће далеко тај оквир и почети да полако функционише као национална, постајући централна српска збирка књига у Монархији.¹⁰⁷ Промене до којих долази у 18. веку показале се и у повратку појединца интелектуалца на културну сцену. Почети систематског школовања, појава племићких породица, све већа доступност књига, омогућиће стварање књигољубачког слоја, испрва веома танког, чији су истакнути чланови епископи (попут Петра Петровића), образованији монаси (као Јован Рајић), лаици ерудите (Орфелин), који систематски раде на стварању личних збирки књига. Пред крај века почиње са стварањем своје библиотеке и Сава Текелија, један од најученијих и најугледнијих Срба свога доба: она је до његове смрти 1841. нарасла на 4000 примерака.¹⁰⁸ Од тада личне библиотеке постају и остају важан елемент система српских библиотека, иако се најчешће не успевају очувати у

¹⁰⁶ Више конкретних информација код Чедомира Денића, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века* (Београд: САНУ, 2010), 121-158.

¹⁰⁷ О њеној историји: Ненад Идризовић, *Патријаршијска библиотека Српске православне цркве : 1706-2006 : докторска дисертација* [рукопис] (Београд, 2016). Митрополијска (касније Патријаршијска) библиотека настала је из неколико извора: основни део чинила је збирка београдског митрополитског двора (у време Мојсија Петровића и Викентија Јовановића), која је 1737. због рата пренесена у Карловце и сједињена са тамошњом збирком. Њој су временом придодавале и књиге из заоставштине појединих епископа. Важно је знати да је она у том периоду имала и функцију књижаре, где су доношене књиге из Русије и потом дистрибуиране широм Карловачке митрополије, о чему сведочи велики број примерака истих наслова. То је нарочито видно већ у првом потпуном инвентару имовине Београдске митрополије из 1733, при чему су детаљно пописане и све књиге затечене у двору. Њен развој је могуће пратити кроз цео 18. век, управо према сачуваним инвентарима. Пошто је очигледно веома брзо изграђена свест о томе да се ради о централној српској установи тог типа, о њој је вођена брига на већем нивоу, па је имала и своје библиотекаре. Године 1788, у време новог рата са Османлијама, евакуисана је на север, чиме је спасена од потпуног уништења. Она чини историјски темељ данашње Патријаршијске библиотеке у Београду.

¹⁰⁸ Каталог објављен у: *Библиотека Саве Текелије* (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1997).

целости. Чињеница, пак, да манастирске библиотеке, заједно са својим манастирима, упркос свим историјским недаћама, повезују ово време се средњим веком и садашњицом, учиниће их централном појавом система српских историјских библиотека.¹⁰⁹

*

Нуклеус црквене библиотеке представљао је минималан број богослужбених књига, око којих ће се касније сабирати и друге, сличне или различите намене. Колики је могао бити тај богослужбени минимум? Иако нам тачни подаци о првим српским црквеним библиотекама недостају, о њима можемо закључивати на основу прописа богослужбеног типика, који одређује које се службе, кад и како врше, а свештенослужитељи су, природно, морали знати у којим ће књигама наћи потребне текстове за њихово обављање. Тим питањем се неодложно морају бавити историчари књиге и библиотека. Руски научник Б. В. Сапунов, следећи раније покушаје установљења тог минимума књига, који у зависности од тачке гледишта може бити и оптимум, дошао је, говорећи о Русији до краја 13. века, до следећег списка књига потребних за манастирско богослужење:

1. Јеванђеље (апракос)
2. Апостол (апракос)
- 3-4. Молитвослов (који садржи каснији Служабник и Требник)
5. Псалтир с последовањем (који замењује каснији Часослов)
6. Триод посни
7. Триод цветни
8. Минеј општи
9. Стихологија
10. Октоих васкрсни
11. Шестоднев
12. Ирмологиј
13. Паримејник

¹⁰⁹ Чедомир Денић у својој обимној студији о библиотекама овог доба говори и о школским библиотекама, при чему се знатан део излагања односи, у ствари, на 19. век. Ипак, њихово постојање у 18. веку је под знаком питања. Иако је познато које су књиге биле потребне за извођење наставе и учење, у огромном броју случајева тешко је рећи које су од њих биле у личној власнишћу наставника, које су припадале ученицима, а које су евентуално могле бити део школских библиотека, било да се ради о основним или средњим школама, или пак вишим. Без обзира што се и логички може лако претпоставити постојање посебних школских збирки, за шта има довољно индиција, тим пре што је то била пракса у европским школама, нарочито универзитетима, које је похађала будућа српска елита (међу њима је било доста и будућих предавача у српским школама), ово питање тек треба детаљније размотрити, тим пре што доступни архивски подаци не дају јасну слику.

14-25. Минеји месечни

26. Типик¹¹⁰

Првих осам књига представљају, у ствари, минимум за парохијске цркве, док се све остале односе на саборне градске храмове и манастире.

Овим питањем бавили су се и српски научници. Димитрије Богдановић наводи мишљење Владимира Мошина да је богослужбени минимум садржао следеће књиге:

„јеванђеље, апостол, служабник, требник, псалтир, часослов, скраћени октоих, скраћени триод посни и цветни, празнични минеј и паримејник.“

И додаје:

„Разуме се, више од тога минимума могле су се имати и опширније верзије октоиха, триода и нарочито минеја – у служабном комплету од 12 књига, а у манастиру обавезно макар и краћа верзија типика и пролог за читање у трпезарији.“¹¹¹

На овај начин добијамо готово идентичне резултате онима до којих је стигао Сапунов, при чему треба приметити дистинкцију коју праве и један и други у односу на богослужбени ниво, тј. потребе богослужења на конкретном месту.

Без обзира што ће се морати узети у разматрање мање или веће варијације при одређивању типова богослужбених књига (у зависности од развоја конкретне средине и од временског раздобља и његових обичаја), треба имати на уму да сваки разговор о конкретной манастирској библиотеци мора обратити пажњу на наведени списак. Свакако да, с једне стране, нарочито ако имамо у виду историјске турбуленције које чине неизвесним и голи опстанак људског живота, а камоли материјалне имовине, овај каталог може бити значајно смањен (рецимо, чак и у мирнодопско време код сиромашнијих манастира), понекад чак на нулу, а с друге стране, у време економског благостања, нарочито код владарских манастира, могуће је да се умножи у веома великој сразмери. У првом случају, у питање ће бити доведено само богослужење; ипак, немогуће је да буде сасвим прекинуто, јер је и без једне једине књиге могуће обављати све службе које искусни литург зна наизуст, на првом месту свакако литургију, која окончава и којом се започињу сва друга

¹¹⁰ Борис Викторович Сапунов. *Книга в России в XI-XIII вв.* (Ленинград: Наука, 1978), 70-71.

¹¹¹ Д. Богдановић, *Каталог*, 19.

богослужења. Са друге стране, манастирска библиотека знатно ће надрасти своју првобитну намену и постати широко стециште књига разних намена и различитог порекла, што ће је приближити данашњем схватању библиотеке.

То наводи на једно теоретско питање: у ком смислу су манастирске збирке књига, и да ли су уопште, библиотеке, у уобичајеном поимању тог појма? Одговор на питање ће зависити од унапред задатих критеријума. Свакако, биће потребно избећи замку пројектовања модерних садржаја у даљу прошлост, и покушати схватити време од којег нас дели цео миленијум. Чини се да ће један од камена спотицања представљати горенаведени списак књига, при чему треба имати на уму да је могао бити и мањи: наиме, бројно стање средњовековне манастирске библиотеке у поређењу с најмањим данашњим библиотекама представља, такорећи, статистичку грешку. Може ли се уопште и назвати библиотеком збирка од двадесетак књига? Најпре треба рећи да доње ограничење броја књига које би чиниле минимум испод којег се таква збирка не би могла назвати библиотеком, не постоји. Осим тога, ни вредносни критеријум није лако успоставити; чини се да ће библиотека од двадесет, рецимо, капиталних философских дела бити много вреднија од збирке од две хиљаде тривијалних романа без икакве естетске вредности. Поред наведеног, треба урачунати и материјални фактор: средњовековни илуминирани рукописни кодекс својом ценом може надмашити целу једну данашњу мању библиотеку, чак и ако није нарочито богато украшен споља. На све ово треба додати и чињеницу да формирање и егзистенција манастирске библиотеке задовољавају многа савремена начела. То су збирке које:

1. настају програмски, са унапред одређеним планом,
2. треба да испуне одређену сврху,
3. попуњавају се у светлу јасно дефинисане потребе,
4. имају своје финансирање (лично, колективно, итд.),
5. смештају се у просторије погодне за њихову употребу,
6. чувају се,
7. води се административна брига о њима
8. имају своје кориснике,
9. имају и лице задужено за њих.

Свакако да је оправдано додати и следећу околност, иако се можда ради о психолошком фактору: поштовање и углед које су ове библиотеке у своје време имале знатно су – барем у просеку – већи од онога који се показује према

данашњим библиотекама. Упутно је на крају поновити и оно што је већ речено: српске библиотеке, а то значи и библиотекарство као део науке о књизи, почињу управо са оваквим библиотекама: без њих ниједна од ових дисциплина апсолутно не постоји, због чега би се и сама историја српске културе претворила у илузију.¹¹²

Због овога манастирске библиотеке можемо са сигурношћу назвати најстаријим српским библиотекама, првим организованим и према унапред датим потребама устројеним књижним збиркама, са јасно препознатљивом физиономијом. То је заједничко за сав словенски православни цивилизацијски круг. Руски научници су, проучавајући историју књиге на територији Русије, дошли до идентичног закључка, јер је улазак руског народа у хришћанску орбиту текао на исти начин и у слично време.¹¹³ Осим тога, значај манастирских библиотека се у оба случаја показао у чињеници да су оне, због специфичних историјских околности и културног типа, дуго времена остале основни вид библиотека: код Срба до дубоко у 18. век, а код Руса столеће краће.¹¹⁴ Зато ће у будућој историји српског библиотекарства историја манастирских библиотека заузимати највећи део простора све до 19. столећа.

За средњовековни део историје манастирских библиотека код Срба могли бисмо, за ову прилику, предложити поделу на три дела, повезана са општом историјом.

Први се тиче преднемањићког периода, свакако најслабије документованог. То је време првих покушаја установљавања српске државне

¹¹² У руској науци још у совјетско доба дошло је и до мале полемике о томе да ли се црквене библиотеке имају сматрати библиотекама у пуном смислу. М. И. Слуховски, посматрајући овај феномен са идеолошке тачке гледишта важеће у своје доба, није био склон да им додели тај статус у потпуности, сматрајући да је књига у средњовековно доба имала исти значај као иконе, свеће, итд., те да црквене књиге великим делом дисквалификује, бар у најстарије доба, њихов сакрални карактер изражен литургијском употребом (изношењем јеванђеља на малом входу, његовим целивањем, благословом верних књигом, и осталом симболиком), као и да се обриси библиотека у савременијем смислу јављају доста касније (Михаил Иванович Слуховский, *Библиотечное дело в России до XVIII века* (Москва: Книга, 1968), 45). Насупрот том прилично рестриктивном гледишту, Б. В. Сапунов подсећа да црквена књига није имала само литургијски карактер, него и да је кориштена „и для душеспасительного чтения, а также в качестве учебных пособий при обучении грамоте“. Б. В. Сапунов, *Книга в России*, 134-135. Он додаје да је целокупна писменост тог доба извирала из псалтира, који је кориштен и као уџбеник.

¹¹³ „Старейшими русскими библиотеками были монастырские. На протяжении ряда столетий в монастырских и церковных библиотеках был сосредоточен почти весь книжный фонд страны, и монастыри являлись основными очагами просвещения на Руси“. Сергей Павлович Луппов, *Книга в России в XVII веке* (Ленинград: Наука, 1970), 153.

¹¹⁴ „В силу исторически сложившихся обстоятельств главными собирателями и хранителями книжности до XVII в. являлись монастыри.“ *Книжные центры Древней Руси XI-XVI вв.* (Санкт-Петербург: Наука, 1991), 3.

самобитности, преузимања владајућих, с једне стране цариградских, с друге стране римских образаца, и њиховог прилагођавања локалним навикама и обичајима. Тај период настанка глагољске писмености и њеног брзог смењивања ћириличком неће оставити, према садашњим подацима, довољно употребљивих трагова за тачно историографско утемељење овог дела повести о српским манастирима и њиховим књигама.

Други део ове историје, напротив, веома је добро осветљен. Испоставиће се да ће период успостављања прве стабилне српске државе, која ће оставити за собом династију двовековног трајања, бити пресудан за заснивање српске историјске свести, која укључује, као један од најбитнијих чинилаца, духовни аспект, који ће резултовати, између осталог, бројним уметничким остварењима. Показало се да је самостална држава погодна тле за установљење оног што ће касније бити названо националном културом. Преломна појава Светог Саве значиће истовремено врхунац процеса инкултурације и почетак процеса стварања самобитности: радило се о синергији усвојеног културног, цивилизацијског, политичког итд. садржаја и домаћих оригиналних потенцијала, која ће изазвати настајање изузетног броја средишта сакралног карактера као жижних тачака нове државе, у њеном материјалном и духовном обиму. Материјални капацитет њених владара и властеле трошиће се веома често на заснивање манастира, што значи и манастирских библиотека: то ће уједно бити подстицај осамостаљењу српске књиге и књижевности, која ће, са своје стране, непрестано богатити манастирске збирке. О томе је у српској науци написано веома много, иако не увек са становишта науке о књизи, и врло мало са становишта историје библиотека и библиотекарства. Овај период у целини одавна је због својих достигнућа добио чак и митско-парадигматски карактер, чему је погодовала и чињеница његовог трагичног пропадања схваћеног као апокалиптична катастрофа, (мета)историјска вододелница.

Трећи период започиње управо пропашћу средњовековног „златног доба“. Испоставиће се да је цветање културе било условљено искључиво њиме, а да је политички суноврат проузроковао заустављање њеног даљег напретка. Политичком пропадању уследило је разарање црквене управе, масовно избеглиштво на север и запад, физичко уништење цркава и манастира са којима су страдале и њихове драгоцености, међу њима и књиге. Стога је та епоха могла бити само време конзервирања и чувања наслеђених вредности, са жељом

очувања идентитета. Књижна продукција не само да није могла напредовати него се и смањивала, а многе старе библиотеке су пропале, упркос краћим периодима релативне стабилности. Осим тога, појава српског штампарства десила се у време сумрака последњих одсјаја српске државности, те због тога у српској култури није дошло до револуције каква је започела нешто пре тога на западу.

Такво стање трајаће све до 18. века, када се историја српске књиге и библиотека раздваја у два колосека, као последица Велике сеобе 1690. године. Осамнаесто столеће је прекретница српске историје. У историји библиотека српских манастира он означава **четврти** период, али само за оне на подручју Карловачке митрополије. Области под турском контролом нису доживеле никакву промену у то време, не рачунајући продор руске књиге из нужде, условљен недостатком српске.

Српски 18. век је доба истовременог преживљавања и преображавања. Нашавши се у туђој средини, под туђом влашћу, Срби су се као народ непрекинутог осећања историјског и онтолошког идентитета нашли у дотад непроживљеној ситуацији. Изашавши поражени из узастопних ратова с бујајућом Османском империјом, повлачећи се на север, обрели су се у једном другачијем рату – борба за очување тог идентитета, у условима двосмисленог средњоевропског савезништва и гостопримства, наметнула им се сама по себи. Она се више није могла водити само старим оружјем. Требало је по сваку цену сачувати садржај, али старе амфоре више нису биле довољне. Претапање широм Паноније расејаних Расцијана у околне народе почело је брзо: ново дефинисање националног самоспознања било је стога императив. Планско гајење свих елемената идентитета, под водством православне јерархије чија је структура била замена за несталу државу – због чега је оснивање Карловачке митрополије свакако пресудан догађај – почело се најпре огледати у метаморфозама форми, које су често, како то бива, утицале и на суштину. У нашој науци подробно је досад описан тадашњи процес преображавања школства, теологије, иконографије, градитељства итд.; преображавање је у ствари била вестернизација (чак и кад је долазила с истока, из православне Руске империје), програмско саображавање усвојеним и свесно увезеним облицима интелектуалног и културног живота. Тај нововековни концепт стварања националног бића требало је идејно да обухвати целокупност српског постојања

на тлу Хабзбуршке монархије (и деловима других где су се Срби могли наћи, најпре под млетачком управом), и да у време кад Срби искључиво у њој служе као ратници, тј. дехуманизовани милитарни материјал, обухвати све, од првог до последњег Србина, у једно тело.

Ова корпоративна метафизика плодове је имала у неколико важних, врхунских достигнућа српског осамнаестовековља, који су сведочили не само својим садржајем, него се на крају претворили у националне слике-симболе, а сви су били изражавани средствима културе (која, подвучимо то, никад није била сама себи циљ): Џефаровић/Ненадовићева амблематска *Стематологија* као претумачена збирка опипљивих симбола који подсећају на прошло и интерпретирају га, оцртавајући будућу судбину; римнички и потом венецијански *Србљак*, зборник служби Србима светитељима (којих није било у новоприхваћеним руским богослужбеним књигама), као достојан и такође програматски устројен наставак средњовековног црквено-поетског стваралаштва, медијум претапања небеских енергија у овосветске српске прилике; широк полихисторски рад Захарије Орфелина и револуционарна, пресудна новост у појави Доситеја Обрадовића; и на крају, све то врхуни у *Историји* Јована Рајића, којом Срби, свесно програмски, закорачују на следећу степену свог историјског развоја.

Све то треба имати на уму кад год се мисли на улогу коју ће у таквој ситуацији, у 18. веку, имати српски православни манастири са свим својим функцијама, па тако и оном која је тема овог рада, на тлу Хабзбуршког царства – територији Карловачке митрополије. Њихово средњовековно порекло предодредиће их да буду можда најважнији подсистем у систему своје црквене организације, којом су Срби покушавали да изборе себи право на живот.

2. 2. Образовање у манастирима

Све до почетка 18. века основно образовање се код Срба могло стећи само у манастирима као чуварима традиције писмености, у време кад је од средњовековне државе и њених достигнућа остало само то – традиција, која се по сваку цену чувала. То и није било образовање у ширем смислу, него стицање

основних вештина активног баратања текстом, најпре у сврху одржавања богослужења, а потом и основне комуникације са околином. Баш зато што се богослужење одвијало преко познатог корпуса текстова, тј. преко манастирских библиотека, морала се одржавати просвета макар у рудиментарном смислу. У ствари, у манастирима се она традиционално подразумевала. Усмереност образовних напора била је, мада не увек и на сваком месту, двострука: на првом месту ка унутра, тј. ка самом манастиру и његовим житељима, а потом ка споља, хришћанским речником речено – ка свету.

Као што је казано, монаштво само по себи не захтева никакво формално образовање, па су и сами светитељи од почетака Цркве били и од потпуно неписмених и од академски образованих. Ипак, предност се давала ученом монаху, због умећа исповедања догмата вере, који су се преносили најуспешније преко патристичких текстова. Та традиција вуче порекло од Пахомија Великог и његових јасних правила о образовном стандарду за монахе. Он изричито каже да се новопридошлом одмах на читање морају дати одређени текстови Светога Писма, али ако је неписмен, тад трипут дневно мора ићи к ономе ко ће га, макар и на силу, научити и читати и писати. „Нико не може остати у манастиру“, прописује он“, а да не зна читати или барем запамтити нешто из Светог Писма, макар Нови Завет и Псалтир.“¹¹⁵

Отуд директна линија иде до прописа Студитског типика, који је знатну улогу давао образовању монаха, чији је центар управо манастирска библиотека. „Треба знати да, у оне дане кад смо слободни од физичких послова, удара књигохранитељ једном у клепало и братија се сакупља у књигохранилиште, сваки узима књигу и чита до вечери.“ Кад се клепало навече огласи следећи пут, каже се даље, сви враћају књиге, а ко закасни да врати, подврћи ће се епитимији.¹¹⁶ Очигледно да овде није остављено простора за лични избор, већ је образовање установљено као обавезујуће правило, попут свих осталих прописа Типика. На овај начин је просвета постала стандард у православним манастирима, па чак и тамо где се тај дух није строго одржавао, остала је макар

¹¹⁵ *Patrologiae cursus completus, Series latina*, 23. Acc. J. P. Migne (Paris: Garnier fratres, 1883), 82.

¹¹⁶ Евгений Евсигнеевич Голубинский, *Исторія Русской церкви, I* (Москва: Университетская типография, 1904), 781. И из овога је јасно и каква је била улога библиотекара у византијским манастирима према прописима овог типика. Библиотекар се назива у грчком тексту Βιβλιοφύλαξ, у латинском преводу bibliothecarius (в. грчки текст Типика, са преводом на латински, у: *Patrologiae cursus completus, Series graeca*, 99. Acc. J. P. Migne (Paris: Garnier fratres 1903), 1714).

свест о потреби стицања знања као важном аспекту монашког подвига. Она се у тешким деценијама и вековима турског ропства преносила као предање, а оно је опет, са своје стране, давало плодове који нису дозволили да се угаси суштина тог вековног наслеђа, откуд је црпљена свест о идентитету као залогу опстанка. Стога није случајно што су и школе тог периода, какве год биле, опстајале најпре при манастирима, иако је ниво монашког образовања због таквих прилика био веома низак. Између осталог и зато што су се манастирске библиотеке сводиле углавном на богослужбене књиге, чије се кориштење свладало често механички, без довољно разумевања.¹¹⁷

С таквим теретом и таквим обавезама ушли су православни манастири у 18. век, настављајући вршење своје просветне мисије по инерцији, силом прилика. Чињеница да су српски митрополити у току две деценије упорно пописивали личне монашке библиотеке поред опште библиотеке манастира, говори о томе да је у плану било и да се, осим реформе монаштва доношењем посебних правила која су се тицала и књига које су монаси дужни користити, створи и нови тип монаха, школски васпитаног по савременим мерилима преузетим већим делом од Руса, која су подразумевала и развој личних библиотека као незаобилазног образовног медија.

Свакако, да би могли учити друге, монаси Карловачке митрополије морали су се сами најпре научити. Наслеђени образовни систем, који није имао шансе у утакмици са супериорним средњоевропским светом, почео је да уступа од времена познатих просветних реформи Мојсија Петровића пред савременијим моделом, увезеним из Русије, који је нудио општија знања и нову литературу, прилагођену свом добу. То се полако почело одражавати и на образовни ниво монаха, јер су неки прошли ту врсту школа, а поједини и карловачка и новосадска клирикална училишта, која су, по кијевском узору, пружала за то време ефикаснији систем богословске науке. Чини се да овде узоре можемо тражити у *Духовном регуламенту*.¹¹⁸ У одељку „О делима

¹¹⁷ Учење се изводило искључиво преко богослужбених књига, али на врло нефункционалан и неефикасан начин, па се често дешавало да ученици знају читати текст само из књига из којих су учили, а из других не. Радослав Грујић, *Српске школе (од 1718-1739 г.)* (Београд: Нова штампарија „Давидовић”, 1908), 16-18.

¹¹⁸ *Духовни регуламент* је основни закон који (у виду манифеста) регулише статус Православне Цркве у Руској империји по укидању Патријаршије. Друго, потпуније име овог фундаменталног текста гласи: *Регламент или устав духовной коллегии*. Његов идејни творац је сам Петар Велики, а састављач Теофан Прокопович.

епископским“ говори се о обавези оснивања клирикалних семинарија у седиштима епископија, које би похађали свештенички кандидати (тачка 9), као и они који се желе монашити (тачка 10), и то обавезно; а ако би когод мимо те школе, без оправданих разлога, био примљен у манастир, такав би епископ имао претрпети казну од Духовне колегије. У тим школама књиге би биле бесплатне, а издржавали би их манастири из својих прихода (тачка 11).¹¹⁹

На овај се начин у Русији успостављао образовни стандард који би се односио и на свештенике и на монахе, што су покушали применити и карловачки митрополити: разлог детаљног пропитивања свештеника и монаха при визитацијама о њиховом образовању и знањима био је управо покушај да се, осим утврђивања стања, покуша створити обавезан образовни систем за њих, који је укључивао и обнову манастирских библиотека. Ако је Викентије Јовановић прописао обавезне богослужбене књиге и њихово порекло, о чему ће се касније говорити у овом поглављу, митрополит Павле Ненадовић¹²⁰ је прописивао књиге из којих су монаси имали да се уче основама теологије. Темелј том подухвату поставио је визитацијом 1753, кад је установио опште лоше стање образовања по манастирима. Зато је одмах „млађе ђаконе нагонио да дођу у Карловце у Покрово-Богородичну школу на науке“,¹²¹ а сви без разлике имали су научити садржај књижица које ће им он послати. У основи, то је одјек горенаведених идеја Студитског типика о обавезном читању и учењу. Пошто у српској средини није било згодне литературе катихетичког типа, он је из обилног Могилиног катихизиса¹²² начинио најкраћи могући извод, који је у рукописној форми прослеђен манастирима, где га је требало начисто преписати, а потом су не само монаси и искушеници, него и прђаворци морали да науче њен садржај.¹²³ Настојатељ манастира је имао да свака три месеца извештава како напредује учење, при чему би лењивци и небрижљиви свакако били

¹¹⁹ *Духовни регламентъ* (Санкт-Петербург: б. и., 1721), 12-13.

¹²⁰ Павле Ненадовић (1703-1768); од 1742. горњокарловачки епископ, од 1749. карловачки митрополит.

¹²¹ Т. Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову*, 137.

¹²² Петар Могила (1597-1647); од 1633. кијевски митрополит, централна личност теолошке револуције која се одиграла на малоруској територији у 17. веку, оснивач чувене академије у Кијеву, која ће имати огроман утицај на Србе. Његово најважније дело је катихизис *Православно исповедање вере (Православное исповедание католической и апостольской церкви восточной)*, објављен први пут на грчком 1662, опште прихваћен у православном свету.

¹²³ То је у нашој култури позната књижица *Ортодокс омологија*, коју је Захарија Орфелин по митрополитовој заповести изрезао и отиснуо са бакарних плоча 1758. године, величине укупно 24 стране мале осмине.

кажњавани за неиспуњавање митрополитовог образовног плана. Честа и незадовољна обраћања митрополита манастирским настојатељима сведоче да се неинтелектуална атмосфера тешко могла искоренити из манастира. Он ипак није одустајао, па је ускоро бесплатно разаслао манастирима и *Свјатитељскоје поученије новопостављеному јереју*,¹²⁴ које је морао поседовати и научити наизуст сваки монах.¹²⁵ Ненадовић је без престанка, у току низа година, подсећао монахе на њихове дужности и тражио извештаје од настојатеља о њиховом испуњавању.¹²⁶ Осим тога, јављао је манастирима и где има да се набави нових црквених и школских књига, позивајући монахе да их купују и обавештавају друге о томе.¹²⁷ Истрајавање Павла Ненадовића на идеји, према тадашњој педагошкој методологији, учења основа вере наизуст из малих књижица, види се и из докумената каснијег периода. У једној белешци насталој 1763. године поводом предстојеће визитације (судећи по рукопису, то је подсетник или концепт), набројано је десет раније заповеђених манастирских протокола које настојатељи имају показати митрополиту или његовим изасланицима, заједно са још неким информацијама које треба пружити. Две од њих се тичу инвентара опште библиотеке и личних библиотека, а последња се односи управо на савладавање прописане литературе:

„8. Протокољ Инвентариума вещей м(а)н(а)|с|тирскихъ с(вя)щенныхъ и внутрених|(ѣ) и наполю, одеждъ и книгъ и утварей.

[...]

11. Колико и какове кто книге имѣть на славу Б(о)жію.

12. Орѣодоѣосъ кто изучилъ и како разумѣть.“¹²⁸

Поред обogaћења манастирских библиотека и личних библиотека монаха, Павле Ненадовић се старао, током свег свог руковођења Митрополијом, да монаси стекну макар основне појмове о православној вери: „Орѣодоѣосъ“ поменут у последњој тачки је управо *Ортодоксос омологија*, коју је у

¹²⁴ Ову књижицу исте величине, трудом Павла Ненадовића, отиснуо је у Бечу са бакарних плоча Христофор Цефаровић још 1742. године.

¹²⁵ Исто, 284-285. У Хопову је раздeљено осамнаест примерака тог наслова.

¹²⁶ Извештај крушедолског архимандрита Пахомија 29. септембра 1759. сведочи да неки монаси никако нису могли свладати прописану литературу ни после толико времена, што је утврђено јавним пропитивањем у манастиру. Сава Петковић, „Манастир Крушедол од 1754.-1774. год.“, *Српски Сион* бр. 7 (1906): 203. Проблем је очевидно био у методу учења напамет, који свакако није подразумевао и схватање научног.

¹²⁷ Т. Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову*, 286. Осим ове две, послао је да се препише још једна корисна књижица из које се могу учити истине вере, али се не зна о којој се тачно ради (Исто, 287).

¹²⁸ АСАНУК, МП Б, 215/1763.

рукописној форми девет година пре тога разаслао по манастирима ради учења. Непрестано настојање на монашком образовању честа је тема његових посланица и састанака одржаваних са настојатељима. На једном од њих монасима је дато упутство „сваки да узимље поучителне књиге из ризнице и да обучавајутеја свакога празника и недељне дне“.¹²⁹ То је готово доследно понављање горенаведеног студитског прописа. Ово правило тиче се директно садржаја манастирске библиотеке, где очигледно мора постојати добар број богословских књига.

Поверење у књигу он је исказивао још једном педагошко-просветном мером, о којој сведочи Јован Рајић,¹³⁰ прописујући да се сваке недеље и празника по црквама има читати из познатих зборника беседа Симеона Полоцког¹³¹ *Обед душевни и Вечера душевна*;¹³² уједно, то је и неповерење у моћ беседе својих клирика, па је предност давана готовим руским реторским производима, који у Карловачкој митрополији имају лиценцу богословске исправности. Сматрало се да ће на тај начин ниво образовања бити подигнут и код монаха и код народа који долази на литургију, што је значило и да свака манастирска библиотека мора имати ове књиге. То управо и јесте разлог њихове честе заступљености по српским књижним збиркама.

Одјек формалног образовања кроз које су пролазили поједини будући монаси налазимо и по библиотекама манастира у које су касније одлазили, али и по образовном раду у самим манастирима, који се подузимао по угледу на клирикалне школе. Поједини монаси доносили су са собом своје уџбенике, који су потом постајали својина манастира, као што је учино Арсеније Теофановић,¹³³ чији су се рукописни уџбеници обрели у Грабовцу, где је овај боравио као монах. Истовремено, тамо је очигледно постојала и монашка школа, судећи барем по рукописним књигама које ту настају. По налогу игумана Василија, у манастиру су за потребе образовања монаха преписане

¹²⁹ Сава Петковић, „Манастир Крушедол”, *Српски Сион* бр. 6 (1906): 168.

¹³⁰ Јован Рајић (1726-1801), ковиљски архимандрит.

¹³¹ Симеон Полоцки (Симеон Полоцкий, 1629-1690); теолог, духовни списатељ и песник.

¹³² Јован Рајић, *Историја катихизма* (Панчево: Браћа Јовановић, [1884]), 30. Рајић се са оваквом методологијом није слагао, сматрајући да је боље саставити прави катихизис. Ако му је веровати, митрополит је био против тога, јер се најбоље учи, по његовим речима, „тропаром и кондаком“. Овакав став је супротан свему што је Ненадовић чинио на пољу просвете, тако да се оправдано може посумњати у Рајићев исказ, нарочито стога што је познато да је у том свом спису и у неким другим стварима умео претеривати.

¹³³ Арсеније Теофановић (?-1753); игуман Грабовца, од 1750. костајничко-зринопольски епископ.

најмање три књиге, све три су словенске граматике (у складу са тадашњим схватањима граматике као темеља свих наука), од којих једна представља препис једне руске штампане књиге, а друга је компилација Арсенија Теофановића. Трећој извор није утврђен.¹³⁴

Као и у питању уређења административног устројства Карловачке митрополије, импулс за ново преиспитивање образовног нивоа монаха дошао је, пред сам крај седме и почетком осме деценије века, од стране Двора. Једна од основних тачака тог централизаторског програма била је просветно-педагошка реформа, због чега се стављао акценат на лично укључивање појединца у нови образовни систем. То се тицало и монаха, па ће власт, као што ћемо даље видети (кад се буде говорило о систематском бележењу манастирске имовине), тражити описе манастирских библиотека и личних библиотека настојатеља. Потом су од митрополита тражене и анкете о монашком животу, где је ваљало утврдити чиме се монаси баве у слободно време. Године 1772. такав извештај је тражен од митрополита Јована Георгијевића,¹³⁵ који је потом послао упит манастирима. Из Велике Ремете му је стигао одговор да се монаси баве свакодневним дугачким богослужењем, а кад се повуку у келије, осим рукодеља, читају и списе „учитељеј церковних и житија свјатих“, кад за то има времена. На питање о изучавању каквих наука, одговорили су да тога код њих нема, осим „читати, писати, појати“, јер у народу нема школа; све што су научили, научили су у свету; у манастиру читају оно што је већ речено, а нарочито оно што је на потребу монашком звању. Уосталом, резонују они, циљ монашког живота није у учењу, него у плакању за своје и грехе света, у очекивању другог Христовог доласка.¹³⁶

У Бечу се дошло на идеју да се ради регулације монашког живота саставе монашка правила, што је поверено Атанасију Димитријевићу Секерешу,¹³⁷ цензору, бившем православном свештенику, римокатоличком ренегату. Та правила су објављена 1777. Иако никад нису заживела код Срба због чињенице да их је власт на тај начин, и преко таквог човека, наумила наметнути, у њима

¹³⁴ Надежда Р. Синдик, Мирослава Гроздановић-Пајић и Катарина Мано-Зиси, *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји* (Београд: Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 1991), бр. 25, 36, 37.

¹³⁵ Јован Георгијевић/Ђорђевић (?-1773); од 1746. осечко-пољски епископ, од 1749. вршачки, од 1769. карловачки митрополит.

¹³⁶ Димитрије Руварац, „Манастир Велика Ремета 1772”, *Српски Сион* бр. 10 (1906): 278.

¹³⁷ Атанасије Димитријевић/Деметровић Секереш (?-1800); цензор српских књига у Бечу.

има прописа који су занимљиви са тачке гледишта монашког образовања. Пета глава тог списка прописује да монах одмах по завршетку јутарњих молитава треба да се окрене читању. Осим духовних списка, нужно је неизоставно прочитавати и књиге „вањске мудрости“, јер без њих и Свето Писмо остаје непознато, о чему, како се ту каже, сведоче и Оци Цркве. Потом следи списак наука које сваки монах има изучавати: логика, метафизика, математика, етика, природно право, физика, три врсте богословља, црквена историја, ерминевтика, егзегетика, а обавезно на крају и немачки језик. Пошто се „без књига не може ниједно знање стећи“, потребно је да манастир развија своју библиотеку и да део својих прихода утроши на добре и корисне књиге. На тај ће се начин монаси умудрити и моћи поучавати друге, а ако учених и нема, саме књиге ће бити учитељи. При том ће искусни и учени монаси сами себи бирати литературу, док ће млади и неискусни бити препуштени старијима као вођама у том послу.¹³⁸

Овај амбициозни план био је, уствари, замишљен као високошколски образовни програм, који би се одвијао у сваком манастиру. У српској средини он није никако тада могао успети, између осталог и зато што Срби још увек нису имали својих школа где би се ове науке могле редовно изучавати, а у стране школе ишао је релативно мали број будућих монаха; без те припреме немогуће би било спровести у дело такве идеје. Осим тога, у православној традицији монаштво никад није замишљано на овај начин, па се и због тога овај план није могао укоренити. Стога је власт и даље инсистирала да дозна чиме се монаси Карловачке митрополије баве. Илирска дворска канцеларија је 1791. наредила да се доставе информације о томе каквим се наукама уче и какве књиге користе. Са седнице Конзисторије одговорено је да се онај који жели ступити у монаштво предаје на обуку некоме од старијих јеромонаха, који га обучава катихизису и другим потребним црквеним наукама, као и обредима. Потом се при трпези читају житија, а осим тога сваки монах „приватно“ у својој келији чита свештене списе.¹³⁹ Већ следеће године са истог места је захтевана нова анкета са сличним питањима. На тражење митрополита епископи су послали одговоре у којима се помињу врсте штива, иако не конкретни наслови, слично горњем одговору Конзисторије. Тако горњокарловачки епископ

¹³⁸ *Правила монаштва*. (Беч: Јозеф Курцбек, 1777), 27–29.

¹³⁹ АСАНУК, Конз. 62/1791.

Генадије Димовић¹⁴⁰ под тачком 5 одговара кратко да монаси свакодневно читају Стари и Нови Завет, као и друге „поучителне“ црквене књиге; они, каже он, уопште имају нарочиту склоност ка књигама, као и за старање о унутрашњем и спољашњем стању манастира (мисли се на слободно време). Пошто се у то доба радило да се у Бечу отвори високо богословско училиште за православне (отворено је ипак нешто касније, али у Карловцима), тражио се и одговор како ће се монаси образовати док се то не деси. Димовић је одговорио да не зна други начин до саборног поучавања сваки дан читањем Светог Писма, а најпре катихизиса Платона Левшина,¹⁴¹ јер он нема међу монасима никог ко би био кадар поучавати друге.¹⁴² Ова невесела ситуација тешко да је била изузетак у манастирима Митрополије, показујући да просветни напори њених поглавара нису уродили плодом онако како су замислили.

Упркос томе, просветна делатност манастира Карловачке митрополије, окренута према свету ван манастирских зидова, није престајала кроз цео век. Протоколи визитација 1733. године јасно показују да су многи парохијски свештеници нужна знања за свој чин стицали по оближњим манастирима, а само се по себи разуме да су и млађи искушеници, уколико пре одласка у манастир нису ишли ни у какву школу, слова учили управо у својим обитељима, јер је, без обзира на опште лоше стање образовања, било незамисливо да у манастиру борави неко ко је апсолутно неписмен, иако је било и таквих случајева, нарочито међу старијим монасима, и то ако би у манастир дошли под старе дане. Слично стање показује и визитација 1753. године, јер је основних школа међу Србима, упркос великим напорима српске елите, још увек било прилично мало у односу на број становника.¹⁴³

У првој половини века још увек при манастирима опстају школе старог типа, у којима се обучавају не само искушеници и кандидати за парохијске свештенике, него и деца и омладина из њихове околине. У њима су учитељи бивали и монаси и лаици, при чему су се ови последњи и сами често спремали

¹⁴⁰ Генадије Димовић (око 1727-1796); горњокарловачки епископ од 1786.

¹⁴¹ Платон Левшин (1737-1812); московски митрополит, теолог.

¹⁴² АСАНУК, МП А, 531/1792. Пошто је требало предлагати и професоре за ту школу, Димовић је поменуо име Викентија Љуштине, који се тад учио у Шопрону.

¹⁴³ Према статистици коју је изнео Душан Кашић, од 166 свештеника у Сремској архидијези (1733), њих 43 је учио књигу у манастирима, а од 169 монаха (1753), по манастирима се описменило 56, и још 12 код монаха на другим местима. Душан Кашић, „Школе и учитељи”, у *Историја школа и образовања код Срба* (Београд: Историјски музеј СР Србије, 1974), 65.

за рукоположење или монашење. Осим многих примера који су досад побележени у нашој науци, један такав године 1733. налазимо у манастиру Винча, где је у то време обитавао „Георгије мештер, који zde у манастирју дети учит“, а сам је образовање стицао у Новом Саду и Београду. Код њега је у том тренутку на учењу било осморо деце из околних села, од којих није узимао никакве новце за подучавање, него од манастира, „от своје воље что му дадут“, између осталог и зато што се сам размишљао о монашењу. Међутим, и за њега визитатори нису нашли да сасвим влада својим занатом: иако је умео „писати лепо“, стоји да „читати может полако“.¹⁴⁴ Ипак, и то је било много за ондашње време, кад се свако ко је могао солидније писати и читати сматрао ученим.

Иако су већ у то време изгубили просветни примат, манастири остају образовни центри за један део становништва до којег није могла допрети редовна школа, а најчешће су то били становници манастирских прњавора или околних села без школа. У једном занимљивом запису у архиву Будимске епархије забележена су послушања која су 1741. године добили монаси из Грабовца. Осим стандардних, попут „чредног“ свештенослужитеља, параклисијарха, кључара, економа итд., „наређени“ су и кувар, баштован и виноградар, један је чак добио дужност да слика иконе, а монах Софроније је постављен „над школоју“.¹⁴⁵ Вероватно је овај распоред сачинио тадашњи грабовачки игуман, можда по заповести епископа, а можда и самостално, јер су се ове дужности традиционално подразумевале, па међу њима и учитељска.

У наредном периоду власти Митрополије званично почињу да упућују своје монахе на становнике прњавора, доносећи и прописе о томе, како би се њихово подучавање увело не као факултативна могућност, него као обавеза манастира. Ту обавезу добијали су ученији монаси, који су били кадри учити не само своје прњаворце, него и млађе монахе и искушенике. При визитацији 1753. то је било озаконено изричитим прописом митрополита Павла Ненадовића, који је у сваком манастиру, у оквиру расподеле редовних дужности и звања, изабрао по једног јеромонаха за обављање овог посла. У манастиру Фенеку одлучено је „јеромонах Василиј да будет духовник, такожде да обучајет монахе, слуге манастирске и дијаке, подобно и прњаворце, молитви Господњој, Богородице

¹⁴⁴ Радослав Грујић, „Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације : (1718-1739)“, у *Споменик СКА* бр. 52 (1914): 168.

¹⁴⁵ Слика документа у: Динко Давидов, *Горња земља* (Београд: Завод за уџбенике, 2008), 120. Могуће је да се ради о будућем епископу Софронију Кириловићу.

Дево, верују во јединаго Бога, и десет заповедеј, во кратце без толкованија.¹⁴⁶ У Врднику је истом приликом постављен „Софрониј јеромонах магистром и протоколистом, јегоже должност будет протоколи всја по формулару чиновно водити, монахов и дјаконов манастирских и прњаворску децу обучавати читати, појати и писати, окром же школи во празники, и во дни недељнији, звонити, и за утра пред литургијеју, а по пол дне пред вечерњу по један сат собирати их, такожде и слуге манастирске, и им толковати катихизис и прочаја, и добрим нравом обучавати.“¹⁴⁷ Овај јеромонах добио је на визитацији највише оцене својих способности, а имао је и приличну за то време и прилике библиотеку од десет наслова, међу којима и *Алфавит духовни*, *Регламент духовни* и неименовани катихизис.¹⁴⁸ Због тога му је и наложено да тумачи истине вере својим ђацима, а не само да их учи молитве напамет, попут својег фенечког колеге Василија, који је, судећи према добијеним оценама, по образовању и способностима спадао у нижу класу.¹⁴⁹ Из овога закључујемо да су монаси добијали улоге и према својим способностима, које су утврђивали визитатори: Василију је остављено рудиментарно подучавање молитвама, а Софроније је због својих способности постављен за правог учитеља („магистра“), а осим тога и за манастирског секретара. Јасно је да су врднички ђаци и прњаворци због тога, ако су се желели посветити учењу, имали бољу перспективу. Поред тога, примећујемо и образовни програм Павла Ненадовића: нижи ниво је учење молитава, а виши тумачење истина вере. За оба су биле потребне манастирске библиотеке, јер се први ниво свладавао на основу прописаних књижица, а за друге су и самом учитељу били потребни приручници. Занимљивост је и да, захваљујући овој визитацији и њеном програму, сазнајемо и за једину писмену монахињу, двадесетогодишњу Епистимију, која је учила код оновременог познатог карловачког учитеља Петра Рајковића, код којег ће касније dospети и Јован Рајић. Због тога је и њој дата дужност да подучава молитвама остале монахиње манастира Стари Јазак, такође без тумачења.¹⁵⁰

Обавеза образовања народа који долази у манастир, а нарочито прњавораца, месно и економски везаних за њега, понавља се у упутствима

¹⁴⁶ Димитрије Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира : 1753. год.* (Сремски Карловци Српска манастирска штампарија, 1903), 21.

¹⁴⁷ Исто, 55.

¹⁴⁸ Исто, 45.

¹⁴⁹ Исто, 15.

¹⁵⁰ Исто, 100-102.

Павла Ненадовића. Преневши 1759. његову заповест да монаси морају узимати књиге и учити се из њих сваке недеље и празника, крушедолски архимандрит је саопштио својим монасима да „датоје от Њ. екселенције Г. архиепископа (мисли се на књиге, прим. аут,) в церкви народу да прочитајетсја и народ да обучавајетсја, что би приходјаштији ко манастиру с ползом возвраштали сја в дома своја“.¹⁵¹ То је од тема којом су се митрополити бавили и касније, прописујући да се монаси неизоставно занимају њиховим просвећивањем, можда и стога што се то ипак није свуда практиковало. Мојсије Путник¹⁵² је 1780, у својим правилима издатим за монахе, заповедио да се то обучавање изводи у два смера – верском и општеобразовном. Пошто од незнања и нечувања Божијих заповести долази гнев Божји и сва зла на земљи, каже он, то треба „јединаго способњејшаго от братији во каждом манастире определити“, како би недељом и празником прњаворце учио „закону Божију и исповеданију вери православнија“. Поред тога треба и „ради обученија в чтенији и писанији детеј перњаворских и прочих, такожде јединаго брата јако магистера наредити“, при чему то може бити иста личност.¹⁵³

Године 1791, у исто време кад је Илирска дворска канцеларија захтевала податке о интелектуалним делатностима монаха, затражио је цар „табличноје показаније“, тј. нови статистички извештај о манастирима, а у њему и информације о поучавању деце, тј. „у којих предметах јеромонаси јуношество обучавајут“, као и „обучавајут ли они по нормалном правилу јуношество“, и тачне податке о таквим школама. Стога је свим манастирима упућен циркулар с овим питањима, како би се утврдило стање – да ли се деца уче по „нормалном“ (новопрописаном од државе) или по „обичном“, тј. традиционалном.¹⁵⁴ Овај је извештај тражен у контексту просветне реформе која се уназад двадесетак година спороводила у Монархији, којом су били обухваћени и православни народи, чији се просветни систем имао саобразити општем и по програму и по уџбеницима, при чему је очигледно да нико није смео остати ван његовог домашаја, па ни оно мало деце што је живело по прњаворима. Извештаји који су добијени из манастира углавном су исти. Из Крушедола игуман Пантелејмон

¹⁵¹ С. Петковић, „Манастир Крушедол“, 168-169.

¹⁵² Мојсије Путник (1728-1790); бачки епископ од 1757, темишварски од 1774, карловачки митрополит од 1781.

¹⁵³ Димитрије Руварац, „Правила за калуђере“, *Српски Сион* бр. 1 (1905): 12.

¹⁵⁴ АСАНУК, Конз. 77/1791, седница од 16. 6. 1791.

Хранисављевић обавештава да је школа била у манастиру „по старому доброму обичају“, тј. деца су се учила „право читати и скоро читати, писати, рачунити, појати, у цркву на всјаки ден на Божије славословије и службу ходити, правила отправљати и всјакоје благолепије християнскоје без лености и унинија отправљати, всјакаго празника Катихисис мали и нравоученије слушати, словом: јединствено житију, добродетељи и всем делам християнским на всјаки ден обучаваласја“. Међутим, наставља он полемички, инспектор Вујановски и солгабиров Ловренчић, ходећи по Срему, наредили су да се прђаворска деца имају учити у самом селу Крушедолу, што се прђаворцима није свидело; деца су остала „во всјаком нечестији и простотје возрастати и живети; се нам плод от нормалних недавно измишљених школ.“ Из Хопова су јавили да школу немају јер немају ни прђавор, али ту је петеро деце која се уче по старом обичају. У Јаску и Великој Ремети такође није било школе, док се у Врднику учило десетеро деце, „букваристи, часословци и псалтирци по досле бившему обичају“. На исти начин је двадесетеро деце учено у „славенској школи“ у Гргетегу, у Шишатовцу десетеро, у Привиној глави седморо. У Раковцу школа у том моменту није радила пуних пет година, такође ни у Фенеку, због рата и војног магацина који се ту налазио од 1788, али су обећали да ће је поново отворити, иако у њој раније није било више од осморо ученика. Кувежински игуман Кирил известио је да за учитеља изабран јерођакон Силвестар, који „нормално не умејет, точију старински предајет и обучајет детеј“; деце је укупно шестеро, која уче буквар и часослов, а биће их и више. Било је и неспоразума с родитељима: из Беочина су известили да је власт заповедила прђаворцима из Мале Ремете да децу шаљу у село Јазак у нормалну школу, што ови нису хтели учинити, те сад у школу ни не иду. Бешеновачки игуман се јадао и тужио на дечје „оцеве“ који кваре школу, јер како дође пролеће, они узму децу назад, „и деца се проскитају, који за свињама, који за јагањци“, иако су им и „вармеђом претили“; тренутно је у манастиру нешто избеглих породица из Србије са петеро деце, која се „просто“ обучавају, јер „код нас ниједан брат нормално се није учио“.¹⁵⁵ Због свега овога Илирска дворска канцеларија прописала је да се надаље прђаворска деца имају учити „по новопрписаној школској системи“, а да се јеромонаси који су на дужности учитеља имају у

¹⁵⁵ АСАНУК, Конз., 78/1791.

томе обучити код школских инспектора.¹⁵⁶ Ова је одлука подразумевала да се мора учити по новим уџбеницима, чиме је не само стара методологија, него и стари уџбеници – часловац, псалтир, итд. – морали отићи у заборав. Несумњиво да у последње три деценије века нови школски уџбеници за српске школе полако пристижу у манастирске библиотеке, чиме оне доживљавају још једну промену. Могуће је да део заслуга за то припада и овој одлуци о обучавању деце по „нормалном“. Ипак, ово су већ били последњи дани школске просветне мисије манастира Карловачке митрополије и дефинитиван крај једне епохе у којој су они били једина сигурнија места где су се могла стећи основна знања.

2. 3. Структура манастирских библиотека на подручју Карловачке митрополије

Огромна већина манастира Карловачке митрополије је подигнута пре њеног оснивања и пре Велике сеобе. Сви они настали су у току претходних столећа, почевши од немањићке епохе. Кад је велика маса Срба пристигла крајем 17. века на територију Хабзбуршке монархије, тамо су осим својих сународника староседелаца затекли и старе српске манастире о којима је овде реч. То их је свакако морало утврдити у мишљењу да нису дошли у земљу која би им била потпуно страна, јер су у њој могли наћи сопствене трагове. Сви ти манастири били су баштиници исте оне традиције коју су чували манастири у изворној Србији, јужно од Саве и Дунава. Континуитет тог особеног верског предања, различитог од римокатоличког, које је имало у том моменту превагу по сили државне власти и бројчано надмоћног становништва (на нивоу целе државе, не у свим областима Јужне Угарске, која је била због ратова веома опустела, те су неки крајеви постали чисто српски) био је опипљив залог будућности, којег је најпре требало очувати, а потом надградити. Један од најважнијих чинилаца било је једно предање, не толико општег карактера и универзалног значаја за сваког Србина као немањићко, али у том моменту

¹⁵⁶ АСАНУК, Конз., 134/1791. Види и: Јован Валтрабенштајн, *Илирска дворска канцеларија – Беч (Illyrische Hofkanzlei – Wien) : аналитички инвентар, X/1* (Нови Сад: Архив Војводине, 1996), 60.

пресудно у верско-егзистенцијалном смислу: то је био култ сремских Бранковића. Последњи српски деспоти, остатак некад славне српске државе, ударили су темељ који је био довољно јак да дочека нове једноплемене дошљаке и пружи им уточиште: то је била веза која спаја стари са новим српским животним простором, јер су пре њих прешли сличан пут. Чињеница да су Срби могли својим очима видети сведоке своје прошлости како их дочекују у земљи чији су владари били туђи, да су могли видети исте светитеље, чути исте црквене песме у тим светилиштима, на истом српскословенском језику, значила је да се има на чему зидати, без обзира на катастрофу која их је погодила.

Упркос томе, данас још увек нема чврстих историјских података који би нам осветлили сам постанак и ктиторско порекло већег броја манастира Карловачке митрополије. Несигурна времена прожета непрестаним ратовима, који су узроковали губитак оснивачких повеља као јединих релевантних доказа, оставила су нашој науци изазов да између, с једне стране, непозданих народних предања и, са друге, каснијих посредних сведочанстава, нађу пут до чињеница најближих истини. Народно предање, наравно, увек везује манастир за неко знаменито име прошлости, па се тако и оно може условно класификовати по периодима, при чему се почиње свакако од немањићког, и то чак светосавског, како је у случају, рецимо, манастира Ковиља. Понеки се манастири везују за деспота Стефана (попут Војловице), други за Бранковиће, трећи за Јакшиће. Ипак, мало је манастира за које постоје чврсти докази, као што је Крушедол. Међутим, то не мора бити од пресудног значаја за тему којом се овде бавимо. Чињеница да манастири Карловачке митрополије потичу из доба далеко пре Велике сеобе казује и да генеза њихових библиотека има средњовековно порекло. То значи да су и оне морале прећи исти развојни пут, или барем основни његов део, као и библиотеке манастира осниваних у Србији у 12, 13. и 14. веку.

Тај развојни пут, свакако, мора бити изражен у хронолошком поретку, који са своје стране одражава разне етапе развоја националне историје књиге. Ако је тачно да су, како је напред изложено, манастирске библиотеке прве и најстарије српске библиотеке, ако су то уједно и једине сачуване, у каквој-таквој мери, тачније – ако су то институције са континуитетом, онда се целокупна историја српске књиге може пратити преко њих, све до 18. века. Несрећна је околност да други типови српских средњовековних библиотека, као што су

владарске, попут оне деспота Стефана, нису сачуване, па се морају теоретски реконструисати на основу оно мало сачуваних примерака за које знамо да су били у нечијем поседу, и на основу савремених историјских извора. Стога су манастирске библиотеке од круцијалног значаја за бављење историјом српске књиге и библиотека. Установити њихове историјске слојеве свакако је једна од првих етапа.

У каквом су облику и обиму манастирске библиотеке на подручју Карловачке митрополије дочекале 18. век? На основу бројних манастирских инвентара тог времена може се рећи да се у почетној фази нису битно разликовале од манастира средњовековне Србије, као и да разлике расту како се столеће приближава крају. Тако се манастирске библиотеке Карловачке митрополије у највећем делу могу својом структуром уклопити у општу структуру. Иако су у нашој науци оне, тачније њихов садржај, биле предмет проучавања са аспекта многобројних дисциплина, чини се да становиште историје књиге – уже: историје библиотека – није досад наишло на довољно пажње. Стога би се могла предложити следећа схема, која изражава уједно и историјске развојне слојеве:

1. Рукописна књига
2. Рана српска штампана књига
3. Нововековна рускословенска књига
4. Српска књига 18. века
5. Страна штампана књига

Предложена структура изражава састав свих манастирских библиотека Карловачке митрополије у 18. веку; уједно, она у прве две ставке оцртава и састав манастирских библиотека средњовековне Србије макар до средине 17. века, да им би се касније придружила и трећа.

Као што се види, ова структура представља комбинацију два становишта: прво је **формално**, а друго изражава **порекло**. При том, оба ова становишта покушавају да изразе **хронолошки** принцип. Сматрамо да се нити једна манастирска библиотека у пресеку свог развојног пута не може описати са само једног становишта, јер би нам у том случају измакли битни аспекти њиховог постојања. Ако бисмо користили само формални принцип, све књиге би се

морале поделити искључиво на рукописне и штампане, при чему би, рецимо, штампана књига морала обухватити тако разнородне појаве као што су прва издања Цетињске штампарије с краја 15. века и нова школска уџбеничка литература на српском, славеносрпском или нпр. немачком језику која пристиже у манастирске библиотеке у последње три деценије 18. века. Осим тога, измакао би нам веома важан аспект, а то је хронолошки: стога би портрет конкретне манастирске библиотеке у историографском смислу остао потпуно нејасан, па тако и феномен манастирских библиотека. Наравно, свака класификација представља извесно насиље над стварношћу; у овом случају она је само покушај методолошког приступа проблему, како би се лакше и ефикасније руковало веома шареном грађом. Чини се да је најважније изразити ритам развоја националне историје књиге и њене одјеке у манастирским библиотекама као институцијама са континуитетом без премца у националној историји библиотека. На овај начин можемо сазнати шта је у којој епохи превладало, шта се када појављивало и какве су промене, и у ком обиму, настајале.

Два су основна извора сазнања о саставу манастирских библиотека: први је непосредан увид у њихово тренутно стање, а други је проучавање историјских извора. Први је везан за синхронијску, а други за дијахронијску перспективу. Другим речима, о стању библиотеке једног манастира можемо се осведочити сопственим директним увидом, као и, с друге стране, прегледањем историјске грађе везане за њега: у 18. столећу то су најчешће инвентари манастирске имовине. Због константне историјске несигурности, која узрокује нестабилност културних збирки свих врста – а у овом случају ради се о временском размаку између двеста и триста година, очигледно је да ће овај други начин бити од пресудне важности за реконструкцију манастирских фондова 18. века, јер су библиотеке многих манастира неповратно оштећене или у потпуности нестале.

2. 3. 1. Рукописна књига

Свака национална историја књиге почиње рукописном књигом, па тако и српска. У старијим цивилизацијама, попут грчке, историја рукописне књиге (у свим њеним облицима) мери се временом од макар два миленијума, па су и њени извори били разнолики. Српска рукописна књига много је млађа: њен настанак можемо тражити тек од времена стварања засебне словенске писмености, а то је друга половина 9. века, при чему појава српских особености у старословенском језику, на основу којих бисмо могли тврдити да конкретна књига припада Србима – помера ту границу доста касније. Извор рукописне књиге је јединствен: то је Православна Црква. Пошто христијанизацију Срба од почетка прати подизање манастира, који су, са тачке гледишта историје књиге, истовремено њени најстарији корисници и источници, може се рећи да је историја српске рукописне књиге великим делом уједно и грађа за историју српских манастирских библиотека.

Подсетимо ли се прорачуна о богослужбеном минимуму, изнесеног у првом поглављу, биће нам јасније да је сваки манастир као богослужбено место неизоставно морао бити опремљен корпусом књига, које су у првих неколико стотина година њиховог постојања међу Србима могле бити искључиво рукописне. Чињеница да је манастирима био потребан, као што смо видели, већи број књига него парохијским црквама, узроковала је појављивање организованих манастирских скрипторија, што у нашој науци још није потпуно истражено. Компликован процес настајања књиге могао се најефикасније одвијати управо у манастирима, који су својом организацијом живота обележеног дисциплином били најпогоднија места за синхронизовану производњу већег броја књига. Наравно, књиге су се могле преписивати – тј. писати, према средњовековној терминологији – на сваком месту где су могли бити задовољени основни услови, при чему су се они ипак, колико се засад зна, најчешће стицали у манастирима, без обзира да ли су постојале скрипторије или су се књиге преписивале повремено. На тај начин они су уједно највећи произвођачи и највећи корисници рукописне књиге, што је посведочено искуством истраживача: највећи број рукописних српских књига пронађен је

свакако по манастирима. То се односи како на средњовековну Србију, тако и на манастире Карловачке митрополије.

Специфичност историје балканских православних народа, у односу на западни свет, јесте да је цивилизација рукописне књиге код њих продужила своје активно трајање, због немогућности заснивања сталне мреже штампарија у време кад ови крајеви доспевају под османску власт. Због тога се актуелност употребе рукописне књиге више приближила савременом добу, а то се односи и на преписивање, које је било раширено чак и у 18. веку, и то на територији Карловачке митрополије, која је формално припадала простору средњоевропске културе. То је један од разлога што се чини да нема ниједне манастирске библиотеке која и у то време као свој најстарији историјски слој нема корпус рукописних књига. Овај податак важан је најпре стога што говори о древности библиотеке. Наиме, присуство најстаријих слојева сведочи о старости богослужбеног места, што је опипљив траг традиције, без обзира да ли те књиге изворно припадају месту где су затечене, што у историји српских манастирских библиотека, како ћемо касније видети, ипак није најчешћи случај. Оне су сведочанство изворног темеља те врсте књижница, изравне везе са средњим веком. Осим тога, на тај начин расте значај библиотеке – рекли бисмо, парадоксално, будући значај, јер у 19. веку настаје у научним круговима Европе права појава за рукописним књигама. Последица тог занимања је пракса да се врло често, кад се говори о библиотекама појединих манастира, помињу само рукописне књиге, док се остале у мањој или већој мери занемарују. То је доказ угледа којег те књиге још од тог времена имају.

Међутим, да ли су рукописне књиге имале сличан значај и углед у 18. веку? Рекло би се да нису. Без обзира на све оно што је речено о књизи као светињи, истина је да су оне понекад посматране као пуко средство омогућавања одвијања богослужења, чак и као потрошна роба. Истраживачи старина управо тиме су објашњавали велике губитке, тј. нестајање читавих књижних ризница, приписујући то калуђерском немару и необразованости. Без обзира што има много тачности у овоме, треба рећи да се ради просто о томе да су рукописне књиге од силне употребе пропадале, због чега су морале пре или касније бити повучене из употребе, што је углавном значило да се о њима више не води рачуна, и да на неки начин зато губе статус библиотечке јединице, чиме као да се потпуно губе из вида својих старатеља.

Онима који се баве српским старинама познато је да рукописних књига данас има несравњиво више у великим библиотекама него у манастирима. Осим тога, постоје манастирске библиотеке, не само на подручју некадашње Карловачке митрополије, у којима више не постоји нити једна рукописна књига. О разлозима таквог стања говориће се више касније; за сад је довољно рећи да су манастирске библиотеке у великом броју случајева потпуно изгубиле најважнији део свог лика, оставши без свог најстаријег историјског слоја, чак и ако су те књиге настајале управо у њима. Стога су пописи манастирске имовине, који од 18. века постају обавезан део вођења манастирске администрације, од непроцењивог значаја за реконструкцију њихових књижних фондова. Ова својеврсна библиотечка археологија требало би неизоставно да постане императив за сваког истраживача српских манастира, јер се само на тај начин може утврдити историјски идентитет сваког појединачног богослужбеног места, који ће, са друге стране, постати извор за утврђивање и тумачење многих других веома важних појава везаних за живот манастира.

У оквиру рукописне књиге могу се утврдити неке специфичности, које су од интереса за науку, а одсликавају развој и стање манастирских библиотека. Једна од подела тиче се свакако материјала, при чему имамо на уму књиге писане на пергаменту и оне на хартији. Прве одражавају старију, изворну праксу, а друге, због водених знакова, непроцењиво су важан извор за утврђивање старости појединих рукописа. Друга подела тиче се порекла књиге: иако је за очекивати да у српским манастирима књига буде искључиво српског карактера, чести су случајеви да она буде грчког порекла, што је специфично за југ нашег етничког простора, а пре свега за Свету гору. Поред тога, у оквиру старословенске писане традиције, често се могло десити да у српски манастир доспе књига бугарског или руског порекла, што се даде утврдити проучавањем језичких редакција. Трећа специфичност могла би се односити на опрему књиге, спољашњу и унутрашњу. Престона јеванђеља редовно су због своје литургијске улоге, тј. чињенице да стоје на олтару, богато украшавана, чиме се хтела нагласити сакралност књиге и њен, рекло би се, онтолошки статус у оквиру литургије као заједничког отелотворавања будућег Божијег царства, које на тај начин постаје присутно у историји. Такође, рукописна књига са аспекта унутрашње опреме показује велику лепеу, од простих рукописа писаних без велике брижљивости, до оних које одају намеру њеног финансијера да типом

слова и богатим илуминацијама богослужбени предмет претвори и у уметнички. Све ово тиче се целокупне историје српске рукописне књиге, коју у целини са идејне тачке гледишта наслеђују манастирске библиотеке 18. века.

2. 3. 2. Рана српска штампана књига

Термин „рана српска штампана књига“ у нашој се традицији углавном не користи, а уместо њега је најчешће у употреби назив „стара српска штампана књига“. Међутим, очигледни су његови недостаци, јер први део назива, термин „стара“, сам по себи не говори ништа конкретно. У српској науци, што се одразило и на законску регулативу, „старом књигом“ називају се српске књиге штампане до 1867. године, што би значило да се сва српска штампана књига, од Штампариие Црнојевића па до књига које настају у другој половини 19. века, смешта у један потпуно непрофилисан корпус, који због тога не би успео да изрази шаренило стварности српске штампане књиге. Стога је нужно увести основну диференцијацију, при чему би ваљало узети у обзир и хронолошки и формални принцип. Због тога се чини најупутнијим да се за сву српску књигу, од првих штампаних у последњој деценији 15. столећа у цетињској штампарии, преко оних штампаних на неколико различитих места у 16. столећу, па до последње, Псалтира објављеног 1638. у Венецији, користи назив „рана српска штампана књига“.¹⁵⁷ Њиме се жели нагласити њено хронолошко првенство у односу на књиге које ће бити штампане од 18. века, од којих их дели вишедеценијски јаз; потом, наводи се и њено етничко порекло, што је ствар од основног значаја за националну историју књиге. Осим тога, пресудна ће бити и још једна разликовна карактеристика ових издања: сва она настављају традицију српске средњовековне рукописне књиге, а основна специфичност, која их издваја у односу на даље развојне токове српске књиге, јесте чињеница да садрже текстове на српскословенском језику. После ове фазе развоја српске књиге, српскословенски ће бити најпре потиснут, а потом и потпуно

¹⁵⁷ Тих издања било је четрдесетак, а штампана су на Цетињу, у Горажду, Венецији, Београду, манастирима Милешева, Рујан и Грачаница, као и у Мркшиној цркви.

заборављен, све до буђења интереса филолога за историју српског језика у 19. веку. Додајмо и да су све оне, скоро без изузетка, биле богослужбене, што ће се у 18. веку драстично изменити. Оригинална српска богослужбена књига неће се више никад вратити у употребу, и зато истраживач српских старина мора имати нарочитог слуха за њих као за производе који изражавају ране фазе развоја српског културног идентитета.

Рана српска штампана књига доспева у српске цркве, па тако и у манастире, од краја 15. века. Нажалост, у недостатку историјских извора, тешко је установити све аспекте питања попуњавања манастирских библиотека овом врстом књиге. Јасно је да у то време српска богослужбена места већ веома оскудевају у рукописној књизи, чији је процес производње, у условима османске окупације и разарања српских сакралних центара, праћених обавезно губитком ризница и библиотека, био неадекватан у смислу надомештања тих губитака. Штампаној књизи је стога, као технолошки напреднијој, од самих почетака намењена баш та улога, која је најпре описана у предговору Октоиха првогласника црнојевићке штампарије.¹⁵⁸ Тешко је рећи и колики је приближан број примерака ране српске штампане књиге настао за тих 140 година штампања (с великим прекидима). Чињеница је, међутим, да их налазимо у инвентарима библиотека готово свих манастира Карловачке митрополије 18. века. То би нас могло навести на закључак да су ипак успеле у не малој мери испунити своју првобитну намену, надокнађујући тако оно што је пропало у том тамном раздобљу српске историје и културе, чиме је премоштен јаз до појаве масовног увоза руских богослужбених књига.

Ова два слоја српских манастирских библиотека део су српске средњовековне традиције. Њима се, макар теоретски, завршава темељно и најдуготрајније раздобље историје српске културе, иако ће се књиге преписивати и у 18. веку, чак и у Карловачкој митрополији, но то више неће бити основна карактеристика живота манастирских библиотека, него пре

¹⁵⁸ „Пошто у Тројници поштовани Бог благоизволе испунити Своју Цркву различним књигама, то и ја, у Христу Богу благоверни и Богом чувани господин Ђурађ Црнојевић, видевши да се цркве, грехова наших ради, испразнише од светих књига пљачком и уништавањем агаренских чеда, узревновах поспешењем Светога Духа и љубављу ка божанственим црквама, и печатах ову душеспаситељну књигу Осмогласник на испуњење славословља трисунчаног Божанства Кома се у Јединици поклањамо.“ Преведено према: *Издавачи, штампари, преписивачи* (Цетиње: Обод, 1996), 15). Види о томе и: Жарко Војновић, „Додатни текстови старих штампаних књига у контексту почетка српског издаваштва“, *Читалиште* бр. 26 (2015): 63-70.

изузетак. После тога ће, а нарочито на територији Карловачке митрополије, оне кренути другим смером и знатно се изменити. Те промене нам ипак не би биле довољно јасне, нити бисмо могли основано говорити о њима, кад не бисмо имали јасне податке, као и свест о постојању тог првобитног темеља, на којем су све манастирске библиотеке без изузетка подигнуте.

2. 3. 3. Нововековна рускословенска књига

Мешање националних традиција рукописне књиге у богослужбеној употреби константа је средњег века. Због истоврсних богослужбених текстова било је могуће користити и књиге писане друкчијом редакцијом старословенског језика, јер се истовремено могло вршити и њихово практично прилагођавање домаћим језичким условима богослужења. Зато је и било не само теоретски него и практично могуће да се рускословенска књига нађе у српској употреби. Међутим, говорећи овде о том трећем слоју манастирских библиотека, на уму имамо један другачији процес. Наиме, због оскудице у српским богослужбеним књигама, о којој смо овде говорили, православни Словени под османском окупацијом били су приморани да потребне књиге налазе ван граница свог етничког и политичког простора. Једини извор који је тада био доступан била је Русија, слободно православно царство са континуираним развојем штампарства. Код Руса оно касни у односу на Србе, али кад је једном установљено, више није прекидано, па у 17. веку, кад је издата само један српска штампана књига, руске штампарије постижу велике резултате. Управо у то време Срби добављају све већи број богослужбених (а потом и других) књига руског порекла, пре свега за манастире, непосредно из Русије или преко руских трговаца. О овом процесу, који је најраширенији управо у 18. веку на подручју Карловачке митрополије, опширно ће се говорити касније, кад се буду разматрале везе с Русијом; овде је пак било потребно оцртати у основним потезима трећи слој манастирских библиотека, који ће потпуно изменити њихову физиономију.

Што се тиче имена „нововековна рускословенска књига“, он има двоструко усмерење. Термин „нововековна“ треба да укаже на то да су руске књиге које су Срби добављали биле не средњовековног порекла, него да се ради искључиво о штампаним књигама, и то највећим делом насталим после Никонове реформе средином 17. века. Тај период обележен је и великим теолошким контроверзама, успостављањем латинских малоруских школа, у којим је настао велик број дела која ће касније доспевати до српског простора, а међу њима и велик део књига небогослужбеног типа. Што се тиче термина „рускословенска“, он овде није пуког језичког карактера, већ треба да означи и појаву пресудну за историју српског богослужења, кад су руска издања постала нормативна, замењујући у потпуности у богослужењу српску, о чему ће се такође говорити касније. У то време она ће постати узор и за српске богослужбене књиге које ће се штампати од 18. века, тачније: прештампавати готово дословно по обрасцу руске, укључујући и промену језичке редакције, а такође и примену руске богослужбене праксе.

Овај процес, грубо гледано, интензивира се од средине 17. века, да би кулминацију доживео пре половине 18. века, и то у највећој мери на подручју Карловачке митрополије, која је имала административне услове за његово спровођење. Библиотеке тамошњих српских манастира у том периоду задобиће потпуно нов изглед, барем у оном делу књижног фонда којег ћемо назвати богослужбено активним, што значи квантитативно преовлађујућим. Овај се процес може назвати њиховом русификацијом.

2. 3. 4. Српска књига 18. века

Патријарх Арсеније Трећи схватио је одмах у време Велике сеобе да ће Срби остати инфериорни у односу на своје хабзбуршке домаћине не само због њихове политичке и економске надмоћи, него и због културне, која се огледала у недостатку српских институција. Стога се једна од главних молби тицала

дозволе за отварање српске штампарије.¹⁵⁹ Из досад реченог јасно је чему је она требало да служи, јер је српска књига имала веома ниску продуктивну моћ, зависећи пре свега од увоза руских књига, које су могле већим делом надокнадити само богослужбене потребе. Као народ без школа, Срби су били и народ без школских књига, што их је остављало у подређеном положају. Наравно, ова молба српског патријарха неће имати резултата, тако да ће све до половине 18. века српска књига с муком пробијати пут до штампарија. Прва српска појавиће се са Стефаном Новаковићем¹⁶⁰ тек у последњој деценији столећа. У таквој ситуацији неће се моћи водити ни издалека равноправна борба са другим средњоевропским народима, који одавно имају универзитете, док се Срби муче да установе и основне школе.

Недостатак сопствених сталних образовних институција Срби су покушавали надокнадити појачаним радом верских, што је у сваком случају било у складу са наслеђеном традицијом. Карловачка митрополија ту се јавља апсолутним центром, идејним покретачем и извршитељем сваког појединачног дела које се могло тицати књиге. Због тога је и обнова штампања српских књига, до које је у значајнијем обиму дошло у Римнику 1726. године, била инспирисана искључиво трудом и визијом митрополита Мојсија Петровића. Слично ће бити и касније. Међутим, перспектива ће се у односу на претходне векове знатно променити, јер су се промениле и потребе. Неће се више издавати само богослужбене књиге или дела верског садржаја. Знатан део њих биће школске, а појавиће се и приватна иницијатива, те ће први пут у српској историји доћи до објављивања књига нецрквеног карактера, које као циљну групу имају младу грађанску класу. Ипак, пошто велики део писмених и креативно способних још увек чине свештена лица, а нарочито монаси, све ове књиге ће различитим путевима, који нису увек најјаснији, стизати у манастире и

¹⁵⁹ Да се Србима, између осталог, дозволи отварање сопствене штампарије, тражио је патријарх одмах у време Сеобе, 1690. године: Никола Гавриловић, *Историја ћирилских штампарија у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку* (Нови Сад: Институт за изучавање историје Војводине, 1974), 13. Пошто од тога није било ништа, поновио је молбу и пред своју смрт 1706. године: Јован Радонић, „Прилошци историји Срба у Угарској крајем XVII. и поч. XVIII века“, *Летопис Матице српске* бр. 223-224 (1904): 217 (објављен оригинал представке на латинском). Кардинал Колонић саветовао је да се овим жељама удовољава само тамо где се не косе са интересима Римокатоличке цркве: Радослав Грујић, *Како се поступало са српским молбама на двору ћесара австријског* (Нови Сад: Матица српска, 1906), 23. Исту ствар молили су у својој представи изнетој на крушедолском сабору 1708. године будимски Срби: исто, 39.

¹⁶⁰ Стефан Новаковић (око 1760-1823), српски придворни агент у Бечу, купио Курцбекову штампарију 1792, продао је Универзитетској штампарију у Будиму већ 1795.

постајати сталан део њихових библиотека, о чему сведоче инвентари. Ова појава је од великог значаја јер ће пресудно допринети диференцијацији унутар манастирских библиотека на основни – богослужбени – фонд као основу сваке такве библиотеке, и на општи фонд, који ће већ крајем 18. века у неким манастирима сачињавати њен бројчано већи део. То ће резултовати и важном појавом њиховог међусобног физичког одвајања и конституисања онога што подсећа на библиотеку у данашњем смислу.

Све ово биће везано искључиво за српски физички и духовни простор Карловачке митрополије, без обзира да ли се радило о испуњавању и настављању идеја насталих у њеном окриљу или у супротстављању њој. Ипак, традиција се неће прекинути ни у 18. веку. Потреба стварања богослужбене – и у најширем смислу црквене – литературе, условиће да један од најважнијих фокуса тог новог српског издаваштва буде управо на њима. Међутим, традиција ће се изменити у једној важној ствари: чак и кад се буду штампале, богослужбене књиге више неће бити српкословенске него рускословенске, прештампаване дословно по руским издањима. Чак ће и еминентно српске књиге, по идејама и пореклу, као што је Србљак, бити језички накнадно русификоване, као последица планске нормативизације богослужења.

На овај начин у 18. веку је постављен темељ нове српске књижне културе,¹⁶¹ а манастирске библиотеке у њему су учествовале у најмању руку као њено уточиште. На крају тог века оне ће се показати као књижна спремишта свих врста књига које су се могле наћи на српском културном простору, о чему сведочи и присуство последње од пет набројаних категорија.

¹⁶¹ Досад најрелевантнији библиографски преглед српске књиге овог доба, *Српска библиографија XVIII века* Георгија Михаиловића (Београд, 1964) набраја 411 књига издатих у овом периоду. Пошто је у међувремену пронађен знатан број издања незабележених у овој књизи, а критеријум одређивања онога што је српско у многоструком измењен, коначан број српских публикација издатих у 18. веку пружиће тек нова, потпуна национална библиографија.

2. 3. 5. Страна штампана књига

Садржајно раслојавање манастирских библиотека Карловачке митрополије једна је од главних карактеристика њиховог постојања у 18. веку. Пошто у то време изражавају тоталитет српског књижног искуства, природно је да се у њиховим збиркама нашла и страна штампана књига. Наравно, и пре 18. века морало је бити таквих примера, о чему, у недостатку историјских извора, можемо само логички закључивати. Тешњи контакт са западним светом свакако је проузроковао и продирање стране књиге, која ипак није могла бити карактеристична за претходна раздобља. При том треба додати да се овде мисли највише на страну књигу западног порекла, на неком од доминантних језика, пре свега на латинском и немачком. Масовно присуство руске штампане књиге искључујемо из ове категорије јер је њено постојање било последица богослужбене потребе, остварене њиховим планским увозом. Осим тога, ни тада а ни касније руске књиге нису ни у ком случају сматране страним: радило се о идентичном културном кругу, чак је дошло и до психолошког изједначавања српског и руског, а потом и до превласти руског.¹⁶² Насупрот томе, западна штампана књига не може се на исти начин посматрати као питање потребе. Манастирска библиотека по својој суштини нема никакву нужду за оваквом врстом књиге, нарочито ако се ради о нерелигијској литератури. Стога разлоге њеног присуства у њима можемо тумачити на неколико начина, а један од њих је дух времена: такве су књиге природно спадале у имовину просечног средњоевропског интелектуалца тог доба, а њих је међу српским монасима било, како је одмицао 18. век, све више; на то је пресудно утицало и образовање које се стицало по европским универзитетима, одакле су се књиге доносиле. На овај начин и српске манастирске библиотеке, што ћемо показати на свом месту, учествују у космополитском духу столећа.

¹⁶² Међутим, у то време и руска књига мења карактер, јер пада удео објављиване црквене литературе, а расте удео секуларне, нарочито од петровске епохе. На тај начин међу Србе посредним путем, преко руских превода, стижу дела многих западних аутора. Због руског посредника она се примају са већим поверењем, па на неки начин престају бити страна.

Све што је досад речено о структури манастирских библиотека Карловачке митрополије 18. века тиче се статистичког просека. Стање конкретних библиотека било је, у зависности од статуса манастира, тј. традиције коју наслеђује, у зависности од његовог имовинског стања као и интелектуалног нивоа његових житеља, понекад веома различито. Могуће је да у појединим манастирима нека од наведених категорија недостаје готово у потпуности, а да нека друга остварује несразмерну превласт.

Поред тога, очигледно да је њихова заступљеност повезана са хронолошким фактором. Она пада или расте у зависности од периода столећа у којем се библиотека посматра. Рукописних књига, које се више на територији Карловачке митрополије у то доба не користе, све је мање у инвентарима како се 18. век ближи крају. Исто се односи на рану српску штапану књигу. Нововековна руска књига, међутим, показује већинску заступљеност већ у четвртој или петој деценији века. Истовремено се полако почиње јављати и нова српска књига штапана у том столећу. На исти начин расте и удео стране штапане књиге. Овако српске манастирске библиотеке Карловачке митрополије у знатној мери током века мењају своју физиономију.

Овде се логично намеће и питање вредности манастирских библиотека у зависности од њиховог састава који је, као што смо видели, тесно везан за историјску фазу њиховог развоја. Другим речима, који су критеријуми да библиотеку једног манастира прогласимо вреднијом у односу на библиотеку другог, и да ли се уопште о томе може говорити? Досадашња пракса изучавања старе српске књиге као да нам даје за право да постављамо оваква питања и да на њих, сходно томе, покушамо дати одговор. Изворно средњовековно схватање црквене књиге као сакралног предмета претворило се, са буђењем археографских интересовања у 19. веку, у поимање књиге као културно-историјског споменика, такође и као уметничког предмета. Ова реинтерпретација, која очигледно на тај начин чува средњовековни доживљај књиге, нашла је израза у научној пракси. Она се може грубо свести на један основни принцип: вредност књиге, а то значи и библиотеке у којој се налази (или се налазила), у великој мери зависи од њене старости. Ако је библиотека сведок историјског настанка и развоја манастира од његових најранијих дана

(што се у српском случају може, нажалост, у довољној мери односити само на Хиландар), тј. ако чува рукописну и рану српску штампану књигу, њена је вредност свакако већа у односу на библиотеку која та два историјска слоја нема. Такође, вредност расте уколико је број тих примерака већи. Осим тога, због великих историјских губитака рукописна и рана штампана књига сматрају се реткостима, што је још један разлог њиховог нарочитог статуса. Наравно, не сме се сметнути са ума основна ствар која доприноси вредности рукописне књиге, а то је чињеница да је она уникатног карактера. Додајмо к томе и да на схватање вредности утиче директно и околност да су ова два књижна слоја искључиво српског порекла, што им даје неприкосновен углед у српској култури.

Оваква схватања нашла су израза у досадашњој пракси истраживача старе српске књиге. Бавећи се манастирским библиотекама, непосредно или посредно (у зависности од тога да ли се књиге налазе у на свом природном месту, тј. у манастирима, или су премештена у библиотеке), они су се пре свега бавили рукописном књигом, а потом раном штампаном књигом, док се остали историјски слојеви о којима смо овде говорили у потпуности занемарују. То је свакако одраз поимања по којем су они много мање вредности у односу на прва два слоја, због свог хронолошког положаја и своје многобројности, не мање и свог индустријског карактера. Резултат оваквог односа јесте да до данас ниједна манастирска библиотека није представљена у целини, ни у аналитичком ни у каталошком смислу,¹⁶³ док постоје узорни резултати проучавања два најстарија историјска слоја.¹⁶⁴ Уосталом, проучити и свестрано описати једну уникатну рукописну књигу ствар је науке, док се то не може тврдити за, рецимо, руску богослужбену књигу 17. или 18. века,¹⁶⁵ а камоли за какав уџбеник, каквих је од

¹⁶³ Осим поменуте студије аутора ове дисертације *Кућа на камену : Војловица и њене књиге* (Београд: Народна библиотека Србије, 2015).

¹⁶⁴ На првом месту се ту мисли на већ помињану и цитирану студију о Хиландару Димитрија Богдановића. У њој археографски описи рукописних књига чине основни и далеко највећи део, а на самом крају, као какав додатак, стоји далеко скромнији и вишеструко мањег обима опис ране српске штампане књиге Дејана Медаковића. Превладавање интереса за рукописну књигу толиких је размера да су пописани и описани чак и рукописи рускословенске редакције 18. и 19. века, док се ниједна штампана књига из истог раздобља не помиње нити једном речју. Такво схватање нашло је одјека и у чињеници да стара хиландарска библиотека, која садржи штампану књигу од 17. века надаље, данас није доживела ни најпростију каталогизацију. Чини се да је због тога и сама историја манастирске библиотеке застала негде на средини свог реалног развоја, иако је Богдановићев увод до сада готово без премца у српској науци што се тиче обраде проблематике настајања и развоја једне манастирске библиотеке.

¹⁶⁵ Руска богослужбена књига се, из поменутих разлога, ретко појављује као предмет интересовања наших научника. Она се евентуално евидентира као присутна, али се не описује као део манастирске библиотеке. У најбољем случају интерес за њу се јавља ако је носилац

краја столећа било доста по нашим манастирима.¹⁶⁶ Због тога све до данас у свести српских научника феномен манастирских библиотека везује се на првом месту искључиво за рукописну књигу.¹⁶⁷

Манастирске библиотеке Карловачке митрополије баштиници су тог највреднијег дела српске књижне културе. Пошто су од 18. века углавном остале ван домета Турака, оне ће тада постајати и уточишта не само прогнаних и избеглих монаха из Србије, него и целих манастирских библиотека с тог подручја. Многе од књига неће се вратити одакле су дошле, што ће додатно обогатити српске библиотеке Хабзбуршког царства, о чему ће посебно бити речи у овом раду. Оно што ће са аспекта целине збирки представљати њихову специфичност, и што ће до краја 18. века начинити знатну разлику у односу на библиотеке манастира који су остали под турском влашћу, јесте обогаћење њихових збирки другим историјским слојевима о којима је говорено, што ће на свом месту бити показано кад се буду проучавали манастирски инвентари. Другим речима, манастирске библиотеке као целине тек треба да стекну достојанство које су већ стекле као чувари најстарије српске књиге, а које свакако због своје улоге у српској историји заслужују.

записа на маргинама као историјских извора. Ретки су случајеви да се барем пописује равноправно са рукописном и раном српском штампаном књигом. Пример таквог приступа налазимо код Саве Петковића, *Манастир Кувездин и Дивша у XVIII веку* (Нови Сад: Натошевић, 1936): у овој књижици руска богослужбена књига каталогски је побројана заједно са српском, тачније после ње. Иако је већ од средине 17. века важан чинилац српских богослужбених библиотека, она никад ни изблиза неће стећи углед попут српске књиге.

¹⁶⁶ То су на уму имали и руководиоци Монашког удружења Карловачке митрополије кад су, непосредно пред Први светски рат, покушали да организују састављање централног каталога свих манастирских библиотека на том подручју. Описе је требало, према датим упутствима, да раде сами монаси по манастирима, али је било предвиђено да се рукописне књиге шаљу у Сремске Карловце, где би их описали стручњаци. В. Жарко Војновић, „Први пројекат централног каталога манастирских библиотека на подручју Карловачке митрополије”, *Читалиште* бр. 25 (2014).

¹⁶⁷ Наравно, тај интерес није везан само за манастире, мада су они увек на првом месту као највећи поседници рукописне и ране штампане српске књиге. Археографске експедиције у неким регионима побележиле су рукописне књиге и по парохијским сеоским црквама, док су све остале из разумљивих разлога заобилажене. Уосталом, није методолошки нимало лако водити рачуна о свим врстама књига нађеним на једном месту или једном крају. Очигледно је да се одувек гледало да се најпре обаве послови везани за највредније књиге, чему је посебно морала допринети свест о томе да су оне врло често жртве ратних разарања, а понекад и небриге својих власника. Као добар пример регионалне бриге за рукописну књигу може се навести попис Владимира Мошина и Милана Радеке „Ћирилски рукописи у сјеверној Далмацији”, *Starine JAZU* бр. 48 (1958). И у овом случају методолошка доследност била је толика да су пописани нпр. и преписи уџбеника Клирикалног училишта у Задру, настали око средине 19. века, који у суштини не представљају нарочиту вредност са становишта историје књиге. Иначе, Милан Радека пописивао је и остале црквене књиге по том крају, бележећи рукописне записе у њима, о чему сведочи његова заоставштина у манастиру Крки, на коју је аутор овога рада наишао током боравка у поменутом манастиру крајем марта 2017.

2. 4. Руски утицај на манастирске библиотеке на тлу Карловачке митрополије у 18. веку

2. 4. 1. Везе манастира са Русијом у 17. и 18. веку

Трагедија губитка сопствене државе, разарање црквене организације и масовна пресељења народа, код Срба су, а нарочито код српских првака, изазвала императивну тежњу ка избављању из таквог безизлаза. Изгубљена контрола над управљањем својом судбином могла се повратити само потпуном променом геополитичке ситуације, тј. изгоном Турака из српских земаља, али и ослобађањем из прозелитског хабзбуршког загрљаја, који се понекад показивао горим од исламског јарма. Због владајуће верске интерпретације политичких збивања, искрен савезник могао се наћи само у оквиру православне икумене. Велико руско царство које је почињало на ободима познатог света и ширило се далеко у непознати, могло је зато бити једина српска нада. Вероватно због таквих околности, у ситуацији крајњег незнања, Русија је у српској свести задобила митску величину и значај. То је била логична супституција за сопствене губитке: од Русије се очекивало политичко ослобођење, али и верско уједињење. Свест да негде далеко постоји силна православна царевина којој је у моћи да све измени само ако буде хтела, била је, наравно, и есхатолошког карактера. Суштински су тачне речи да „Срби гледају на Русију као на Месију који је дошао да их спасе“.¹⁶⁸ За њих је руски цар био „кнез утехе“.¹⁶⁹ Љубав која се развила према Русији постала је безусловна. Истакнути српски официр Пантелејмон Божић,¹⁷⁰ као српски изасланик у Русију, обећавао је да ће Срби руском цару служити бесплатно, „безъ всякой платы и жалованья, никакога ружя не треба, но токмо за едино православие“.¹⁷¹ Раковачки монаси у својој

¹⁶⁸ Радослав Грујић, *Духовни живот Срба у Војводини*, 142.

¹⁶⁹ Рајко Л. Веселиновић, „Српско-руске везе крајем XVII и првих година XVIII столећа”, у *Југословенске земље и Русија у XVIII веку* (Београд: САНУ, 1986): 26.

¹⁷⁰ Пантелејмон Пана Божић (?-1718).

¹⁷¹ Стеван М. Димитријевић, *Грађа за српску историју*, 244.

молби за помоћ 1701. године, руског цара називају „светлозарно светило свим православним хришћанима“, па настављају: „у садашње време другог господара немамо осим величанства твог царства“.¹⁷² Свест о томе да је једина помоћ и спас у Русији ушла је и у усмено народно стваралаштво. Две песме забележене у Босни о обнови манастира Раванице (једна је смештена на Косово, а друга је у Срему) засноване су, с једне стране, на фактографији, а с друге на пројекцији народних идеја (и жеља) о моћи руског царства: ту је црква која, на општу срамоту, прокишњава, те кисну иконе и ћивоти, ту је безуспешно подмићивање незајажљиве турске властеле, плач над очајним стањем, путовање у Русију, а потом и епски сретан крај, изазван претњом која из Русије стиже турском султану. Важнији од свега, ипак, чини се однос према руској царици, која се, у недостатку српског владара, сматра и српском господарицом: „Нашег цара ни ћесара нема / осим госпе русинске краљице ... Да нам није славне госпођице / не би наске ни гријало сунце / под Турчином цар-Отмановићем“.¹⁷³

Последња три стиха нису типично епско претеривање. Стање у којем су се нашле манастирске библиотеке у време којим се бавимо јасно показује да би, да није било Русије као извора књиге за православне хришћане, као и жеље руских власти да њоме снабдевају православни Балкан и простор Хабзбуршке монархије, монашки живот био доведен у питање, јер другог извора књига већ дуго једноставно није било. Рано српско штампарство, ионако невеликог опсега, због дисконтинуитета и недовољног трајања није могло произвести довољан број примерака богослужбених књига који би задовољио не само своје време, него и 16. и 17. век. Ни традиционално преписивање, иако у то доба није престајало, није могло бити толико ефикасно. У тој незавидној ситуацији као сретна околност показала се чињеница да се у Русији штампарство све брже и без застоја развија, али и да се производе књиге које се без остатка, због у суштини истог богослужбеног и сличног књижевног језика, у оквиру припадности истој Православној цркви, могу употребљавати у српској средини. Зато се као једино решење показао увоз књига из Русије,¹⁷⁴ како за Србе под

¹⁷² Исто, 255.

¹⁷³ *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине. I, Епске пјесме старијег времена* (Београд: Српско учено друштво, 1867), 570-571.

¹⁷⁴ Под овим географским појмом узимамо онај простор који се под њим подразумевао у оно време, дакле – простор данашње Русије, Украјине и Белорусије, који је већ пре 18. века био црквено уједињен у оквиру Московске патријаршије.

влашћу Хабзбурга, тако и за оне под Османском империјом, као и под млетачком влашћу.

Допремање руских књига на простор Карловачке митрополије имало је три важна аспекта. Први и основни свакако је био верски: на тај начин су Срби себи омогућавали богослужбени континуитет, тј. осигуравање редовног богослужења као основе хришћанског црквеног живота и фундамента верског идентитета. Други је био културни: средњовековна култура, настала на темељу црквеног живота, на тај се начин могла продужавати и у новом веку, у новим околностима, заједно са свим наслеђеним традицијама, што је такође било питање идентитета. Трећи аспект несумњиво је био политички, а изгледа да су у тој процени биле сложне све три стране, и српска и аустријска и руска. Аустрија се непрестано бојала утицаја који је Русија могла вршити на њене православне поданике, макар то било и преко увоза књига. Бечки двор је нарочито плашила географска повезаност православних народа, који су, у најгорем могућем сценарију, могли под водством Русије и да се политички повежу. Стога су Срби непрестано сумњичени да не поштују свог аустријског императора и да, штавише, у црквама помињу руски царски дом. Наравно, овакве оптужбе нису без основа. Као стандардан део појединих црквених служби егзистирају јектеније за оне који су на власти; природно, служећи из руских књига које су све више потискивале српске, српски свештенослужитељ је могао пратити текст дословно па, према томе, позивати народ да узноси молитве за руског цара, а пошто је руска пракса ту била веома издашна, као што сведоче руске богослужбене књиге из тог времена, читање имена припадника руске царске породице није било нимало кратко.¹⁷⁵ Могуће је претпоставити ни да српско свештенство, а ни народ, имајући у виду оно што смо горе изнели, нису имали у начелу ништа против тога.¹⁷⁶ Русија са своје стране, наравно, поставши важан фактор светске политике, географски се ширећи, није желела пропуштати могућности које су јој се због те верске повезаности саме нудиле, при чему је

¹⁷⁵ Није то чак морала бити ни последица садржаја самог текста, него нечије жеље или завештања. На једној од књига које је Пантелејмон Божић донео из Русије као аманет је остављена молба да се за руског цара добротвора заузврат има молити на литургији (Петар Момировић, *Стари српски записи и натписи из Војводине, 1* (Нови Сад: Матица српска, 1993), бр. 93; даље: ССЗНВ). Дакле, јасно је да се не ради о личној молитви за некога, него о заједничкој, литургијској, макар и да се ради о проскомидијској.

¹⁷⁶ Кад су Срби почели штампати своје књиге по руском узору, имена припадника руске царске породице замењивана су, како правило налаже, именом бечког императора.

сваки канал, макар и тај књижни, био од значаја, јер су се тиме могући савезници везивали уз себе,¹⁷⁷ а на тај начин могле су се преносити и обавештајне информације.¹⁷⁸ Срби су, као што смо видели, често имали јединствен доживљај верског и политичког. За њих је увоз руских књига био и симболичког значаја: то није била ствар само прагматичног карактера, него готово метафизички акт. Обраћања поводом обичних молби за помоћ била су често химничног карактера, што није питање куртоазије у саобраћају са Божјим помазаником, нити просјачка лукавост, него ствар изражавања реалне оданости једноверном владару. Тако су се на пољу употребе одређене врсте књига преплитали политички интереси разних држава и народа, а отворено се показивали афинитети и анимозитети, који са самим књигама немају суштински никакве везе.

Римокатолички кругови су, нарочито од времена контрареформације, с подозрењем гледали на православне књиге, нарочито оне у којима се могло наћи нешто против папског престола. Надбискуп Змајевић¹⁷⁹ је нарочито добро умео оценити колико православнима значе њихове књиге, јер је у њима налазио, како он каже, „апокрифе“ против праве вере, сматрајући их главном препреком за постизање уније с Римом.¹⁸⁰ Управо из тог разлога у Риму се ћирилицом штампају књиге које је требало да олакшају достизање тог циља.¹⁸¹ То ће бити јасно и Марији Терезији и њеним саветницима. У једном писму упућеном папи, она казује како својски ради на унији, али да би се брже до ње дошло, треба сузбити утицај руских књига.¹⁸² Последица таквог начина мишљења биле је, с једне стране, непрестана строга цензура, ригидна гранична контрола, а с друге сталне званичне забране увозења књига из Русије, при чему су узимани у обзир и економски интереси државе, како се не би новац расипао ван њених граница. Понекад је увоз руске књиге забрањиван заједно са свим другим некатоличким

¹⁷⁷ То је пре више од два века претпостављао и Павле Соларић, говорећи о руским трговцима књигопродавцима: „Можно, да су к тому и политически Русом били поводи“. Павле Соларић, *Поминакъ книжескій* (Венеција: Пано Теодосиу, 1810), 25.

¹⁷⁸ Монаси су се, на путовању у Русију, редовно задржавали на граници у Путивљу, где су били подвргавани обавештајној обради: испитивани су о томе куда су путовали и шта су видели, имају ли каква писма и препоруке, каква је политичка ситуација тамо откуд долазе, а ови су их обавештавали о свему што су чули и знали. *Москва-Србија*, 53.

¹⁷⁹ Андрија Змајевић (1624-1694), у трећој четвртини 17. века барски надбискуп, “српски примас”, Србин пореклом с Његуша.

¹⁸⁰ Јован Радонић, *Римска курија*, 339.

¹⁸¹ Исто, 185.

¹⁸² Исто, 626.

књигама. И овде је важило опште правило: кад су били потребни добри односи са својим српским поданицима и са Русијом, углавном због спољашњих политичких криза изазваних ратовима, увоз књига је дозвољаван.¹⁸³ Колико је опака била позадина тог система говори случај славонског епископа Арсенија Радивојевића,¹⁸⁴ који је 1766. добио из Русије неке књиге и одежде. Пошто је тада ваљало избегавати замерање с Русијом, одлучено је, на седници Илирске дворске депутације, да се не прогоне због тога ни владика ни његов секретар, али је за овога последњег додато, пошто се ипак требало некако осветити, да ће доћи време кад ће овај настрадати, и то баш због овог случаја.¹⁸⁵ Ово је очевидан доказ анимозитета који се гајио у Бечу према православнима, због чега су и саме књиге могле доћи под удар као симболи непожељног и извориште сметњи за успостављање уније.

То се нарочито могло приметити у току спровођења акције доследне германизације јавног живота Срба у осмој деценији столећа, кад је требало потпуно ставити под контролу њихову црквену аутономију и школство, једно због опште апсолутизације и централизације државне власти и њене администрације, а друго због одвајања од руског утицаја. Значајно је да је у свему томе бечки двор значајну улогу давао књигама, тј. утицају који се могао вршити преко њих. Веома је добро познат случај Рајићевог *Малог катихизиса*, око чега је избила права теолошко-политичка афера,¹⁸⁶ јер се радило о главној просветној књизи у новом школском систему, као и случај Рајићевог превода руских *Синодалних проповеди*, које је најпре требало очистити од свих руских трагова.¹⁸⁷ Из истих разлога је забрањена Орфелинова књига о Петру

¹⁸³ О свему овоме детаљно: Н. Гавриловић, *Историја ћирилских штампарија*, 22 и даље. Иначе, увоз је забрањиван 1727, 1731, 1770 (због отварања Курцбекове штампарије), 1772, 1775, итд. Срби међутим нису одустајали од идеје набављања руских књига, па су то поново званично затражили и на Темишварско сабору 1790: Владан Гавриловић, *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија (1790-1792)* (Нови Сад: Платонеум, 2005), 62, 169. Истовремено је тражена и штампарија: исто, 175-176.

¹⁸⁴ Арсеније Радивојевић (1720-1783); славонски епископ од 1759, од 1770. будимски, од 1774. бачки.

¹⁸⁵ Димитрије Руварац, „Значајна седница Илирске дворске депутације 1766. год.”, *Архив за историју српске православне карловачке митрополије* бр. 3-4 (1911): 55.

¹⁸⁶ Види опширније о томе: Мита Костић, *Гроф Колер као културнопросветни реформатор код Срба у Угарској у XVIII веку* (Београд: СКА, 1932), 152-161. Исти, „Царски духовници пропагатори уније међу Србима”, у *Изабрана дела Мите Костића, 1* (Загреб: Просвјета, 2010), 298-309.

¹⁸⁷ Исти, „Проповеди Јована Рајића : студија о политичкој цензури српских књига у XVIII веку”, у *Изабрана дела Мите Костића, 1* (Загреб: Просвјета, 2010), 262-274.

Великом.¹⁸⁸ Примећено је чак и да је цензура у време Јозефа Другог, упркос прокламованим начелима, за Србе била гора од оне терезијанске.¹⁸⁹

Стога је потпуно разумљиво што су Срби, због небројених других неправди и насиља, чак и кад се појавила могућност да се код Курцбека¹⁹⁰ у Бечу штампају српске књиге, и даље давали предност руским.

„... јеште осећамо горши узрок што нам забрањује се куповати церковне књиге от наших јединоверних [= од Руса] откуда можемо, разве намећу се нам и деци нашој от Немаца штампате књиге, катихисиси, псалтири и часослови, от чега ми заисто имамо худом напретку у нашој вери надати се...“¹⁹¹

Колико год неки од ових аргумената можда не били у свему тачни или рационални,¹⁹² они јасно говоре о расположењу народа, и то баш поводом теме књига. Све што је из Русије долазило примало се с потпуним поверењем (заједно са свим неправославним учењима које је руска теологија усвојила у 17. и 18. веку), те су и све руске књиге имале такорећи тај српски психолошко-патриотски сертификат. И пре него је Курцбекова штампарија започела с производњом српске књиге, посведочено је да Срби верују само руској. Занимљиво је да је то, у ствари, директно мишљење митрополита Павла Ненадовића, изражено у „настављенију“ (упутству) упућеном фрушкогорским манастирима поводом посете Јозефа Другог¹⁹³ 1768. године. Митрополит је покушао предвидети шта ће владар питати монахе, па је дао и смернице у виду готових одговора, од којих се један тицао књига. На евентуално питање о пореклу црквених књига, монаси су имали одговорити: „Од старине, докле су

¹⁸⁸ Исти, „Доситејев пријатељ и саветник Секереш“, у *Изабрана дела Мите Костића, 1* (Загреб: Просвјета, 2010), 284. Секереша, оданог државног службеника, због оваквих тоталитарних делатности, Костић назива „аустријски оријентисаним русофобом“.

¹⁸⁹ „... цензура је сузбијала у славеносрпским књигама ... све противкатоличке тенденције и сваки руски утицај и спутавала слободан развој српског духовног живота ... јозефинска политичка цензура била [је] много активнија, нарочито у погледу сузбијања руског утицаја у српским књигама. Исти, „Кесара Јосифа молитвена књига“ из године 1794“, у *Културно-историјска раскрсница Срба у XVIII веку* (Загреб: Просвјета, 2010), 321.

¹⁹⁰ Јозеф фон Курцбек (Joseph von Kurzböck, 1736-1792); 1770. добио привилегију за штампање српских књига.

¹⁹¹ „Писмо општине панчевачке епископу Мойсију Путнику“, *Беседа* бр. 1 (1868): 63.

¹⁹² Иако је било и реалних аргумената против Курцбекових књига (лоша слова и хартија), чини се да су свакако превладавали они који се тичу чињенице да се на истом месту штампају и књиге за унијате. Види: Слободан Милеуснић, „Штампане богослужбено-богословске књиге у манастирима и црквама Славоније крајем XVIII века“, у *Црнојевића штампарија и старо штампарство* (Подгорица: ЦАНУ, 1994), 202. Као први узрок незадовољства у народу пакрачки епископ Атанасије Живковић је навео управо те бечке књиге и забрану увоза књига из Русије: Мита Костић, *Гроф Колер*, 180.

¹⁹³ Јозеф II (Joseph II, 1740-1791); од 1780. хабзбуршки император.

Москаљи доносили за церковну потребу, снискали су и купили и со тиме служатсја“. Ако буде питао где сад књиге купују, треба рећи да немају потребе, па их и не купују (овај одговор у ствари значи: пошто су руске забрањене за увоз, не желимо куповати никакве друге). А ако им буде рекао да у Мункачу има штампарија, онда је требало отворено одговорити: „Она је за унијате устројена и није с нашим књигама сходна.“¹⁹⁴

Судећи по објављеној грађи, по архивским подацима, као и по књижним збиркама из тог времена сачуваним у целини или делимично по православним манастирима и парохијским црквама, међу Србе је стигао огроман број руских књига. Узмемо ли у обзир да је руско тржиште, коме су изворно оне биле намењене, било немерљиво веће, могли бисмо закључити, чак и ако не бисмо поседовали прецизне податке о томе, да је производња руских типографија у 17. и 18. веку била веома велика, чим је могла подмити потребе на толико великом простору од југа данашње Македоније (тада под јурисдикцијом Охридске архиепископије која је припадала цариградској патријаршији) до Беча, и од Трста до непрегледних простора саме Русије. У руској науци утврђено је да се тираж издања московског Печатног двора још у 17. веку кретао у просеку између 1200 и 2400 примерака, при чему су школске књиге, попут буквара, имале, из разумљивих разлога, много веће тираже.¹⁹⁵ Међутим, и црквене књиге које су се највише користиле имале су честа и високотиражна издања: часослов је 1691. издат у 7200 примерака, 1697. у 2400, 1698. у 4800, а 1700. поново 4800,¹⁹⁶ што за једну деценију износи преко 19.000 примерака. Ако се толико књига само једног наслова знало наштампати за тако кратко време, то значи да су потребе биле заиста велике. Међутим, не мора значити да се цео тираж распродавао. Према доступним подацима, у залихама Печатног двора средином 17. века налазило се скоро 11.500 примерака разних књига, од чега је на црквене отпадала половина.¹⁹⁷ Године 1668. такође је у истом складишту било на хиљаде књига различитих наслова,¹⁹⁸ а сваки од њих посведочен је много пута у српским манастирским библиотекама. Просечан тираж црквених

¹⁹⁴ „Наставление митрополита Павла Ненадовића фрушкогорским настојатељима о владању при долазу цара Јосифа II. у манастир”, *Српски Сион* бр. 23 (1905): 681.

¹⁹⁵ М. И. Слуховский, *Библиотечное дело*, 29.

¹⁹⁶ С. П. Луппов, *Книга в России в XVII веке*, 67.

¹⁹⁷ М. И. Слуховский, нав. дело, 29.

¹⁹⁸ С. П. Луппов, нав. дело, 62.

књига и двадесетих година 18. века био је око 1200 примерака,¹⁹⁹ при чему треба имати у виду да су се исти наслови издавали врло често, понекад из године у годину, што значи да је у сваком тренутку било књига на располагању за куповину, а вероватно да су се и у ово време стварале залихе. Каква је била њихова судбина, јасно је из обичаја који се тамо одавно усталили: део тиража увек се поклањао.

„Следует сказать что из каждой книги определенное число экземпляров подлежало бесплатной раздаче ... В 60-их годах XVII в. в раздачу шло около 70 экз., из них 50 оставлялось для распределения по церквям и монастырям ... Так, например, в 1693. г. из тиража (1200 экз.) книги Псалтирь учебный бесплатно било роздано 107 экз. ... Обычай оставлять 50 экз. для церквей и монастырей сохранился.“²⁰⁰

Заиста, ова се пракса није напуштала ни касније: део тиража увек је поклањан црквама и манастирима, а део појединцима, између њих радницима штампарије, па и институцијама, иако је то свакако морало чинити штету Печатном двору.

„Часть тиража книг Московской типографии раздавалась бесплатно. В 1726. году была сделана попытка отказаться от этой практики, убыточной для типографии. Однако уже в декабре 1728 г. „древнее обыкновение“ оставлять для бесплатной раздачи по 50 экз. книг каждого выхода снова было подтверждено решением Синода и неуклонно проводилось в жизнь в последующие годы.“²⁰¹

На овај начин осигуравало се да један део књига увек буде на располагању за поклањање. Као што се види, на томе је инсистирао сам руски Синод. Биће да су из тог фонда дељене књиге и молиоцима који су у Москву долазили из српских земаља; у том случају, чини се да је проценат књига одређених за бесплатно раздавање морао бити и већи од наведеног. Том „древном обичају“, насталом очигледно због руских цркава и манастира, и то вероватно из социјалних и добротворних разлога, имамо захвалити чињеницу да је огроман број књига у то доба из Русије стигао Србима.

¹⁹⁹ Сергей Павлович Луппов, *Книга в России в послепетровское время 1725-1740*. (Ленинград: Наука, 1976), 86.

²⁰⁰ С. П. Луппов, *Книга в России в XVII веке*, 66-67.

²⁰¹ С. П. Луппов, *Книга в России в послепетровское время*, 87. Правило раздавања 50 примерака титало се стандардног тиража од 1200 књига. Кад се тираж повећавао, сразмерно је растао и број поклоњених књига (од 2400 давало се 100, од 4800 поклањало се 200). Исто, 88.

Довоз књига на територију Карловачке митрополије у 18. веку наставак је праксе која је започела и развила се у претходном столећу, нарочито од његове средине. Наравно, никад се у Русију није ишло само по књиге. Велики број српских манастира који су преживљавали различита страдања, од којих су неки деценијама знали бити без становника, често је био у физички веома лошем стању. За поправку цркве и конака, како би се могло богослужити и обитавати у манастиру, била су потребна огромна материјална средства. Некад су се она знала у мирније време скупљати од околног становништва, које је откидало и себи од уста како би се њихове светиње довеле у ред, али често то није било могуће, јер је народ знао бити толико осиромашен, да је у питању била гола физичка егзистенција, а некад су цели крајеви после ратова остајали пусти, те није ни било никога ко би било како помогао. Стога је једини излаз могла бити Русија. Подразумева се да је код потпуних обнова ваљало не само поправити зграде, него обновити и књижни фонд и набавити црквене сасуде, као и свештеничке одежде. Зато су и молбе које су српски монаси подносили руским царевима умеле садржати набрајање целокупне штете која је задесила неки манастир. То су била стална места тих вапаја: црква је разрушена, конаци оборени, књиге изгореле, сасуди опљачкани. Осликавање трагичне ситуације, која се увек надопуњавала жалопојком што се мора живети под влашћу „богомрских агарена“, требало је да изазове хришћанску самилост код владара, који би затим наредио да се молиоцу да оно што иште.²⁰² Српски монаси знали су ове молбе зачинити и политичким идејама, које су се увек тицале наде да ће руски цар ослободити једноверни народ од османског ига. Овакав тон и политичке замисли потрајали су све док простор будуће Карловачке митрополије није већим делом ослобођен од Турака крајем 17. века, али су се за њих неочекивано продужили и касније, у време хабзбуршке власти. У том контексту, путовања у Русију ради добијања књига имала су за српске монахе као представнике народне елите свакако и много дубљи значај.

Пошто су Османлије у Великом бечком рату доживели пораз, а после 1716. и коначно протерани са простора који ће јурисдикционо бити укључен у

²⁰² Молиоци су давали до знања да манастир не може опстати као манастир, јер су сви предмети који учествују и преко којих се врши богослужење, у лошем стању. Типична је молба Студеничана 1758, који кажу да оно што је 1686. донесено из Русије још увек користе, али само из нужде, јер је од дугог времена све „обвештало“, и књиге и одежде, тако да је богослужење постало немогуће, а нема се где набавити до у Русији. С. Димитријевић, *Грађа за српску историју*, 150.

Карловачку митрополију, везе с Русијом добиће нешто другачије значење за онај део народа који је остао под влашћу Хабзбурга, који су на православној веру насртали горе него Турци, иако су са православнима формално доделили црквену аутономију. О том тешком положају говорио је у својим писмима упућеним у Русију патријарх Арсеније Трећи све до краја живота, тражећи, између осталог, и помоћ у књигама. Оне су послате преко епископа Стефана Метохијца²⁰³ 1703. године.²⁰⁴ Како за његовог времена Срби нису добили оно што је тражио (између осталог и право на штампарију), остало је да се његови наследници изборе за то. Аустријска власт није била рада да Србима излази у сусрет, па се зато морало званично окренути Русији. Најодлучнији је у томе био Мојсије Петровић, под чијим је водством почела да се мења српска културна парадигма у правцу русификације. Може се рећи да је од тад то програмско опредељење јерараха Митрополије. Он је 1718, убрзо по аустријском освајању Београда, слао молбу Петру Великом за књиге и одежде, намењене београдској саборној и неким другим црквама.²⁰⁵ Његове потоње молбе окончане су доласком руских учитеља, који су собом донели мноштво школских књига.²⁰⁶ И Викентије Јовановић, као његов наследник, тражио је помоћ у виду књига: „Между осталима же и лишение книг славянских, как поучител[них] и церковных, так и зело потребных школных, нужду великую имами ... Без них же вес народ обоего сословия со сущими христианскими церквами конечно к погибели, не имуще тех, зрит.“²⁰⁷ На сличан начин поступали су и поједини епископи, обраћајући се у Русију директно, попут бачког епископа Висариона Павловића,²⁰⁸ који је послао и конкретан списак потребних му књига.²⁰⁹

²⁰³ Стефан Метохијац (?-1708. или 1709), бачки митрополит, после смрти Арсенија Трећег администратор.

²⁰⁴ *Москва-Србија*, 365-366. По указу Петра Великог, бесплатно је послато 50 књига (које су у том документу редом набројане; радило се о два богослужбена комплекта), с тим што неких није било у депоу Печатног двора, па су се морале купити (исто, 470-471, нап. 97).

²⁰⁵ Димитрије Руварац, *Мојсије Петровић*, 87, 147.

²⁰⁶ Исто, 148. Види и: *Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в.* (Москва: Наука, 1984), 62-63, 74-75

²⁰⁷ Исто, 86.

²⁰⁸ Висарион Павловић (?-1756); од 1731. бачки епископ.

²⁰⁹ С. Димитријевић, *Грађа за српску историју*, 61-63. Овај списак открива интелектуалне потребе Висариона Павловића, али се не ради о личним прохтевима, него о потребама богословске школе која у то време ради под његовим покровитељством. Боривоје Маринковић њега у овој ситуацији и не спомиње, него Дионисија Новаковића, који је нешто пре тога, завршивши школовање у Кијеву, дошао да предаје у тој школи, сматрајући исправно да је то у ствари нарудбина Новаковићева. Боривоје Маринковић, „Скица за три портрета”, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* бр. 11 (1968): 227.

Већ је напоменуто да су се књиге из Русије сабирале у митрополитском двору у Београду и Карловцима, а потом и у епископским дворovima, одакле су дистрибуиране широм Митрополије. Овде се највероватније углавном не ради о поклоњеним, већ о нарученим и плаћеним књигама из Русије. О томе нам сведоче и инвентари митрополитске резиденције настали у време Викентија Јовановића. У њима налазимо необично велики број примерака истог наслова, што нам казује да су се они сабирали ради продаје или бесплатног дељења. Године 1733. у Београду су се наша 44 московска десетословија²¹⁰ и 17 малих кијевских буквара,²¹¹ а у Карловцима 36 латинско-немачких граматика, десет повезаних и 27 неповезаних десетословија.²¹² Како је у то време функционисала набавка и потом дистрибуција књига, види се из једног писма које је пред састанак у Осиеку митрополит Викентије Јовановић упутио 1734. епископима, у којем се једна тема тичала баш овог питања. Наиме, он је увозио књиге из Русије, а његов двор је служио као магацин, одакле су их епископи куповали по истој цени и даље разносили по својим епархијама. Међутим, неки од епископа, не осврћући се на систем који је митрополит желео успоставити из најбољег народног интереса, сами су набављали књиге по вашарима и скупље их продавали по својим епископијама, против чега је митрополит протестовао, позивајући да се слуша његова наредба. Епископи су одговарали да књиге набављају где год могу, јер је очигледно била велика несташица.²¹³ Књиге су се

²¹⁰ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 113.

²¹¹ Исто, 116.

²¹² Исто, 145.

²¹³ Милутин Јакшић, *О Вићентију Јовановићу* (Нови Сад: Браћа М. Поповић, 1900), 68. Викентију Јовановићу се крајем 1734. темишварски губернатор жалио на православног епископа (то је тад био Николај Димитријевић), који је одбио да пошаље неке књиге у Оршаву на преглед (исто, 84), тј. законом прописану цензуру. То је доказ да је и темишварски епископ књиге увозио (то знамо по томе што их је требало давати на експертизу) на своју руку из Русије, али и да је имао негативан став према државним прописима које је доживљавао као репресију. Међутим, то није ништа према ономе што су на своју руку радили неки митрополитови егзарси. Осим што су без милости глобили свештенство, као што се види у жалби коју су ови против њих поднели, нашли су за сходно да се баве и препродајом књига: „После тога обикошесја с књигама терговати, и кога дојду Москаљи, купују от њих служитељи Г.[Господинови; мисли се на митрополита] за малу цену и продају нам за дупловану цену, и што купују за 1 фр. продају нами за 2 фр. књиги што купујемо и инструкции што они пишу и нам продају: Поп Станко купил буквар 1 фр. што Москаљи продају за 25 кр., за инструкцију даде 3 фр. Поп Георгиј чакочавки за десетословије што Москаљи продају за 57 кр. даде 2 фр. Поп Ненад сотиначки за псалтир 5 фр. а Москаљи продају за 10 марјаша”. „Тужба свештенства против служитеља митрополита београдско-карловачког Вићентија Јовановића”, *Српски Сион* бр. 13 (1907): 196-197. Инструкција која се помиње јесу “Свештеничка правила” која је издао митрополит Викентије и које је сваки свештеник био дужан имати. Ипак, испоставило се да добар део оптужби није био истинит: Н. Нинковић, „Политичка и културна делатност митрополита Павла Ненадовића“, 26-27.

у митрополитском двору могле купити и директно: један од најранијих примера из тог времена пружају будимски посланици који су, дошавши на црквено-народни сабор, уједно купили у Карловцима нека издања за своју потребу.²¹⁴ Књиге донете из Русије куповале су се и у „резиденцији темишварској“, у првој половини,²¹⁵ као и пред крај века.²¹⁶

Значајан део књига из Русије допремили су, међутим, управо сами монаси. Чини се да готово и нема српског манастира чији се калуђери нису одважили на то далеко путовање на исток, па тако и манастира са простора Карловачке митрополије, век пре њеног оснивања и у 18. веку. Вероватно најстарији забележен случај тиче се манастира Грабовца, тик по његовом оснивању. О томе је известио састављач манастирског летописа као о врло важној ствари, која се десила 1602, јединој забележеној те године (уз обавештење о сађењу винограда).

Въ лѣто шѣтъ бытіа зрі (7110), а шѣтъ рождствѣ Хрістова дхв (1602)
послати прежде на два лѣта Герасимъ іеромонахъ, тогда прінде шѣтъ
московске землек и принесе шѣтъ тоудоу оукрашеніа црковнаа, кннги и
одежды и прочаа.²¹⁷

Ово значи да је поменути Герасим отишао у Русију већ 1600. године. Нажалост, не знамо шта је све од књига донео, јер од тих прениконовских издања у грабовачкој библиотеци (која се данас налази у Српском музеју у Сентандреји) ништа није сачувано. Очигледно да оно што су собом понели из Драговића, у време селидбе у Угарску, није било довољно да би се одржавало редовно богослужење, или су те рукописне књиге већ биле у лошем стању.

После тога следи права бујица одлазака у Русију монаха из многих српских манастира. Последица тога је да српске манастирске библиотеке већ од средине 17. века, судећи барем по учесталости и масовности тих путовања, све више задобијају руски карактер, иако ни у првој половини тог столећа одласци

²¹⁴ Гаврило Витковић, *Споменици из будимског и пештанског архива од год. 1728-1748*, 2 (Београд: Државна штампарија, 1873), 302.

²¹⁵ Тамо је неке књиге за манастир Војловицу купио игуман Игнатије код темишварског епископа Јоаникија Владисављевића, у склопу обнове манастирске библиотеке, у току треће деценије века: Ж. Војновић, *Кућа на камену*, 60

²¹⁶ ССЗНВ, 2441-2442.

²¹⁷ Владимир Красић, „Манастир Грабовац у будимској епархији”, *Летопис Матице српске* бр. 127 (1881), 62.

монаха у Русију више нису никаква реткост. Очигледан је процес нарастања заступљености руске књиге у нашим манастирским библиотекама, због простице да се српска књига више нигде не штампа, да је последња изашла у Венецији 1638, и да је немогуће поуздати се надаље у преписивање.

Овакво стање је, као што се види, потрајало. Стога су монаси неких манастира у току ова два века по неколико пута одлазили на исток. Руске власти потрудиле су се да ови доласци добију закониту, административну форму, којом би се регулисало ово питање. Стога су манастири добијали документ назван „даровна грамата“ (*жалованная грамота*), којим су се прописивала права и привилегије појединих манастира. Грамата је садржавала услове под којим је братство неког манастира могло долазити у Русију, а најчешће се то тицало учесталости (нпр. сваких неколико година), броја посетилаца, као и висине помоћи. Сваки пут, при новом доласку, монаси су били дужни да покажу ту грамату, која је служила у том случају и као пропусница, а потом би се добијале и нове грамате, са евентуално промењеним условима.²¹⁸ Није била реткост да су се грамате губиле, а монаси су се, попут Крушедолаца и Хоповаца, изговарали разбојничким пљачкама и ратним разарањима.²¹⁹

Ове везе с Русијом, набављање књига и сасуда, као и догађаји који су то све пратили, сматрали су се толико важним, да су нашли места у раној српској манастирској историографији. Пишући историју манастира Месића, његов настојатељ Викентије Љуштина прича како су донесене ствари добијене из Русије као дар, на првом месту књиге, уз њих и грамата од царице, казује шта је у њој тачно писало, али да је нестала без трага. После разарања манастира, јеромонах Мојсије Стефановић се трудио око његове потпуне обнове. Потом

Сей Мѡуѡей іеромонахъ ꙗ лѣтѣ 1743 ꙗ Россію ѡшелъ милостыни и помощи просити, который ѡтѣлѣ книги, Ікони, фелони и литійскіа хорѡгвы (баракн) и писменнѡю Грамматѣ ѡ ѡа Величества Императрицы Елисавети принелъ, въ которой блаженнаа Госѡдарына онаа Монастырю семѣ завѣщаетъ на вѣкъ, да еже годно триста рѣбель пріимати изъ Россіи бѣдетъ Монастыръ Месичъ. Которое благодарное писаніе ѡа Величества вѣдалъ блаженопочившій епископъ вершачкій господинъ Викентій Поповичъ

²¹⁸ Москва-Србија, 54.

²¹⁹ С. Димитријевић, *Грађа за српску историју*, 194, 206.

на прочтєніе и преломтрєніе, ннкогда обаче возвратнлз, и гдѣ нынѣ тлаа Грамматта находнтсѧ, аще не бѣдетз въ Монастырѣ Шншатовцѣ, то не знаетсѧ за тѣю.²²⁰

И хоповски игуман Иринеј Радић у историји тог манастира, набрајајући игумане, једнога од њих препознаје по томе што је ишао у Русију и донео неке књиге, што је прочитао у запису на једном псалтиру.²²¹ Овај догађај збио се 1683. године. Међутим, далеко од тога да је то био први пут да су хоповски монаси ишли по помоћ у Русију. Први пут су отишли, према сачуваним сведочанствима, 1638, али их нису пустили у Москву, него су их с милостињом вратили са границе.²²² Другим речима, тада од књига нису донели ништа. Они се нису дали смести, па су се појавили већ 1641. и успели да стигну до Москве, где су добили свакојаких дарова потребних за богослужење, такође и даровну грамату, а набрајају се и поклоњене књиге: „јеванђеље напрестолно и с тумачењима, апостол, служабник, триод посни, псалтир с последовањима, 12 месечних минеја.”²²³ Како се може видети, ово није потпун богослужбени комплет. Следећи долазак Хоповаца збио се 1647; упркос овим даровима, у молби су тврдили да „немају ... престолног јеванђеља и других црквено-богослужбених књига”, али тада су добили само уобичајену новчану помоћ.²²⁴ Потом су долазили још неколико пута, али се не види из сачуваних докумената јесу ли добијали књиге. Први долазак у 18. веку збио се 1716. године, када су на првом месту тражили „церковнѧ книги”, како се не би угасио живот у манастиру.²²⁵

Монаси Беочина стигли су у Русију још раније, 1622. године, а тад су од књига на дар добили само два октоиха, псалтир и општи минеј. Кад су се појавили 1629, нису пропуштени преко границе, него им је ту дата милостиња.²²⁶ И бешеновски монаси су тих година стизали у Русију, али се не види да су за тих неколико долазака до краја 17. века добијали икакве књиге.

²²⁰ Викентије Љуштина, *Кратка повѣстъ о общежителномъ монастырѣ Месичѣ* (Будим: Универзитетска штампарија, 1798), 8-9.

²²¹ Иринеј Радић, *Повѣстъ кратка о фрѣшкогогорскомъ общежителномъ монастырѣ Хоповѣ* (Будим: Универзитетска штампарија, 1847), 39.

²²² С. Димитријевић, *Грађа за српску историју*, 199.

²²³ Исто, 201.

²²⁴ Исто, 204. Доношење књига из Русије 1683, о којем говори Радић, овде се не помиње, па ни сам долазак те године.

²²⁵ Исто, 205.

²²⁶ Исто, 206.

Међутим, кад је 1701. у Москву приспео игуман Григорије, он је, благодарећи и информацијама које је као искусан обавештајац пружио, добио за манастир и даровну грамату са правом доласка сваких седам година, а од књига: јеванђеље на александријској хартији, дванаест минеја, посни и цветни триод, општи минеј, Маргарит, јеванђеље „сведневно” (тумачења за сваки дан), књигу Григорија Богослова,²²⁷ катихизис, саборник, црквени устав, апостол, псалтир с последовањем, псалтир „учебни”, два часослова и служабник.²²⁸ Као што се види, ово је био готово пун богослужбени комплет, заједно с неколико богословских, тј. „књига за читање”. Нов долазак збио се 1721. године, узрокован страдањима у ратним годинама 1717. и 1718, кад је манастир сасвим страдао од Турака (део те молбе навели смо у прошлом поглављу). Овај пут им, међутим, нису даровани никакви црквени предмети, него милостиња од 30 рубаља и право скупљања милостиње по Москви.²²⁹

И крушедолски монаси су већ почетком века долазили по милостињу, али нису пуштани у Москву, све до његове половине. Године 1651. напоскон су добили лепу новчану помоћ, а од књига престоно јеванђеље, јеванђеље с тумачењима за сваки дан, апостол, дванаест минеја, триоде, прологе и октоих. Осим тога, што је важно, дата им је нова даровна грамата,²³⁰ наместо оне старе коју су им отели разбојници. И при следећем документованом доласку 1684, који се збио на почетку самог рата, после страдања која је манастир доживео од Турака, добијена је нова грамата, а вероватно и књиге: типик, полуустав, тумачења 14 апостолских посланица, саборник, Маргарит, *Обед душевни*, *Вечера душевна*, *Скрижалъ*, *Лествица*, дела Јована Дамаскина,²³¹ Шестоднев Василија Великог,²³² Григорије Богослов, библија, Кирило Јерусалимски²³³ и *Књига праве вере*.²³⁴ Овај списак у ствари приложили су сами молиоци, који су, мора се рећи, били одлично обавештени о руској теолошкој продукцији, пошто су дела Симеона Полоцког *Обед душевни* и *Вечера душевна* тек биле изашле из штампе. На повратку у отаџбину Крушедолци су свратили и у Кијевопечерску

²²⁷ Свети Григорије Богослов (Γρηγόριος ο Θεολόγος, 329-390); епископ у Назијанзу.

²²⁸ Н. Каптерев, *Пріѣздъ въ Москву*, 522-523.

²²⁹ С. Димитријевић, *Грађа за српску историју*, 211.

²³⁰ Исто, 195.

²³¹ Свети Јован Дамаскин (Ιωάννης ο Δαμασκηνός, 676-749).

²³² Свети Василије Велики (Βασίλειος ὁ Μέγας, 329-379); епископ Кесарије Кападокијске.

²³³ Свети Кирило Јерусалимски (Κύριλλος Α΄ Ἱεροσολύμων, 313-386); архиепископ Јерусалима.

²³⁴ *Москва-Србија*, 467, нап. 83.

лавру, где су идуће године добили и нека тамошња издања,²³⁵ о чему сведоче сачуване књиге и записи на њима.²³⁶ Следећи пут су у Русију стигли 1724, после разарања у претходном рату, али се не види да ли су добили икакву помоћ.²³⁷

Лепавински калуђери у Русију су први пут ишли 1642, и то у Кијев, где им је лично Петар Могила поклатио учитељно јеванђеље,²³⁸ а оправдана је претпоставка да се ту нашло и других књига.²³⁹ Следећи одлазак одиграо се 1650. године, при чему су у Москви испричали све што су знали о политичким приликама и односима Аустријског и Турског царства. Потом су, осим даровне грамате и других вредних поклана, добили и књига у вредности скоро 40 рубаља.²⁴⁰ На основу грамате, Лепавинци су редовно у следећем периоду одлазили на исток по новчану помоћ, али у званичним објављеним документима нема информација о томе да ли су добијали књиге. Ипак, по једном од записа из 1665,²⁴¹ наслућује се да се нису враћали без њих.

Нису за све манастире, за чије монахе знамо да су путовали у Русију, сачувана документа старија од 18. века. Раковачки монаси су, чини се, први пут тамо отишли 1702. Иако нису имали “жалованују грамоту”, пропуштени су у Москву како би се од њих добиле информације о политичкој ситуацији. После тога је добијена и грамата и дарови,²⁴² међу којима и књиге: дванаест минеја, триод, пентикостар, три дела житија светих (пролози), беседе на Дела апостолска, апостол и сребром оковано јеванђеље.²⁴³ Неке међу њима је као сећање на тај пут и на “пресветлаго царског величества жалованоје

²³⁵ Мирослав Тимотијевић, *Манастир Крушедол, 1* (Београд: Драганић ; Нови Сад: Покрајински завод за заштиту споменика културе Војводине, 1908), 38.

²³⁶ ССЗНВ, 48 (са посветом архимандрита Валаама Јасинског, који ју је дао за покој душе архимандрита Инокентија Гизеља, чувеног богословског писца оног времена). Неке је у своје име откупио темишварски епископ Михаило као дар Крушедолу, за сопствено спасење: ССЗНВ, 49-50.

²³⁷ С. Димитријевић, *Грађа за српску историју*, 198-199.

²³⁸ ССЗН, 6800.

²³⁹ Донесен је свакако један рукопис, што није необично за то старије доба (ССЗН, 1376). на њему не пише да је из Кијева, али се то види по чињеници да уместо уобичајеног „лета 1643“ стоји малоруско „року 1643“.

²⁴⁰ Исто, 172-174. Даровано је том приликом обавезно престоно јеванђеље, које носи запис о том догађају (ССЗН, 6866), као и пролог (исто). Сличне записе носе и минеји, који су у непознато време, вероватно као старе, непотребне књиге, доспели у једну сеоску парохију (ССЗН, 7279).

²⁴¹ Једну књигу, Тумачење јеванђеља за сваки дан, даровао је Јоаким Ђаковић, руски епископ српског порекла (потписан као „епископ србославунски“), који је раније био игуман Лепавине (ССЗН, 6944), и стога свакако везан за тај манастир.

²⁴² Исто, 223-226.

²⁴³ Димитрије Руварац, „Ктитори и приложници манастира Раковца“, *Српски Сион* бр. 29 (1907): 459.

дарованије” потписао игуман Теофан.²⁴⁴ Занимљиво је да је Теофан у Москви најмање једну књигу и купио, вероватно од дарованог прилога манастиру – “законик васељенски и правило светих апостол”.²⁴⁵ Та обнова манастирске збирке била је толико важна да је обавештење о њој унео две године касније и у својеручно састављени летопис Раковца.²⁴⁶

У Русију су стигли и монаси из Комоговине. О томе нам не говоре архивски документи, него записи на књигама. Овај случај је занимљив по томе што нема трагова о томе да су књиге, како је обичај, дароване од стране руских владара, него од Срба епископа који су се затекли у Москви. Тамо је комоговинске монахе, који су стигли тамо 1715. дочекао црногорски епископ Данило Петровић Његош²⁴⁷ и даровао им минејски комплет.²⁴⁸ Том приликом је, не зна се како, добијен и један служабник.²⁴⁹

Монаси из Врдника, колико се зна, у Русију су стигли тек 1748, кад им је одобрена новчана помоћ.²⁵⁰ Том приликом су добијене и књиге, које су потом и потписане за спомен на тај догађај. На свима стоји да су дароване од царице Јелисавете Петровне.²⁵¹

Посебно занимљиву околност представља чињеница да су из Русије књиге добијали и мали манастири угашени у време редукције, попут Комоговине. Године 1725. тамо је отпутовао јеромонах Гаврило из Манастира Бршљанац (званог и Кутина), и добио на дар нешто књига, о чему нам сведоче записи на њима: *Труби словес*²⁵² Лазара Барановича²⁵³ и *Венец Христов*.²⁵⁴

²⁴⁴ То су један пролог (ССЗН, 2103) и недељно поученије (ССЗН, 2104). Ова последња књига се не наводи у Руварчевом списку, што би значило да он ипак није комплетан.

²⁴⁵ ССЗН, 2102.

²⁴⁶ Лаза Чурчић, *Исходи и стазе српских књига 18. века* (Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2006), 26.

²⁴⁷ Данило Петровић Његош (?-1735), цетињски митрополит од 1700.

²⁴⁸ М. Грбић, *Карловачко владичанство, 3* (Карловац: Штампарија Карла Хауптфелда, 1893), 5. Запис је објављен и у ССЗН 7441.

²⁴⁹ ССЗН, 7443. Збуњује помало оно што М. Грбић исписује (исто, 6) са једног комоговинског служабника, где стоји да је донесен из Кијева, исте године (објављено и у ССЗН, 2286). То би значило да су Комоговинци, враћајући се из Москве, посетили и Кијевопечерску лавру, што не би било необично.

²⁵⁰ *Политические и культурные отношения*, 133.

²⁵¹ Сергије Попић, *Опис манастира Врдника-Раванице у Срему* (Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1898), 60. Траг о томе остао је на једној Баронијевој књизи (ССЗН, 2951), на псалтиру с последовањем (ССЗНВ, 746), прологу (ССЗНВ, 756) и трима минејима (ССЗНВ, 747, 757-758). Вероватно је том приликом стигла и „Историја принца Евгенија“ (ССЗНВ, 748).

²⁵² ССЗН, 7596.

²⁵³ Лазар Баранович (1616-1693); малоруски теолог и књижевник, од 1657. архиепископ черњиговски.

Искључено је да су овом приликом само овакве књиге дате за Бршљанац, јер се подразумева да су преко биле потребне богослужбене, највише зато што је манастир по свему судећи био тек у оснивању.²⁵⁵ Слично је било са касније укинутим славонским манастиром Дреновац, чије књиге такође сведоче о руском даривању.²⁵⁶ На исти начин су књиге пристигле и у славонски манастир Пакра, обновљен од избеглих милешевских монаха, који су од раније поседовали руску даровну повељу, па су с њом 1712. из Славоније отишли пут Москве. Тамо је заповеђено да се игуману Теодору дарује књига, икона и одежди у вредности 100 рубаља,²⁵⁷ а занимљиво је да је он у Русију дошао с унапред припремљеним списком потребних наслова. То су: јеванђеље, апостол, октоих, минејски комплет, псалтир с последовањем, триод посни и цветни, пролог за целу годину (вероватно у четири тома), учитељно јеванђеље, устав, требник, служабник и ирмологион.²⁵⁸ Ради се, са изузетком часослова, о потпуном богослужбеном кругу књига.²⁵⁹

Ово нас доводи до проблема врсте књига које су српски монаси доносили из Русије као дар. Поставља се питање како се одређивало које ће све књиге бити дате, и чиме су се донатори руководили? Из оног што смо до сада видели, ти дарови имају много заједничких карактеристика, али нису једнообразни. Очигледно је да велику превласт имају књиге које припадају основном богослужбеном корпусу, међу којима је на првом месту свакако престоно јеванђеље као централна књига. То је разумљива последица, с једне стране, самоодређења манастира првенствено као места непрекидног богослужења, због чега су овакве књиге увек биле потребне и увек подносиле највећа физичка оптерећења, а с друге стране несретне судбине српских манастира, прожете непрестаним страдањима и уништавањима црквеног инвентара; очигледно је да су доласци у Русију нарочито чести управо после ратова. Међутим, очито је и то да нису сви манастири имали исте потребе, те да су руски дародавци умели

²⁵⁴ ССЗН, 7571.

²⁵⁵ Више о томе: Д. Кашић, *Српски манастири у Хрватској*, 257-261.

²⁵⁶ Исто, 281. То се збило вероватно 1722. године: С. Димитријевић, *Грађа за српску историју*, 58-59.

²⁵⁷ Исто, 168.

²⁵⁸ *Политические и культурные отношения*, 44.

²⁵⁹ Треба напоменути да свакако има и случајева да одласци монаха неких манастира или нису сачувани у архивској грађи или да та грађа није објављивана, али то знамо по записима на књигама, као што је једна у манастиру Ораховици, за коју се изричито каже да је донесена из Русије и ко ју је донео (ССЗН 4403).

излазити у сусрет њиховим жељама. Наиме, монаси су често са собом доносили припремљене спискове потребних књига. Оне које су Хоповци добили 1641. у ствари тачно представљају жељу коју је у писму изразио хоповски митрополит Неофит.²⁶⁰ Књиге које је преко лепавинских монаха тражио 1652. митрополит Софроније биле су следеће: престоно јеванђеље, јеванђеље с тумачењима, апостол, октоиси, триод посни и цветни, свих дванаест минеја, псалтир с последовањем, житије преподобног Сергија Радоњешког и књигу Јефрема Сиријског.²⁶¹ Видели смо и да су књиге које су крушедолски монаси добили 1684. биле у ствари оне које су сами тражили. Једну од опсежнијих молби, узмемо ли у обзир приложени списак потребних књига, саставио је вршачки и карансебешки епископ Максим²⁶² и послао га преко месићког игумана Мојсија Стефановића и јерођакон Софронија, који су у Москву стигли 1. марта 1733. Он је у виду имао читаву епархију, тј. све њене манастире, шест на броју, који су пре рата имали све што је било потребно, а после рата (мисли се на 1716. годину и изгон Турака из Баната) готово су до темеља разорени, па све до тог тренутка, иако их побожни хришћани обнављају, “за неимением потребных к церковному священослужению книг, сосудов и одежд едва на все без пеня стоят”. Он је тражио све што је потребно за њих, приложивши тачну листу књига, заједно с бројем примерака: библије – 4, јеванђеља – 6, Нових завета – 6, општих минеја – 4, октоиха – 6 (вероватно у два тома), пролога – 6 (вероватно сваки по четири тома), требника – 6, цветних триода – 6, устава – 6, Златоустових беседа – 4, малих часослова – 12, псалтира са последовањем – 6, Индикоплова – 6, служабника – 6, месечних минеја – 6 (укупно 72 књиге), ирмологија – 12, јеванђеља с тумачењима – 6, посних триода – 6, “исповедања православних” (вероватно се ради о Могилином катихизису) – 12, учитељних саборника – 6, архијерејских чиновника – 2, као и неименован број нових књига беседа руских теолога.²⁶³ Из овог списка је јасно да се тражи комплетна књижна богослужбена опрема за манастире; отуд број шест крај већине ставки – по један примерак једног наслова за један манастир. Књиге које не спадају у категорију богослужбених у знатној су мањини, што се може протумачити историјским тренутком, у којем је најпре битно обновити богослужење. Од њих Златоустове

²⁶⁰ *Москва-Србија*, 240.

²⁶¹ Исто, 272. Свети Јефрем Сиријски (306-373), теолог и књижевник.

²⁶² Максим Несторовић (?-1738); епископ од 1728.

²⁶³ *Политические и культурные отношения*, 91-92.

беседе спадају међу класичну монашку поучну литературу, такође и јеванђеље са тумачењима недељних читања у цркви, док су тражени катихизиси у то време прописани као обавезна свештеничка литература, заједно с Новим заветом. Под називом „учитељни саборник” крије се вероватно неки од тада веома раширених зборника проповеди намењених читању у одређено доба године. Једино зачуђује чињеница да се тражи и књига Козме Индикоплова (позната као *Хришћанска топографија*), веома популарна на целом словенском простору у средњем веку; колико је до сада познато, она није нађена нити у једној манастирској библиотеци доба о којем је реч. Присутност ове врсте књига говори о намери владике Максима Несторовића да, ипак, осим богослужења, обнови и унапреди хришћанску образовну спрему својих монаха.

Међутим, горњокарловачки епископ Данило Јакшић²⁶⁴ послао је молбу са убедљиво највећим захтевима у погледу књига. Он није имао, попут вршачког владике, у виду само манастире, него дословно целу епархију, и то не само црквене, него и школске потребе. Године 1753. у Москву је као његов изасланик стигао гомирски игуман Теофил Алексић са молбом у којој се тачно набрајају потребне књиге: тумачења јеванђеља, апостолске беседе, Маргарит, књиге Јефрема Сиријског, Јована Златоустог²⁶⁵ и Василија Великог, житија светих, крмчије, октоиси, минеји, требници, исповедања вере, часослови, псалтири и сличне књиге, све по неколико примерака.²⁶⁶ Књиге су одобрене, а међу њима је између осталог било стотину буквара и педесет катихизиса. Међутим, Алексић је сматрао да то није довољно, па је опет поднео нови списак књига и нову молбу, у којој обавештава руске власти да у епархији има преко стотину цркава и манастира потпуно неопремљених књигама, па се служи из рукописних служабника. И на ту молбу је одговорено позитивно, па је додато још углавном богослужбених књига, од неких по десет примерака, а уз њих и стотину буквара.²⁶⁷ Међутим, 1758. владика Данило Јакшић поново се обраћа са

²⁶⁴ Данило Јакшић (1715-1771); епископ од 1750.

²⁶⁵ Свети Јован Златоусти (Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ?-407); патријарх Константинопоља од 397.

²⁶⁶ С. Димитријевић, *Грађа за српску историју*, 72.

²⁶⁷ Исто, 73. Укупна вредност издатих књига била је 338 рубаља (*Политические и культурные отношения*, 187), а укупан број књига био је 463 (исто, 245). Сачуван је један веома занимљив запис Теофила Алексића о томе како су расподељене неке од ових књига. Владика је добио два неименована лексикона, затим књигу веома чудно наведену као „курасову“ (вероватно *Введение в генеральную историю* Хилмара Кураса, издато 1747. у Санктпетербургу), осим тога стигла му је и *Апофтегмата* Б. Будног, неименована Цицеронова књига, потом једна под називом „Политика“ (Фенелон?), нека географија, непознати календар, велики акатистар, псалтир и

сличном молбом, опет преко истог гомирског игумана, која је такође садржала тачну „спецификацију књига”, овај пут углавном школског карактера.²⁶⁸

Сва ова бројна путовања, која у континуитету до овог момента трају преко век и по, била су трн у оку аустријској власти, која је подозревала да се иза свега крију политички интереси уперени против ње. Давнашња жеља бечког двора је била прекидање сваке везе Срба са Русијом која, иако је у неким периодима 18. века била аустријски савезник, ипак никад није престајала да у свести верски искључиво настројених владајућих кругова буде потенцијално непријатељска, по свему страна православна држава са претензијама на турску европску територију, чије су српске једновернике трпели због користи, али никад нису одустајали од идеје да их преко верске унитаризације асимилују и учине потпуно поузданим поданицима. Године 1769. Илирска дворска депутација је протестовала против монашких одлазака у Русију,²⁶⁹ 1770. је поново забрањен увоз руских књига, а године 1774. манастирима који нису укинута забрањено је свако прикупљање милостиње,²⁷⁰ што је потврђено *Регуламентом* 1777²⁷¹; уосталом, још у време митрополита Викентија Јовановића у четвртом десетлећу века, у Бечу се са подозрењем гледало на одласке српских питомаца на учење у Кијев.²⁷² Ово је био и формални крај могућности да монаси Карловачке митрополије одлазе у Русију и тамо траже помоћ, па је тако створена нова неприлика, коју није било лако превазићи, јер су се књиге Курцбекове штампарије и даље нерадо гледале. Због бројних контроверзи у њеном раду, као и непрестаних српских притужби и молби, ипак је понекад омогућавано да се књиге поручују директно из Русије (као што је то успео издејствовати митрополит Мојсије Путник 1783²⁷³), а пред крај века су то

часослов. Архимандрит Рафаило добио је полуустав и псалтир у футроли, отац Серапион *Апофтегмата* и вероватно књигу *О пришествију Антихристовом*, а сваки монах добио је по један месецослов („Свјатце“). На списку су осим тога и неки свештеници, цркве, Крупа (манастир ?) и још неколико световних лица (ССЗН, 8026).

²⁶⁸ С. Димитријевић, *Грађа за српску историју*, 75. Тражено је по 300 великих и малих буквара, 100 часослова (који су тад спадали у школске књиге), итд. Књиге су добијене, али нажалост није објављен тачан списак (исто, 78). Неке од богослужбених књига, које су после ових путовања додељене Гомирју, носе записе као успомене на њих (ССЗН 8217, 8311).

²⁶⁹ Владимир Красић, „Манастир Лепавина”, *Летопис Матице српске* бр. 158 (1889): 27.

²⁷⁰ Исидора Точанац Радовић, „Реформа Српске православне цркве“, 107. Красић у поменутом тексту каже да је лепавинским монасима ту наредбу прочитао у то време чувени српски официр, барон Михајло Микашиновић.

²⁷¹ Исто, 153.

²⁷² М. Јакшић, *О Вићентију Јовановићу*, 176.

²⁷³ АСАНУК МП А, 263/1783.

чинили и поједини српски трговци.²⁷⁴ Ипак, српски монаси са простора Хабзбуршке империје више неће моћи легално одлазити у Русију и отуд увозити књиге, које су за њих биле “правило вере”.

2. 4. 2. Никонова реформа и српске везе

Почетак друге половине 17. века у Русији је обележен ауторитативном појавом патријарха Никона,²⁷⁵ не само у духовној, него у општедруштвеној сфери.²⁷⁶ Као човек снажних и широких визија, Никон је сматрао да има историјски задатак да руско православље, које се већ тада намеће својом снагом и бројношћу и чињеницом да једино оно није под влашћу иноверних, учини основом и центром васељенског православља (идеја Трећег Рима), уз асистенцију царске власти, која је на неки начин у хијерархији требало да заузме друго место. Предуслов је свему томе, разуме се, морала бити потпуна правоверност Руске Цркве. Међутим, проблем се јавио у томе што је још давно пре него је Никон дошао на патријаршијски престо (1652) примећено да се обреди Руске Цркве разликују понечему у односу на оне у оквиру грчког православља, као и да размимоилажења постоје у самим црквеним књигама, не само у односу на грчке, него и на српске.²⁷⁷ И пре Никона радило се на њиховом редиговању и поправљању,²⁷⁸ али је тек он питање исправности поставио као императив. У то се све више уверавао, како су се умножавали контакти са осталим православнима, при чему је дознао и да се на Атону неке од обредних пракси руског православља сматрају за јерес (без обзира да ли је то било

²⁷⁴ Нпр. Петар Стефановић, „росијских церковних књига лиферант“. Васа Стајић, *Грађа за културну историју Новог Сада* (Нови Сад: Матица српска, 1951), 200-201.

²⁷⁵ Никон (1605-1681); од 1649. новгородски митрополит, московски патријарх од 1652. до 1666, после тога рашчињен.

²⁷⁶ На српском језику о томе се може обавестити из тротомног дела М. В. Зизикина *Патријарх Никон : његове државне и канонске идеје* (Краљево: Епархијски управни одбор Епархије жичке, 2007).

²⁷⁷ Макариј Булгаков, *История Русской церкви*, 5/2 (<http://www.magister.msk.ru/library/history/makary/mak5201.htm#number3> ; приступ 18. V 2017). Опште ствари у овом делу поглавља написане су углавном према овом извору.

²⁷⁸ Средином 1649. Арсеније Суханов је први пут отишао да се упозна поближе са грчком праксом. Види: Антон Павлович Карташев, *Очерки по истории Русской Церкви*, 2 (Москва: Эксмо-Пресс, 2000), 174.

оправдано или не). Никона је то веома погодило; можда је у томе пресудну улогу имао један инквизиторски догађај који се одиграо у то време на Светој гори, везан управо за руске књиге. За нас је занимљиво што је централна фигура тог догађаја, централна жртва, био српски монах, који је остао упамћен као Дамаскин Хиландарац.²⁷⁹ Књугољубац, веома образован за своје време, можда и водећи српски (ако не и словенски) монах на Атону, Дамаскин²⁸⁰ је рано дошао у додир са руским књигама, које је очигледно сматрао за истоветне српским. Грчки монаси су приметили неке различитости у његовој пракси и теологији, најпре двопросто осењивање крстом, због чега су га оптужили за верско застрањење. Иако је очигледно у целој овој ствари велику улогу имала грчка склоност ка супремацији, спор је добио догматски карактер. Старцу Дамаскину је јавно суђено, а руске књиге којима се користио у својој одбрани ритуално су спаљене (међу њима и антиунијатски интонирана *Кирилова књига*, штампана неко време пре тога у Москви, врло популарна), па је чак и њему самом запређено огњем. Пред овом претњом Дамаскин се повукао, обећававши да више руске књиге неће користити. Овај догађај, који је одјекнуо широм православног света, зачудо није код патријарха Никона изазвао негативну реакцију; штавише, то га је убедило да Руска Црква није на добром путу и да је нужно дати се на исправљање црквених књига. Другим речима, заузео је став идентичан онима који су на Атосу спаљивали књиге штампане у Москви неколико година раније.²⁸¹ Од тада ће његова верска акција бити у том знаку, крећући се на два колосека: усклађивање руских са грчким књигама и исправљање обредне праксе, такође према грчком узору. Његов жустри карактер није му дао мира, па је одмах по постављању за патријарха марљиво почео да се бави овим питањем. Пошто је сам утврдио да се многе, по његовом мишљењу, битне ствари, као што је текст штампаног руског служабника или Символ вере, разликују у односу на грчке, почео је да тражи начин како да се доведу у ред; к томе су га побуђивали и ставови високих грчких јерараха који су долазили у Москву и такође

²⁷⁹ Последњи текст о овоме: Владислав Пузовић, „Суђење Дамаскину Хиландарцу на Светој гори и међуправославни односи средином XVII века”, *Анали Правног факултета у Београду* бр. 2 (2015).

²⁸⁰ Дамаскин Хиландарац (?-око 1658), преписивач и преводилац.

²⁸¹ На својим првим путовањима међу Грке Арсеније Суханов је жучно и врло успешно бранио руска предања, којих ће се већ после две године патријарх Никон одрећи још одлучније, стављајући се на страну Сухановљевих опонената. О његовим расправама са Грцима: А. П. Карташев, *Очерки по историји Русској Цркви*, 2, 175-183. И то је довољно да би се показале све невероватне унутрашње противречности положаја у којем се са Никоном нашла Руска црква.

примећивали разлике. Идеја на коју је дошао била је у суштини исправна: испитаће се грчки и стари словенски рукописи, те ће се све исправке учинити према тим узорима, који нису довођени у питање. Зато је архимандрит Арсеније Суханов²⁸² послат на Свету гору како би се упознао са тамошњом праксом и донео са собом богослужбене књиге које би послужиле као релевантни извори за редиговање руских. Међутим, због недовољне богословске образованости самог патријарха, која га је нагонила да се жучно догматски бави стварима које не спадају у догму, због недостатка прецизних критеријума и јасног концепта, због недовољне припреме и превелике брзине којом се овај подухват изводио, исправљање књига испало је супротно очекиваном.²⁸³ Испоставило се да уопште и нису консултоване оне књиге које су у почетку истакнуте као парадигма, и да је реформа изведена према грчким и малоруским књигама штампаним почетком 17. века, које су већ имале доста неправославних елемената. Због тога је ова акција донела резултате противне жељеним,²⁸⁴ а уједно изазвала катастрофалан, крвав црквени раскол који није ни до данас сасвим залечен. Ипак, оно што је тада постигнуто, остало је, упркос томе, стандард Руске Цркве и у наредним вековима.

Ова контроверза у целини има богословски карактер, па је интересантна пре свега за историју богословља (иако је у њу било уплетено и доста елемената који нису били тог карактера), због чега се не можемо детаљно бавити тим збивањима, осим онолико колико се тичу самих књига, и одјека које су преко њих имала у српској средини. Најпре, међутим, треба истаћи да ни то није прошло без српског учешћа. Наиме, у нашој историографији познато је одвајкада да је у Никоновим реформама учествовао лично пећки патријарх Гаврило Рајић.²⁸⁵ Он је, због лоших политичких прилика у отаџбини, а вероватно баш зато и с неким политичким плановима, 1653. пошао на пут у Русију и нашао се тамо у средишту буре која се подигла због ове ревизије обреда и богослужбених текстова. Није био једини српски јерарх који се у то

²⁸² Арсеније Суханов (Арсений Суханов, 1600-1668).

²⁸³ Лезгровит и тачан текст о томе саставио је Николај Дмитријевич Успенски, *Колизија двеју теологија при ревизији руских богослужбених књига у XVII веку* (Краљево: Епархијски управни одбор Епархије жичке, 2007).

²⁸⁴ Исто, 9.

²⁸⁵ Гаврило Рајић (?-1659); најпре смедеревски митрополит, од 1643. рашки, патријарх од 1648. до 1655.

време тамо обрео: пре њега је стигао и кратовски митрополит Михаило.²⁸⁶ Осим њих, у Москви се тада нашло још епископа са грчких источних катедри, на првом месту антиохијски патријарх Макарије. Никону је то добро дошло, јер му је у тој неизвесној ситуацији, кад је побуна већ била на видуку, био потребан ауторитет других патријараха. Уосталом, и пре тога се обраћао источним патријарсима, тражећи од њих мишљење о ономе што је започео. Пошто су српске књиге, осим грчких, биле тада сматране за узорне, због чега је Арсеније Суханов ишао на Хиландар, одакле су у Москву стигле бројне књиге, важна је била и реч српског патријарха о свему томе, јер се у српску традицију није сумњало.

У нашој науци постоји мишљење да је патријарх Гаврило потписао указе Никоновог сабора о исправљању руских књига, те да је тај акт имао еквивалентан одјек у Српској цркви, због чега је отад, наводно, било забрањено служити по српским књигама, него само по руским.²⁸⁷ Међутим, оно се не заснива на прецизном читању доступних извора, због чега се може оценити нетачним. У чему је у ствари учествовао патријарх Гаврило? Проблематика исправљања књига први пут је званично поменута и званично саборно размотрена и решена на Сабору у Москви 1654. године. Сабор је одржан крајем марта и почетком априла те године.²⁸⁸ Међутим, српски патријарх је по свој прилици у Москву стигао тек 28. маја, дакле – по завршетку Сабора.²⁸⁹ Уосталом, у званичним документима Сабора нема његовог потписа; уместо тога, потписан је већ поменути кратовски митрополит Михаило,²⁹⁰ чија улога у томе досад није позната. Забуна, међутим, настаје због уводног текста у ревидирани Служабник објављен 1655. као прва таква књига. У његовом предговору потанко су описане околности и разлози његовог издавања, а међу

²⁸⁶ Михаило Бојичић (?-1669); митрополит од 1648..

²⁸⁷ То мишљење у неколико својих текстова заступа Лаза Чурчић. Види нпр.: *Српске књиге и српски писци 18. века* (Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1988), 156-157; „Повест о постанку манастира Раковца у кратком манастирском летопису игумана Теофана из 1704”, у *Фрушкогорски манастири* (Нови Сад: Покрајински завод за заштиту споменика културе, 1990), 132.

²⁸⁸ Тако по *Историји Руске цркве* митрополита Макарија Булгакова. У књизи Тараса Сидаша *Скрижалъ - Акты соборов 1654, 1655. и 1656. годов* (Санкт-Петербург: Т. Сидаш, 2013), 327, стоји да је сабор одржан од 27. фебруара до 2. маја 1654. (датуми су свакако по старом календару).

²⁸⁹ Тада се није сусрео с царем, јер је овај у мају отишао у рат, а можда ни са Никоном, јер је он у јулу због епидемије отишао из Москве, при чему га је у граду замењивао управо српски патријарх, добивши крајем године грамату да може уместо њега обављати црквене послове.

²⁹⁰ *Деяние Московского собора, бывшего в царских палатах в лето от создания мира 7162, от воплощения же Бога Слова 1654.* (Москва: Синодальная типография, 1887), л. 166-176, 21а.

заступницима никоновских идеја изрично је поменут и патријарх Гаврило (испод имена антиохијског патријарха) као онај који је учествовао у доношењу тих одлука.²⁹¹ Овде се ради о очигледној хронолошкој непрецизности, контрадатирању које је приметио још и митрополит Макарије Булгаков, оповргавајући и неке друге ствари које стоје у том предговору, попут оне да је тај Служабник заиста исправљен по старим грчким и словенским узорима, иако књиге са Свете горе још и нису биле пристигле.²⁹² Очигледно да је руском патријарху било стало да на било који начин истакне подршку других патријараха (у коју уопште не треба сумњати), па је накнадно убацио у предговор и тај патријарашки консензус, иако је он тад могао бити изречен искључиво *post festum*, усмено, а не писмено.²⁹³

Патријарх Гаврило учествовао је ипак у једном другом, можда још важнијем акту, који се тицао тзв. „двопрстија“. На недељу православља 1656. патријарх Никон је прогласио исправност тропрстог крштавања, објављујући анатему против оних који би остали код двопрстог, које је дотад код Руса било укоренењено и имало статус светог предања. Анатему су заједно с њим јавно изrekli и српски и антиохијски патријарх, потписавши и званичан акт о томе. Он је одмах по том објављен у књизи *Скрижалъ*, штампаној после новог Сабора, одржаног убрзо по том догађају.²⁹⁴ Међутим, на самом Сабору није био, о чему сведоче потписи учесника, међу којима нема његовог. Биће да је забуна, дакле, настала због овог патријарховог потписа, који је пренесен на Сабор одржан две године раније, на којем се расправљало и решило питање исправљања богослужбених књига. Осим тога, постоје и други разлози који говоре противно горе изнесеном мишљењу. Ако су српске књиге чак и у Русији сматране за беспоговорно исправне, због чега би се одједном оне морале заменити руским, које је требало, барем декларативно, исправљати и према српским? Таква идеја

²⁹¹ *Служебник* (Москва: Печатный двор, 1655), 35.

²⁹² Н. Успенски, *Колизија двеју теологија*, 12.

²⁹³ Није ипак искључено да је патријарх Гаврило заиста касније помагао при редиговању књига дошавши у Москву. О томе: Алексей Афанасьевич Дмитриевский, *Исправление книг при патриархе Никоне и последующих патриархах* (Москва: Языки славянской культуры, 2004), 132. Међутим, и он прави грешку смештајући пећког патријарха (ту титулу пише под наводницима, као да је оспорава) на Сабор 1654. О његовој улози он се домишља на основу чињенице да у неким примерцима на којима се вршила коректура стоје напомене о томе да текст треба узети из српских издања служабника, па закључује да је ту српски патријарх морао имати практичног удела, што је ипак немогуће доказати.

²⁹⁴ *Скрижалъ*, Москва: Печатный двор, 1655-1656. Исповедање вере пећког патријарха објављено је у додатку књиге на непагинираним странама уметнутим као додатак овој књизи, за чији се основни богословски део сматра да представља превод са грчког.

нема утемељења у логици којом се руководио патријарх Никон, за кога је вероватно српски патријарх био ауторитет због прости чињенице да служи по исправним књигама, те је овакав апсурд апсолутно немогућ. Осим тога, питање је да ли се у српским земљама тада ишта засигурно знало о проблематици руске богослужбене књиге, па чак и о реформи која се тамо одвија. Наиме, патријарх је убрзо по повратку у Србију обешен од стране Турака; стога, чак и да је хтео прогласити престанак служења по српским књигама, не би успео стићи да се тиме позабави, нити су Срби тада уопште и били у прилици да се тим питањем занимају. Уосталом, да се којим случајем то и десило, богослужење би брзо код Срба замрло, јер руских књига у то време код нас још ни изблиза није могло бити довољно, иако су се, како смо видели, све више увозиле.

Никонова реформа окончала се забраном кориштења ранијих црквених књига. За Цркву којој је био на челу то је требало да буде нов почетак епохе која ће бити ослобођена од теолошких заблуда. Међутим, то се није догодило, јер није лако било помирити московску традицију са новом западноруском теологијом, у којој су предњачили полазници Могилине Кијевске академије, васпитани на западним обрасцима. Због тога је непрестано долазило до сумњичења за јерес, па су се са обе стране умножавали полемички трактати, што је знало да се окончава забранама књига појединих западноруских теолога. Још у првој повини 17. века забрањена су дела Кирила Транквилиона Староврецког, чије је *Учитељно јеванђеље* било врло популарно, јер су у њему нађена богословски сумњива места; сам Транквилион је чак и прихватио унију са Римом, због чега је и сумњичење његових списа било потпуно очекивано. Атмосфера је била, међутим, нарочито узаврела у време Никонове реформе и после његовог свргавања с престола. Православна Црква је његову реформу прихватила, али се теолошке тензије нису смиривале. Убрзо је, по оптужби за латинизацију православног богословља, забрањен цео опус Симеона Полоцког,²⁹⁵ некадашњег царског штићеника. Његов ученик Силвестар (Симеон) Медведев,²⁹⁶ који је заступао слична становишта, доживео је да једна његова књига буде јавно спаљена, а он затворен, а касније чак и уморен²⁹⁷.

²⁹⁵ *Остенъ : памятникъ русской духовной письменности XVII вѣка* (Казань: Университетская типография, 1865, 137-138).

²⁹⁶ Силвестар Медведев (Сильвестр Медведев, 1641-1691).

²⁹⁷ А. П. Карташев, *Очерки по истории Русской Церкви*, 350.

Грчка струја, оличена у браћи Лихуд,²⁹⁸ врло јака у тадашњој Москви, извојевала је победу над својим западноруским опонентима, који су били оптужени за тзв. „хлебопоклоничку јерес“, што је потврдио и јерусалимски патријарх Доситеј. На сабору одржаном 1690. осуђен је читав низ западноруских теолога заједно с њиховим делима.

„Московский собор признал неправославными не только сочинения Медведева, но и писания Симеона Полоцкого, Галятовского, Радзивиловского, Барановича, Транквиллиона, Петра Могилы и др. О Требнике Петра Могилы сказано, что эта книга преисполнена латинского зломудренного учения и вообще о всех сочинениях малорусских ученых замечено, 'что их книги новотворенные и сами с собою не согласуются, и хотя многие из них названы сладостными именами, но все, даже и лучшие, заключают в себе душе-глотительную отраву латинского зломудрия и новшества'. В Москве утвердилось было мнение, что приходящие из Малороссии и Белороссии ученые заражены латинскою ересью, что, путешествуя за границую и довершая там свое образование, они усваивают иноземные понятия и обычаи, что не следует слушать их и ездить к ним учиться.“²⁹⁹

Карташов даје прецизније информације о овом догађају, наводећи не само имена осуђених аутора, него и њихова проscribeвана дела:

„На созванном патр. Иоакимом соборе была анафематствована так называемая хлебопоклонническая ересь. Произведена ревизия всех книг, усвоенных Москвой из Малой России, и указаны их латинские уклонения. В список внесены все крупные литургические и катехизические издания самого митр. Петра Могилы. Его Лифос, Большой Требник и Служебник; две книги архиепископа Лазаря Барановича: 'Меч' и 'Трубы словес'; Иоанникия Голятовского: 'Ключ разумения' и 'Мессия Праведный'; Радзивиловского: 'Огородок'; Кирилла Транквиллиона: 'Евангелие' и 'Перло Многоценное'; Феодосия Сафоновича: 'Выклад о церкви святой и ее тайнах'.“³⁰⁰

Као што се може видети, ради се о најкрупнијим именима западноруске теолошке мисли, од којих је свакако највећи Петар Могила,³⁰¹ што само говори о томе колико је озбиљан био тај сукоб и колико је московска страна била

²⁹⁸ Софроније (1633-1717) и Јоаникије (1652-1730) Лихуд, грчки монаси, теолози, од 1685. спрви предавачи у Московској академији.

²⁹⁹ Николај Иванович Костомаров, *Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*, 2, XVII столетие. Санкт-Петербург: Эксмо, 2007), 375-376.

³⁰⁰ А. П. Карташев, *Очерки по истории*, 351.

³⁰¹ Иако су ова његова издања забрањена, то се ипак није односило на његово *Православно исповедање вере*, које је после тога први пут у Москви издато 1709, а потом још доста пута у току 18. века.

озбиљна у свом настојању да искорени јереси. Међутим, из српске перспективе важно је и нешто друго: његова рефлексивна на српском тлу или, боље рећи, недостатак било каквог одјека тих одлука код нас. Дела готово свих ових аутора посведочена су у многим манастирским библиотекама Карловачке митрополије у 18. веку, а нека, попут списа Симеона Полоцког, била су екстремно популарна, па чак и препоручивана од митрополита за читање у црквама уместо живих проповеди. То значи да одлуке овог Сабора нису код нас биле у детаље познате или да Срби нису марили за њих. Узмемо ли у обзир да ће руска књига ускоро у српској средини постати и званично призната за неупитан узор, вероватно се радило о овом првом.

Ту међутим није био крај обрачуна са „латинимислећом“ кијевском теологијом. Пошто је 1687. сједињена Кијевска митрополија са Московском патријаршијом, то је дало могућност Москви да контролише типографију Кијевопечерске лавре, у којој су се углавном штампала наведена забрањена дела. Московски патријарх Јоаким,³⁰² спремајући сабор на којем ће бити осуђени кијевски теолози, пише игуману Кијевопечерске лавре (1689) негодујући што се тамо штампају књиге без његовог благослова, и не само то: у њих се убацују учења преузета из књига „латинимудрујућих“, попут римокатоличке догме о безгрешном зачећу Богородице, налажући да се таква места избаце и замене исправним учењима; осим тога, све што убудуће буду хтели објавити, најпре се мора послати у Москву на рецензирање.³⁰³ Тражио је и да се листови са таквим догматски погрешним садржајем искину из књига, а да се уместо њих убаце у књижни блок новоодштампани листови са исправним. И његов наследник на патријарашком престолу Адријан³⁰⁴ тражиће исто, потакнут неправилностима нађеним у једној књизи, захтевајући да се све књиге штампају према московским, које је сматрао исправљеним и стога их узимао као норму за сав простор Патријаршије.³⁰⁵

У време Петра Великог цензура ће добити европске обриси, прелазећи полако из руку Цркве под надлежност државе и њених органа. Пошто је тада

³⁰² Јоаким (Иоаким, 1621-1690); московски патријарх од 1674.

³⁰³ *Архивъ юго-западной Россіи, 1, 5, Акты, относящиеся къ делу о подчинении Кіевской митрополіи Московскому патриархату. (1620-1694 г.)* (Кијев: въ Губернской типографіи, 1872), 280-284.

³⁰⁴ Адријан (Адриан, 1623-1700); патријарх од 1690, последњи пре укидања институције Патријаршије и увођења синодалног система.

³⁰⁵ Исто, 359-360, 372.

укинута традиционална установа патријаршије, а по протестантском моделу уведена Духовна колегија, у њену ресор је дошло и прегледање исправности објављиваних црквених књига. Тако указом из 1720, пошто је установљено да се у Кијевопечерској лаври и Черњигову штампају књиге „несогласно с великоросийским печатми, но со многоу противностию к Восточной Церкви”, цар објављује:

„... вновь книг никаких, кроме церковных прежних изданий, не печатать. А и оныя церковныя старыя книги, для совершеннаго согласія с великоросийскими, с такими ж церковными книгами справливать прежде печати с теми великоросскими печатми, дабы никакой розни й особаго наречія во оных не было. А других никаких книг, ни прежних, ни новых изданей, не объявля об оных в Духовной Коллегии, и не взяв от оной позволения, в тех монастырях не печатать, дабы не могло в таких книгах никакой в Церкви Восточной противности й с великоросийской печатью несогласія произойти. “³⁰⁶

То је поновљено одмах затим и у *Духовном регуламенту*, спису који је имао снагу закона у духовној сфери, па је као такав примљен и код Срба, и посведочен у веома великом броју збирки, не само манастирских:

„Аще кто о чемъ богословское пїсьмо сочїнїтъ, и тоебъ не печатать, но первѣе презентовать въ Коллегїумъ. А Коллегїумъ разсмотрѣтъ должно, нѣтъ ли каковаго въ пїсьмѣ ономъ погрѣшенїя ученїю православному противнаго. “³⁰⁷

Тако је московска књига, штампана у Печатном двору, над којим је контролу имао сам патријарх, а по укидању патријаршије Синод, постала норматив за Руску цркву. То ће имати можда неочекиване одјеке у српској средини, који ће судбоносно утицати на развој не само српске богослужбене књиге, а преко ње и праксе и теологије, него и српске културе уопште.

³⁰⁶ *Полное собраніе постановлений и распоряжений по Ведомству Православнаго Исповедания Россійской Имперіи*, 7 (Санкт-Петербург: Синодальная типографія, 1890), 23.

³⁰⁷ *Духовный Регламентъ*, 41.

Никоновске и петровске реформе биле су по много чему супротног смисла, а оно што им је било заједничко јесте однос према дониконовским књигама, чија забрана не само да је остала на снази, него су се власти чак трудиле да их пронађу и конфискују. Тако је, неколико година по овом указу, црквама калушке епархије одузето преко 500 таквих књига, при чему се Синод није потрудио да их барем замени новим. С. П. Луппов, *Книга в России в послепетровское время*, 98-99.

2. 4. 3. Русификација и покушаји нормирања

Русификација српског културног миљеа на целокупном простору почела је, како смо видели, увозом руских књига. То, међутим, није био вољан већ изнуђен процес, јер да је било могуће штампати српске књиге, свакако да нико не би био рад преваљивати толики и тако опасан пут како би дошао до књига, нити би руски трговци долазили међу Србе. Међутим, кад је у трећој деценији 18. века постало јасно да се Срби не могу својим силама равноправно супротставити свом материјално, политички и технолошки супериорнијем савезнику/противнику – Хабзбуршкој држави, окренуће се, природно, Русији, како би се српско образовање приближило европском нивоу. То је уједно било и испуњавање аманета патријарха Арсенија Трећег, који је одмах по преласку у Угарску тражио од Бечког двора стварање услова за несметано образовање Срба, што власт није била вољна да учини. Пошто је просвета у свом основном виду у то време била конфесионалног типа, није било препреке да се у помоћ призове Русија, која тада већ одавно има стабилан школски систем. Прве кораке у том смеру учинио је београдско-карловачки митрополит Мојсије Петровић, о чијој је образовној делатности и њеним резултатима у нашој науци много писано.³⁰⁸ Руски учитељи који су на његов позив дошли донели су са собом и руски тип образовања (који је у то доба био устројен по западном калупу, што Србима није сметало, а било је и корисно, јер су се на тај начин усвајале и тековине оног света с којима су морали живети заједно). Не само то – донели су одмах у почетку и руске школске књиге,³⁰⁹ чиме образовање код Срба бива формално изједначено са руским, а руска књига се одомаћује као образац без којег нема учења. То је почетак свесне, вољне русификације српске културе,

³⁰⁸ Систематско излагање о томе види код: Никола Гавриловић, „Школство код Срба у Хабзбуршкој монархији“, у *Историја српског народа*, 4/2 (Београд: Српска књижевна задруга, 1986).

³⁰⁹ Са Максимом Суворовом стиже 400 буквара Теофана Прокоповича, 70 примерака *Славенске граматике* Мелентија Смотричког и десет примерака тројезичног (словенско-грчко-латинског) лексикона Фјодора Поликарпова. Радослав Грујић, *Српске школе*, 37. Буквар је одмах трудом Мојсија Петровића прештампан у Римнику, у два издања, 1726. и 1727. при чему оно прво има паралелан рускословенски и влашки текст; прештампан је потом и 1734. за време Викентија Јовановића, што значи да се не само усталио као званичан уџбеник, него и да се српске школе успевају одржати упркос лошим условима.

иако је њен корен у нужди.³¹⁰ Иако се то прво систематско школовање с великом муком устаљивало код Срба, ипак се брзо дошло до тога да Срби почињу одлазити на школовање у Кијевску академију, одакле су се враћали као теолози потпуно формиран по (мало)руским узорима, према тамошњим књигама које су отуд доносили, давали на читање и преписивање, чиме су оне доживљавале додатну популаризацију међу Србима.

Оно што је важно нагласити јесте да је управо Мојсије Петровић, као зачетник црквених реформи у Митрополији, први прописао обавезе црквама да поседују књиге, и то „чатовније и поучителније“, у својим правилима издатим у 57 тачака 1724. године.³¹¹ Пошто ова правила нису сачувана у целини, не знамо да ли је постојала још нека тачнија одредба о књигама. Без обзира на то, у то време већ су се могле набавити као нове само руске књиге.

Русификација ће нарочит и судбоносан замах, са становишта српских црквених библиотека, добити тек за Мојсијевог наследника Викентија Јовановића, једнако енергичног, али организационо можда способнијег и склонијем стварању широк визија. Убрзо по ступању на престо Београдско-Карловачке митрополије он је обелоданио своју идеју свеобухватног снимања стања на целокупној територији којом је управљао. Тај подухват замишљен је као увод у свестране промене, може се чак рећи и реформе, српског црквеног живота. Њему је морало из праксе бити јасно да народ који је преживео егзодус, неколико ратова, који једва да има некакве школе, који живи у туђој држави у веома неизвесном и контроверзном статусу, који је стална мета прозелитских напада, а с њим и његова Црква, не могу бити ни из далека у задовољавајућем стању. Стога је, како би се утврдила тачна ситуација, замислио и подузео широк план визитација, које би прецизно установиле у каквим околностима обитава Православна Црква, њени свештенослужитељи и народ. У крајеве јужно од Саве, тј. Београдску митрополију, послао је свог егзарха Максима Ратковића, који је добио задатак да обиђе све парохијске цркве и манастире у крајевима који су 1718. потпали под аустријску после више од век и по турске власти.³¹²

³¹⁰ Мојсије Петровић ипак није желео да по сваку цену све што је цркви потребно позајмљује из руских извора. То показује чињеница да је као учитеља појања позвао светогорца Анатолија, Грка. По Рајићевим речима, његов утицај је био такав да се српско појање, ако му је веровати, готово сасвим угасило.

³¹¹ Д. Руварац, *Мојсије Петровић*, 199.

³¹² Овај *Извештај*, који смо већ користили у раду, објављен је по ондашњем обичају фонетски, тј. онако како се изговара (или како је приређивач сматрао да се изговара).

Егзарх је по налогу митрополита имао да детаљно опише саме цркве као грађевине (материјал и физичко стање, величину), црквени мобилијар у свим детаљима (нарочито олтар и његов садржај, по типовима сасуда, и њихов број и материјал), свештеничке одежде, општу црквену имовину. Пописивали су се и црквени служитељи ван клира по имену, а нарочита пажња је обрађена на свештенике: они су се бележили по имену и презимену, наводили су се чланови породице, имовина, њихово порекло, време рукоположења и епископ који их је рукоположио. Посебно се пазило да се испита њихово образовање: код кога су, колико и где „учили књигу“, да би се потом прешло на пропитивање знања по унапред утврђеном обрасцу. Визитатор је марљиво записао сваки одговор, дајући успут и оцене о знању сваког испитаника, уједно поучавајући на лицу места, а понекад изричући и мере потребног дошколавања (уз врло живописно згражавање над крајњим „невежеством“ српских свештеника).³¹³ На исти начин су „егзаминирани“ и монаси, при чему је утврђено врло бедно њихово стање, и по броју и по имовини и по спреми.

Оно што нас највише занима јесте особита инструкција која се тиче књига. Викентије Јовановић је имао у виду неопходност тачног утврђивања стања свих црквених библиотека, како би се потом могле подузети даље мере, које је очигледно већ био испланирао. Егзарх је имао обавезу да у танчине попише целокупни књижни фонд сваке парохијске цркве, сваког манастира, а потом и личне библиотеке свештеника. Митрополит му је дао образац који лако можемо реконструисати по ставкама које Максим Ратковић исписује при прегледању сваке збирке. Он је требало да установи:

1. називе књига
2. број књига (по типовима),
3. порекло књига (српске, руске – московске, кијевске итд., влашке)
4. њихово физичко стање

³¹³ Први подухват сличне врсте учинио је пре тога митрополит Мојсије Петровић, заповедивши 1728. године епископима да обиђу своје епархије и сачине статистичке извештаје о парохијама, селима, црквама, свештеницима и верницима по имену и презимену; међутим, пошто се ти извештаји нису сачували (под условом да су уопште и послати), остаје нам непознато да ли је и он попут свог наследника имао на уму и бележење образовног и културног стања свештеника, као и пописивање књига. Исидора Точанац Радовић, *Српски народно-црквени сабори (1718-1735)* (Београд: Историјски институт, 2008), 230-231. Још пре тога (1726) Мојсије Петровић је наредио визитацију фрушкогорских манастира да би проверио спроводи ли се монашки живот по добрим обичајима, али ни овде није познато да ли се евентуално позабавио стањем манастирских библиотека. Исто, 229.

Из овога се види да је митрополит имао на уму дело које треба подузети након овог детаљног прегледа, вероватно знајући да ће резултати бити слични. Број књига и њихови називи бележени су из разлога који се сам по себи разуме: ваљало је утврдити имају ли цркве минималан богослужбени комплет, како би се одредио укупан број књига које треба додати за њих. Сличан је разлог и у корену потребе описивања физичког стања књиге, како би се оне које су „раздране“ и „порушене“ замениле новим. Међутим, идеја назначивања порекла баш сваке књиге која се затекла на тој територији имала је дубљу позадину: требало је видети колико још увек има српских књига, а колико руских, због књижне реформе коју је митрополит планирао, а чија суштина је била замена српске књиге руском. Осим тога, књиге у личном поседу свештеника требало је побележити такође због мера које је Викентије Јовановић већ спремио, а то је пропис о обавезним књигама које сваки свештенослужитељ мора имати, како би се подигао њихов образовни ниво: отуд и „инквизиција“ коју је над њиховом богословском обавештеношћу вршио његов егзарх. Ове две ставке илуструју нам основне идеје с којима је митрополит започео овај статистички обилазак Митрополије и које ће имати далекосежне последице не само по манастирске и црквене библиотеке, него и по српску културу у целисти.

Док је Максим Ратковић обилазио новоосвојене аустријске крајеве, архиђакон Викентије Стефановић³¹⁴ је као други митрополитов егзарх упућен у Сремску архидијезезу, како би је административно обрадио на исти начин, и то само парохијске цркве, са изузетком манастира Фенека.³¹⁵ У августу 1733. митрополит је упутио посебно изасланство и у манастире Рукумију и Винчу. Методологија је била идентична: пописане су библиотеке оба манастира по гореописаним начелима, а потом су испитивани и монаси, који углавном уопште нису имали својих књига.³¹⁶

Иста оваква визитација обављена је исте године и по фрушкогорским манастирима, али се њен протокол нажалост није сачувао. За њу знамо посредно, јер се током овде већ помињане визитације 1753. за време Павла Ненадовића и визитатори и испитаници по манастирима непрестано позивају на

³¹⁴ Викентије Стефановић (?-1758), најпре архиђакон код Викентија Јовановића, потом београдски митрополит; 1758. изабран за пећког патријарха.

³¹⁵ Протокол те визитација објавио је Димитрије Руварац, *Српска митрополија карловачка око половине XVIII. века*. (Сремски Карловци : Српска манастирска штампарија, 1902).

³¹⁶ Р. Грујић, *Грађа за историју Србије*, 160-170.

њу. Уосталом, у писаној инструкцији коју је овај издао својим изасланицима, у тачки 5 се каже да ће се визитације обавити „по формулару и протоколу визитације бивше лета 1733.“³¹⁷ И у тој првој визитацији, како излази из овог упутства, пописивани су идентични елементи, па тако и библиотеке манастира. Штавише, тај сегмент пописа је управо најизвеснији, јер су у неколико манастира наводили тачно књиге које су добавили по визитацији 1733, што значи да је та година била демаркациона линија за формирање манастирских библиотека по плану Викентија Јовановића. Из контекста се даде закључити да је набавка књига после те године управо плод сугестије, ако не и заповести митрополита, између осталог и зато што су новодобављене књиге све до једне биле руског порекла.

Ова визитација била је само део свеобухватног плана реформе Православне цркве на подручју Хабзбуршке монархије. Запуштени монашки и парохијски живот, заједно са хришћанском свешћу и праксом верника, први је систематски покушао да обнавља Мојсије Петровић, прописујући и поједина правила 1724. године (која нажалост нису сачувана у целини, већ у крњем препису Илариона Руварца³¹⁸), а потом и 1728.³¹⁹ Викентије Јовановић наставља његове напоре, на исти начин, прописујући неколико врста званичних правила којих су се надаље имали придржавати они којима су била намењена. Најпре је донео *Свештеничка правила*, потом *Правила за протопрезвитере*, а затим и *Монашка правила*.³²⁰ Сва су она обнародована 1733, исте године кад се одвијају и визитације. То само говори о томе да је Викентије Јовановић, одмах по ступању на митрополитски престо у рано пролеће 1731, почео марљиво радити на својој замисли, ослањајући се на дело свог претходника. Обојици је заједничка идеја да се сва та проблематика може регулисати правно-административним путем, тј. силом првоврховничког ауторитета подупртим традиционалним канонским устројством Православне Цркве, али не мање и реалном физичком влашћу коју су у то време митрополити још имали међу Србима, која им је давала могућности да више но што је то данас обичај утичу и на друштвени живот својих верника.

³¹⁷ Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира*, 7.

³¹⁸ Димитрије Руварац, *Мојсије Петровић*, 199-200.

³¹⁹ И. Точанац Радовић, *Српски народно-црквени сабори*, 231.

³²⁰ Исто, 235.

Међутим, треба обратити пажњу на једну нарочиту везивну нит која на специфичан начин спаја делатности оба митрополита, а коју смо на почетку овог поглавља назвали русификацијом. Код Мојсија Петровића она се пре свега огледала у сегменту просвете, која је почела да се организује по руском узору и руским средствима, од којих су на првом месту књиге. Викентије Јовановић ће ту његову одлуку, донесену из нужде, јер се другачије није могао очувати конфесионални идентитет, начинити једном од главних тачака свог верско-националног програма. Код њега ће русификација интелектуалног живота бити манифестног карактера, а нарочиту ће програмску дубину добити у питању црквених књига. Наравно, ни он није могао променити ситуацију – а то још дуго неће моћи ни његови наследници – у којој живе већ бројне генерације Срба оданих Православној Цркви, чији српски карактер, по питању црквених књига, све више бледи пред све чешћом појавом руских књига.

Уосталом, питање је и да ли би српски митрополити желели уопште да је мењају, чак и да су били у могућности да отворе своју штампарију; другим речима, да ли би се у њој штампале традиционалне српске књиге (србуље, по старијој терминологији) на српскословенском језику, или би се прештамповале руске? Ово питање добија пуни смисао ако се присетимо политичких околности у којима Викентије Јовановић долази на чело Београдско-Карловачке митрополије, где Русија постоји као једина нада, али и духовне атмосфере која се међу Србима ствара због честих контаката са руском страном, нарочито откад руски учитељи постају бројнији, а руске школске књиге основни уџбеници. Већ је речено да у таквој ситуацији све што је руско постаје неупитно, узорно.³²¹ Основ свему томе нађен је у једној руској књизи чија је православност у много чему веома упитна, али то српским митрополитима, који нису имали куд, није сметало; питање је и у којој су мери они, са својим мањком теолошког образовања, уопште и могли имати увид у суштину онога што се у Русији збивало, а камоли расуђивати о томе. Наравно, реч је о *Духовном регуламенту* (прво издање 1721), спису којим је Петар Велики, уз помоћ

³²¹ „Руској књизи код нас прилази се без икаквог подозрења, без отпора, јер она, заиста, у почетку XVIII века не одудара од уобичајених садржаја. Руска штампана књига прихвата се код нас као наставак оне средњовековне поствизантијске рукописне културе, у њој се види основа за обнављање у новој средини оног духовног света у коме се протеклих столећа на Балкану живело.“ Мирјана Бошков, „Руска штампана књига у нашем XVIII веку“, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* бр. 16/2 (1973): 538-539.

Теофана Прокоповича,³²² успео апсолутистички из корена променити однос државе и Православне Цркве у Русији, по протестантском моделу. Утицај ове књиге законодавног карактера на српски јавни живот одавна је познат. Тип просветитељства који се развијао у савременој Русији одговарао је духу времена, а нека решења која је *Регуламент* нудио могла су се у потпуности применити на српску ситуацију, особито зато што су поједини проблеми били идентични. Још је Мита Костић приметио колико просветни и административни напор Мојсија Петровића дугује управо идејама изнесеним у овој књизи (која управо као основни образовни алат прописује Прокоповичев *Буквар*, примљен и код Срба и одмах прештампаван),³²³ као и да су се и његови наследници видно ослањали на *Регуламент*. Осим тога, ова књига је била веома раширена и у личним и у манастирским библиотекама (у латинско-немачким инвентарима често се помиње као „Regulament Spirituale“). Штавише, он је код Срба имао у неку руку продужено дејство: кад се по смрти Петра Великог јавила противпетровска реакција, при чему је и сам *Регуламент* дошао под удар јавности, код Срба се ни у једном случају није поставило питање његове ваљаности – наравно, у оним деловима које су они хтели искористити ради решавања својих практичних проблема црквено-административне природе. Наиме, ни изблиза све препоруке ове књиге нису могле бити прихваћене и примењене код Срба, а нарочито оне које су за циљ имале подјармљивање Цркве од стране државе или оне које су се уопште негативно односиле према монашком животу. Са те стране, примена *Духовног регуламента* на српске црквене прилике у Карловачкој митрополији била је чисто практичног карактера.³²⁴

Ипак, одакле Викентију Јовановићу инспирација да започне програмску, потпуну реформу садржаја црквених библиотека, а на првом месту манастирских, на подручју своје јурисдикционе надлежности? Да ли је за то заслужно слово *Регуламента*, или је сам имао информације о ономе што се од времена патријарха Никона, па све до краја столећа, збива у руској теологији, тј.

³²² Теофан Прокопович (1681-1736); од 1725. новгородски архиепископ, прослављени руски теолог и идеолог петровске епохе.

³²³ Мита Костић, „Духовни регуламент Петра Великог (1721) и Срби”, *Зборник радова Института за проучавање књижевности САН* бр. 17, 2 (1952): 78-82.

³²⁴ Последњи текст о томе: Владислав Пузовић, „Утицај Духовног регуламента (1721) на Свештеничка и Монашка правила митрополита београдско-карловачког Вићентија (Јовановића)”, *Зборник Матице српске за историју* бр. 90 (2014).

о теолошким кризама које су свој израз, као што смо видели, добиле у забранама употребе дониконовских богослужбених књига, као и теолошких списа најпознатијих западноруских богослова? Јасно је да је имао на уму дисциплинарно уређење богослужбеног живота на простору своје Митрополије и да је једини функционалан модел могао наћи код Руса. Иако не знамо тачно какве је све проблеме у богослужбеном животу Митрополије могао приметити, очигледно је да је дошао на идеју о пожељности унификације богослужбене праксе – дакле, исту која се уврежила у Русији од патријарха Никона до Адријана. Ако му је било познато на који начин је тај проблем решен у Русији – прихватањем московских књига као исправних, тај је модел могао применити и на простору своје митрополитске одговорности. Биће да је и то, осим одредаба *Регуламента*, главни извор његове реформе, макар и немали директних доказа за ту тврдњу.

2. 4. 4. Административно установљење норматива

Основна веза која спаја прописе Викентија Јовановића са прописима *Регуламента*, важна за нашу тему, јесте управо питање књига. Паралелу с њим можемо наћи и за *Свештеничка правила* и *Монашка правила*, јер у оба списа примећујемо исти предмет: то просто значи да, као што је петровско просветитељство узимало књигу за основни медиј напретка, тако и карловачки митрополит сматра да се српски хришћански и национални идентитет не може очувати на наслеђеним начелима, која у ново време губе домет и ефикасност. Оно што је заједничко за предпетровску и петровску епоху, и време Викентија Јовановића у погледу црквених књига, јесте идеја нормативности. *Духовни регуламент* је законодавни трактат који почива на схватању да се све може нормирати, а тај поглед усвојиће и српски црквени законодавац. У правила је могуће ставити не само оно што само по себи може бити дисциплинарног карактера (нпр. спољашњи изглед монаха и свештеника), него и оно што у Православној Цркви никад није било питање норме, а то је богослужење у свим његовим детаљима. Викентије Јовановић отићи ће у неким стварима и корак

даље. Наиме, *Духовни регуламент* говори о бескорисности јавног читања дела Светих отаца Цркве, јер народ то не разуме, саветујући да уместо тога треба саставити „три мање књижице“, сасвим просте, из којих ће се читати по црквама четири пута годишње, како би народ успео запамтити најважније ставке вере и моралне поуке (нпр. тумачењем десетословља), како би знао шта је грех, а шта врлина.³²⁵ Идеју обавезних, прописаних књига Викентије Јовановић ће у *Свештеничким правилима* представити другачије. Књиге ће морати имати свештеници како би народ могли подучавати основним истинама вере, али и како би се могли одупрети римокатоличким мисионарима. Те обавезне књиге су следеће: Нови Завет, катихизис, Десетословије, служабник („литургиарион“) и требник. Оне нису само административно набројане, него је дато и упутство за употребу, тј. ритам читања, при чему се нпр. катихизис морао прочитати за месец дана, тј. дванаест пута годишње, а тумачење десетословља 26 пута у години,³²⁶ да би и свештенику ушло у главу оно што ће проповедати народу. Колико је за митрополита овај пропис био битан говори чињеница да га је ставио на прво место од укупно 34 члана колико ова правила садрже.³²⁷

Ове обавезне, прописане књиге представљају први нормативни ниво. Оно што је, међутим, за ову тему важно јесте други нормативни ниво, који дословно каже: „Ових пет књига да буду чисте московске штампе, може и [Кијевско]печерске, само да су исправљене и под именом Синода да буду“³²⁸. Овде налазимо директан рефлекс руских расправа око богослужбених књига које смо укратко описали. Једна од тековина никоновских реформи била је управо проглашена супрематија књига издатих у Москви, под контролом патријарха, као догматски исправних (без обзира колико то било тачно са теолошке, научне тачке гледишта). Књиге штампане у Кијевопечерској лаври пале су, како смо видели, под сумњу да садрже у себи учења несвојствена православљу, због чега су најпре морале проћи московску цензуру, и то је

³²⁵ *Духовный регламентъ*, 10.

³²⁶ АСАНУК, МП А, 98/1733, лист 1-16. Катихизис или „исповеданије православнија вери“ вероватно је требало да буде кратки катихизис Петра Могиле, док је Десетословље у ствари Прокоповичево тумачење декалога.

³²⁷ Ова ће се обавеза понављати и у правилима која поједини архијереји буду циркуларно разашли у своје име по сопственим епархијама. Тако је Павле Ненадовић, дошавши за горњокарловачког епископа, 1745. саставио правила у којима је пренео идеју о обавезним свештеничким књигама и начину и ритму њиховог читања (АСАНУК, МП А, 501/1745, лист 2а-2б). Ако због сиромаштва, каже он, свештеници не могу имати више књига, тих пет морају свакако.

³²⁸ Исто, лист 16.

управо разлог што у овом пропису и стоји да морају бити потписане од стране Синода Руске цркве: синодални благослов био је гарант исправности, православности. На овај начин карловачки митрополит усваја тачку гледишта Руске патријаршије, коју је у том надзорничком послу наследио петровски Синод; другим речима, одлуке које су још крајем 17. века донесене у окриљу Руске Цркве, за руске прилике, он прихвата као своје, и чини их српским. Парадокс је, међутим, био у томе што су српске прилике биле сасвим другачије: код нас није било (нити је могло бити) онаких расправа као у оквиру Руске Цркве, јер се никада није постављало питање исправности обреда и црквених књига – то се подразумевало, тим пре што је традиционална везаност за средњовековне обрасце била непрекинута. Ипак, ауторитет Руске Цркве, у којем је било свакако и политичких и психолошких примеса, учинио је да Срби добровољно прихвате туђи образац као свој, иако је сопствени, како је данас познато, свакако био у смислу предања исправнији. Нажалост, то се предање није могло одржати пре свега из материјалних разлога; српске књиге више није било, а заједно с руском књигом ишла је и неопходна руска просвета и руска политичка подршка. Тако је у српској култури дошло до (по речима Георгија Флоровског) псевдоморфозе са далекосежним последицама, јер је са новом књигом дошао као норматив и рускословенски језик, због чега ће српска језичка традиција отићи на странпутицу, што ће у 19. веку изазвати праву буру, а језичко ће се питање решавати на не сасвим природан начин. Други парадокс тиче се саме књиге, тј. апсолутног обрта који се дешава на развојном путу српске културе. Ако су српске књиге у време мисије Арсенија Суханова, почетком друге половине 17. века, с разлогом сматране нормативним, због чега је велики број њих доспео у Москву,³²⁹ и ако је српски патријарх словио, како смо показали, као ауторитет по том питању, после осам деценија, мимо суштинских разлога, српска књига уступа пред руском, и то у квалитативном смислу, јер српски митрополит усваја тачку гледишта политичке и црквене силе

³²⁹ Сачувано је писмо које су Светогорци после Сухановљеве посете упутили патријарху Никону 16. јуна 1654. Разумевши, кажу они у том писму, његову бригу за божанствене књиге, у сваком су манастиру једнодушно показали Суханову своје „књижно скровиште“, а он је отуд по сопственом нахођењу изабрао 498 књига, за шта им је дао извесну суму новца. Том приликом су Никону дали и један врло важан савет: да не дозволи да се тим књигама у Русији баве они који су „напојени с мутног и смрадног потока латинског богомрског мудровања“. Стојан Новаковић, „Прилози к историји српске књижевности”, *Гласник Друштва српске словесности* бр. 25 (1869): 54-57.

у коју Срби колективно полагају наду ради свог верског и националног опстанка. Оно што је само по себи у једном историјском тренутку представљало норму и за друге, сад постаје сопствена супротност. Историја традиционалне српске књиге овде се, са становишта богослужења, на апсурдан начин окончава.

Ова норма је свештеницима понегде саопштавана најпре усмено, први пут вероватно у време визитације Сремске архидијецезе коју је 1732. започео Викентије Стефановић као митрополитов егзарх. Њима се налаже да свако купи тих пет књига, ради сопственог образовања и подучавања народа, а лењивцима се претило „штрафом“.³³⁰ Егзарх је имао и дужност усменог поучавања, која се некад тичала баш обавезних књига. Тако је у Бешки наложио да се за парохијску цркву купе „на св. трапези евангелије и литургијар московски“, а потом и „једин пролог к трем минеја 12 московских на велико коло, псалтир велики со последованијем, 2 стихологији московске, типик леп московски“.³³¹ Дакле, јасно је да се митрополитов покушај нормативизације и спровођења начела обавезности у исто време одвија на два колосека: један се тиче личних свештеничких књижних збирки, а други црквених и манастирских.

У исто време митрополит објављује и *Монашка правила*. Она такође, осим дисциплинарних прописа везаних за манастирски живот, говоре о врстама и пореклу књига. У суштини, идеја је иста као у *Свештеничким правилима*, а огледа се у принципу нормативизације. Извориште је такође исто – московска књига, тачније московски штампани типик као медиј постизања богослужбене једнообразности. О томе изравно говоре први чланови тих правила:

„3. У свештенодејствовању [светих] тајни црквених пажљиво да мотре свештеници и ђакони како би све по поретку и благообразно бивало, онако како пише у **служебнику** јерејског свештенослужења, по типичу печатње московске, где на крају књиге стоји “Известије учитељно”, како треба јереј и ђакон у светој цркви служење да савршавају... Такође и служењу осталих [светих] тајни нека се уче из **требника** московске печатње, и њега нека често читају.

4. Остале службе црквене, чин мале вечерње, велике вечерње, великога повечерја, малог повечерја, јутрења, часова, међучасова и последовање литургије, нека се држе тачно онако како је објашњено у **типичу**, то јест изложењу поретка црквеног које се зове **устав**, у књизи **октоих**, у књизи **триод**, у књизи **пентикостар**, у 12 књига **минеја**, у књизи **ирмологији**, у **псалтиру с последовањем**, и у књизи **часослову**. Све ове књиге да буду

³³⁰ Д. Руварац, *Српска митрополија карловачка*, 21.

³³¹ Исто, 10. Иначе, та црква је већ имала искључиво московске књиге, али не довољан број. Исто, 9-10.

нове московске печатње, и нека се нико не дрзне да по својој самовољи чини друкчије но што је написано у овим књигама.³³²

Овај пропис донекле се разликује по томе што се књиге не наводе административно као обавезујуће, али је јасно да се ради, у ствари, о богослужбеном минимуму, што је такође категорија обавезности. Тиме се прописују две важне ствари: прва је потпун списак књига које сваки манастир мора имати ради уредног и редовног богослужења, што је норматив који се разуме сам по себи и не потиче из руских извора, него представља питање наслеђене средњовековне праксе. Међутим, други норматив се поклапа са оним изреченим у *Свештеничким правилима*: књиге морају бити московске, дакле – по ондашњем схватању исправне. Треба обратити пажњу на реч „нове“, јер она упућује на историју руских црквених расправа у претходном веку, о чему српски законодавац, закључујемо из овога, вероватно довољно зна. Другим речима, забрањено је служити из дониконовских издања, као и из кијевских која су изашла пре уједињења Кијевске митрополије са Московском патријаршијом, па стога немају благослов ни патријарха ни Синода, који су и код нас схваћени као печат исправности. Забрана је заповедног карактера, јер се монасима очигледно не допушта нимало простора у избору књига. Нажалост, немамо информација о евентуалној директној теолошкој комуникацији Срба и Руса тог доба која би нам тачно показала извор из којег је српска духовна елита могла добијати сазнања о ономе што се од Никона до *Духовног регуламента* на овом пољу дешавало у Русији. Несумњиво је из свега досад реченог да је Викентије Јовановић ипак добро морао знати основне ствари о књижно-богословској контроверзи која је изазвала раскол код Руса, јер нека његова решења и изрази превазилазе оно што је могао наћи у *Регуламенту* – нпр. опаску да књиге, ако су кијевске, морају имати благослов Синода, што је директан одјек прописа руских патријараха Јоакима и Адријана, као и наведеног указа Петра Великог из 1720. године.

³³² АСАНУК, МП А, 118/1733, лист 1-16. Ове чланке дајемо у преводу на савремени језик. *Монашка правила* ширила су се Митрополијом, слично *Свештеничким*, и под именом надлежних епископа, који су их раздавали манастирима. Пакрачки епископ Софроније Јовановић 1745. године под својим именом преписао је ова правила и послао их у Ораховицу, при чему су одредбе о књигама дословно преузете. Лазар Богдановић, „Монашка правила владике пакрачко-славонског и осечкопољског Софронија Јовановића”, *Духовна стража* бр. 3 (1931): 196-206.

Овај административни акт црквене власти Карловачке митрополије драматично је променио судбину српске књиге, из које више, по заповести митрополита, не сме да се служи. Сама по себи она није изричито забрањена, јер се дословно не помиње, али се подразумева да за њу, у српском манастиру, више нема места у богослужењу. Од тада српска књига код Срба, а нарочито у манастирима где је била најбројнија, постаје у најбољем случају скривен музејски експонат, а у ствари – непотребан терет. На тај начин она апсурдно доживљава судбину дониконовских руских издања, за чије је редиговање осам деценија пре тога требало да послужи. Овако не само да богослужење постаје унификовано, већ ће и саме манастирске библиотеке постајати све више једнообразне, при чему српска књига одлази у заборав, у богослужбено непостојање, а руска постаје обавезна и незамењива све до данашњег дана.³³³ Викентије Јовановић није хтео чекати да руска књига, што се свакако морало спонтано десити, временом постигне статистички примат, него ју је из наведених разлога – којима треба додати и вероватан страх од грешака и јереси, исти онај који је патријарха Никона нагнао на реформу – административно наметнуо целој Митрополији. Очигледан доказ за то је напомена коју је ставио уз прву поменућу књигу у *Монашким правилима*, служабник. Као основна свештенослужитељска књига, она је морала садржати један нетрадиционални додатак под називом „Известије учитељно“, које до танчина објашњава околности служења свештеника и ђакона. Штавише, у *Свештеничким правилима* то је још јаче наглашено: ако у својем служабнику свештеник којим случајем не би имао то „известије“, обавезно мора наћи други који га садржи и преписати га одатле, како не би из незнања учинио какво „бешчестије“ светим тајнама.

Нема трага да је у монашкој средини било икаквих негодовања против оваквих одлука, просто зато што су се руске књиге одавна одомаћиле и из њих се служило као и из српских: ту није постојао онакав изненадан прелом као у Никоново време. Штавише, свест о „исправности“ богослужбених књига брзо се уврежила. При визитацији манастира Винче крајем августа 1733. монасима су представљена тачку по тачку *Монашка правила*. Занимљиви су њихови

³³³ На уму имамо чињеницу да су српске богослужбене књиге, од почетка њиховог објављивања српским трудом у 18. веку у Венецији и Бечу, у ствари прештампане руске, на рускословенском језику, који још увек статистички доминира српским богослужењем.

одговори на оне у којима се налаже богослужење по московском типичу и књигама истог порекла.

„3. Ради смо по типичу службу Божију исполњати, но литургију [=служабник] московску не имејем, а кад добијем обештавамосја тако исполњати по типичу.

4. Такових књиг не имејем; што же можемо исправљамосја и правило редом држимо; кад же тих књиг сподобимсја, тако обештајемсја исполњавати.“³³⁴

Иако се овим инсинуира да се дотад служба није вршила по типичу, јер је једини исправан онај објављен у Москви, монаси су све то прихватили беспоговорно, па чак и обећали да ће све „исправити“ чим набаве потребне књиге. Подсетимо се да две деценије после тога Теофил Алексић,³³⁵ отишавши у Русију по књиге, лоше стање у Горњокарловачкој епархији осликава тиме што се још увек служи из рукописних служабника, а на адресата своје молбе покушава утицати тако што ће драматичност те ситуације појачати опаском типичном за човека који има свест о валидним и невалидним богослужбеним књигама: ти рукописни служабници су, како он каже, „неисправљени“, па ће народ пасти у заблуду.³³⁶ Иако је јасно да гомирски молитељ овде жели да изазове код свог слушаоца јачи утисак како би добио оно што тражи, ради се о свесном унижавању сопствене традиције, што само показује колико се уврежило поимање о неисправности српске књиге. Тако и Јован Рајић, приповедајући о историји српске црквене просвете у Карловачкој митрополији, и о непостојању било каквих катихизиса у почетку архиепископствовања Мојсија Петровића, наглашава да чак „није било ни црковних правилних књига печатаних, но само рукописних, и то веома ретких“.³³⁷ А на једном старом штампаном српском триоду у власништву манастира Раковца егзарх Лаврентије Јовановић написао је о њој следеће:

³³⁴ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 169. И на тачке 9 и 15 *Монашких правила*, које налажу монасима да се јавно читају у трпезарији „словеса поучителнаја“ и заједнички проучава Свето Писмо и уче напамет неке молитве, Винчанци су одговарали да то испуњавају колико могу, али да је мало у њих таквих књига, о чему управо сведочи попис винчанске библиотеке састављен том приликом, из којег се види да се састојала углавном из српских рукописа (Исто, 165).

³³⁵ Теофил Алексић (1724-1783), игуман Гомирја.

³³⁶ С. Димитријевић, *Грађа за српску историју*, 73.

³³⁷ Јован Рајић, *Историја катихизма*, 20-21.

СѢА СВѢТЛА КНИГА ТРІЎДЪ ЗВѢОМА, ЦѢМПА СЕРБИКАМ, ДОБРО ТРЕБНО ОЧИ
УТВѢРИТИ КТО ХОЩЕТЪ В НЕИ ЧТО ПРОЧИТАТИ, НО ПРИ НУЖДИ ГДѢ БОЛШІА
НѢСТЪ ВЕИМА ПОЛѢЗНА И ТРѢДОЛЮБЦЕМ НЕ МАЛО ЛЮБЕЗНА...³³⁸

Ово сведочи да су српске књиге само толерисане, а да се према њима односило с великим опрезом, као и да су се могле користити само из нужде, ако нема руских. На то је обраћана пажња и при визитацији фрушкогорских манастира 1753. Пошто је Павле Ненадовић прописао да се пред монасима редом прочитају *Монашка правила* и да монаси морају тачку по тачку одговарати на њих, логично је и да су морали одговорити и на питања која се тичу прописаних књига и служења из њих по московском типикју, садржана у горенаведеним тачкама 3 и 4. Визитатори нису за све манастире побележили одговоре, јер се сви очевидно своде на једно – типик московски се поштује и све службе се врше по њему, што значи, другим речима, да поседују све прописане књиге. Одговор добијен у Врднику гласио је: „3. Всја свјаштенодејствија по уставу и типикону московском бивајут. 4. Чини церковнија, како малија и великија вечерњи, тако и прочаја служенија по уставу бивајут.“³³⁹ Бешеновски монаси одговорили су баш по слову *Правила* да „књиги правилнија имајут“.³⁴⁰ Ипак, може се рећи да једногласје тада још није у потпуности постигнуто, барем у формалном смислу, јер се испоставило да не поседују баш сви манастири препис *Правила*, попут оних у Кувеждину³⁴¹ и Гргетегу³⁴², па је могуће да је у таквим случајевима долазило до разилажења с прописаном праксом. Наравно, не треба сумњати и да се тамо већ одавна није служило из српских књига.

Последица тога су детаљни описи библиотека свих фрушкогорских манастира, како би се ипак утврдило да ли се *Правила* доследно поштују и у том сегменту. При том се на срећу нису пописивале само књиге прописане као богослужбени минимум, него целе библиотеке. Особито је важно нагласити чињеницу да су у неким манастирима стриктно водили евиденцију о томе шта

³³⁸ ССЗН 4429.

³³⁹ Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира*, 51. На овакве ствари обраћала се пажња и при визитацијама пароксијских цркава, за шта налазимо пример у визитацији Великоварадске епархије 1759, коју је обавио владика Синесије Живановић. При опису цркава прегледале су се и књиге, па је тако за цркве у селима Батања и Торња написано да имају „књиге московске правилне“. „Статистички преглед Велико-Варадске епархије 1759. године“, *Архив за историју српске православне карловачке митрополије* бр. 1 (1911): 7-8.

³⁴⁰ Исто, 113.

³⁴¹ Исто, 174.

³⁴² Исто, 361.

су имали до 1733, а шта су набавили после те године, како би показали да поштују слово *Монашких правила*.

2.4.5. Преображај манастирских библиотека Карловачке митрополије

Целокупна српска култура на подручју Хабзбуршког царства у 18. веку преживљава два супротна процеса. Први је добровољна и свесна русификација, а други принудна дерусификација и германизација. Оба су нарочито видљива на подручју књиге. Први процес започиње и развија се програмски у трећој и четвртој деценији тог столећа, а други у седмој и осмој. Ипак, и први процес, иако смо га назвали добровољним, има своју компоненту принуде, боље рећи нужности. У прошлом поглављу видели смо како се руска књига све више шири целокупним српским простором, јер није било другог извора књига, још од почетка 17. века, да би већ од његове половине њен проценат у односу на домаћу књигу веома нарастао, а већ почетком 18. века руска издавачка продукција и статистички преузима примат. Овај процес поспешен је и нарочитим поштовањем које су Срби указивали свему што је стизало из Русије, па се у српској свести полако изгубила граница између српског и руског, због чега је српска култура, у том тренутку инфериорна у смислу својих реалних способности и могућности, почела да се у сваком сегменту дубински русификује. Русификација ће бити нарочито ефикасна јер је представљала програмско опредељење српске елите, на првом месту српских митрополита, о чему ће се нешто доцније шире говорити. Овом процесу су на самом његовом изворишту, у Русији, претходиле бурне промене, без чијег се разумевања не може како треба схватити ни свесни преображај српског живота под руководством елите Карловачке митрополије

Чест и у приличној мери масован увоз руских књига, било да су директно доношене из Русије или да су у Карловачку митрополију стизале преко руских трговаца, почео је да значајно мења физиономију манастирских библиотека још дубоко у 17. веку. Оне ће међутим почети свој програмски преображај са

књижно-богослужбеном нормативизацијом Викентија Јовановића. Ипак, чини се да на неким подручјима Митрополије руска књига над српском постиже примат и пре тога, што доказују и статистички подаци сачињени на основу објављене архивске грађе. Сретна околност да је Викентије Јовановић заповедио минуциозан опис књига код сваке визитације које смо наводили даје нам материјал за сигуран закључак о статистичкој супрематији руске књиге већ у прве три деценије 18. века. Преглед Сремске архидијецезе обављен у току 1732. и 1733. године „показује да су 104 цркве у Срему заједно са свештеницима имале свега 1146 црквених књига, од којих је било 465 србуља, а 681 руска књига, дакле, 40.5% србуља и 59.5% руских књига“.³⁴³ Превласт руске књиге постојала је већ тада и на Фрушкој гори, како сведоче подаци из оних манастира који су, у време визитације Павла Ненадовића, знали да бројчано раздвоје књиге које су имали пре, а које су добавили после 1733. године.

Таквих манастира је девет: Врдник, Бешеново, Шишатовац, Кувеждин, Хопово, Крушедол, Велика Ремета, Раковац и Беочин. Пример манастира Беочина је можда најиндикативнији, јер показује како је од једне оригинално – и још увек већински – српске збирке регуламентом митрополита стварана функционално и већински руска. Према ономе што су визитатори забележили, Беочин је 1733. поседовао убедљиву већину српских књига, укупно 70, напрема 22 руске књиге.

Од српских су се у том тренутку у Беочину налазиле следеће:

„Евангелије велико рукописно српско, оковато со обадве стране сребром и позлаштено, с разни образи; саборник, 7 октоиха српске штампе; рукописних: Лествица, апостол, псалтир, 15 минеја, 4 литургије, 2 молитвослова, панађирик, 2 стихологије, споменик, законик, кормчија акатистар, 7 псалтира рукописних, 23 различни српских књига.“³⁴⁴

Као руске забележене су следеће:

³⁴³ Мита Костић, *Доситеј Обрадовић у историјској перспективи XVIII и XIX века* (Београд: Научна књига, 1952, 226. Статистику је, наравно, дао према Руварчевом издању (*Српска митрополија карловачка око половине XVIII. века*).

³⁴⁴ Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира*, 430-431. Велика је штета што су на крају овако збирно неидентификовано наведене „23 различите српске књиге“, чиме смо изгубили можда неке врло важне информације, не само о беочинској библиотеци, него уопште о српској књизи на том простору; не знамо да ли је то заслуга визитатора или можда приређивача тог документа.

„Евангелије рускоје, менше, оковато сребром с обадве стране, с различни образи и позлаштено; евангелије старо московске штампе, скинут с њего оков; московских: толкованије евангелскоје, 3 пролога, поученије празничноје, Јефрем, апостол; кијевских: Меч духовни, пентикостар, 2 требника, октоих, 3 триода, библија, 3 часослова, лексикон тројазични.“³⁴⁵

Како би се испунило слово митрополитових идеја о унификацији српског са руским богослужењем, Беочинци су за следећих двадесет година добавили још 37 руских књига:

„Московских: евангелије, типик, 2 литургије, 12 минеја, 2 октоиха, триод, пентикостар, 4 пролога, псалтир, 3 требника, 2 ирмологије, Десјатословије, Толкованије књига пришествија Антихристова, 2 воскресенске катавасије, књига о свјашченству; кијевских: Камен вјери, требник.“³⁴⁶

Тиме је српска књига у Беочину још увек остала у формалној већини, али је функционално просто нестала са богослужбеног хоризонта, претворивши се у пуки статистички податак.³⁴⁷

Слична статистичка ситуација у периоду прве визитације 1733. установљена је у манастиру Кувеждину, где је српско преимућство над руским такође било убедљиво. Од српских књига нађене су тада:

„Евангелије српске штампе, цело сребром оковато и позлаштено; 11 минејев србских рукописних, порушени; 7 прологов, србски; отечник рукописни; 2 литургије штампе српске, порушене; псалтир српски рукопис, вес подеран; молитвеник србске штампе: псалтир србски рукопис с междучасијем; псалтир мален штампе српске.“³⁴⁸

Руских књига било је необично мало:

„2 евангелија руска, сребром оковата и позлаштена; апостол кијевски подерат; литургија руска; поученије недељно, старо московско; 2 московска октоиха.“³⁴⁹

³⁴⁵ Исто.

³⁴⁶ Исто. Неочекивано су се однекуд као новостечене појавиле и две српске књиге: „Расужденије духовническоје“ и рукописни, сребром окован служабник.

³⁴⁷ Присетимо ли се онога што смо говорили о миграцији рачанске библиотеке после Велике сеобе, биће нам јасно да је већина ових рукописа у Беочину, ако не и сви, припадала најпре манастиру Рачи.

³⁴⁸ Исто, 160-161.

³⁴⁹ Исто.

После овога пописа на њеној физиономији интервенисаће кувеждинска обитељ набавком 19 московских књига. Ни на овај начин руска књига, као и у Беочину, није успела превазићи српску по броју, али по функционалности, тј. богослужбеном значају, свакако јесте.

У Врднику, за разлику од два претходна случаја, српске и руске књиге биле су готово изједначене по броју у време визитације 1733. Дошавши тамо поново у јуну 1753, визитатори су затекли врло сређену администрацију манастирске библиотеке, јер се тачно знало шта је у њој било пре доношења *Монашких правила*, а шта после. Монаси су знали и тачан датум прве визитације, што значи да су имали сачуван њен протокол: то је био 23. мај 1733. Том приликом пописано је тридесет српских и скоро толико руских књига. Од првих то су биле:

„Јеванђеље српског рукописа, у целом окуву позлаштено с образи, петље сребрне; јеванђеље мало, српски рукопис, с једне стране оковато, с друге стране 5 плочица, све позлаштено; дванаест минеја, рукописни; четир требника, шест литургија; јеванђеље зеленом кадифом обучено, на крајеви от меди плочице; некаја књига Златоустова, рукописна; Отачник рукописни; Цароставник српски рукописни; књига рукописна Чудеса пресвјатија Богородици; октоих.“³⁵⁰

Руски фонд састојао се од следећих књига:

„Московских: 2 јеванђеља, служебник, Теофилакт
Лавовских: литургија, апостол, поученије недељно, 2 служебника“

Испод овога је додата напомена о књигама које су у међувремену продате, али су такође забележене 1733; углавном се такође ради о рускима.

„12 минеја московских ветхих, 2 триода на вел. коло лавовска, 1 апостол кијевски, 1 псалтир московски, 1 октоих лавовски“³⁵¹

Врдничка библиотека у овом тренутку свог развоја, упркос поодмаклим годинама 18. века и терету његових промена, још увек на прави начин показује каква је била стара, традиционална манастирска српска библиотека, нарочито стога јер се корпус српских књига састоји углавном од рукописа. Руске књиге у њему резултат су уплива новог доба и његових нужности: оне са своје стране

³⁵⁰ Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира*, 63

³⁵¹ Исто, 64.

показују какав ће бити неминовни даљи развој свих манастирских библиотека у Карловачкој митрополији, без обзира на административне принуде. Међутим, пропис митрополита Викентија учинио је напречац крај једне епохе, и објавио званичан почетак друге, у којој за српску књигу више неће бити места у богослужбеном животу. Стога су врднички монаси, како би то правило испунили и прикључили се московској орбити, у следеће две деценије набавили целих седамдесет књига, стопроцентно руских:

„Московских: 3 јеванђелија, 2 апостола, служебник, типикон, 2 поученија јеванђелска недељна, 24 минеја на велико коло, 2 триода, 2 пентикостара, 4 псалтира, 8 пролога, 2 ирмологије, требник, 4 часослова, 2 октоиха, Камен вјери, 2 части Баронија, јеванђеља страсна, књига за крунисање царице Јелисавете Петровне, Регламент духовни, књига о делима принца Јевгенија, историја о Славенима, помјаник императоров, молебное пеније о различних прошенијих
Кијевских: служебник, 2 молебника, октоих, акатист, библија, Кључ разумјенија, поученије јеванђелскоје, књига Месија зовома.“³⁵²

На овај је начин руска књига у Врднику бројчано далеко надмашила српску, која је у инфериоран положај, осим због тог статистичког податка, дошла на првом месту јер је проглашена за „неисправљену“.

У другим манастирима Фрушке горе примат руске књиге постојао је већ у време прве визитације. У Бешенову су тада биле 33 руске наспрам 22 српске књиге, у Шишатовцу је однос био 59:3,³⁵³ у Хопову 58:28, у Крушедолу 51:30, Великој Ремети 43:15, а у Раковцу 44:23. Што се тиче оних који у току визитације нису умели да кажу шта је било пре, а шта после 1733. у манастирској библиотеци, можемо претпоставити да је ситуација била идентична овој, јер је број српских књига 1753. био толико мали да највероватније никада и није могао представљати већину: у Фенеку су биле 4,³⁵⁴ у Обеди нити једна, у Јаску 12, у Петковици 8, у Дивши само једна, у Прибиној

³⁵² Исто. Осим овога, поменуто је и следеће: „1 Лествица изгубљена, 1 Јефрем изгубљен“. За ове две књиге није наведено порекло.

³⁵³ Тешко објашњив куриозитет представља оно што се између 1733. и 1753. десило са Шишатовцем. Наиме, као што је горе написано, 1733. биле су у њему само три српске књиге, да би за двадесет година њихов број нарастао на укупно 72, чиме је њихова бројност превазишла руске, при чему их је бар половина била рукописних (Исто, 153-154). Није јасно откуд су ове књиге могле стићи до Шишатовца и како то да се у епоси изгнања српске књиге из богослужбеног простора Карловачке митрополије она у толиком броју нађе у једном њеном манастиру.

³⁵⁴ У Фенеку је очигледно, међутим, раније дошло до губитка српских књига, јер је 1733. у збирци манастира било њих девет, већином рукописних, наспрам седам руских (Д. Руварац, *Српска митрополија карловачка*, 157).

глави 8, а у Гргетегу 9 српских књига.³⁵⁵ Већ тада српска књига бројчано веома заостаје за нововековном руском. По рачуну Мите Костића, те године је у библиотекама фрушкогорских манастира било укупно 1196 књига, од чега 852 руске и 344 српске,³⁵⁶ што значи да је српска књига чинила тек нешто више од четвртине. Тај ће се однос до краја века за њу само погоршавати. У инвентарима манастирских библиотека, који масовно почињу да се воде у осмој деценији столећа, њено присуство ће често бити на нивоу статистичке грешке, тако да можемо пратити њено неумитно нестајање из библиотека у којима је пре тога владала и по неколико векова.

Стање је у исто доба било слично и јужно од Саве, на територији Београдске митрополије, мада такође с неким занимљивим и значајним изузецима, што се види по извештају Максима Ратковића 1733. Манастир Горњак од српских књига (било рукописних било штампаних) тада је имао саборник, октоих првогласник и два петогласника, псалтир, четири пролога, правило светог Григорија Синаита (вероватно служба светом Григорију Горњачком) – укупно десет. Од руских је било свега три – псалтир, Нови Завет и минеј.³⁵⁷ Потпуно супротно томе, Манасија је имала искључиво московске књиге, њих седамнаест, а српску нити једну, што је свакако куриозитет.³⁵⁸ У Раваници је сразмера била уравнотеженија у корист руске књиге. Мада списак није најразумљивије састављен, рекло би се да је било 15 српских, а 31 руска књига.³⁵⁹ Сиромашна рукумијска збирка састојала се од четири српске, а три руске књиге.³⁶⁰ Овај се податак, међутим, може довести у питање. Није јасно како је и зашто осим Ратковићевог извештаја настао још један на истом месту у исто време, 20. августа 1733. Он даје доста другачији опис рукумијске библиотеке, према којем би она имала 13 књига (готово двоструко више но у Ратковићевом извештају), од чега 10 српских.³⁶¹ Манастир Туман није имао нити једну књигу, док Витовница бележи велику доминацију српске књиге – 34

³⁵⁵ Види Прилог 3.

³⁵⁶ Мита Костић, „Књиге, књижевство и књижнице Срба у XVIII веку”, у *Српска штампана књига 18. века* (Београд: Народна библиотека Србије ; Нови Сад: Матица српска, 1963), 17.

³⁵⁷ Максим Ратковић, „Извештај”, *Гласник Српског ученог друштва* бр. 56 (1884): 164-165.

³⁵⁸ Исто, 167.

³⁵⁹ Исто, 171.

³⁶⁰ Исто, 177.

³⁶¹ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 161.

према 7 руских.³⁶² Руске књиге су у биле у мањини и у манастиру Винча, где је побележено њих четири, а српских 16.³⁶³

Ова статистичка поређења јасно показују да руска књига постаје бројнија и пре административних мера Викентија Јовановића у њену корист, што је последица историјских околности, али и да српска књига – тачније речено, остаци остатака изворне цивилизације српске књиге – још увек у знатном проценту активно егзистира на простору Београдске митрополије. Очигледно је, дакле, да је турска власт ипак донекле представљала сметњу књижном саобраћају, иако засигурно не принципијелну сметњу, каква је често била аустријска, па је српска књига у већем проценту и дуже остала у манастирској употреби на том простору, негде чак и у знатној превласти над руском. То вероватно ипак није знак евентуалне конзервативности и привржености сопственој традицији, него слабијих могућности набављања руских књига (значајан податак је да је већина српских књига у овим манастирима рукописна). Осим тога, ти манастири били су и монашки малобројнији, што свакако није могло допринети развоју богослужења јер, како смо видели, нису сви поседовали богослужбени минимум. С друге стране, крајеви који су нешто дуже времена пре тога провели под бечким двором, попут оних северно од Саве, лакше су, по свему судећи, долазили до руске књиге. Ипак, српска књига доживеће исту судбину у свим српским манастирима, не само оним на подручју Карловачке митрополије – нестајући из употребе, она је полако нестајала и из самих манастира.

³⁶² М. Ратковић, *Извештај*, 180.

³⁶³ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 165.

3. ФОРМИРАЊЕ, ОБНАВЉАЊЕ И ПОПУЊАВАЊЕ МОНАСТИРСКИХ БИБЛИОТЕКА

3. 1. Опште стање

Књига је међу Србима у првим деценијама 18. столећа било изузетно мало. То се тичало како појединаца, тако и традиционалних библиотека попут манастирских и парохијских. Пишући 1728. о свом положају, Максим Суворов,³⁶⁴ после трогодишњег боравка међу Србима, жали се како су књиге које су на дар као уџбеници стигле из Русије већ све подељене; како би неки „десетословци“ желели и да их купе, али немају где, а потом даје општу слику:

„Книгъ же въ здѣшнихъ странахъ и церковныхъ весьма скудно; а въ иныхъ церквахъ едва кая обрѣтается, и то или лвовская или обешталая венеціанская книга, или рукописная раздраная.“³⁶⁵

Суворов овде пружа значајне податке о културној ситуацији оног дела српског народа који је, с његовим доласком, започињао систематско школовање (и који је стога морао бити у бољем стању од оних који су остали под турском влашћу), а језгровито осликава и стање црквених библиотека. Иако се овај исказ вероватно тиче само парохијских цркава, нема разлога да не помислимо да је криза у великој мери захватила и манастирске библиотеке. Извесно је да овај

³⁶⁴ Максим Суворов (?-1770), синодални преводилац, од 1726. учитељ у новооснованој школи за Србе.

³⁶⁵ Димитрије Руварац, *Мојсије Петровић*, 155-156.

портрет представља углавном истиниту слику општег стања српских књижних фондова: иако по свој прилици претерује, говорећи да од руских књига постоје само љвовске³⁶⁶ (видећемо касније да их у ствари има веома мало), биће да је у праву говорећи о српским, које или су „остареле венецијанске“ или „подеране рукописне“. Других и другачијих српских, уосталом, и није могло бити. То значи да је српским библиотекама, а понајпре манастирским, предстојала фаза рестаурације. У таквој ситуацији, она није могла бити ни лака ни брза. Свеједно, то је био императив: манастир без библиотеке, као што смо видели, просто не испуњава своју функцију.

Како би се иманентност постојања библиотека постојању манастира конкретније показала, потребно је размотрити начине формирања, попуњавања и обнављања манастирских библиотека. При том треба образложити разликовање ова три појма.

Формирање манастирске библиотеке као извора и средства богослужења, као што је показано, неизоставан је део формирања самог манастира. Овде је претпоставка првобитно потпуно непостојање библиотеке, која тако настаје из самог почетка. Обавезан састав библиотеке већ је унапред познат; он је, са становишта богослужбених потреба, не само обавезујућег, већ и нормативног карактера, јер се зна шта манастирска библиотека мора садржати. Овде мислимо пре свега на оно што смо назвали богослужбеним минимумом. Формирање библиотеке стога је једнократног карактера.

Попуњавање манастирске библиотеке друга је фаза њеног развоја. За разлику од формирања, оно је вишекратног карактера, и врши се све дотле док библиотека не добије задовољавајући вид, што зависи од потреба самог манастира. Оно нема обавезујући карактер, макар не у том степену као формирање библиотеке. Књиге којима се она попуњава не морају бити унапред прописане и често је њихово добављање резултат личних склоности и потреба монаха.

Обнављање библиотеке процес је који започиње кад књиге које су у поседу манастира више не задовољавају његове потребе, нарочито због

³⁶⁶ Код овог географског одређења Руварац у загради даје објашњење да се ради о унијатским књигама; љвовски ставропигијални манастир већ је дуже време, наиме, био у рукама гркокатолика. Стављајући ову одредницу на прво место, Суворов у ствари наглашава лоше стање које је затекао у српским црквеним збиркама: књига не само да нема, него су и сумњивог порекла.

оштећености, због чега на првом месту богослужење постаје отежано. Обнављање се зато најчешће тиче богослужбеног минимума. Може бити парцијално (ако се замењује мањи број потребних књига) или свеобухватно (ако је потребно заменити или надокнадити цело богослужбено језгро, што се врло често дешава после страдања манастира). У вековној историји једног манастира оно се може теоретски дешавати неограничен број пута, те је такође вишекратног карактера.

Неколико је основних начина формирања, попуњавања и обнављања манастирских библиотека. Начини се, у ствари, тичу извора који омогућавају ове процесе. То су:

1. Поклони
2. Куповина
3. Писање (преписивање)
4. Поправка постојећих књига
5. Наслеђивање личних монашких библиотека
6. Принудне миграције из других манастирских библиотека

Сви ови извори традиционално су везани за манастире средњовековне Србије, па тако и за оне на територији Хабзбуршког царства закључно са 17. веком (без обзира да ли се у конкретном историјском тренутку налази под влашћу аустријске или османске империје), на простору будуће Карловачке митрополије. Међутим, иако типични, неће сви бити у једнакој мери карактеристични за манастирске библиотеке 18. века, што ће надаље бити подробније показано. Јасно је да, на пример, писање/преписивање као један од основних извора настајања средњовековних библиотека, ни издалека није могло имати такву улогу у 18. веку.

Из ове класификације види се да неки од извора потичу из простора ван манастира, док се други налазе у самом манастиру, при чему се може очекивати да понека од горе наведених категорија има обе ове карактеристике. У прву групу – *извори ван манастира* – у највећој мери спадају прва и последња категорија (поклони и принудне миграције), док друга, трећа, четврта и пета категорија спадају у другу групу – *извори унутар манастира*.

Поред тога, неки од њих теоретски не могу учествовати у свим категоријама. Формирање библиотеке свакако да не може укључити поправку постојећих књига (јер их нема, пошто библиотека настаје од нуле), као ни наслеђивање личних библиотека монаха (јер монашки живот тек почиње), а ни принудне миграције нису вероватне. Напротив, попуњавање и обнављање манастирске библиотеке укључиће у себе свих ових шест извора.

Напред је речено да манастири Карловачке митрополије, активни у 18. столећу, у огромној већини нису њени савременици, већ да су, са тачке гледишта историјског развоја, средњовековног порекла. То је уједно разлог што се у ово време не може говорити о формирању њихових библиотека, јер се тај процес одвијао, природно, у доба формирања самих манастира. Подразумева се да библиотека, као неопходна пратиља живота манастира, до 18. века већ има своју сопствену историју и традицију која нам често, у недостатку историјских сведочанстава, остаје у већој или мањој мери непозната, те смо приморани да се бавимо реконструкцијом. Видели смо, наиме, да оснивачи, тј. ктитори манастира, обично бивају и ктитори библиотека, како би се процес настајања манастира употпунио до потребног функционалног нивоа. Ипак, због историјских околности, често нам остаје непознат тај првобитни фонд књига манастирских библиотека, што нам, наравно, не смета да претпоставимо његово постојање, које је сасвим извесно. Међутим, до 18. века библиотеке заједно са својим манастирима преживљавају, исто као и народ, сеобе и страдања, а у мирнодопско време пролазе кроз природан процес старења, које резултује делимичним расхоровањем. Због тога се код манастирских библиотека на подручју Карловачке митрополије може извесно говорити о друга два процеса: попуњавању и обнављању. Јасно је при том да, у случају потпуних разарања библиотека, њихово обнављање личи на првобитно формирање. Ипак, из методолошких разлога, неће се говорити о формирању, како би се поштовао хронолошки установљен редослед. У овом светлу, традиционалан и литургијски утемељен и освештан израз *китор*, који се углавном користи у смислу физичког подизања и опремања сакралне грађевине, а који се с пуним правом може проширити на оснивање библиотеке, неће се примењивати на случајеве попуњавања и обнављања манастирских библиотека у периоду о којем је овде реч. Уместо њега, искористићемо други, такорећи паралелан израз одомаћен у црквеном предању – *приложник*, како би се раздвојиле две функције, од којих

прва, ктиторска, бива везана за постање сакралног средишта *ex nihilo*, док се друга хронолошки на њу надовезује и надопуњава је. Рекло би се да је значајна диференцијална карактеристика овде и материјална: по природи ствари, ктиторско финансијско улагање мора бити веће, а приложничко мање. То се тиче како подизања грађевине, тако и опремања библиотеке. Овде је од значаја и историјски фактор, тј. тренутна развојна фаза историје књиге. Наиме, производња рукописне књиге много је скупља од производње штампане; а пошто се у 18. веку, осим минорних изузетака, у Карловачкој митрополији библиотеке неће опремати рукописном већ штампаном књигом, и то не старијом од 17. века, сматрамо да је подесније не употребљавати појам ктитор, јер се неће говорити ни о формирању библиотека.

3. 2. Квантитативно-квалитативни развој манастирских библиотека од почетка до краја 18. века

Све ове педагошке мере српских митрополита, као и полагано мењање интелектуалне климе, уз то и општи образовни напредак српског друштва, неминовно су утицали на развој манастирских библиотека и у квантитативном и у квалитативном погледу. Поредџи њихово стање у четвртој деценији века, кад налазимо прве инвентаре, са стањем пред његов крај, можемо приметити њихово понекад и вишеструко увећање, при чему је нагласак свакако на књигама за читање. У већим манастирима током времена умножио се и богослужбени фонд, тако да су се из њих, како ћемо даље видети, помагале и парохијске цркве. Међутим, овај део збирке никад није имао перспективу бесконачног статистичког напретка, јер је, будући суштински обележен начелом утилитарности, унапред ограничен на одређен број књига потребних за одржавање богослужбеног поретка, тако да нема смисла, ако већ нпр. постоје два активна минејска комплета, набављати и трећи или четврти, јер се за њих једноставно неће наћи места, све док стари не пропадну од употребе. Насупрот томе, као и у јавним или специјалним библиотекама, онај други део фонда, намењен личном читању, може бројно напредовати до бесконачности.

Захваљујући сачуваним инвентарима, није тешко пратити развој знатног дела манастирских библиотека, а као пример може се узети Гргетег.

Најстарији досад познати инвентар грбетешке имовине (и можда уопште најстарији инвентар неког манастира Карловачке митрополије) састављен је 28. децембра 1732. године (по старом календару, три дана по Божићу). Списак књига је врло једноставан, недовољно диференциран, уклопљен у списак литургијских сасуда, без засебног наслова какав налазимо у исто време у инвентарима других манастира, што говори о одсуству јасније свести пописивача о књигама као о засебној целини. Нејасно је зашто је и којом приликом он сачињен. Овде доносимо само списак књига, издвојен из општег инвентара између других предмета.

ЕВ(АН)|Г|(Е)ЛІЕ КНЕВІКО ШКОВАТО
ЕВ(АН)|Г|(Е)ЛІЕ МОСКОВІКОЕ НЕШКОВАТО
ЛУТЪРГІЯ МОСКОВІКАА
ЕВ(АН)|Г|(Е)ЛІЕ СЕРБІКО НЕ ОКОВАТО
ЛУТЪРГІЯ МАЛЕНА ЛКОВІКА
ЛУТЪРГІЯ СЕРБІКА
УЛАТЪРЬ МОСКОВІКІН ВЕЛНІКІН
ОКТОУХЪ КУЕВІКН
АП(О)|Г|(ТО)ЛЪ МОСКОВІКІЯ
ПРОЛОГЪ НА Б М(Ѣ)|Г|(Ѧ)ЦШВЪ МОСКОВІКІЙ
КНИГА С(ВѦ)ТАГО БФРЕМА СУРІНА
ТРІОДЪ МОСКОВІКАЯ ВЕЛНІКАЯ
ПЕНТИКОУТАРЪ МОСКОВІКІЙ
КНИГА ТРИФОЛОЙ КУЕВІКІН
ПОУЧЕНІЕ ЕВ(АН)|Г|(Е)ЛІКО ВЕТХО
КНИГА ПАНАГНІКЪ СР|Б| РЪКОПІСЪ
СТІХОЛОГІЯ МАЛЕНА КУЕВІКА³⁶⁷

Поглед на грбетешку библиотеку говори нам да се ради о изузетно сиромашној збирци са свега 18 књига, при чему није задовољен ни богослужбени минимум, јер недостају минеји, па нема чак ни празничног или

³⁶⁷ МСПЦ Гр. 489. Занимљиво је да већ овај инвентар показује језичке трагове нове руске школе. Њега је у целини (с нешто словних грешака) објавио Слободан Милеуснић: „Судбина ризнице манастира Гргетега”, у *Манастир Гргетег* (Нови Сад: Матица српска, 1990), 246-248.

општег минеја, а нема чак ни часослова, а зачуђује и одсуство требника. Од књига за читање ту је стандардни пролог, беседе Јефрема Сиријског, српски рукописни панагирик и тумачење јеванђеља, вероватно истог типа и порекла. Ова библиотека је типична слика стања у српским манастирима у време још увек незалечених рана од ратова и општег сиромаштва које је погодило друштво у целини. Ситуација се није могла брзо поправити, али ипак за неколико година Гргетег остварује извешан напредак у смислу функционалности његове библиотеке. Следећи инвентар, састављен 1737, показује да је у манастиру било бриге да се надокнаде недостаци. Очигледно да је тражена помоћ са стране, а она је стигла у виду поклона из карловачке митрополијске библиотеке у којој су се знале сабирати, како смо видели, књиге упокојених епископа. Пошто су тамо понекад представљале вишак, можда и терет, оне су разделиване тамо где је било потребно. На тај начин је Гргетег добио минејски комплет који је некад припадао бачком епископу Софронију Томашевићу,³⁶⁸ умрлом 1730, о чему говори и инвентар: 12 минея мо|с|ковски блажено поч. Софрон|ня Томашевнча ...

дде се из|д|вора карловачког. Овај податак је и добар прилог знању о начинима попуњавања манастирских библиотека. Осим овога, Гргетег је стекао и једну московску ирмологију („коју смо купили“, како је поред тог наслова записао манастирски тајник), и један мали московски требник.³⁶⁹ Овако се број књига попео на 32, што је још увек веома мало, али је сада већ било омогућено потпуније богослужење. Следећи податак о овој библиотеци дугујемо визитацији 1753, која је установила да се њен фонд за тих шеснаест година удвостручио. Међу богослужбеним књигама највећу бројчану разлику чини још један нов минејски комплет од дванаест књига, а умножавају се и октоиси и требници, потом и псалтири, а од типичних књига за читање пролози и житија светих. Најзначајније промене које се дају приметити тичу се књига новог времена: на првом месту међу њима свакако је књига једноставно именована као „Могилино сочињеније“, највероватније његов катихизис, а осим њега нашао се ту и веома чести *Алфавит духовни*. У овом инвентару књиге су

³⁶⁸ Софроније Томашевић, од 1718. бачки епископ.

³⁶⁹ АСАНУК, МП Б, 35/1737.

стандардно раздвојене на московске, кијевске и српске, којих има осам, од чега се за три наводи да су штампане.³⁷⁰

На овом нивоу развоја једва се дају наслутити промене које доноси време у оном сегменту које се тиче богословског и општег образовања, на којем настоји Павле Ненадовић, јер такве књиге веома споро продиру у манастир. О томе нам јасно говори следећи сачувани инвентар, састављен на немачком највероватније седамдесетих година века. Библиотека се квантитативно повећава, али у богослужбеном сегменту, где у том тренутку има по неколико октоиха, требника, часослова, итд., појавила су се и два Србљака. Од књига за читање, напротив, готово да нема нити једне нове, а нема ни трага од раније помињане Могилине књиге.³⁷¹ Ипак, ситуација ће се знатно поправити до краја столећа, што је знак да се атмосфера у манастиру прилично променила. Његова библиотека 1798. садржи 194 књиге, од којих ћемо овде навести само новији део небогослужбеног фонда.³⁷²

- О должности хр(і)стіанстѣй 1 [Тихон Задонски, Наставление о собственных всякого христианина должностях. Москва, 1788]
Бібліа велика Московска 1
Камень вѣры 1 [Стефан Јаворски, *Камень веры*. Москва 1728]
Пращица 1 [еп. Питирим, Пращица. Санктпетербург 1721]
Жезль правленія 1 [Симеон Полоцки, *Жезл правления*. Москва 1667]
Патерикъ вел. Кіевскій 1
Маргаритъ 1 [Јован Златоусти, *Маргарит*. Москва 1641]
Проповѣди Мініатови 1 [Илија Минијат, *Поучения во святую и великую четыредесятницу*. Москва 1759]
Лѣтопись с(вя)таго Дімітріа Ростовскаго рукопись 1
Катихісисъ венеціанскій 1 [Ортодоксос омологија. Венеција 1763]
С(вя)таго Златоуста о С(вя)щенствѣ 1 [Јован Златоуст, О священстве. Львов 1614]
Кати(хи)сіса мала 4 [Јован Рајић, Мали катихизис. Беч 1776]
Грамати́ке славенске 3 [Аврам Мразовић, Руководство къ славенстѣй граматицѣ. Беч 1794]
Аритметіка 1 [Руководствіе ко аріѳметики. Беч 1777]
Деясотслова мала 2 [Теофан Прокопович, *Первое учение отроком*. Санктпетербург 1721]
Проповѣди Сѵнодалніа 1 [Гаврил Петров, Платон Левшин, *Собрание разных поучений*. Москва 1775]
Начертаніе римскихъ и росіискихъ правъ 1 [Алексеј Артемјев, *Краткое начертание римских и российских прав*. Москва 1777]

³⁷⁰ Д. Руварац, *Описи српских фрушкогорских манастира*, 370-371.

³⁷¹ АСАНУК, varia.

³⁷² У угластим заградама дајемо овде покушаје идентификације тачних наслова књига и, ако је могуће, њихових првих издања. То ће бити пракса и у даљем делу овог рада, тамо где се то буде сматрало за потребно

Древняя Исторія 10 [Шарл Ролен, *Древняя история об египтянах о карфагенянах об ассирианах о вавилонянах о мидянах, персах о македонянах и о греках*, Санктпетербург 1749-1762]

Исторіи римскія 16 [Шарл Ролен, *История римская*, Санктпетербург 1761-1767]

Всемирная путешествія дела Портъ Абасъ 18 [Жозеф де ла Порт, *Всемирный путешественник*. Санктпетербург 1778-1794]

О странствованіи во обще 3 [Антоан Прево д'Егзил, *История о странствиях вообще по всем краям земнаго круга*. Москва 1782-1787]

С(вя)щенныя исторіи 2 [Венијамин Краснопевков-Румовски, *Священная история*. Беч 1792]

Бесѣди с. Макарія вели. 1 [Макарије Велики, *Слова*. Санктпетербург 1775]

Хронологія средня 1

Житіе Петра В. Имп. Ро. 2 [Захарија Орфелин, *Житіе и славныя дѣла государя императора Петра Великаго самодержца всероссійскаго*. Венеція 1772]

Из тысящи и единія нощи 5

Руководство на С(вя)щенное Писаніе 1

Діалогізмъ малій 1 [Варлам Голенковски, *Диалогизм духовный*. Кијев 1714]

Разсужденіе противъ Атеист. 1 [Хуго Гроције, *Разсуждение против атеистов и неутралистов*. Москва 1765]

Вѣра надежда любовь 1 [Вера, надежда, любовь. Санктпетербург 1793]

Бесѣда Васіліа В. на 6 дней 1 [Василије Велики, *Беседы на шестоднев*. Москва 1782]

Путь к' постоянному житію 1

Посланіе с(вя)таго Клімента Корінтяномъ 1 [Климент, папа, *Иже во святых отца нашего Климента папы римскаго к коринфяном послание*. Москва 1781]

Похожденія Жилблаза 2 [Ален Лесаж, *Похождения Жилблаза де Сантилланы*. Санктпетербург 1754-1755]

Аргенида тома 2 [Дон Баркли, *Аргенида*. Санктпетербург 1751]

Итика Єрополітіка 1 [Іоіка іерополітіка. Беч 1774]

Исторія сербска Павла Іулинца 2 [Павле Јулинац, *Краткое введеніе въ історію происхожденія славено-сербскаго народа*. Венеція 1765]

Разныхъ Армахъ сербскихъ с(вя)тыхъ 1 [Стематографіа. Беч 1741]

Привилегіи народнія 1 [Привилегіи. Беч 1745]

Магазинъ мали венеціанскій 2 [Захарија Орфелин, *Славено-сербскій магазинъ*. Венеція 1768]

Потеряній рай 1 [Дон Милтон, *Потерянный рай*. Санктпетербург 1777]

Бібліотека нѣмечка 3

Архітектура 1

Сербска Исторія г. Раича 4 [Јован Рајић, *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ*. Беч 1794]

Корпусъ Іурисъ Мажарскій 2 [*Corpus Juris Hungarici*. Трнава 1696]³⁷³

Иако је ово један од небрижљивије вођених инвентара, због чега је неке наслове немогуће тачно идентификовати, јасно је да манастирске библиотеке крајем 18. века постају огледало културних и интелектуалних збивања у српском друштву. Књиге из области богословља углавном су руске, што говори о томе да, упркос мерама бечког двора, веза са Русијом није могла бити прекинута, због чега српско богословље овог доба и даље постоји као огранак

³⁷³ АСАНУК, Конз., 125/1798.

руског, а слично је и са секуларном културом, која се такође у великој мери развија на темељу руске књиге, било оригиналне, било преводне. Другим речима, манастирске библиотеке Карловачке митрополије прате општи друштвени развој, те се тематски разуђују, при чему је све више и више небогословских књига. То је доказ и да монаштво Митрополије учествује у општим културним кретањима на један нов начин, што је од значаја, јер грађанска класа, која се у то доба појављује први пут као важан фактор српског политичког и културног живота, даје нови замајац правцу даљег кретања српске културне историје, који је делимично био антимонашки настројен, упркос чињеници да је елита нове генерације монаха била изузетно образована и сама животно заинтересована за општи напредак српске културе.

Значајна околност, коју можемо препознати у овом инвентару, јесте све веће присуство нове српске књиге у манастирским библиотекама. Иако Курцбекова штампарија није била добро примљена међу Србима, ипак су се многа њена издања почела појављивати по српским манастирима, а потом и она Стефана Новаковића, заједно са неким другим, изашлим из осталих штампарија. Једним делом то је последица чињенице да су и она често теолошког карактера, због чега су природно налазила свој пут до манастира.³⁷⁴ Међутим, већи део српских књига у овом инвентару су другачијег карактера, при чему су неке од њих вероватно школске.³⁷⁵ Оно што је најиндикативнији показатељ духа времена и нових српских културних стремљења јесте присуство Рајићеве *Историје* у сва четири тома: узмемо ли у обзир да је њен састављач архимандрит, а издавач митрополит (Стратимировић), може се рећи да јој је манастир природно боравиште. Ту су и Јулинчева³⁷⁶ *Историја* и капитална Орфелинова књига о Петру Великом („Житіе Петра В. Імп. Ро.“) у два тома, као и његов *Славеносербски магазин* („Магазинъ мали венеціанскій“) у два примерка. Овакви елементи садржаја гретешке библиотеке, а то показују и инвентари осталих манастира, сведоче да се монаштво Карловачке митрополије почело кретати и другачијим путевима образовања од оних на које га је

³⁷⁴ У овом инвентару то су вероватно „Кати(хи)сиса мала 4“ (можда Рајићев катихизис, 1. изд 1776) и „С(вя)щеня историі 2“ (вероватно Рајићев превод *Свештене историје* Краснопевкова-Румовског, 1. изд. 1792).

³⁷⁵ „Грамати́ке славенске 3“ (вероватно Мразовићево *Руководство к славенстеј граматице*), „Аритметика“ (вероватно *Руководство ко аритметики*, 1777. или Дамјановићева *Новаја сербскаха аритметика*, 1767).

³⁷⁶ Павле Јулинац (1730?-1785); официр, дипломата, историчар.

упућивао митрополит Павле Ненадовић, управо зато што су те прве његове лекције биле очигледно свладане, па се богословско знање надаље могло стицати не само из у ту сврху нарочито припремљених брошурица, него и из савремених руских књига, за које је била потребна и већа интелектуална спрема.

Оно што се пред крај века дешава с гргетешком библиотеком типично је и за све друге манастирске библиотеке краја века, које се умножавају и квалитативно и квантитативно из године у годину. Све већи продор теолошке и световне литературе, при чему драстично расте број српских издања, може се демонстрирати и на следећем инвентару Гргетега из 1801. године, у којем се налази нових педесет књига. Међу њима је најзанимљивије присуство знатног броја књига на латинском језику (неке од њих су рукописни уџбеници), појављују се књиге на грчком (интересантно је да је ту и једна названа „Микра катихизис“, очигледно – грчки превод Рајићевог *Малог катихизиса*), на француском, али и нова српска књига: Ракићева *Историја Фенека, Житије Светог Симеона и Светог Саве* (издање Кирила Живковића из 1794), *Кесара Јосифа молитвена књига* (Беч 1794), као и дела Емануила Јанковића³⁷⁷ *Зао отац и неваљао син* и *Терговци*.³⁷⁸ Последња два наслова показују нам пут којим ће манастирске библиотеке Митрополије кренути у 19. веку, постајући уточиште све већег броја дела српске уметничке књижевности.

У сачуваним инвентарима манастирских библиотека из прве половине века готово и да нема књига небогослужбене природе, не рачунајући прологе и житија, осим нешто рукописних, затечених као традиција српског средњег века, које су из разумљивих разлога све више нестајале. То су углавном разни типови зборника, често сачувани под називом „панагирик“, потом беседе Јована Златоустог и Јефрема Сиријског, тумачење јеванђеља, понекад *Лествица*, *Повест о Варлааму и Јосафу*, итд., понегде и какав законски спис. Кад руска књига овог типа почне да стиже међу Србе, најпре ће се у манастирима наћи истоврсна издања патристичког периода, на првом месту свакако разне беседе Јована Златоустог, које су у Русији имале веома много издања, међу њима и обавезни *Маргарит*, а често и његова књига *О свеиштенству*. Српског рукописног „Јефрема“, како се дела Јефрема Сиријског најчешће наводе у инвентарима, замениће руски штампани, а у знатном броју јавиће се и дела

³⁷⁷ Емануил Јанковић (1758-1791); писац, књижар.

³⁷⁸ АСАНУК, Конз. 100/1809.

Григорија Богослова, потом и Кирила Александријског. Међутим, најкрупнију промену значиће продор књига нове руске богословске учености, која се развија на првом месту у Кијевској академији. Чини се да нема нити једног знаменитијег богословског писца тог времена и простора, чија дела не би нашла места у манастирским библиотекама Карловачке митрополије. Како се 18. век ближи крају, тако су и оне све пуније књигама (мало)руских теолога, који су најпре свој пресудан утицај остварили на Србе школоване у Кијеву, ширећи се потом преко њих и кроз српске клирикалне школе, где су своја знања стицали и неки српски монаси. Уосталом, изуземо ли такође често присутна западна теолошка дела, с којима су се упознавали они што су школе полазили у протестантском и римокатоличком свету, руска теологија је једина могла бити непрестано присутна међу Србима, али и једина на коју су се они могли са сигурношћу ослонити. На овај начин су се међу Србима одомаћили многи руски теолошки писци, о чему говоре и инвентари манастирских књижница. Међу њима најзаступљенији су свакако Петар Могила са својим *Православним исповедањем вере*,³⁷⁹ Симеон Полоцки са својим делима *Обед душевни*, *Вечера душевна* и *Жезал прављенија*, Стефан Јаворски³⁸⁰ са чувеним, волуминозним *Каменом вере*, који се безмало налазио у сваком манастиру, Кирил Транквилион³⁸¹ са *Учитељним јеванђељем*, Јоаникије Гољатовски (Гаљатовски)³⁸² са делима *Кључ разумјенија* и *Ново небо*, Лазар Баранович с књигама *Мач духовни* и *Труби словес*, потом Антоније Рад(з)ивиловски³⁸³ са делом *Венец Христов*, Инокентије Гизељ³⁸⁴ са књигама *Мир с Богом* и *Синопис*, затим и веома популарни Димитрије Ростовски³⁸⁵ и његови *Розиск* и *Руно орошено*;³⁸⁶ честа су и дела Теофана Прокоповича, непрестано се сусрећу и већ доста пута поменути *Алфавит духовни* и *Апофтегмата*, да би се у последње

³⁷⁹ Наслове ових руских књига исписујемо овде србизовано, онако како су их доживљавали и потом у инвентарима исписивали српски монаси, који их нису сматрали за страна дела, а на тај начин и у том облику ушле су и у српску литературу.

³⁸⁰ Стефан Јаворски (Стефан Яворский, 1658-1722); рјазањски митрополит од 1700, теолог.

³⁸¹ Кирил Староврецки Транквилион (Кирилл Староврецкий Транквилион); теолог, проповедник.

³⁸² Јоаникије Гољатовски (Иоанникий Голятовский/Галятовский, 1620-1688); теолог, књижевник.

³⁸³ Антоније Радивиловски (Антоний Радивилловский, 1620-1688); теолог.

³⁸⁴ Инокентије Гизељ (Иннокентий Гизель, 1600-1683); архимандрит Кијевопечерске лавре, теолог, историчар.

³⁸⁵ Свети Димитрије Ростовски (Димитрий Ростовский, 1651-1709); митрополит ростовски, теолог, књижевник.

³⁸⁶ Сва досад набројана дела изашла су у 17. веку.

две деценије одомаћиле и збирке беседа Гедеона Криновског³⁸⁷ и тзв. *Синодалне проповеди*. Ови су наслови били веома фреквентни и популарни, и уз неколико десетина других, које налазимо у једном, два или три примерка (мада их је морало бити и више), чине интелектуалну теолошку окосницу манастирских библиотека Митрополије.³⁸⁸

Упоредо са књигама ове врсте, долази у српске манастире и световна литература из Русије, која од доба Петра Великог доживљава програмски процват. Веома често су то дела европске литературе које је требало у преводу пресадити међу Русе, па тим посредним и заобилазним путем стижу и Србима са потврдом исправности и квалитета, у шта се код нас није сумњало. Ту на првом месту имамо у виду историографска дела Чезара Баронија,³⁸⁹ убедљиво најзаступљенијег аутора тог типа у манастирским збиркама Митрополије, затим Стратеманов³⁹⁰ *Театрон исторически*, као и Самуела Пуфендорфа,³⁹¹ а сусреће се и дело Мавра Орбинија³⁹² у преводу Саве Владиславића.³⁹³ Од оригинално руских дела, најчешћи је, разумљиво, *Духовни регуламент*, а занимљива је и фреквентна појава тројезичног лексикона Поликарпова,³⁹⁴ који је од треће деценије века стигао с Максимом Суворовом као школска књига.

Наравно, разлика у разноликости збирке од манастира до манастира била је веома велика, што лако можемо видети већ из протокола визитације 1753: само треба упоредити, с једне стране, једноличне библиотеке нпр. Фенека, Кувеждина и Привине Главе, а с друге разноврсније и бројније библиотеке Врдника, Хопова или Крушедола (Прилог 2). Неке мање и сиромашније као да ни касније није додирнуо дух времена, па су заувек остале искључиво на фонду богослужбених књига, попут Партоша, чија је библиотека пред укидање 1775. била управо таква,³⁹⁵ или Средишта, који у исто доба пред затварањем осим

³⁸⁷ Гедеон Криновски (Гедеон Криновский, 1726-1763); псковски епископ, теолог.

³⁸⁸ Подсећамо да је већи део овде набројаних дела малоруских аутора био крајем 17. века забрањен као догматски у најмању руку сумњив, због чега су се сва богословска дела најпре имала подвргнути цензури. Свеједно, чињеница да се кроз цео 18. век ове књиге довозе у Србију говори да су се оне још увек без проблема могле набавити у Русији, што значи и да се тамо та забрана није строго поштовала.

³⁸⁹ Чезаре Баронио (Cesare Baronio, 1538-1607); кардинал, историчар. Његова дела у руском преводу била су веома заступљена код нас.

³⁹⁰ Вилхелм Стратеман (Wilhelm Stratemann, 1629-1684); протестантски теолог.

³⁹¹ Самуел Пуфендорф (Samuel von Pufendorf, 1632-1694); правник, историчар, политички писац.

³⁹² Мавро Орбин (?-1610); дубровачки историчар.

³⁹³ Сава Владиславић (1668-1738); трговац, дипломата у служби руског двора.

³⁹⁴ Фјодор Поликарпов (Фёдор Поликарпов, ?-1731); писац, преводац, лексикограф.

³⁹⁵ Димитрије Руварац, „О банатским манастирима”, *Српски Сион* бр. 11 (1907): 166.

богослужбених књига има само још *Камен вере* и проповеди Гедеона Криновског. Са укупно 31 књигом, Средиште сведочи да се у појединим малим манастирима стање готово и није променило у односу на почетак века.³⁹⁶ Са друге стране, постоје библиотеке са великим фондом не само руских и српских књига, него и оних на латинском и немачком језику, попут Бездина са 345 књига (инвентар 1783, Прилог 4) и Грабовца (инвентар 1787, Прилог 8).³⁹⁷ Овде се ради искључиво о једном разлогу, а то је лични утицај његових житеља, на првом месту настојатеља и образованијих монаха, од којих су неки постајали и епископи. Не само да су њихове личне библиотеке остајале у наслеђе манастиру, него су очигледно и сами настојали да се општа збирка манастирских књига умножава квантитативно и квалитативно. На тај начин су неке манастирске збирке постале, по разноликости своје грађе, међу најбољим српским библиотекама, које, у ствари, још увек траже свој идентитет и начин постојања. Исто тако, треба подвући једну важну чињеницу: манастирска библиотека Карловачке митрополије је у суштини интернационалног типа, јер пред крај века, иако у манастире стиже све више нове српске књиге, већина књига у њима потиче из Русије и Средње Европе.³⁹⁸

3. 3. Материјални фактор у опремању библиотека

Српска историја књиге остала је, између осталог, општој историји српске културе дужна конкретног увида у материјалну страну производње књиге. Нема случаја да се, говорећи о средњовековној књизи, подробније говорило о финансијским условима њеног настајања, а камоли да су детаљно разматране

³⁹⁶ Исто, 167. Очигледно су монашке снаге и интелектуални капацитети у њему били изузетно ниски, што се одразило на овако сиромашан састав библиотеке.

³⁹⁷ АСПЕБ, кутија Манастир Грабовац, б.б. 1787.

³⁹⁸ Имамо ли у виду чињеницу да, како се 18. век приближава крају, у манастирским библиотекама има све више књига на немачком и латинском језику, могуће је запитати се о тачности појединих инвентара. Наиме, тешко је замислити да у неким од њих није забележена ниједна таква књига, нарочито што се тиче већих манастира, попут Крушедола, чији инвентар из 1775. (Прилог 9) не наводи ниједну. Могуће је да у појединим манастирима нису сматрали да их треба бележити, јер нису спадале у традиционалне.

све фазе тог процеса.³⁹⁹ Због тога историји српске књиге недостаје економска страна без које та тема остаје недовољно опипљива и на неки начин нестварна, а у сваком случају непотпуно обрађена. Чињеница која измиче чак и ужој стручној и научној јавности казује пак да је материјална жртва ктитора библиотеке била, за данашње појмове, незамисливо велика, чак и ако се радило о опремању библиотеке пуким богослужбеним минимумом, нарочито у ери рукописне књиге. Ипак, пошто она није карактеристична за 18. век, без обзира што се и у то време наставља писање/преписивање, мада много мањим интензитетом, ову ћемо тему у њеном најважнијем и најзанимљивијем делу морати оставити по страни. Масовна производња штампане књиге, која до 18. столећа у Европи има традицију дугу два и по века, у огромној је мери поједноставила и појефтинила начин долажења до књиге, због чега, логично, и библиотеке постају знатно веће. То се морало одразити и на библиотеке српских манастира, нарочито у Карловачкој митрополији. Ипак, због ванредне историјске ситуације у којој се нашао српски народ, тај процес је текао много спорије. Један од основних фактора био је управо економски.

Колико је коштала књига, потребна српским библиотекама, у 18. веку? На ово је питање, нешто због недостатка историјских извора, а друго због тешкоће реалног установљавања вредности новца поређењем са савременим економским стањем, тешко одговорити. Иако се лако могу наћи подаци о количини новца која се давала за поједине књиге, то нам ништа не говори о њеној реалној вредности, ако нема података о другим ценама у исто време, како бисмо то могли поредити са данашњим стањем. Од помоћи ће неочекивано бити један вашарски дијалог афористичког карактера, вођен у другој половини 18. века, који у предговору *Вечном календару* препричава Захарија Орфелин: добивши одговор на питање колико кошта једна библија (свакако руска штампана), заинтересовани узвраћа реалним економским поређењем: за те новце могу се купити два вола.⁴⁰⁰ Ово поређење на први поглед данас готово да не говори ништа, али у контексту ондашњег система материјалних вредности, новчани износ који је требало дати за једну књигу представљао је за појединца

³⁹⁹ Руска наука о књизи још у совјетско доба далеко је унапредовала у проучавању овог питања. Сјајан пример може се наћи у помињаној књизи Б. В. Сапунова *Књига в России в XI-XII вв.*, где је цело поглавље посвећено овој теми („Производство рукописных книг, их цена и стоимость в XI-XII вв.“).

⁴⁰⁰ Захарија Орфелин, *Вѣчный календаръ* (Будим: Јозеф Курцбек, 1783), 4.

суму која је доводила у питање његову основну егзистенцију. Имамо ипак и покушаје реалнијег прерачунавања цене књига. *Беседе апостолске* (при чему се не зна формат ни обим књиге) године 1734. вределе су 10 дуката (40-50 форинти), што је била вредност еквивалентна цени 20 до 25 акова вина,⁴⁰¹ ако је аков вина износио просечно 50 литара, и узмемо ли данашњу цену квалитетног домаћег вина, реално економски изражену, у вредности 500 динара, добијамо цифру између 500.000 и 625.000 динара (4-5.000 евра), што је око просечне вредности која се данас плаћа за добар половни аутомобил.⁴⁰²

Ако је ово била вредност једне, и то штампане књиге, у време кад је штампана књига питање норме, и узмемо ли у обзир да је таквих књига, само за потребе основног богослужења у манастиру морало бити преко двадесет, долазимо до новчаног износа за данашње прилике тешко појмивог. Из тога произлази неколико важних закључака: прво, манастиру је било веома тешко да из сопствених средстава попуњава и обнавља библиотеку; друго, страдање библиотеке у неком од бројних ратова или елементарних непогода било је равно катастрофи; треће, комплетна обнова библиотеке могла је бити подухват који се по обиму приближава грађевинској обнови храма. Сви ови подаци од огромне су важности за правилно процењивање материјалне вредности манастирских библиотека. Вероватно је овај економски фактор био пресудан у једном занимљивом догађају који нам, иако је контекст збивања егзистенцијалан, непосредно говори о томе како су Срби онога доба доживљавали вредност црквених утвари, а међу њима и књига. Наиме, средином 18. века, у време развојачења Потиско-поморишке војне границе, које је изазвало немалу политичку кризу у Хабзбуршкој монархији, кад се велики део официрских породица расељавао у Банат или данашњу Украјину, не желећи да пређу у грађански статус, дошло је до сукоба око власништва над црквеном опремом у селу Печка. Они исељеници који су изабрали да се иселе и тако задрже војнички статус, вратили су се у село са намером да понесу са собом и покретну црквену

⁴⁰¹ Душан Поповић, *Срби у Војводини*, 2, 414.

⁴⁰² Чак и ако цену вина смањимо упола, ова сума ће остати невероватна за данашња схватања. И Никола Гавриловић је, нашавши ценовнике књига из средине 18. века, покушао поређењем утврдити њихову вредност; тако је дошао до податка да су најјефтиније штампане књиге са списка који је навео коштале као четири телета. Наравно, на цену књига морало је утицати и место куповине, тј. продаје: свакако да је једна иста књига у Русији, где је и штампана, морала бити знатно јефтинија него у српским крајевима, пошто је донесу на вашар руски трговци (*Историја ћирилских штампарија*, 48-50).

имовину, без обзира што је село није остало пусто, при чему су коловође били некадашњи свештеници у селу, Тома, Никола и Гаврило; они „у недељу свих светих после литургије навалише у цркву, јако тирани, поробише, ибо ни путира, ни епитраила, ни звона не оставише, него како од олтара тако и од престола, све изнесе осим антиминос и једног евангелија у Млецима штампаног, а другу ниједну књигу од 42 не оставише.“⁴⁰³ Оставимо ли по страни посесивни однос према утварима и књигама које су ови свештеници, вероватно као дугогодишњи служитељи у Печки, морали имати, довољан разлог овог несвакидашњег подухвата биће вредност ове 42 књиге, у коју лако можемо стећи увид према горе изнесеном рачуну.⁴⁰⁴

Другим речима, да би се ваљано опремила једна манастирска библиотека, било је потребно превазићи велике материјалне препреке. Стога се може рећи да је важну улогу у томе морало имати економско стање српских манастира. Ипак, да би се ова тематика боље разумела, пре тога треба одговорити на питања која се тичу генезе манастира и обезбеђивања њихове егзистенције. Свакако да сама чињеница заједничког живота једног броја људи подразумева способност њиховог физичког одржања. На који начин се стичу средства која служе тој сврси? Одговор на ово питање делом зависи од начина постања манастира. У старије доба монаштва настајање манастира било је спонтано, а кретало се од анахоретског ка киновијском типу, тако што би се око гласовитијих „отшелника“ окупљали ученици, који би се издржавали од рукодеља и добровољних прилога. У каснијем периоду, међутим, постанак манастира често је био плод свесне намере богатих појединаца, почевши од владара, који су на себе у целини узимали ктиторску обавезу, што одговара настајању велике већине српских средњовековних манастира. У том случају би ктитор, заједно са актом оснивања, прилагао манастиру и поседе, најчешће села са становницима, чиме се успостављала обострана економска међузависност. Та имовина била је основ физичке егзистенције манастира, која је омогућавала не само његово одржавање, већ и напредовање. Треба подвући да је овај систем

⁴⁰³ Исто, 123.

⁴⁰⁴ Симптоматично је да из олтара нису однели антиминос, без којег је богослужење неизводиво, и престоно јеванђеље; то говори да ипак нису желели да у цркви прекину континуитет служења литургије, увиђавно остављајући могућност, иако су поступили „као тирани“, да се она несметано обавља уз основна средства. Осим тога, узмемо ли у обзир традицију нарочитог украшавања престоног јеванђеља, може се са већом извесношћу рећи да је то остављено јеванђеље било вероватно и најскупља књига у цркви.

карактеристичан за мирнодопска раздобља, нарочито за историјске периоде у којима су ктитори управо они који врше власт или су јој по свом статусу блиски – у најмању руку, припадају владајућем народу и његовој елити. У следећим периодима, после киторског утемељења, редовно су и други великаши и богатији појединци из наредних генерација тим манастирима додавали још покретне и непокретне имовине, чиме су неки манастири стицали права богатства. Свакако да је за манастире Карловачке митрополије, или барем за њихову већину, важио овај други, киторски принцип (упркос ономе што је речено о недостатку сигурних доказа за многе од њих), на који се у 18. веку надовезује и приложништво као друга фаза материјалног развоја. Оно се могло одвијати и у периодима окупације, као у средњовековној Србији под османском влашћу, у раздобљима кад је постајало могуће богаћење и оних појединаца који нису морали припадати владајућој нацији или вери. Та имовина давана је манастирима на располагање како би је монаси сопственим трудом умножавали ради обезбеђивања своје егзистенције, али и да би остваривали вишак вредности, који се често употребљавао у харитативне сврхе. Зато се готово као правило може изнети идеја да су богатији и већи манастири, са традиционално већим бројем монаха, имали и веће и вредније ризнице, укључујући и библиотеке, јер су били у могућности да се о њиховом набављању постарају из сопствених средстава. То значи да опште правило може гласити да, барем теоретски, богатство манастирске библиотеке непосредно зависи од економског статуса манастира.⁴⁰⁵ Остали разлози, о којима ће касније бити речи, од којих је најважнија атмосфера којом манастир као духовно средиште зрачи на своје окружење, у великој мери су повезани с овим првим условом.

Наравно, историјске неприлике често су чиниле да труд генерација пропадне преко ноћи, због чега се у неким случајевима морало кретати готово од нуле, укључујући понекад и комплетну санацију манастирске цркве, које су редовно у ратовима нестајале у пламену, као и конаци. То је била судбина и огромног дела манастира Карловачке митрополије, после Бечког рата окончаног

⁴⁰⁵ У руској науци о књизи изведено је подоста анализа које доказују ову чињеницу, из којих се може извести следећи закључак: „Экономическое благосостояние не только находилось в прямой связи с количеством населявших монастыр монахов, но и определяло обеспеченность его имуществом, включая книги. Размеры монастырских библиотек в конечном счете определялись материальными возможностями монастырей и их ролью в экономической, политической, культурной жизни края и страны в целом.“ *От Вятки до Тобольска* (Екатеринбург: Уральский государственный университет, 1994), 7.

1699. године и рата вођеног између Аустрије и Турске између 1716. и 1718. године, а потом и ратова 1737-1739. и 1788-1789. године. У таквим околностима манастири су често знали остајати и без основних средстава за богослужење, уколико их монаси не би успели на време склонити. Долазило је и до потпуног расељавања прњаворског становништва, уништења пољских засада и винограда, а манастири су и дужи низ година остајали сасвим пусти. Осим тога, истовремено су пропадала и богатства оних који би били у таквим ситуацијама кадри помоћи, што је све заједно имало, у ствари, размере националне катастрофе. Један од начина консолидације било је, уз обавезно обнављање монашког кадра, поновно материјално овладавање над непокретном манастирском имовином, како би се покренула на првом месту пољопривредна производња као основна економска делатност усмерена на одржавање егзистенције. Стога су у 18. веку реамбулације поседа о којима смо говорили биле питање живота. Подразумевало се да се одмах морало мислити и на обнављање манастирске библиотеке, које су у ратовима, у случају да их монаси нису заједно са ризницом успели склонити на сигурно, често пропадале. Скупоћа књига узроковала је да тај подухват не буде лако изводив. Тешко је рећи, услед недостатка архивских сведочанстава, којим је редом текло обнављање манастира, и на ком су месту могле бити књиге на листи приоритета. Свакако, пошто се богослужење морало одвијати, било је нужно обезбедити потребне књиге, без обзира да ли се радило о потпуној обнови библиотеке или њеном попуњавању. Као први начин размотрићемо куповину коју је обављао сам манастир из својих средстава.

Најпре, међутим, треба одговорити на питање где су се књиге у 18. веку могле набавити. Књижаство, које је у Европи тог времена већ у извесној мери развијено као самостална трговачка делатност која прати штампарство и издаваштво, код Срба ће у том периоду остати непознато, чак и на територији Карловачке митрополије. Разлог је једноставан: одсуство књижарске мреже резултат је непостојања развијене читалачке публике. У време османске окупације било је илузорно мислити о било каквој широј просвети, а писменост је у свом рудиментарном виду, као што је познато, била развијена једино тамо где су се књиге обавезно морале користити, а то су парохијске цркве и нарочито манастири, чије библиотеке на тај начин представљају једино место континуитета те врсте и везу средњег са 18. веком. Међутим, функционално

познавање писма било је због тога везано за узак круг људи. Ни по Сеоби стање се неће у почетку ни у чему разликовати, јер ће бити настављен традиционални образац, у којем културним животом још увек руководи Црква. Ипак, разликоваће се околности, пре свега по могућностима које су Србима у Хабзбуршкој монархији могле бити пружене, и које ће они хтели или не морати искористити ради сопственог опстанка. Први ће импулс томе поново дати Црква у чијем ће крилу, због сопствених потреба, које су се поклапале са националним, најпре настајати нова елита која је усвајала европске образовне норме, да би се потом том подухвату полако придруживали и новонастајући војни и грађански сталеж. Проћи ће, међутим, скоро цео век док се код Срба макар у рудиментарној форми не појави књижарски систем који би почео подсећати на оно што у Европи већ у приличној мери постоји, јер је читалачка маса споро нарастала. Стога ће још дуго велика већина књижног промета код Срба у 18. веку на простору Митрополије бити везана за Цркву и њене потребе, а огроман део тог промета односиће се управо на манастире и њихова интересовања.

У ствари, проблем који је требало превазићи тицао се чињенице непостојања српских штампарија - или, можда тачније речено: штампарија у српским рукама, што ће се продужити до последње деценије века. Другим речима, Србима је било немогуће да остваре штампарско-издавачки континуитет, онакав какав би био потребан, кроз цело то столеће, тј. до Стефана Новаковића, који се у том послу одржао изузетно кратко. Штавише, у првој половини века објављене српске књиге биле су готово инцидентна појава, толико ретка да познаваоци те теме могу без проблема напамет набројати све књиге које су Срби у то доба издали. Очигледно је, дакле, да непостојање књижарске мреже, које смо тумачили непостојањем шире корисничке публике, било везано и за немогућност објављивања. Са друге стране, чак и да су Срби добили своју штампарију, као што су је у доба Сеобе и непосредно после ње тражили, питање је да ли би она имала за кога, осим за потребе Цркве, уопште и штампати – објављивати – књиге. Све то значи да се процес који би подигао читалачку масу до критичког нивоа кретао у извесном зачараном кругу. Као и у многим другим стварима, оно што је у Европи био плод непрекинутог развоја, Срби су морали стицати убрзано. Век о којем је реч протећи ће управо у тим напорима.

Наравно, Србима који су полазили у стране школе – јер континуираних српских још дуго неће бити – и који су имали потребу за страном књигом, није морало представљати велик проблем да дођу до ње, јер је тај књижарски систем већ успостављен, а продукција велика. Овде пре свега имамо на уму књигу која је ствар српске традиције и еминентно српских потреба, а која би требало да буде и, што би било идеално, српског порекла; подсетимо са да Суворов изричито тврди да они који желе књиге немају где да их набаве. На срећу, овај последњи критеријум, који би за национални културни развој свакако био најважнији, није постао питање живота и смрти. Олакшавајућа околност нађена је у заједничком словенском богослужбеном језику, чијем интернационалном карактеру нимало није сметала околност постојања различитих националних језичких редакција. Зао историјски усуд српског народа у значајној мери ублажавала је чињеница да од краја 17. века Руско царство све више напредује на политичком плану, да се од времена цара Петра Великог руска књижна производња знатно умножава, као и да се она, што је нарочито важно за Србе оног доба, који су морали учествовати у европском такмичењу, и сама програмски европеизује. С једне стране, у Русији се наставља масовно објављивање богослужбене књижевности, коју су Срби несметано могли користити, а с друге стране тамо се јавља све већа продукција преведене европске литературе и оне настале по узору на европску. У ситуацији кад Срби с неповерењем примају оно што долази директно од њихових немачких и мађарских домаћина због њихове нескривене тежње да их присаједине Римокатоличкој цркви, Русија постаје обећана земља у сваком смислу, а све оно што из ње долази прихвата се са потпуним поверењем, па тако и књиге. Уосталом, Русија је уз то била једини извор књиге која је одговарала српским потребама. Стога ће егзистенција српских манастирских библиотека у 18. веку бити везана у највећој мери за руску књигу, што ће се и статистички лако доказати на основу сачуване архивске грађе.

О српско-руским културним везама, у оном њиховом сегменту који се тиче књига за манастирске библиотеке, говорило се у посебном поглављу, а овде ваља укратко видети где су се руске књиге и на који начин могле набавити на територији Хабзбуршке монархије. Свакако треба имати најпре у виду да је Русија, ако се тако може рећи, због другачијег система и могућности путних комуникација у оно време била удаљенија но данас. То се, наравно, тичало и

капацитета културне комуникације, који често зависи од сличних спољашњих околности. Књига као њен медиј (у то време свакако много важнији но данас) морала је на било који начин стићи из руских штампарских и издавачких центара до својих српских корисника. Пошто стална специјализована књижевна мрежа није међу Србима постојала (и неће је у правом смислу бити до дубоко у 19. век), морале су се користити уходане стазе, тј. уобичајени трговачки путеви. Руски трговци су очигледно брзо схватили да на православном словенском југозападу постоји знатно, књигама незасићено тржиште. Пошто се, чим прођу ратови, најпре успостављају меркантилни односи, без обзира да ли територије на којима се врши трговачка размена припадају до јуче зараћеним странама, логика новца је налагала да се у њу укључе и књиге, за којима је потреба код Срба била неодложна и неупитна. Већи део опште трговине у Хабзбуршкој империји одвијао се на сајмовима (вашарима), па су њих користили и руски трговци. Павле Соларић,⁴⁰⁶ много ближи том времену, каже у *Поминку књижевском* да су доживљавани као „утешитељи православија“,⁴⁰⁷ што само сведочи о готово метафизичком реципијентском доживљају једног, у суштини, трговачког посла. У то веома важно доба развоја нове српске књижевне културе манастирске библиотеке често су се снабдевале баш на тај начин, од руских трговаца који су књиге доносили непосредно с њиховог извора. За њима ће се убрзо појавити и домаћи трговци, који ће баратати књигом истог порекла (пример сликара Јоакима Марковића видећемо ускоро), а како се век буде ближио крају, биће све више оних који ће, уз остали еспап, нудити и књиге, које ће доносити са својих пословних путовања. На послетку ће се јавити и прави домаћи књижевари, попут новосадског трговца Дамјана Каулиције, који ће објединити и књиговезачки посао са издавачким.

Знатну улогу у свему имаће људи несрпског порекла, попут венецијанског штампара Димитрија Теодосија,⁴⁰⁸ чија ће штампарија постати извор за куповину српске књиге. Кад се у трећој четвртини столећа као српски штампар појави бечки предузетник Јозеф Курцбек, и његова ће штампарско-издавачка радња постати место где ће се редовно моћи купити потребне књиге.

⁴⁰⁶ Павле Соларић (1779-1821); књижевник, просветитељ.

⁴⁰⁷ П. Соларић, *Поминак књижевскій*, 25.

⁴⁰⁸ Димитриос Теодосиу (Δημήτριος Θεοδοσίου, ?-1782); грчки типограф, српске књиге штампао у Венецији од 1761.

Свеједно, трговачко-културне везе с Русијом неће се прекидати, те ће се истовремено књиге набављати и тамо,⁴⁰⁹ наравно, онда кад то не буде забрањено од стране Двора.

Ипак, од самог почетка као протокњижарски центри функционишу епархијски дворови, на челу са митрополитско-архиепископским двором: тамо су најкасније од треће деценије 18. столећа доношене књиге из Русије и одатле продаване свима заинтересованима.

3. 4. Начини формирања, обнављања и попуњавања манастирских библиотека

3. 4. 1. Куповина

У условима одсуства постојане књижарске мреже, због још увек непостојеће стабилне манастирске администрације, прва четвртина века, тј. време оснивања Карловачке митрополије и прве године њеног канонског и административног учвршћивања, остају нам прилично недокументовани у погледу куповања књига за манастире. Књиге прихода и расхода манастирске економије, које су од половине века, а нарочито у трећој четвртини, мање-више правилно вођене (мада ни тада нећемо наилазити на систематско записивање куповине књига за манастирску библиотеку), из тог доба нису сачуване, ако су уопште и постојале. Стога ће као основни историјски извор, у недостатку оригиналних докумената о набављању књига, послужити оне саме, то јест рукописни записи које су на њиховим маргинама остављали њихови власници и корисници. Испоставиће се тако да су саме манастирске библиотеке, можда неочекивано, главни сведоци који говоре о сопственом развоју. Обичајовековечавања најразличитијег садржаја на манастирским и уопште црквеним

⁴⁰⁹ О томе лепо сведочи акт који је митрополит Мојсије Путник 1783. циркуларно разаслао по Архиепископској, где је понуђен списак књига које се могу добити у Бечу код Курцбека, као и оних које могу купити у Русији. АСАНУК МП А, 263/1783.

књигама произвео је историјске изворе првог реда, без којих би многе ствари у нашој прошлости остале непосведочене; наши историчари и проучаваоци старина систематски их због тога користе већ готово два века.⁴¹⁰

Међутим, сразмерно је мало записа који о куповини књига од стране самог манастира говоре на непосредан начин, какав бисмо могли претпоставити са данашње тачке гледишта. Чини се да су, упркос навици да им маргине књига, нарочито доње, као и поткорични листови, служе за незванично архивско документовање важнијих догађаја из живота њихове уже и шире народне заједнице, монаси из неког разлога нису налазили за сходно да доследно бележе набављање књига из сопствених средстава, укључујући – за општу историју као и историју српских библиотека и библиотекарства – веома важне податке о години и месту куповине, као и о цени књиге. Многе од њих уопште и немају никакве накнадно додате трагове свог порекла – не зна се како су доспеле у манастир нити када се то десило. Таквих изравних сведочанстава није много, тако да ће се о томе морати у великој мери закључивати посредно, или системом елиминације.

То је и разлог што често не знамо ни тачне околности набављања књига, као ни начин доношења одлуке о томе. Иако су сви монаси у манастиру дужни да показују беспоговорну послушност старешини манастира (послушност се увек наводи као једна од основних монашких врлина, јер иконизује, са теолошке тачке гледишта, послушност коју је Христос као оваплоћени Син Божији показивао према Богу Оцу, а са друге стране срачуната је на сузбијање гордости као човековог прагреха), он није самостално могао располагати манастирском имовином, већ се о томе, како је са развојем правне праксе у оквиру Карловачке митрополије касније озваничено, одлучивало на сабору манастирских „стараца“, тим пре што се редовно морало радити о великим сумама. Подразумева се да су сами монаси, својим богослужбеним искуством, умели оценити тренутак кад је библиотеку требало обнављати или попуњавати: то се, у немирна времена, дешавало одмах по престанку ратова, а у мирнодопским раздобљима – кад су

⁴¹⁰ Збирке рукописних записа из српских књига које је из разних извора објавио у шест томова Љубомир Стојановић од 1902. до 1926. (*Стари српски записи и натписи* - скраћено ССЗН), као и оне које је на подручју Војводине сабрао и у пет томова од 1993. до 2001. године објавио Петар Момировић (*Стари српски записи и натписи из Војводине* - даље ССЗНВ), често ће се наводити у овом поглављу.

поједине књиге постајале толико оштећене да више нису могле испуњавати своју основну функцију.

После вишедеценијског кориштења (а веома често и дужег),⁴¹¹ књиге манастирских библиотека од распадања није могла сачувати ни висока солидност израде, немерљиво виша од данашње.⁴¹² Ако таквом степену искориштења као супротност наведемо околност да данас по јавним библиотекама огроман део фондова представљају књиге које никад нико није после њиховог одлагања у депое више узео у руке, можемо као аксиом изнети чињеницу да су манастирске библиотеке, у односу на све друге типове библиотека, достигле сразмерно највиши ниво функционалности.⁴¹³ Управо стога њихови фондови су увек у опасности и непрестано се морају обнављати, из неког од горе наведених извора.⁴¹⁴

Наводимо, у хронолошком поретку, неколико типичних записа са маргина манастирских књига о њиховој куповини за манастирске библиотеке, који доносе највише података:

1. (1710) - Ораховица

И принесе јѣо кннгѸ Димитрїе, братѸ Ефрема владике, и кѸпї ю Арсение ѿ манастира Ораховици на огечкомѸ пазарѸ ѿ Димитрїа за кд. фор. мѸсеца октомбра 3 днь 3.Ψ.1.⁴¹⁵

⁴¹¹ У време сужањства у Војловици, патријарх Гаврило Дожић, владика Николај Велимировић, као и будући епископи Василије Костић и Јован Велимировић, користиле богослужбене књиге набављене још у 18. веку, о чему сведоче њихови својеручни записи на њима.

⁴¹² Црквена књига 18. столећа у том сегменту наставља традицију средњег века. Књига је морала бити трајна, отпорна на механичке утицаје, због чега се књижни блок вишеструко увезивао канапом, корице се правиле од дрвених дашчица пресвучених кожом и често спајале металним копчама. Тој пракси имамо захвалити што је и данас сачуван огроман број књига на којима се, по записима, види да су се користиле од 18. па све до 20. века.

⁴¹³ У јавним библиотекама само се поједини делови фондова, као што су збирке школских лектира, могу похвалити оваквим нивоом искориштења, али се то никако не може рећи за њих као целине.

⁴¹⁴ Дешавало се да због тешкоће набављања богослужбених књига долази и до нелегитимних подухвата, као што се збило у односима између Кувеждина и његове филијале Дивше. У једном писму патријарху Арсенију Четвртог године 1744. угледнији Срби везани за Дившу жале се на поступке Кувеждинаца, који су оставили манастир да пропада, али зато имају материјалне претензије према њему, које се огледају и у томе што су им однели неке књиге (Димитрије Руварац, „Манастир Кувеждин и Дивша”, *Српски Сион* бр. 12 (1905): 346), и то оне што је народ прилагао Дивши, а не Кувеждину, за шта постоје сведоци. После девет година, кад је митрополит Павле Ненадовић обавио генералну визитацију фрушкогорских манастира, утврђено је да је Дивша имала укупно 67 књига, Кувеждин само 53, од чега су половина биле српске, из чега излази да је заиста кубурио с књигама.

⁴¹⁵ ССЗН, 2206.

2. (1716) – Ковиль

Сни мѣсечник марца монастыра с(вѣ)таго Архаггела Ѹ бачкон страни зовом Ковиль, Ѹ вѣкѸдно време монастырско ѡкѸпи братѸ Адданаїе иеромонахѸ Ковилиць, своим правим пекѸномѸ, и что смо мѸ из монастыра кадцо с временем поплаќали, а за негово бл(аг)оденство ѡ свега sabora наше бл(аг)о(ло)венне бѸди емѸ и Б(о)г мѸ милостивъ и ва си век и ва бѸдѸщи. Амннь амннь амннь.⁴¹⁶

3. (1716)

Сни м(е)сечник апрели монастыра с(вѣ)таго Архаггела Ѹ бачкон страни зовом Ковиль, Ѹ вѣкѸдно време монастырско ѡкѸпи братѸ нашъ Адданаїе иеромонахѸ Ковилиць, своим пекѸномѸ, и с временем кадцо мѸ могло се из монастыра платило, и за что негово бл(аг)оденство ѡ свию нас saborно бл(аг)о(ло)венне емѸ Б(о)г мѸ милостивъ и ва си век и ва бѸдѸщи. Амннь амннь амннь.⁴¹⁷

4. (око 1748) – Кувеждин

ОбѸ книгѸ Афѣній с(вѣ)тыхъ ап(о)столѸ трѸдомѸ придобита бысть иеромонах кр Моуїеа КѸвеждинца во с(вѣ)тославкѸю обнтел КѸвеждинѸ, ѡ пѸта Ѹ еп(н)ископатѸ радикомѸ, благословенїемѸ белнкоповелнтелством ГѸ ГѸ Павла Ненадовича тогда бывшим радикаго епископата админнстратором Епископат карлов.⁴¹⁸

5. (1749) – Марча

Сїа книга ФалтирѸ следова. црѸкве с. Мїхана и Гаврила монастыра Марче, сѸщемъ во Крохацин кѸплена ѡ Іоакима Марк. иждивенїемѸ целога братства, при всечестномѸ и҃г҃м. господнѸ АввакумѸ Ковач. лѣта 1749-го февр 25.⁴¹⁹

6. (1753) – Велика Ремета

За сїю книгу толкованїе еу(аг)гелское дато РѸѸ АлександрѸ 12. ф. вѸ монастырѸ Ремети мѣсеца апрелїа 2-го 753 при и҃г҃менѸ Адданаїю иеромонахѸ кѸпи се.⁴²⁰

⁴¹⁶ ССЗНВ, 8238.

⁴¹⁷ ССЗНВ, 8239.

⁴¹⁸ ССЗНВ, 8424.

⁴¹⁹ ССЗН, 7919.

⁴²⁰ ССЗН, 3045.

7. (1759) – Велика Ремета

Сей пентакортаріонъ кѣпи се за 10. ф. ѿ Московѣ Александра при игуменѣ реметскомѣ кѣрѣ Аѣданаію Ісаіевичѣ во общежителныи монастырѣ Реметѣ лѣта 1759 іюліа 9-го дне.⁴²¹

8. (1760) – Крушедол

Сіа книга глаголемаа молебное пѣніе свѣтлыа и благовеценскіа и деспотскіа лаври Крушедола; и кѣпи се ценою за 2. ф. и 28 новч. и подписа се во вше реченом монастырѣ іюліа 11 денѣ 1760-го.⁴²²

9. (око 1775) - Врдник

Листъ 1 на оборотѣ потписъ сей книги слѣдѣтъ когда прибавитѣ же и при комѣ архіепікопѣ и игуменѣ моею рѣкою, внаріономѣ Коширобномѣ игуменомѣ м(о)н(а)стыра Бешеновѣ, а постраникомѣ м(о)н(а)стыра Кѣбеждина.⁴²³

10. (1785) – Месіѣ

Сіа в(о)ж(е)ственаа книга, глаголемаа житій свѣтлыхъ тримѣсечнаа декемвриа, январіа и февруаріа м(о)н(а)стыра Месіѣ, храма р(о)ж(д)ества с(в)ѣтаго Іоанна Крестителя вѣ Банатѣ сѣцаго цѣною 20 ф вѣ Кершецѣ 6-г іюліа 1785-го.⁴²⁴

11. (1785) – Кувеждин

Сей Апостолъ общежителнаго м(о)н(а)стыра Кѣбеждина, кѣплени в Карловцѣ при преосщеннѣйшемѣ архіеп(і)с(ко)пѣ и митрополитѣ, г(о)сподинѣ г(о)сподинѣ Моисей ѿ Пѣттикъ, православномѣ архіеп(і)с(ко)пѣ и митрополитѣ карловачкомѣ, царокралеѣ. велічества тинномѣ совѣтникѣ и его императорскаго велічества комендаторѣ, 12-го дне м(ѣ)с(ѣ)ца апріліа 1785-о года. При настоителѣ же сеа обывтели гдинѣ Кврилѣ Іоанновичѣ и вѣемѣ братствѣ. 12-о дне м(ѣ)с(ѣ)ца августѣ 1785-о года.⁴²⁵

12. (1785) – Кувеждин

Сей общежителнаго м(о)н(а)стыра Кѣбеждина, кѣплени при нѣхъ сѣцеленціи г(о)сподинѣ Моисеа ѿ Пѣттикъ, православногѣ архіеп(і)с(ко)пѣ и митрополитѣ карловачкомѣ, при настоителю сеа с(в)ѣтна обывтели

⁴²¹ ССЗН, 3142.

⁴²² ССЗН, 3162.

⁴²³ ССЗНВ, 8758.

⁴²⁴ ССЗНВ, 2224.

⁴²⁵ ССЗНВ, 2233.

преподобнишем гдинѣ Кѳриллѣ Іѳанновичѣ и всѣмъ о Хрѣстѣ братствѣ.
12-о дне м(ѣ)с(ѡ)ца лугѣста 785-о года в' Карловцѣ.⁴²⁶

13. (1785) - Привина глава

Сѣа с(вѡ)гла книга глаголемаѡ Пентикостарїон, исплати монастырѣ при
игѳменѣ Феодосїю Гавриловнѣ 1785-г декембра 2 дне.⁴²⁷

14. (1787) – Кувеждин

Книга сѣа зовомаѡ Скрижаль естѣ изъ книгъ общежителнаго м(о)н(а)стѣра
Кѳвеждина, придобена ѣ трѣдомъ іеромонаха и игѳмена тогожъ
м(о)н(а)стѣра гдина Кѳрилла Іѳанновича ѣ лѣто 1787-мѣ.⁴²⁸

15. (1799) – Врдник

Сѣа книга именѣмаѡ маргаритѣ общежителнаго м(о)н(а)стѣра Врдника ѣ
архїеп(і)с(ко)пи сѣщыл, а при архїеп(і)с(ко)пѣ же митрополїтѣ карловачкомъ
г(о)споднне г(о)споднне Стефанѣ ѿ Стратимировнѣ и г(о)споднне оцѣ
игѳменѣ Софронїи Кѳнѣ. Кѳплѣна ценою 20 фор. 1799 года.⁴²⁹

Као што се види, ови избрани примери покривају цео 18. век. На први поглед је јасно да се неки обичаји у читавом том периоду не мењају, што сведочи о стабилности традиције, при чему се нећемо тренутно бавити питањем њеног квалитета и оправданости трајања; такође ћемо привремено занемарити поједине детаље из записа, како бисмо их протумачили касније у строго библиотечарском светлу, а овде ћемо се позабавити питањем куповине. У наведеним записима налазимо илустрације онога што је говорено о имовинском стању манастира, начинима куповине, месту куповине, пореклу књига, њиховој цени, итд.

Кроз цео 18. век манастири Карловачке митрополије веома се разликују по свом имовинском стању. Оно би теоретски, и то баш што се тиче сегмента куповине, требало да се одражава на стање и бројност библиотеке манастира. Почетком 18. века оно је у директној зависности од евентуалних страдања која је манастир претрпео у Бечком рату окончаном 1699, као и следећем, који је букнуо 1716. Преживљена страдања у то доба непосредно су негативно утицала на целокупни монашки живот, а општа обнова одвијала се различитим

⁴²⁶ ССЗНВ, 2234.

⁴²⁷ ССЗНВ, 2244.

⁴²⁸ ССЗНВ, 2408.

⁴²⁹ ССЗНВ, 3108.

интензитетом. По логичком следу, најпре се морала поправљати црква и конаци, како би се омогућило основно богослужење (литургија) и становање, а тек онда су на ред могли доћи свештени сасуди и књиге. Немаштину која је била заједничка пратиља живота целог српског народа почетка 18. века, па је стога обележавала и монашки живот, посредно налазимо посведочену у два записа из бачког манастира Ковиља, настала 1716. године, овде под бројевима (1) и (2). На минејима за март и април непознати записивач – вероватно игуман – оставио је сведочанство које се уклапа у жанровски профил средњовековних записа, који веома често остављају историјске податке и тумачења. То доба ратне 1716. године, иако се битке нису водиле у Бачкој, он описује као “оскудно време манастирско”, како би сви који потом књиге буду узели у руке могли сазнати о невољама у којима се манастир тад налазио, и како би се разумео и оправдао несвакидашњи начин на који је до њих дошао. У то “оскудно време” манастир очигледно није имао откуд да купи потребне књиге,⁴³⁰ па је у помоћ прискочио тамошњи јеромонах Атанасије, који је обе књиге купио од свог новца. Манастир му је тај новац касније током времена надокнађивао мало по мало: то је била својеврсна, нетипична позајмица која се враћала на рате. Осим тога, циљ оба ова записа, осим евокације овог догађаја, јесте и похвала јеромонаху Атанасију и саборна молитва за њега која се од оног тренутка продужава све док постоји спомен на њега (тј. док постоје поменуте књиге, а у овом случају записи исписани из њих), који је омогућио да се у манастиру, усред финансијских невоља у које је очигледно запао, богослужење несметано одвија.⁴³¹

Остали записи, напротив, као да говоре о стабилизацији финансијског стања по манастирима, који су у стању да купују барем неке потребне књиге. Треба обратити пажњу на то да се у једном броју записа тачно наводи цена плаћена за њих. Тај податак има најмање двоструку намену: једна је општеисторијска, заједничка за већину записа, јер оставља реалне информације

⁴³⁰ Обраћамо пажњу да се ради о два минеја, тј. књигама које се користе у току године два месеца сваки дан. Полазна тачка је да тих књига у манастиру или нема, или су у толико лошем стању да се из њих више не може читати. Иако је могуће у ванредним ситуацијама одржавати богослужење и без њих, монаси су очигледно желели да оно протиче по типичу, што нам говори о ипак високом нивоу свести о монашком призивању, које је с друге стране свакако подразумевало подношење материјалне жртве како би било до краја испуњено и манастирска библиотека била обновљена.

⁴³¹ Случај манастира Ковиља није изузетак; илустративнији пример налазимо у претпоследњој деценији 18. века у селу Бочар. Тамошњој цркви су 1785. године затребали минеји. Пошто очигледно није имала новца, као ктитор се јавио („утиорио [!] се“) извесни Игњат Остојин, који „приложи готове новце 111 к. [црквеној] општини за време, а општина вратила“ (ССЗНВ 2222).

из реалног времена, што је творцима записа увек било важно; друга је усмерена на наглашавање труда који је манастир сопственим снагама поднео, како би и следеће генерације монаха могле ценити подухват куповине књига у време кад су оне због високих цена биле врло неприступачне. Ова нам пракса између осталог омогућава да, поређењем са другим ценама из тог времена, дођемо до реалније процене вредности поједине књиге, што смо у овом раду већ чинили.

И други детаљи изнесени у овим записима доносе вредне непосредне податке о условима куповине књига у 18. веку. Један од њих је пут књига од њиховог изворишта, тј. Русије (при чему имамо у виду и данашњу Украјину, коју наши преци у то доба нису познавали под тим именом) до крајњег одредишта, тј. српског манастира Карловачке митрополије као заинтересованог купца. Као што смо видели, руски трговци преваљивали су читав тај пут и директно, без посредника, продавали донесене књиге. Овим записима дугујемо и чињеницу да су нам позната чак и њихова имена: у то време је био обичај да се записује, осим имена купца, чак и име продавца, како би слика о том догађају, који није био свакидашњи него, напротив, изузетак, била потпунија. Очигледно да су се неки од њих годинама појављивали на истим местима, што значи и да су се заинтересовани могли поуздати у њих да ће им при следећем доласку донети потребне (можда чак и наручене?) књиге. Такав случај видимо у записима (6) и (7), који говоре о набављању књига за манастир Велику Ремету. Обе су купљене од вероватно истог продавца, Руса или „Москова“ Александра: прва 1753, а друга 1759. године. Први запис чак изричито каже да је куповина обављена у самом манастиру, што би требало да значи да је руски продавац, што се не би очекивало, дошао чак тамо.⁴³²

Међутим, они нису били једини индивидуални продавци црквених књига. У то време јављају се и Срби који се баве књижним прометом и који су књиге вероватно куповали од руских трговаца па их потом препродавали, јер је тешко поверовати да су их сами довозили из Русије. Међу именима продаваца која се често наводе при записивању података о трговини, тешко је рећи који би од њих можда могао бити трговац књигама; то се може утврдити само проучавањем свих доступних записа како би се установило да ли се нека имена понављају. У горњим записима имамо очигледан случај: ради се о познатом

⁴³² То ипак није изузетак. Године 1762. од „Москова“ Игњатија купио је један псалтир у манастиру Врднику беочински монах Авакум (ССЗН, 3203).

сликару оног времена, Јоакиму Марковићу⁴³³ из Будима, који је себе називао “молер и књигар”,⁴³⁴ чије је име наведено у запису (5) о куповини псалтира с последовањем за манастир Марчу, а које ћемо касније пронаћи у још неколико записа насталих у Марчи у исто време. То нам говори да је тај посао био исплатив и да је било Срба који су се могли одлучити да се њиме баве, као и да су најкрупнији потраживачи били вероватно манастири.

Налазимо и на податке о местима куповине књига. Та књижевна топографија пружа нам координате које осликавају костур трговачке мреже преко које се могло доћи до књига (она није књижевна, него општа; још дуго ће, све до у 19. век, српски трговци који се баве сасвим другом робом успут продавати и књиге). Запис (1), најранији у овој колекцији, казује да је књига за библиотеку манастира Ораховице купљена „на осечком пазару“, што доказује оно што је речено о вашарима као местима на којима се у Европи традиционално одвијао промет књигом; за продавца Димитрија стоји да је брат владике Јефрема (Јанковића, мохачког и сигетског), што значи да се ради о још једном Србину који је трговао књигом, и то на вашару.⁴³⁵ Осим већ поменутог случаја куповине „на лицу места“ у манастиру Велика Ремета, налазимо у овим записима и куповине обављене у градовима, али се не каже да се ради о сајмовима: у Вршцу за манастир Месић (запис (10)), у Карловцима за Кувеждин (запис (11) и (12)) и у Араду, такође за Кувеждин (запис (4)). Треба приметити да су у прва три случаја манастири набављали књиге у својим епархијским средиштима: то значи да су управо епархијски дворови, како смо показали, били средишта у којима су се могле куповати књиге. У четвртном случају Арад и фрушкогорске манастире спаја чињеница да је у време набавке књиге (1749) администратор упражњене арадске епархије био сам карловачки митрополит Павле Ненадовић, који је вршио иначе директну јурисдикцију у Срему, па тако и над фрушкогорским обитељима.

⁴³³ Јоаким Марковић (?-1757).

⁴³⁴ Лаза Чурчић, *Исходи и стазе српских писаца 18. века* (Нови Сад : Библиотека Матице српске, 2006), 124.

⁴³⁵ Пошто је владика Јефрем 1703. отишао у Русију и више се није враћао, Димитрије је отишао код њега 1709. у посету и из Русије очигледно донео неке књиге (С. Димитријевић, *Грађа за српску историју*, 53). Преко њега је у Ораховицу стигло и једно јеванђеље које је владици Јефрему поклонио кијевопечерски архимандрит Јоасаф Кроковски (Радослав Грујић, *Старине манастира Ораховице у Славонији* (Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1939), 62).

Има међутим и примера да су манастири откупљивали књиге из заоставштине сопствених преминулих монаха, иако је пракса била, како ћемо даље видети, да их манастир просто наслеђује. Један – са аспекта избора књига веома интересантан – налазимо 1781. у манастиру Крушедолу, који је „на лицитацији почившаго архимандрита Данила“ 15. јула 1781. откупио двотомно Орфелиново *Житије Петра Великог*, као и четири „парчета“ руског издања *Жила Блаза*.⁴³⁶

На крају треба додати и напомену о пореклу купљених књига. Све су оне, наиме, онакве какве су у 18. веку једино могле и бити: руске. О објективним разлозима таквог стања већ је доста речено.

Све што је досад казано о условима непосредне манастирске куповине из сопствених средстава на основу записа из књига као прворазредних историјских извора треба имати на уму и кад се буде разматрао следећи извор обнављања и попуњавања манастирских библиотека.

3. 4. 2. Поклони

За разлику од куповине, чији је извор у имовини самог манастира, поклони потичу из извора који у правном смислу не припадају манастиру. Потенцијално, то је, ако се тако може рећи, сав остатак православног света који теоретски може доћи у било какву везу са манастиром. У време које у овом сегменту наставља традицију средњег века – а 18. век ту није изузетак – манастири показују веома велико поље утицаја на околину, која није само географска, просторна категорија. Јасно је, из до сада изложеног о материјалној страни постојања манастира, да они тешко могу опстати самостално, као изоловане институције, без старања опште хришћанске заједнице, чији један део припадника улази у правно-економске односе са манастиром (између осталог, тако настају прњавори), док други у томе учествују у материјалном смислу безинтересно. Та традиција, чији се протагонисти традиционално називају

⁴³⁶ МСПЦ 621, лист 24а. Овај податак додат је у инвентар Крушедола састављен 1775.

приложницима, у православном свету има паралелно постојање са ктиторском традицијом. Извори обе те традиције су идентични: то је религијско доживљавање света, човека и његове судбине у њему. Везаност за света места обавезан је део тог доживљаја. Средњовековни човек, без обзира на своја лична дела, себе не може у целини замислити ван тог контекста, који има егзистенцијалну, апсолутну вредност. И већи део 18. века протиче у знаку таквих схватања. Управо то је омогућило и да манастири, као традиционална духовна средишта, упркос све чешћим дисонантним гласовима, задрже такву улогу и значај. Због тога ни приложничка пракса кроз све то време не јењава. На тај начин она се сустиче из два једнако важна правца, од којих је први практичног, а други духовног смисла.

Први, о којем смо већ говорили, тиче се реалних могућности физичког преживљавања манастира као организма који је, с једне стране, организационо издвојен од света, а с друге стране привлачи свет самом чињеницом своје контрастне егзистенције, која у српском случају представља не само верски, него и национални симбол, те у том смислу и извесну сублимацију тежњи и баштине читаве православне заједнице. Ту је тачка где материјални аспект превазилази у духовни и тиме се надграђује. То становиште можемо назвати теоцентричним; можда тачније: теантропоцентричним. Тражење смисла изван човека и света као датости саме по себи условљава да човек средњег века, па тако и, барем статистички гледано, православни хришћанин Балкана и Средње Европе 18. века, себе везује за у крајњој инстанци за духовну реалност. Њени опипљиви репрезентанти, њена идеална испуњења, јесу управо манастири. Ако у тој духовној реалности, на тај начин материјално актуелизованој, човек учествује духовно, традиционално се подразумева да неће занемарити ни материјалну страну. Функционисање манастира као духовног средишта захтева труд шире хришћанске заједнице ка којој је оно, у нашем историјском предању, усмерено. Ту долази до јасне синергије коју манастир са том заједницом остварује. Фигуративно, сила духовне гравитације узрокује симбиозу манастира као места изолованог од света, и самог света који превазилази на тај начин центрифугалне силе који њиме природно владају. Јеванђелска прича о удовици и њене две лепте опстаје тако као ненарушиви узор у свету у којем влада атмосфера такве егзистенцијалне међуповезаности.

Ту атмосферу, тај доживљај сопствене судбине и судбине света, лако је пратити на материјалу који нуде библиотеке православних манастира. Извор је исти као у горњем случају: то су записи на маргинама књига. У време кад не постоји обиље другачијих медија, кад богослужење представља осу око којег се окреће човек са свим својим добрим и злим делима, кад се све значајно што се збива с народом покушава забележити на белинама минеја и октоиха са мање или више свесном тенденцијом уписивања у вечност, ти записи јасно одсликавају систем вредности које је човек тога времена гајио, а који се свесно обделавао у свету чије су важне тачке ослонца манастири. Учествовање хришћанина далеко од тога да је само духовне природе: старозаветно време прожето је идејом материјалне жртве, која у Новом завету бива квалитативно редефинисана, али није укинута. Од самих почетака, литургијски принос у виду вина, хлеба и уља остаје видљиви знак учествовања у заједници која свој циљ не налази у видљивом свету.

Та инспирација траје све до времена којим се бавимо. Она има само један суштински смисао, а то је литургијски. Материјална жртва није пуко хуманистичко добротворство, нити голо учествовање у традицији, или обичај. Са хришћанске тачке гледишта, које је дефинисано вером у живот после живота, она је улагање у будућност. Одвајањем од свог имања, по мери својих могућности, хришћанин себи завређује оно што се литургијски назива вечним споменом. Ради се о нарочитом укључивању у стварност целокупног богослужења, чији је литургија врхунац, испуњење и извориште: имена приложника која се читају на проскомидији јесу имена која се потенцијално записују у, јеванђелски речено, књигу живих. Записи на српским богослужбеним књигама ту идеју носе као лајтмотив. Књига се дарује за вечни спомен.

(1729) – Крушедол

Сню кнѣгѣ кѣпн хриѣтнаницѣ Стѣана за п. аспри ... Кон годѣ свецѣникѣ пок
кнѣгѣ сню да поменѣтъ хриѣтнаницѣ Стѣанѣ въ члнне.⁴³⁷

Осим тога, материјална жртва има за мотив опроштење грехова: иако оно није могуће без покајања, које у суштини нема материјални аспект, она је чест

⁴³⁷ ССЗН, 4481.

пратилац човекових сотириолошких тежњи.⁴³⁸ Огроман део својих фондова, судећи по записима, манастирске библиотеке дугују томе.

Најчешће су дародавци појединци. У 18. веку једине донације које имају институционални карактер јесу руског порекла, тј. оне које потичу од руске државе, о чему ће се говорити касније. Не налазимо примере да у то време било каква друга институција дарује манастирске библиотеке, иако никако не може бити искључена могућност да богатији манастири, рецимо, прилажу књиге сиромашнијима, а познато је да су вишкови књига из Митрополијске библиотеке такође поклањани. Стога ћемо овде у виду имати само индивидуалне донаторе.

Поставља се питање, међутим, како будући приложник, који има жељу да манастиру подари једну или више књига, зна која је књига манастиру потребна? Наиме, могућност да се манастиру у то време дарује нешто што није у складу с његовом функцијом теоретски је искључена. Наравно, приложник врло добро зна које књиге долазе у обзир: то су или богослужбене или тзв. књиге за читање, дакле – оне које су носиоци религиозног начела, које се слаже са назначењем светог места. Ипак, мора постојати начин на који приложник засигурно може сазнати која је од тих књига конкретно манастиру у датом тренутку нужна. Чини се да није вероватна могућност да до тог сазнања он долази самостално, јер се претпоставља да нема директан увид у манастирску библиотеку, па тако ни у њене потребе. То је резултат чињенице да су књиге, нарочито богослужбене, недоступне посетиоцима манастира, најпре у дословном смислу, јер се чувају у просторијама у које нико нема приступ, а потом и у функционалном, јер они углавном не учествују активно у богослужењу. У складу с тим, највероватнији, а могуће и једини начин да се сазнају потребе манастирске библиотеке јесте непосредна комуникација са братством. Не изгледа логично да приложник, који засигурно зна који тип књига приличи манастиру, ипак потпуно сам одлучује о томе. Један од разлога је свакако скупља књига, која не дозвољава трошење толико великих сума на оно што тренутно не представља нужну потребу манастира. Другим речима, одлука о куповини књига доноси се са аспекта апсолутне функционалности,

⁴³⁸ Традиција српског задужбинарства (задужбина – етимолошки задушбина, оно што се даје за душу) до Другог светског рата потиче из таквог идејног система, без обзира на образложења у појединачним случајевима. Индикативно је да, кад тај систем бива потиснут, и само задужбинарство нестаје.

што подразумева узајамни договор. Наравно, у недостатку материјалних доказа, тешко је рећи на који се начин тај подухват тачно изводи, то јест да ли се сам приложник, који у томе можда нема никаквог искуства, стара о набављању књиге, што подразумева, као што смо видели, одлазак на вашар где се књиге налазе у слободној продаји, или успостављање личних веза са путујућим трговцима књижарима, чему сам приложник не мора бити вешт. Осим тога, поставља се питање: да ли би он засигурно умео да препозна књигу коју треба или жели да купи, или испоставља захтев продавцу, који свакако може да му пружи оно што је потребно; уосталом, у 18. веку не би било чудно да приложник буде и неписмен, те да се и због тога не разуме у типове књига.⁴³⁹ Друга могућност је да он манастиру дарује новац потребан за куповину, а да њу потом обављају сами монаси, који свакако морају бити обавештенији о начинима на који се долази до књига.

Импулс за набављање књига тако може доћи од обе стране – од манастира, као и од приложника. Ипак, то великим делом зависи и од датог тренутка, тј. конкретних потреба манастира које зависе од конкретног стања његове библиотеке. При том, логично је да обнављање библиотеке подразумева већи и компликованији захват од њеног попуњавања; обнова је свакако и много скупља, због чега јој се мора приступити озбиљније. Лоше материјално стање, које је чести пратилац живота манастира Карловачке митрополије тог доба, углавном не дозвољава манастирима да самостално изведу обнову својих библиотека, због чега је нужна помоћ хришћана који спадају у њихову духовну орбиту. Кад се у манастиру тачно утврди шта је нужно набавити за постизање функционалности сакралног средишта, следећи корак је анимирање верника да у материјалном смислу узму учешћа у рестаурацији библиотеке. У историји библиотека српских манастира таква подuzeћа нису ретка, о чему нам јасну евиденцију дају записи у манастирским књигама. Основна карактеристика је

⁴³⁹ Међутим, ни формална писменост не мора гарантовати да их приложник познаје толико добро да би самостално могао са сигурношћу обавити куповину. Већи део богослужбених књига има различите варијанте које су повезане са њиховом наменом, што приложник не мора знати. Рецимо, и јеванђеље и апостол имају своју варијанту за литургијску употребу и варијанту за читање, од чега зависи какво је издање потребно узети, које се врло често због тога од других разликује на први поглед и по формату и по спољашњој опреми, што знатно утиче и на цену. Псалтир такође има своје варијанте, од којих је она „са последовањем“ много обимнија, па вероватно и скупља. Ни књиге које садрже житија светих нису једнообразне; а и свака од ових варијанте може имати своје подваријанте, у зависности од намене и конкретних потреба; и тако даље. Све нас ово уверава у идеји да набавка књиге није могла у свим случајевима бити потпуно остављана приложнику на вољу.

јасна: овакви записи се јављају у групама, слични су по садржају, настају у исто време и на истом месту. Овде ћемо као прву илустрацију дати пример манастира Марче, из које смо један запис горе већ навели.

16. (1749)

Сїа кнїга глаголемаа мнней меецз декемберїа монастїра Марче, храма светаго Архаггела Мнханла, сдцей во Кроацїн кдплена оа Іоакїма М. м. а плаћена благороднимз господномз шбербохтз манстеромз Мнханломз Мнкашнновнїем за вечнн себе н сонх спомен, богз нм проты согрешенїа. При нгдменџ курз Авакџмџ Ковачевнџ лѣта 1749-го февр 25-го у Копривнїцн.⁴⁴⁰

17. (1749)

Лѣто господне 1749. месеца апрїлїа в а-бын день той мѣсачный мнней чрезъ ннже нменованнаго недостойнаго раба, ценою 1 форннтовоз бысть ѿ господара Іоа[кїма Марковнча] мною ѿкуплена н приложена своего радн поманнтелнаго нменн во свѣтый храмз Марче ... свѣтаго архїстратїга господна Мнханла, а при началномџ шнога времени в братїн нгдменскџ вождџ благочестнвома тезонменнтома господнџ іеромонахџ Авакџмџ Ковачевнџ і братїю. Недостойный во свѣщеннцѣхз іерей Андрей Сџдр.⁴⁴¹

18. (1749)

Сїа кннга глаголемаа мнней меецз маїй монастїра Марче, храма светаго Архаггела Мнханла, сдцей в Кроацїн кдплена оа Іоакїма М. м. а плаћена пречестнѣншнма господномз Данїилом Іакшнчєм, о. гомнрїкїе пострїжннкомџ за вѣчный споменз роднтель сонх Мнлетє н Стгонне, богз да нм протн согрѣшенїа. При нгдменџ курз Авакџмџ Ковачевнџ лѣта 1749-го апрнлї 2-го. Теодорз Чџкннз.⁴⁴²

Тумачењем ових записа долазимо до неколико чињеница које говоре о томе да се ради о организованој акцији. При том треба имати у виду и горенаведени запис (5) који говори о куповини псалтира са последовањем од стране манастира Марче:

1. Сва четири записа настала су у манастиру Марчи.

⁴⁴⁰ ССЗН, 7918.

⁴⁴¹ ССЗН, 7920.

⁴⁴² ССЗН, 7917.

2. Сва четири записа имају готово идентично датирање: то је година 1749, при чему су записи (5) и (16) под истим датумом (25. фебруар), а записи (17) и (18) разликују се за свега један дан (1. односно 2. април). Поклапање прва два датума и хронолошка близина у односу на друга два сведоче да је по среди јединствено предузеће.

3. Све четири књиге купљене су од једне исте особе, сликара и трговца књигама Јоакима Марковића, што значи да се ради о истом трговачком подухвату, који се обавља на јединствен начин.

4. У сваком се запису помиње игуман Авакум Ковачевић, што није само уобичајена етикеција хијерархијског типа, већ вероватно говори и о томе да је он зачетник ове акције набављања књига.

Ови аргументи јасно указују на две ствари битне за историју манастирских библиотека Карловачке митрополије. Прво, недвосмислено показују свесно старање о њима; друго, откривају нам један од најважнијих начина њиховог обнављања. Осим тога, јасно је да се манастирска библиотека не тиче само житеља манастира, него и шире хришћанске заједнице, која тако и сама директно постаје њен творац, а посредно, преко духовног живота и богослужења које на овај начин омогућава, она је и њен корисник, чиме се успостављају много шире везе. То је веома важно за схватање јавности библиотека изолованих места попут манастира, јер они тако излазе у сусрет и онима који нису опредељени за монашки живот. У овом смислу, манастирска библиотека постаје опште, јавно добро једне заједнице. У правном смислу она припада манастиру, али у духовном смислу њени корисници су сви који у манастир долазе као поклоници.

Да случај манастира Марче није изузетак показује и оно што се 1785. године збивало у манастиру Војловица, кад је организована куповина целог минејског комплета, тј. дванаест књига. На њима постоје јасни записи о дародавцима. Поредани овде према редоследу богослужбене године, тј. од септембра, они нам саопштавају ко је који минеј купио:

Гаврило Живковић из Опова, минеј за септембар.
монах Теофан Остојић, минеј за октобар.
јеромонах Јоаникије Херинг, минеј за новембар.
н. н., Минеј за децембар (за покој душе Константина и Стане)
јеромонах Јосиф Поповић, минеј за јануар.
јеромонах Јосиф Поповић, минеј за фебруар.

јеромонах Јосиф Поповић, mineј за март.
јеромонах Теодосије Марјановић, mineј за април.
Обрад Кристић из Старчева, mineј за мај.
Стефан Грубетић из Старчева, mineј за јун.

Сви ови записи имају исти датум: то је празник Сретење, 2. фебруар (по старом календару).⁴⁴³ Све је то јасан знак да су манастири имали обичај да своје библиотеке обнављају организовано, уз помоћ општег труда, чиме библиотека излази из оквира манастирских зидина. Поред тога, изабирање празника као „званичне“ позадине тог подухвата говори нам да је и сам чин рестаурације библиотеке схватан као празник. Не треба сумњати да се у овом случају радило о правој свечаности везаној за обновљење војловичке књижне збирке.⁴⁴⁴ На овом списку mineја очигледно недостају два, за јули и август. Они представљају изузетак по томе што нису потписани именима дародаваца. Пошто се ради о истом издању (Москва, 1781), нема сумње да су и они набављени истовремено. Једино оправдано тумачење извора њихове куповине јесте да су добављени од манастирског новца, и да управо зато не садрже записе, који су у случају донатора појединаца незаобилазни због њиховог литургијског спомена. Као што се види, четири mineја представљају поклоне лаика (од чега су двојица из оближњег Старчева, где је Војловица вршила парохијску службу), а шесторица су сами војловички монаси. Сличан пример, нешто слабије документован, налазимо у манастиру Беочин, где је обнављан, у најмању руку, како сведоче доступни записи, mineјски комплет. Шест mineја поклонила су четири дародавца, сви из Новог Сада, у јулу 1739. године, што очигледно показује да тај подухват ни најмање није био спонтан.⁴⁴⁵ До сличне акције, исте године,

⁴⁴³ Ж. Војновић, *Кућа на камену*, 66. Ови mineји се и данас налазе у војловичкој библиотеци.

⁴⁴⁴ Ова пракса колективног, организованог приложништва у сврху рестаурације библиотека широко је посведочена у 18. веку и у сеоским парохијама. Већ помињани случај села Бочар (1785. године), где се у почетку као приложник целог mineјског комплета (Москва, 1782) јавља један житељ села, одлично илуструје ову праксу. Пошто је њему требало вратити тај дуг, јавили су се и други који су откупљивали по један mineј; негде су у томе учествовала и двојица (ССЗНВ 2210, 2212-2221). Сви записи који о томе говоре, као и у случају Војловице, носе један исти датум. Слично подuzeће наредне године, са истим издањем mineја, налазимо у сремском селу Шуљам, у којем такође масовно и организовано сељаци обнављају богослужбену парохијску библиотеку (ССЗНВ 2357-2364). У селу Беочину следеће године нису потписани сви mineји, него само један, чији запис збирно описује догађај обнављања парохијске библиотеке: „Сије књиге дванадесет месјачних mineјов прибављени суг свјатопретображенској цркви села Беочина трудом целог општества сега места, при пароху же Павлу Поповићу и кнезу Василију Георгијевић. Декем. 28-ог. 1787. лета“ (ССЗНВ 2403). И 1788. слично се збива у Ечки, где се такође набавља руски mineјски комплет (ССЗНВ 2441-2443).

⁴⁴⁵ Лазар Мирковић, „Записи из манастира Мале Ремете“, *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, књ. 3 (1930): 461.

дошло је и у Ковиљу, где је такође на исти начин обезбеђен минејски комплет.⁴⁴⁶

Овде треба додати важну опаску која се тиче финансијског извора књига манастирских библиотека. Пошто велики део њих или уопште не садржи никакав власнички запис, или поседује типске записе који у једној штурој реченици говоре о припадности одређеном манастиру (углавном почињу фразом: „Ова књига припада манастиру ...“, уз коју често иде и година кад је запис састављен, која се највероватније односи на време доспећа у манастир), може се рећи да је вероватно знатан део ових књига доспео на овај начин, тј. куповином из манастирских средстава. Недостатак записа, или њихова шаблонска једнообразност, тумачи се чињеницом да у том случају нема потребе нити могућности литургијског спомињања, пошто је дати новац заједничко добро. Наравно, треба узети у обзир и сасвим вероватну могућност да понеки од приложника нису желели да им имена буду записана на књигама, следећи јеванђелски савет о тајном чињењу добрих дела.

Књиге које су на овај начин добављане у манастире Марчу и Војловицу богослужбеног су карактера, што значи да припадају манастирском богослужбеном минимуму као обавезном књижном фонду. Међутим, постоје још старији примери организованог приложништва који се односе само на књиге за читање, тј. оне које представљају надградњу. Дobar је пример манастира Лепавине, у коју дародавци чак из Београда, 1729. године, допремају два тома Баронија,⁴⁴⁷ Беседе „апраксије“ (?),⁴⁴⁸ „саборник“⁴⁴⁹ (неки од зборника проповеди светих отаца и учитеља Цркве), учитељно јеванђеље⁴⁵⁰ и Теофилакта Охридског.⁴⁵¹ Пошто је тешко веровати да лаици, који су вероватно неписмени, толико добро познају ову врсту литературе да би сами могли одлучити да је изаберу и подаре манастирској библиотеци, јасно је да су лепавински монаси ти који су дали предлоге за куповину. То нам сведочи о широком, систематском старању за сопствену библиотеку као извор вере и знања, пошто сви ови наслови не спадају у, теоретски гледано, обавезан фонд манастирских књига.

⁴⁴⁶ Јелена Бањац, *Манастир Ковиљ* (Нови Сад: Платонеум, 2013), 310.

⁴⁴⁷ ССЗН 7638, 7639

⁴⁴⁸ ССЗН 7640. Вероватно се ради о неком зборнику беседа на недељна и празнична јеванђеља.

⁴⁴⁹ ССЗН 7643

⁴⁵⁰ ССЗН 7644

⁴⁵¹ ССЗН 7645. Теофилакт Охридски (Θεοφύλακτος Αχρίδος, ?-1107), охридски архиепископ, црквени писац.

Организована обнова манастирских библиотека подразумева претходно планирање на начин који смо описали. Оно свакако мора постојати и у случају појединачних донација, али се не може мерити по далекосежности. Ипак, много је више сведочанстава о појединцима који дарују манастирске библиотеке независно од других. Рекли смо да није вероватно да сам приложник у већини случајева одређује врсту књиге која се дарује, али се мора рачунати и на такву могућност, нарочито ако се ради о самим житељима манастира који знају шта је потребно, или о вишим духовним лицима која самостално могу одлучити о томе. Без обзира на то, мотивација је увек иста: есхатолошка. Огромна већина записа сведочи баш о томе. Осим горенаведених записа из манастира Марче ((16)-(18)) који добро описују ту личну мотивацију, одабраћемо из непрегледне масе записа још неколико типичних, и то од почетка 18. века, како бисмо могли, између осталог, илустровати континуитет исте праксе и идеја са претходним периодом.⁴⁵²

19. (1708) – Манастир Пакра

Да се зна како ѿкѡпи монахна Марна сѣю свѣтѡю и дѡшеползѣнѡю кннгѡ глаголеми пентикостар и приложн ю ва манастирѣ новѡю пѡстниѡ зовомѡ Пакрѡ, да нѡн е бѣчни помень и да е не има ѡнмнѣти ѡд ѡбе црѣкѡе до бѣке. Бѣше мѣсецѡ маи .д. дѣнь .л.ѡ.н.⁴⁵³

20. (1717) – Манастир Бођани

Сне їев(аг)гелїе приложн протїерѣн Карловачки Живан, богѡ да га прѡсѣти. Сл очнмѡ їев(аг)гелїемѡ приложнѡмѡз їѣце лепѡ епнтранѡлѡ краснн. П. Ж. Ц. [протојереј Живан Црногорац]⁴⁵⁴

21. (1720) – Манастир Крушедол

Сню кннгѡ приложн Никанѡр, владнѡка печѡнскн, ѡ манастирѣ Крѡшедолѡ, богѡ да га прѡсѣти .л.ѡ.к. Тѡко е ѡнмнѣ ѡд ѡбе црѣкѡе, ѡнмнѡ га богѡ ѡ царствѡва небѣснога.⁴⁵⁵

⁴⁵² Примера из старијих раздобља такође је много. Као потврду насумично можемо навести записе из 17. века у ССЗН 1041 (1627. пожаревачки епископ Јосиф дарује рукописни служабник Шишатовцу), ССЗН 1047, 1048 и 4284 (1646. године јеромонах Нестор са Свете горе шаље три књиге у манастир Ораховицу), ССЗН 1427, 1502, 1503 (такође светогорски дарови манастиру Хопову, 1648. и 1654), ССЗН 1523 (триод поклоњен Бођанима 1656).

⁴⁵³ ССЗН, 7365.

⁴⁵⁴ ССЗН, 2333.

⁴⁵⁵ ССЗН, 2385.

22. (1751) – Манастир Крушедол
Сїю дѣшеполезнѣю и богодѣхновеннѣю кннгу зовомѣю Барониа подробвал
господинъ протопревицтеръ Новакъ при паро... изъ Кершца, приложн себе ѣ
споменъ свѣтблаговѣщенкомѣ монастырѣ и депоцескомъ лаври Кершедолѣ
при господнѣ архнепископѣ и митрополитѣ карловачкомѣ Павлѣ Ненадовичѣ
лѣта господня 1751-го во Кершцѣ.⁴⁵⁶

23. (1753) – Манастир Комоговина
Сїю дѣшеполезнѣю кннгу нарїцаемѣю камень вѣры, азъ ниже іменовати
рѣкъ дадохъ ю шцѣ монахѣ Гргорїи оу еданѣ елларѣхъ и 2 дѣкѣта, да предаде
оу монастырѣ свонъ зовомынъ Комѣговина, на споменъ вѣчни и на ползѣ
чтѣцимъ. Данѣ оу Рѣми, 30 іѣнїи 1753 лѣта. Ісакъ Ісакѣвичъ Фендрїхъ.⁴⁵⁷

Равноправно са овим записима, нађеним по манастирским библиотекама
широм Митрополије, који разлоге даривања објашњавају мотивацијом личног
спасања, долазе они у које се, са истом мотивацијом, укључују сродници
приложника; најчешће су то родитељи, као што смо већ могли видети у
марчанском запису (18), али и деца и други сродници. У већини случајева
помињу се њихова имена, како би могла конкретно бити укључена у
евхаристијски процес, мада често изостају (разлог томе је вероватно идеја да
Бог ионако све зна).

24. (1704) – Манастир Раковац
Въ Фрѣшкон Горнъ въ лето 1704 мана 3-го д. Сїю свѣтѣю кннгоу азъ
кѣтигоръ Борнѣ Мнѣхланѣвичъ вѣрачевскаго свѣтаго монастыра именованаго
Раковницѣ въ сѣрбскѣмъ землѣ шъ рѣвъ (!) иѣмѣнѣмъ Теофанѣмъ и вѣсемъ братнїамъ
его на вѣчное поменованїе по себе и свонимъ родителїмъ, боꝑъ да и прѣсти.⁴⁵⁸

25. (1716) – Манастир Ораховица
Сїа кннга Стефана іеромонаха Враховчанина, шъкѣпи ю кнезѣмъ Фодорѣмъ изъ
Воѣнна, мат. Дамїана за не дѣшѣ, прї иѣмѣнѣмъ кѣр Антонїю, лѣта господня
1716.⁴⁵⁹

⁴⁵⁶ ССЗН, 3001.

⁴⁵⁷ ССЗН, 7987.

⁴⁵⁸ ССЗН, 2141.

⁴⁵⁹ ССЗН, 2298.

26. (1738) – Манастир Велика Ремета
Сню книгѣ глаголемн Кврилъ Трандафиліѡн и приложн ю Марко Крелко
Сремичъ и Стамена, Прокопін и Тимодеи, синовн их, и приложиша ю за
вѣчни спомѣнъ синѣ своемѣ представшемѣ сѧ іерею Іванѣ в манастирь
Реметѣ, храма святаго и славнаго великомѣченника Дмитріѡ муроточиваго,
лѣта господня 1738 лѣта ¹⁷³⁸ прі и҃г҃менѣ даннаѣ іером.⁴⁶⁰

27. (1741) – Манастир Беочин
Сн слѣжебникъ приложн Іованъ Поповичъ манастирь Беочинѣ ѣ два сондара
[вероватно: сарандара] ѡтцѣ и матерн за дѣшѣ. И сен слѣжебникъ да е
манастирски на векъ. И предадо е манастирь Беочинѣ мана 5 дан 1741.⁴⁶¹

28. (1744) – Манастир Обеда
Лето 1744 мѣсеца февруаріа 2 дань. Изъ грешни Христофоръ Малетичъ
приложнх сню книгѣ, зовомн молчвенікѣ своимъ желаемимъ родителемъ
за споменъ вѣчни нмъ. При храмѣ святаго благовеценіѡ зовомн Обеда при
Слвн реки и подписах своимъ рѣчнимъ писаніемъ и предах аманет ѡцѣ
Иттанасію.⁴⁶²

29. (1787) – Манастир Крушедол
Сіе свѣтое Евангеліе приложилъ во свѣтѣю обитель мнѣстръ Крушедолъ
онагоже монастыря пострїженецъ ставропігїалнаго донскаго московскаго
мнѣстра архімандрїтѣ Яввакѣмъ Миланковичъ, въ вѣчное поминовеніе себе і
своіхъ родителѣі 1787 года.⁴⁶³

У овим записима које карактерише породична меморија понекад се
јављају прави низови имена, па је могуће нацртати и основни део породичног
стабла. Тако Београђанин Стефан Радојевић, на књизи поклоњеној Лепавини,
ради литургијског спомена исписује имена својих родитеља Радивоја и Ружице,
кћери Ане и Марије, супруге Ане, па чак и тетке Јефимије.⁴⁶⁴ Понекад имена
има толико да се чини да дарована књига постаје нешто попут породичне
читуље.⁴⁶⁵ На тај начин манастирска збирка књига као да превазилази своју
основну функцију – и уопште функцију библиотеке – постајући место сусрета

⁴⁶⁰ ССЗН, 2743.

⁴⁶¹ ССЗН, 2831.

⁴⁶² ССЗН, 2886.

⁴⁶³ ССЗНВ, 2415.

⁴⁶⁴ ССЗН, 7638.

⁴⁶⁵ Запис ССЗН 7644 садржи целих десет имена.

на више нивоа, јер њени корисници посредно, укључивањем у богослужбени циклус, постају и они који у манастир, којем прилажу књигу, највероватније никада нису ни крочили.

Последњи запис открива нам једну специфичност која се јавља као правило при даривању манастирских библиотека. Наиме, чињеница да монаси увек остају нарочито везани за манастире свог пострига (наравно, ако оду из њега, што је веома чест случај, било да промене манастир или постану епископи), показује нам постојање великог броја записа који сведоче о даривању књига баш њима:

30. (1782) – Манастир Крушедол

Сію кнѣгѣ глаголемѣю молитвословѣ съ ѿмитрѣмѣ четнынѣ іеромонахѣ Лаврентіи Милнѣковнѣ даровалѣ въ соборнѣ церквѣ въ храмѣ благовецѣнїа пресвѣтѣа богородици деспотѣкон обнѣтелѣ и своѣмѣ постригѣ манастирѣ Крушедолѣ въ еже на лѣвомѣ клнростѣ въ церквѣ нѣз неа читати са подобающа правна въ нѣн изобразѣна 1782 декемв. 18-о дне; богѣ да прѣстѣи.⁴⁶⁶

31. (1763) – Манастир Раковац

Прѣосвѣщеннѣйшій ... господинѣ Моисей ѿ Пѣтнѣнкѣ ... епископѣ Бачки ... изболнѣ дартѣобати нашѣмѣ свѣто врачѣвскомѣ общежит. манастирѣ Раковцѣ същнѣмѣ въ томѣ нашѣмѣ манастирѣ братѣтѣвъ на прочитаніе 19 дна мѣца февр. 1763 ... вѣше поманѣтѣи гднѣ еписк. съи пострижнѣнкѣ нашѣго сѣго мнѣра ...⁴⁶⁷

Аналогно томе, налазимо и везаност за родни крај, тј. отаѣбину у ширем смислу, која такође, као психолошки мотив, значајно утиче на одлуку о прилагању књига манастирским библиотекама:

32. (1725) – Манастир Крушедол

Сію кнѣгѣ подарѣхѣ азѣ полковнѣнкѣ Гаврилѣ Милорадовнѣ обнѣтелѣ ѣ манастирѣ Крушедол, благовецѣннѣ пресвѣтнѣе богородице и прѣснодѣвѣи Марѣ,

⁴⁶⁶ ССЗН, 3521. Ова пракса, везана за територију будуће Карловачке митрополије, датира најмање од средине 17. века, кад на Светој гори хоповски пострижници преписују неколико књига и шаљу их у „свој манастир” (триод – ССЗН, 1502; богородичник – ССЗН, 1503; непозната књига – ССЗН, 1650).

⁴⁶⁷ ССЗН, 3220. Исто и бачки епископ Висарион Павловић дарује „свој манастир благовѣштенски деспотски” (ССЗН, 3040).

подарихъ сию книгу ѿ монастыря бѣдѣчи чесни отаца архимандрита того монастыря Ядланасне Величковичъ Сервинъ, апрѣла 16 дне 1725 годѣ ѿ Нижни ѿ Малороси.⁴⁶⁸

Сви досад наведени записи дозвољавају нам да утврдимо који друштвени слојеви као приложници учествују у обнављању и попуњавању манастирских библиотека. Теоретски гледано, у томе могу учествовати сви равноправно, а у практичном смислу они који имају финансијске могућности, што је врло често било везано за положај у друштву, тј. припадајући социјални staleж. То, међутим, није увек лако утврдити. На први поглед је очигледно да је најшира заступљеност свештеничког и грађанског staleжа. Што се тиче овог првог, сретна околност је да приложници из његових редова уз своје име обавезно дописују и духовни чин, тако да их је у великом броју случајева лако идентификовати као историјске личности: зато нам није тешко ни да тачно утврдимо ко све и на који начин учествује у развоју једне манастирске библиотеке. То су, како монаси, тако и парохијски свештеници; међу монасима чести дародавци су епископи, док се други потписују најчешће уз додавање ознака духовног чина, титула или функција: јеромонах, игуман, архимандрит, еклисијарх итд., или само: монах. Ни свештеници не пропуштају да у записима наведу припадност духовном staleжу. Међутим, ови елементи идентификације веома често недостају код приложника из грађанског, „мирског“ staleжа: по правилу, они често не откривају не само своја занимања, него ни место пребивања; штавише, понекад недостаје чак и презиме,⁴⁶⁹ па је било какво

⁴⁶⁸ ССЗН, 2443. Сличан пример даје нам прилог Амвросија Јанковића, који је као јеромонах из Раковца отипао за пештанског пароха, одакле у свој манастир шаље два тома чувених у то доба проповеди Гедеона Кривовског (*Собрание разныхъ поучительныхъ словъ*, које је у четири тома излазило у шестој деценији века у Санкт Петербургу): *Сію книгу проповѣденъ Гедеоновъ на две части разделенъ прилаче въ даръ четинѣишимъ јеромонахомъ и пострижникомъ Раковачкимъ и парохомъ Пещанскимъ отцемъ Амвросіемъ Јанковичемъ во общежит. монастырѣ наш Раковца, юже и полѣчихомъ 1-о дне мѣсѣца Ноемвриа 1763. года прѣдѣтѣвѣнцѣмъ господинѣмъ отцѣмъ архимандритѣмъ Никанорѣмъ Јолновичѣмъ и прочемъ во Христѣ братѣмъ* (ССЗН, 3221).

Неки од Срба који су се нашли далеко ван отаџбине у више наврата су поклањали књиге српским манастирима. У запису (29) поменути архимандрит ставропигијалног Донског манастира у Москви Авакум Миланковић, “постриженец” манастира Крушедола, још је најмање четири пута даривао књиге из Русије, и то све осим једне управо у Крушедол (ССЗН 3536, 3562, 3563, 3585).

⁴⁶⁹ *Да се зна како Марко даде книгу ѿчителѣ ѿ монастыря Крушедолъ общи листѣ въ храмѣ свѣтаго благовѣштѣнна прѣсвѣтѣи чистѣи владичици нашонъ богородици и присно девѣ Марии. да се не*

приближније утврђивање идентитета потпуно онемогућено. Ипак, због улоге материјалног фактора, може се претпоставити да добар део њих припада трговачкој класи,⁴⁷⁰ због могућности да се стекне већа количина новца која би се тако могла употребити и на опремање манастирских библиотека. Осим овога, приметно је и присуство војничког сталеза, тј. официра, врло бројног у том раздобљу, чији је највиши слој представљао друштвену елиту; с тим је свакако било повезано и боље материјално стање.

Статистички однос приложника и прилога је, у највећем броју случајева, 1:1. Један дародавац дарује најчешће једну књигу. Ипак, јављају се и заједнички прилози, кад двојица или више хришћана заједнички учествују у томе, највероватније због удруживања материјалних средстава за куповину, која због захтеване масе новца није била доступна већини Срба. Тако су један „саборник“ 1729. године манастиру Лепавини поклонили заједно „раби Христови Теодор и Марко и Јоан ... својего ради душевног спасенија и рабу Божијем Јоану усапшему [умрлом] Марковићу от јегова труда ценоју 6 дуката...“⁴⁷¹ Ово је уједно и занимљив пример кориштења нечије заоставштине у добротворне сврхе путем даривања књиге, при чему је могуће да се ради о тестаментарном завештању, пошто је таква пракса било сасвим уобичајена. Има међутим и супротних примера, где један дародавац донира више књига, и то одједном. Будући митрополит Јован Георгијевић (Ђорђевић) дао је најраније 1749. године за „деспотски“ манастир Крушедол „церковноје украшеније“, цео минејски комплет, тј. дванаест књига,⁴⁷² што је огромна донација за то време. Као вршачки епископ, он је свакако располагао приличним новчаним средствима која је тако могао искористити за обнављање половине богослужбеног минимума. Иначе, зна се и да су појединци током живота више пута поклањали књиге већем броју манастира. Што се тиче колективних донација, занимљив је и

има од све свете обители продати (ССЗН, 2527 – 172?). Овај дародавац, који је овде идентификован само личним именом, није се морао бринути за оно чему се ми овде бринемо, јер је, иако један од безбројних носилаца тог имена, могао бити сигуран да монаси знају о коме је реч, а нарочито, кад то више нико не буде знао, да ће Богу то свакако бити познато.

⁴⁷⁰ Чак и ако је дародавац становник неког села врло лако је могуће да је трговац, а не земљорадник. Тако је нпр. „благочтени села Стејановаца житељ и купец [трговац] господар Пуљевић“ даровао 1789. децембарски минеј манастиру Бешенову (ССЗН, 2541).

⁴⁷¹ ССЗН, 7643.

⁴⁷² ССЗН, 8422. Године 1773. сахрањен је управо у Крушедолу.

случај манастира Винче, којој је једно јеванђеље 1731. поклонило београдски рибарски цех.⁴⁷³

Због непосредног утицаја који врши на околину, логично је да манастир приложнике најпре налази баш у свом окружењу. То је у највећој мери видљиво тамо где у целом крају или регији има само један манастир, те су њени становници природно упућени баш на њега. Веза која се у таквим околностима успоставља нарочито је чврста, јер такав манастир стоји као духовно средиште једног географског простора и симбол православља, због чега се читава та заједница традиционално стара о његовом напретку. Међутим, то не спречава никога да своје прилоге упућује и у удаљене манастире. У овом случају, наравно, такве чињенице сазнајемо само ако у се запису наведе одакле је дародавац и којем манастиру поклања књиге, на основу чега се утврђује географска удаљеност. Сачувани материјал из записа не дозвољава нам да откријемо све мотиве таквих даривања, нарочито ако приложници потичу из грађанског сталежа: очигледно да се није сматрало потребним образлагати у приложничким записима зашто се књига дарује баш том конкретном удаљеном манастиру. Ипак, у неким случајевима са већом сигурношћу можемо да кажемо како је до тога дошло. Импулс су свакако давали монаси тих манастира који су, према стандардној пракси тог доба, скупљали милостињу широм православног света. Ономе што је речено о томе да су монаси, онима који су били ради дати материјални прилог, највероватније сами одређивали које ће се књиге купити за манастир, овде треба додати да су вероватно, на својим путовањима, успевали анимирати хришћане да тако поступају.⁴⁷⁴ Има сведочанстава таквог организованог сакупљања књига за поједине манастирске библиотеке од приложника који не спадају у њихово природно, ближе окружење. Овде већ навођене примере манастира Лепавине можемо употпунити тачнијим успостављањем географских координата. Неко од лепавинских монаха

⁴⁷³ Сіе еугеліе приложи рѣшетѣ рибарски пелнградские, первы оутѣблши Дмитарѣ въ манастирѣ Винчѣ, храма оупеніе пресѣатыа владычци нашеа богородици дѣви Маріи, при господнѣ архіепископѣ Викентію Іоаннович, стронгелемѣ четимѣ Павсеѣ монахомѣ з братіем 1731. ІѸніа 26. г. г. в. с. (ССЗН, 2574). У ово време Београд и манастир Винча припадају Хабзбуршком царству.

⁴⁷⁴ Добровольни новчани прилози давали су се не само на слободно располагање манастиру, него су се и намењивали за нарочите сврхе, тј. потребе манастира, о којима су се потенцијални приложници могли обавестити искључиво од самих монаха сакупљача милостиње (Т. Остојић, *Доситеј у Хопову*, 182). Само се по себи разуме да су се међу тим потребама експлицитно морале наводити и књиге, што је и из самих записа које цитирамо јасно.

пристигао је 1728. у Београд (који се тада налазио у истој држави) и тамо издејствовао ширу акцију на обнови манастирске библиотеке, при чему је набављено седам књига. У сваком од записа стоји изричито да су приложници београдски житељи.⁴⁷⁵ Иако у близини Београда постоји велики број манастира, они су се због нечега одлучили да потпомогну далеку лепавинску библиотеку.

Слична монашка путовања у потрази за милостињом, као стандардна пракса, веома добро су позната. Није се, наравно, скупљао само новац, већ и ствари, међу којима и књиге. Тако су, после пожара који је задесио Гомирје 1789. године, отуд „у прошњу“ ради обнове манастира, што значи и библиотеке, кренули монаси Харалампје Мамула и Партеније Оклобција, по богатијим просторима будуће Српске Војводине. Пут се трагично свршио по Мамулу, јер је на повратку негде на Фрушкој гори, павши са кола, ударио главом у камен и погинуо. Пошто је обављен увиђај, пописане су и ствари које су били сакупили. Међу њима су забележене и књиге сабране у току путовања:

4 Нова Сборника бечкія щампи, и 1 Россіиски
1 мала рукописна Книга с' различними м(о)л(и)твима
Апостолъ и Ев(ан)геліе у 2 тома у футроли на мало коло нови
1 Требникъ Киевопечерске щампе
Описаніе Іерусалима подписана на діякона
Іермологія гречески и влашки
Богословія Хр(іс)тианская у кварту
2 кнѣге о должности пресвѣтера нове
Вечный Календаръ Орфелиновъ
Едан Ѳалтирь с' М(еся)цословом московскій на мало коло
Служебникъ на коло велико московскій
Магазинъ поучителный славенскій Мразовића
Алфавитъ д(у)ховный московскій
Іерополітика славенска
Алеѣіа Везилича Сочиненіе о спокоиной жизни
Хисторіа сербска
Календаръ⁴⁷⁶

Док су за Марчу организовано добављане богослужбене књиге, за Лепавину хришћанске „књиге за читање“, за Гомирје је набављена врло шарена збирка, иако треба имати у виду да се ови случајеви не могу поредити до краја. Гомирски монаси, због несреће која је задесила манастир, на свом путовању нису имали могућности да много бирају, тако да су узимали и оне књиге које,

⁴⁷⁵ ССЗН, 7638, 7639, 7640, 7643, 7644, 7645.

⁴⁷⁶ АСАНУК, Конз. 248/1792.

формално гледано, нису морале бити у манастирској библиотеци. То се најпре односи на Везилићеву⁴⁷⁷ песничку збирку,⁴⁷⁸ међутим, овај нам случај показује да су до краја 18. века манастирске библиотеке, о чему ће се доцније подробније дати рачуна, знатно мењале, и да више није постојала врста литературе која не би тамо могла наћи своје место. Половина ове сакупљене збирке јесу богослужбене књиге, налазимо и еминентно теолошке, као што је Левшинова *Богословија*, али и популарно-поучну литературу попут *Магазина* М. Л. де Бомон у преводу Аврама Мразовића.⁴⁷⁹ Индикативна је и веома значајна појава једне од најважнијих српских књига 18. века – Орфелиновог *Вечног календара*. Сусрећемо и типичну литературу 18. века, пристиглу преко Русије: *Алфавит духовни* и *Итику јерополитику*.

Има још илустративних примера обнављања и попуњавања манастирских библиотека на овај начин, дугим путовањима по удаљенијим српским покрајинама ради сакупљања добровољних прилога, и то чак идући из богатијих у сиромашније крајеве (противно, дакле, путу гомирских калуђера). Једно од њих забележио је, прегледајући архиву манастира Хопова, Тихомир Остојић. Јеромонах Дионисије, путујући три године по Костајничкој епархији, између осталог је у свој манастир донео и цео минејски комплет.⁴⁸⁰

Има, међутим, и случајева много већих удаљености: неки од њих, како смо видели, узроковани су носталгијом – записи (29) и (32), при чему је овај последњи очигледно последица још једног традиционалног монашког путовања, на којем је крушедолски архимандрит Атанасије Величковић од Србина официра у руској служби на дар добио једну књигу. На исти начин очигледно стижу и друге књиге које из Русије шаљу поједини хришћани, пошто је сасвим невероватно да сами, по сопственом нахођењу, шаљу из такве удаљености књиге у манастире у другој држави, за које никада нису могли ни чути:

⁴⁷⁷ Алексије Везилић (1753-1792); школски инспектор, књижевник.

⁴⁷⁸ Тешко је рећи колико су ова два монаха била обавештена о токовима српске књижевности, тј. да ли се ова прва објављена српска збирка поезије случајно нашла у њиховим рукама; много шта објашњава чињеница да се књига завршава великом песмом о српским манастирима, којој претходе, за данашња схватања можда чудно, песме о савременим српским архимандритима и свештеницима: таква литература сасвим би у том случају одговарала функцији манастирске библиотеке.

⁴⁷⁹ Аврам Мразовић (1756-1826); педагог, просветитељ, књижевник.

⁴⁸⁰ Т. Остојић, исто.

33. (око 1714) – Манастир Ораховица

Градъ Чръниговь. Паниъ Иванъ Венченко и сынъ его Григорій дарова сѣю книгѣ
монастирѣ Ораховици свѣтаго Николи славенїи-србикон земли.⁴⁸¹

На овај начин су манастирске библиотеке у подручје свог утицаја укључивале и потпуно непознате људе из веома удаљених простора; у време кад је саобраћајни капацитет у односу на данашње време био веома мали, њихов комуникациони капацитет неочекивано је растао. О томе ће се више говорити кад се буду разматрале везе с Русијом 18. века.

Постоје још неки докази да су монаси појединих манастира директни посредници у даривању књига; те доказе поново налазимо у записима. Наиме, да се приметити да се у значајном броју записа, осим имена приложника, јављају и имена монаха, углавном у последњој реченици записа, понекад уз фразе које откривају да су они више до пуки сведоци даривања. Доњи запис садржи типичну форму:

34. (1739) – Манастир Беочин

Сѣю божеотвенѣю книгѣ ѿкѣпи господарь Арсенїе Ненадовиць житель шанца
Петро-Варддинскаго, за ѡспша имена Георгїа и Григорїа, ценою 164 Фор. на
службѣ монастирѣ Беочинѣ, храмѣ славному вознесенїю господа Бога и спаса
нашего Иисъ Христа, настоаниемъ Вурла ермонаха и Пахомїа монаха
1739.⁴⁸²

Чини се да нема другог разлога да имена монаха који нису дародавци, а очигледно да ниједан од њих није игуман (то би обавезно било назначено), стоје на туђем приложничком запису, осим да су ту у функцији посредника. Реч „настојање“, која се јавља уз њихова имена, то јасно показује: Новосађанина Арсенија Ненадовића својим трудом су придобили да за своје умрле Беочину дарује књигу. И остали записи, који наизглед непотребно помињу имена монаха (при том изостављамо стандардно помињање имена настојатеља манастира), и то без назначавања њихове директне улоге, тиме вероватно желе да укажу на њихово посредништво при донирању књига манастирима.

⁴⁸¹ ССЗН, 4407.

⁴⁸² ССЗН, 2769.

Овде се поставља и логично питање које је веома важно за књижне записе као историјски извор теме којом се бавимо: ко их, у ствари, саставља и исписује на маргинама књига? Сам приложник или неко други? Разлози исписивања су довољно објашњени: сам приложник има духовног интереса да се његово име нађе у књизи која ће током године непрестано пролазити кроз руке свештенослужитеља и појаца. Међутим, питање је да ли у време непостојања шире функционалне писмености можемо очекивати да су записи потекли непосредно из руке приложника. Због непостојања редовних школа које би обухватиле иоле већи број Срба, није вероватно да је било много њих који би били кадри да запис саставе самостално. Наравно, то на првом месту зависи од припадности конкретном сталежу. Ако је писменост оног доба била у великој мери ограничена на духовни staleж, на кога, како смо видели, опада огроман део записа, може се очекивати да су монаси и свештеници као дародавци својеручно састављали записе о свом акту. Ипак, ако се ради о грађанском сталежу, таква могућност рапидно опада. Нажалост, није велик број записа у којима је записивач именом поменут, али и оно што садржи такве податке довољно је да закључимо о томе каква је била пракса. Један запис у којем се изричито каже да је приложник уједно и дародавац навели смо већ у примеру (28), где дародавац Христофор Малетић сведочи да је молитвеник манастиру Обеди приложио и то потврдио „својим ручним писанијем“. Чини се, међутим, да су већину записа на књигама дарованим од лица грађанског сталежа ипак састављали монаси као они који том вештином професионално владају. У неким од њих то се експлицитно истиче.

35. (1789) – Манастир Бешеново

Сію кннгѣ именѣемѣю Минней, мѣсцѣ декемвѣрїи общежителном
 стодухагглицкомѣ монастырѣ Бешеновы в Сурмін во Фрѣшкѣи горы вѣцем
 в дарѣ приложн блгопочтенїи села Стеановаца житель н кѣпецѣ гѣдрѣ
 Пѣлѣвичѣ за свое н своеѣ фамиліи вѣчноѣ поминанїѣ, лѣта гѣдна 1789.
 Подписалѣ собственѣю рѣкою Георгїи, іером. тогоже манаѣ. пострѣжннкѣ.⁴⁸³

Бешеновски монах Георгије овде није само посредник тог акта, него и такорећи секретар манастирске библиотеке, који својеручним записом евидентира и овековечује чин поклањања, потврђујући све то својим потписом.

⁴⁸³ ССЗНВ, 2541.

Сви ови подаци говоре нам о начину на који поклоњене књиге пристижу у манастирске библиотеке. Очигледно ја да су у великом броју случајева иницијатори сами монаси, да они траже добровољне даваоце анимирајући их подсећањем на духовну корист (сопствену – јер ће заслужити литургијско помињање; општу – јер омогућавају одвијање богослужбеног процеса), оне који сами желе дати прилог упућују да то остваре куповином књига, а потом све то марљиво бележе и за историју, чиме у ствари уједно озваничавају и припадност књиге манастирској библиотеци. Циклус старања о њој, који овако почиње и на овај се начин завршава у случају даривања књига, кад укључимо и све друге аспекте бриге о књизи, показује православног монаха као неформалног библиотекара; при том, иако у манастирима постоји лице задужено за основну бригу о библиотеци, старање о обнављању и попуњавању било је омогућено сваком житељу манастира. То је свакако био део духовне мисије коју су манастири вршили кроз читаву српску историју.

Као и код куповине коју су манастири обављали директно од свог новца, и књиге које су стизале као поклони биле су нове, штампане руске. То је свакако била последица могућности тржишта, а све више и захтева корисника: нова књига је имала у сваком случају бољу употребну перспективу, док су српске књиге бивале све старије и неупотребљивије, и све теже доступне. Ипак, још увек се дешава да се манастирима дарују књиге из претходног периода; то се збивало нарочито на почетку века, док још руска књига није званично била нормирана. Од записа које смо навели, књиге у (1), (20) и (25), према напоменама Љ. Стојановића, са великом сигурношћу могу се сматрати српским јер су означене као рукописне;⁴⁸⁷ исто је и са рукописом поклоњеним Крушедолу тих истих година.⁴⁸⁸ За један октоих Божидара Вуковића,⁴⁸⁹ нађен у Беочину, знамо да је купљен заједничким напором:

запис (17) заиста био дело „недостојног”, како сам себе зове (јер је тешко замислити да би га ко други тако назвао), свештеника Андреја Судара.

⁴⁸⁷ Књига у запису (1) представља куриозитет по томе што је рукописна, а купљена на „осечком пазару“. Сва је прилика да она није могла бити нова; ако је тако, онда би ово био занимљив пример куповања коришћеног рукописа на вашару, што је свакако изузетак.

⁴⁸⁸ ССЗН, 2527.

⁴⁸⁹ Божидар Вуковић (?-1539?); издавач српских књига од 1519. у Венецији.

37. (1720)

Въспнше Христіани кѣпа ѿ црквѣ ѿ Николе Анакона, грка Дмитра инна, за седам ф. лета господна 1720, а ѿ рожества Христова 1727.⁴⁹⁰

Међутим, како време буде пролазило, таква пракса ће нестajати, јер ће се та врста књига сматрати неподобном за богослужење на територији Карловачке митрополије.

Неке од књига поклањаних манастирским библиотекама, иако нису биле српске него руске, такође нису долазиле као нове, а записи на њима сведоче о њиховој занимљивој предисторији. Свакако да су монаси из разумљивих разлога више морали волети потпуно нове, некориштене књиге, али се свеједно поклони нису могли одбијати, нарочито ако су стизали с виших јерархијских инстанци, тј. од епископа. Једно руско четворојеванђеље тако је најпре припадало самом патријарху Арсенију III Црнојевићу, да би потом природним путем, као заоставштина, дошло у руке његовом наследнику (мада не првом) Викентију Поповићу, који ју је касније подарио гргетешкој библиотеци.

38. (1698)

Сѣн четроеугль възех азъ смиренны и послѣдны прѣставникъ вѣлицѣи црквы пекскон архіепископъ и патрїархъ сръбски хлїи квр Арсенїе Чрнокевиць. Възѣ ю оу Сѣнт-Андрѣи цѣною 6 и 7 флоринтїи за свои вѣчни помѣнь, и да ю не има нитко възети без нашего взпроса, да несть прѣсто нь клѣто и проклѣто. Тако да кетъ вземъ прочитающїи въ разумь. Въ лѣто 7207, а ѿ рожества Христова 1698 мѣсеца декеврія 11 днь.

39. (1713)

По прѣставленїи же и оупенїи више писатаго господна и штца моего штаде сїе кутелїе мнѣ смиреннимъ Викентїю Поповичю ... Ми же приложихом въ светѣю и свещеннѣю обител манастирь Гргетег, ка храмъ светаго архїереа и чудотворца Христова Николаа, на вечни мон спомен. И кто ю год ѿнимит ѿ више писатаго манастира, не било мѣ прѣсто ни благословено, на проклѣто. Лета господна 1713, мѣсеца априла 23 оу Карловци.⁴⁹¹

⁴⁹⁰ ССЗН, 2385. Ова књига купљена је првобитно највероватније за неку парохијску цркву; први део записа је делимично избрисан, баш тамо где стоји афилијација, вероватно стога што је после ко зна како стигла у манастир.

⁴⁹¹ ССЗН 2052, 2053.

Библиотека Гргетега чува и једну књигу чија је историја много интересантнија, што не значи и да се ради о изузетку: она показује неизвесне судбине књига 18. века, што опет, са друге стране, осликава дух тог столећа склоног путовањима. Златоустова књига *О свештенству* (руско издање) променила је четири власника, од којих су сви били епископи, док се није скрасила у манастирској збирци. Ово је типичан пример књиге као сведока историје: оне манастирским библиотекама дају нарочит значај који се, између осталог, огледа у томе што такве књиге омогућују не само реконструкцију историјских догађаја, него и односа међу личностима. Најстарији запис потиче вероватно од првог власника. Он се потписао као јенопољски епископ Викентије Јовановић:⁴⁹² ради се о будућем митрополиту, који је на столици арадских и јенопољских владика боравио од 1726. до 1731. године.⁴⁹³ У оквиру истог записа јавља се и име епископског протођакона Софронија Симоновића, коме је Викентије ову књигу даровао у Араду 1730. године. Књига некако доспева до Софронија Јовановића, пакрачког епископа,⁴⁹⁴ који још једном потписује ову књигу обзнањујући своје власништво, и то у Сремским Карловцима 1751. године.⁴⁹⁵ По његовој смрти 1757, у Славонију као администратор пристиже Викентије Јовановић Видак,⁴⁹⁶ који ту остаје до 1759,⁴⁹⁷ и највероватније већ у то време, како нам говори следећи запис на књизи, ту књигу купује (по свему судећи на лицитацији као посмртну заоставштину Софронијеву): Почтом кѹплена прѣвосвѣщеннимъ епископомъ Темнишварскимъ Викентіємъ. Из Пакраца одлази за епископа у Темишвар, где борави до 1774. године, кад је изабран за карловачког митрополита.⁴⁹⁸ У то време за грбетешког протосинђела поставља (1778) Кирила Живковића,⁴⁹⁹ који нам о даљој судбини књиге саопштава да је на лицитацији по смрти его кѹплена

⁴⁹² ССЗН, 2562.

⁴⁹³ Сава Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века* (Београд: Евро ; Подгорица: Унирекс, 1996), 70.

⁴⁹⁴ Софроније Јовановић био је пакрачки владика од 1743. до 1757. Исто, 461.

⁴⁹⁵ ССЗН, 2563.

⁴⁹⁶ Викентије Јовановић Видак (1730-1780); од 1774. карловачки митрополит.

⁴⁹⁷ Исто, 73-74.

⁴⁹⁸ Исто.

⁴⁹⁹ Кирило Живковић (1730-1807); од 1786. пакрачки епископ.

оу ман. Гергетек нарстоателем и протосинг. Кирилом Живковићем.⁵⁰⁰ Овај убрзо (1786) постаје пакрачки епископ,⁵⁰¹ и Златоуста оставља у свом манастиру.⁵⁰²

3. 4. 3. Писање/преписивање

Класични период историје српске књиге везан је пре свега за традицију писања и преписивања. Без обзира да ли се ради о писању – стварању оригиналног дела, или преписивању – умножавању већ постојећег,⁵⁰³ то време, које у историјској периодизацији спада углавном у средњи век, продужава се, силом историјских околности, и у епохи штампане књиге. Недовољан број књига које је произвело рано српско штампарство проузроковало је настављање праксе писања и преписивања. Она је присутна чак и кад српска богослужбена места, на првом месту манастири, почну убрзано увозити руску штампану књигу, то јест у 17. веку. Ситуација се драстично не мења ни на граници

⁵⁰⁰ ССЗН, 2564. Лицитације епископске заоставштине биле су за оно време уобичајена ствар, и често су на тај начин распродаване и њихове личне библиотеке.

⁵⁰¹ Исто, 277.

⁵⁰² Особита вредност манастирских библиотека је што су оне ризнице значајних имена српске историје, без обзира да ли се оне у записима налазе као дародавци или се помињу, попут епископа, протоколарно, по сили црквене етикеције, или су учесници у историјским догађајима, што је једна од основних функција записа као средњовековног књижевног жанра. Иначе, набрајање свих познатих приложника манастирских библиотека испунило би целу једну опширну студију. Како бисмо, међутим, показали да су књиге често српским манастирима прилагали и несрби, па чак и иноверни, навешћемо два записа. Први, типичан, саставио је чувени руски учитељ Максим Суворов, дарујући Хопову један руски требник:

Сію кнѣгѣ глаголемѣю еѵхологѣн или требникѣ въ дарѣ съетомѣ великомѣченикѣ Феодорѣ Туронѣ благопокорнѣ приношѣ слѣжащнхѣ же въ обнтелѣн нѣѣже мощн его лежатѣ ѡ молнтѣѣ за нас оусердно прошѣ. Многогрешнын великоросїѣланннѣ Млѣѣмѣ Сѵборовѣ, недорѣгоннын оучнтель, лѣѣта сплсненїѣ нашего 1731 мѣсеца мѣѣ 25. на Спласов дан (ССЗН, 2573).

А један дар стиже лично од чувеног природњака Марсиљија, што спада међу праве изузетке: Марсиљи је, чувши за Стефана Штиљановића, тражио да штогод „у обитељи светога” сазна о њему, што је на њега оставило јак утисак (ССЗН, 2058). Стога било какав литерарни или научни рад о конкретној манастирској библиотеци остаје недоречен ако се не испитају старе књиге и записи на њима, који су кадри не само објаснити много шта што је остајало недоречено, него у правом смислу укључити манастир као историјску институцију у реалан временски контекст.

⁵⁰³ Ову поделу дајемо из методолошких разлога. У традиционалном смислу, она је много мање изражена но данас, због другачије свести о улози аутора.

векова.⁵⁰⁴ Иако се статистички без већих напора може утврдити да удео српске рукописне књиге, како расте увоз руске штампане, у укупном фонду све више опада, њена производња још дуго неће престати. Очигледно да, без обзира што се примат штампане књиге одавно не доводи у питање, није могуће на тај начин задовољити све потребе. Овде се поставља неколико питања на која није увек лако дати одговоре. Да ли је увоз руске штампане књиге у 18. веку био у бројчаном смислу довољан? Да ли су се у датом тренутку могле набавити све нужне књиге? Да ли су штампане књиге садржале све врсте текстова потребних српским манастирским библиотекама? Да ли су српски манастири – или њихови приложници – увек били финансијски кадри да обезбеде потребне књиге? Да ли су постојале специфичне потребе српског друштва у Карловачкој митрополији 18. века, па према томе и манастира, које штампана руска књига није могла покрити?

На ова питања могу се дати релативно задовољавајући одговори, извршимо ли макар и летимичну анализу писаних/преписиваних књига. На првом месту мора се свакако проверити има ли међу преписиваним књигама богослужбених, тј. оних које се преписују зато што спадају у манастирски богослужбени минимум. Увид у збирке записа и саме библиотеке сведочи да се током целог 18. столећа та пракса наставља, иако крајње ниским интензитетом. Међутим, тај податак важан нам је како бисмо посредно покушали протумачити тадашњу ситуацију. Ако се богослужбене књиге још увек понегде преписују, то значи да оне у штампаном облику нису увек и на сваком месту биле доступне појединим манастирима: могуће је да су биле прескупе, а да манастир сам није тренутно имао новца да их купи, или се није пронашао нико ко би их приложио; могуће да их уопште у датом тренутку и није било на тржишту, а није далеко ни могућност да неке од књига потребних српским манастирима у Русији никада и нису биле штампане. У првој четвртини века у Великој Ремети било је неколико случаја преписивања богослужбених књига: 1702. преписан је један требник,⁵⁰⁵

⁵⁰⁴ Можда изненађује чињеница да је иста ситуација у то време била и у Русији, где је ипак штампарство било врло развијено: „Книгопечатание не только не прекратило практику переписки книг, но, по-видимому, и не сократило ее размеры. И в XVII, и даже в XVIII в. переписывание книг продолжалось, хотя, как мы знаем, число выходявших в России книг непрерывно росло.” (С. П. Луппов, *Книга в России в XVII веке*, 37). Пошто се ради о истом културном кругу, и пошто су и руске манастирске библиотеке имале сличне потребе као и српске, очигледно да су узроци настављања производње рукописне књиге такође слични.

⁵⁰⁵ ССЗН, 7284.

је, као „деспотска“ обитељ, нарочито морао бити заинтересован за службе светим Бранковићима. Тако се године 1720. у том манастиру појавио препис опште службе „светим деспотима“, писан српском рецензијом, са посветом митрополиту Викентију Поповићу.⁵¹⁴ Потом је, око половине века, настао препис службе светом Јовану Деспоту, светим Атанасију и Кирилу Александријским, као и светом Максиму архиепископу, „деспоту српском“; препис садржи и Максимов животопис.⁵¹⁵ Осим ове збирке служби, негде у исто време у Шишатовцу бива преписана и служба цару Урошу са његовим житијем, дело патријарха Пајсија Јањеваца,⁵¹⁶ која се касније затекла у Крушедолу.⁵¹⁷

Подразумевало се да ће се из разлога очувања те традиције преписивати и друге књиге, које нису богослужбене, али их такође нема увек по руским штампаним књигама, као што је житије Светог Саве. Средином века у Кувеждину настаје један препис, који се касније нашао у манастиру Крка, ван граница Митрополије.⁵¹⁸ Тих година (1756) Савин животопис преписује се и у Ремети; веза са средњовековним предањем чува се, између осталог, и чињеницом што је преписан са „древног“ рукописног оригинала.

Преписа са ѿа кнѣга, жѣтѣ нѣже во свѣтѣх отца нашего Слѣвѣы перѣваго арх. сербскаго, ѿ древнихъ рукописанныхъ ноемвриа 2-го 1756-го года въ монастырѣ Реметн.⁵¹⁹

Готово истовремено, заповешћу митрополита Павла Ненадовића, исто житије преписује се и у његовој резиденцији у Карловцима. Ово нам јасно говори да се у то време јавља историцистички национални интерес, јер житије Светог Саве очигледно постаје обавезна литература у монашким круговима, одакле ће се овај култ снажније преносити у народ. Јаче буђење занимања за националне теме сведоче још неки значајни преписи. Везу са изворном Србијом и класичним предањем остварује и игуман Врдника Стефан Зорановић, који са

⁵¹⁴ С. Петковић, *Опис рукописа манастира Крушедола*, бр. 21.

⁵¹⁵ Исто, бр. 20.

⁵¹⁶ Пајсије Јањевац (око 1542-1647); од 1614. патријарх, писац.

⁵¹⁷ Исто, бр. 22. Службе Бранковићима преписивале су се и ван манастира. Један такав рукопис, који је садржао службе Максиму деспоту, Ангелини деспотици, Стефану деспоту и Јовану деспоту, сачинио је 1740. у Новом Саду свештеник Илија Стојковић; незнатим путем рукопис је стигао у Далмацију, у манастир Драговић: Vladimir Mošin, Milan Radeka, *Ćirilski rukopisi u Sjevernoj Dalmaciji*”, str. 206.

⁵¹⁸ Исто, 196 (бр. јед. 28). Препис је из 1752, садржи 142 листа.

⁵¹⁹ ССЗН, 3098.

оригинала нађеног код познатог у то време духовника Константина Студеничанина⁵²⁰ преписује „историју сербски(х) цареј“ (1764).⁵²¹ Занимљив подухват сличног усмерења организује се 1774. у Крушедолу, где се преписују *Славеносрпске хронике* „из оригинала Георгија Бранковича историје“, и то у три тома.⁵²² Овај обимни текст грофа Георгија Бранковића,⁵²³ несуђеног деспота Илирика, који је у целом 18. веку уживао изузетно поштовање, схватан је као ризница националних идеја, које су се у то време програмски развијале у Карловачкој митрополији упркос германизацији систематски спровођеној у време Марије Терезије, због чега се морао наћи и у општежитијима као центрима очувања и развоја националне свести.⁵²⁴

Оно што је специфичност рукописне традиције 18. века јесте преписивање текстова богословског садржаја, и то најчешће оних који су плод руског академског богословља 17. и 18. века. Нова руска теолошка мисао у то време је представљала стандард у Карловачкој митрополији, што сведочи велики број руских штампаних књига тог порекла пронађених у манастирским библиотекама (па и шире): манастирске збирке на тај су начин покушавале да буду савремене, па макар и традиционалним и несавременим методом преписивања, уколико се до оригиналних књига није могло доћи у потребном броју примерака, или су биле прескупе. Оне су, осим тога, представљале обавезну монашку образовну литературу, због чега су просто морале наћи своје место у манастирима. Преписивањем тако настаје додатни део „књига за читање“.

Иако нема црте суштинске оригиналности, ова активност није се одвијала на једнаком нивоу. Методолошки је можемо поделити на механичку и креативну. У прву групу спадало би пуко преписивање са руских предложака. Друга група укључује оне литерарне саставе у којима налазимо приређивачки рад, тј. свестан одабир и комбиновање материјала. Ова подела није апсолутна, а у оба случаја подразумева се одабир.

⁵²⁰ Константин Студеничанин (?-1767); архимандрит Студенице, преписивач.

⁵²¹ ССЗН, 3240.

⁵²² ССЗН, 3413, 3414, 3435.

⁵²³ Георгије/Ђорђе Бранковић (1645-1711); гроф, дипломата, историчар.

⁵²⁴ Неименована „историја“, која се 1769. године преписује у Ремети, „повељенијем пречесњејшаго господина Атанасија Исаијевића“, вероватно такође спада у корпус националних текстова.

Врло често се у првом случају ради о популарним или тренутно траженим и актуелним издањима. Тако је у манастиру Кувеждину настао препис познатог у оно доба и објављеног у Венецији дела *Ортодокс омологија*,⁵²⁵ предвиђеног као основно образовно штиво у време почетка просветних реформи митрополита Павла Ненадовића. Сличној атмосфери припада и књига приписана најважнијем теологу петровске епохе Теофану Прокоповичу, чији је препис (преписивач је Крста Манојловић) финансирао месићки јеромонах Пахомије Јанковић, а наслов је *Душевноје зерцало, јеже јест закон Божији*.⁵²⁶ Амблематско-поетски зборник *Итика јерополитика*, типично дело барокне поетике, које Србима у штампаном виду стиже из Русије, а потом се прештампава и код нас, нашло је такође свог преписивача у манастиру Кувеждину.⁵²⁷ Јован (у монаштву хаџи Исидор) Дамјанов (Дамјановић), из чије је руке овај препис изашао, пренео је у српске манастире и дело светог Димитрија Ростовског *Лѣтописъ казѹющъ в кратцѣ дѣланіа ѿ начала міробытіа до рожд(д)итѣа Хр(і)стѣа*.⁵²⁸ У Хопову је Василије Недељковић преписао са руске штампане књиге чувено у 18. веку код нас дело *Апофтегмата* Бењаша Будног.⁵²⁹ Осим ових изабраних примера, има доста преписа који су очигледно руског порекла, али им није лако установити оригинал, нити да ли су дословно сачињени према изворнику.⁵³⁰ Занимљивост је и постојање преписа неправославног теолошког порекла, попут дела евангеличког теолога Данијела Хајнриха Пурголда⁵³¹ у Крушедолу.⁵³² Ипак, нису се преписивала само богословска дела, нити она духовне инспирације. До

⁵²⁵ С. Петковић, *Манастир Кувеждин и Дивша*, 32.

⁵²⁶ ССЗН, 8666. Књига је нађена у манастиру Раковац.

⁵²⁷ С. Петковић, исто, 33.

⁵²⁸ Исто.

⁵²⁹ Т. Остојић, *Доситеј Обрадовић*, 363. Ако нису сами преписивали, монаси су се умели потрудити да преписе важних књига, којих није било штампаних на српском (рускословенском), задобију за манастирске библиотеке. Тако је у Крушедол 1753. пристигао препис (који је сачинио земунски свештеник Стојан Петров 1739) познатог дела Агапија Ландоса *Грешних спасеније* у словенском преводу Самуила Бакачича. С. Петковић, *Опис рукописа манастира Крушедола*, 137-138.

⁵³⁰ Манастирске збирке Карловачке митрополије биле су пуне руских издања беседа отаца Цркве, пре свега Јована Златоуста, а потом Јефрема Сиријског, Григорија Богослова, Аве Доротеја, итд., уз знатан број књига новијих руских теолога. Уз тај материјал свакако да није било немогуће саставити зборник по сопственом нахођењу, а ако су биле потребне националне теме, могли су се наћи и оригинални српски рукописи, које је само требало језички саобразити новом рускословенском стандарду.

⁵³¹ Данијел Хајнрих Пурголд (Daniel Heinrich Purgold, 1708-1778).

⁵³² Исто, 143.

наших манастирских библиотека стизали су западни аутори у руском преводу, па се дешавало и да се они преписују у недостатку оригиналних издања, као што је у Гргетегу настао препис географског дела Јохана Хибнера.⁵³³

Огроман утицај на избор материјала за преписивање имала је околност да се међу Србима тог доба јављају прве школе, као и да се похађају оне у Русији, на првом месту у Кијеву, што се није могло извести без уџбеника. Први међу њима били су свакако руског порекла, а онда настају и српски. Од њих по свом значају без премца је *Епитом* Дионисија Новаковића,⁵³⁴ који је кориштен као уџбеник у новосадским богословским школама, а пошто је од његовог настанка до објављивања протекло више од четврт века, у међувремену је преписиван: у манастирима га налазимо у виду самосталне рукописне публикације, као у Кувеждину⁵³⁵ или Месићу,⁵³⁶ или у склопу разних зборника, као у Крушедолу, Хопову⁵³⁷ и Ораховици⁵³⁸; ова два последња осим њега садрже и Новаковићеву *Пропедију*,⁵³⁹ такође богословски састав уџбеничког карактера.

Креативнији вид стварања рукописних књига у 18. веку налазимо у пракси састављања зборника, врло честој у манастирима Карловачке митрополије. Очигледно да образованијим и вреднијим монасима нису биле довољне готове штампане књиге како би исказали своја духовна и интелектуална стремљења, па су се старали да праве компилације по својим потребама и укусу. Осим тога, свакако да део разлога лежи и у чињеници да се све потребне књиге ни у ком случају нису могле наћи у једном манастиру, због

⁵³³ ССЗН, 8430. Наслов руског посредника је: *Земноводнаго круга краткое описание из старья и новья географии* (старањем Петра Великог издато у Москви 1719). Јохан Хибнер (Johann Hübner, 1668-1731); немачки педагог.

⁵³⁴ Дионисије Новаковић (?-1767); после школовања у Кијеву професор у новосадској школи Висариона Павловића, од 1749. будимски епископ.

⁵³⁵ С. Петковић, *Манастир Кувеждин*, 32. О *Епитому* више код: Лаза Чурчић, „Популарност и неки проблеми ширења Епитома Дионисија Новаковића”, у *Српске књиге и српски писци 18. века*, 76-92.

⁵³⁶ ССЗНВ, 8420. Овај је припадао иришком протопрезвитеру Андреју Шакабенти, рођеном брату патријарха Арсенија IV. У Месић је доспео вероватно преко његовог сина, Јосифа Јовановића Шакабенте, вршачког епископа и обновитеља тог манастира.

⁵³⁷ Т. Остојић, *Доситеј Обрадовић*, 360.

⁵³⁸ Радослав М. Грујић, *Србуље у бившем Вараждинском генералату и Славонији*. (Загреб: Просвјета, 2016), 265-267.

⁵³⁹ Vladimir Mošin, *Stari rukopisi Srba u Hrvatskoj od XIII do XX stoljeća* (Zagreb: Povijesni muzej Hrvatske, 1970), бр. 57. Преписи овог дела забележени су и у Далмацији – у манастирима Крка (V. Mošin, M. Radeka, *Ćirilski rukopisi*, 198) и Драговић (исто, 206), што је јасан знак да се богословска образованост из Карловачке митрополије ширила и ван њене јурисдикције, стварајући и на тај начин јединствен духовни простор.

чега су монаси можда и бивали приморани да праве рукописне изводе из књига које су сматрали важним, а сами их нису лично поседовали, или су их можда могли тек привремено позајмити с неког другог места. У принципу, састављање зборника који су садржали, рецимо, беседе разног порекла, јесте наслеђен обичај,⁵⁴⁰ а 18. век је специфичан по томе што у се њих укључују текстови из руских штампаних књига, без обзира да ли су они класичног патролошког или нововековног руског порекла. На тај начин су манастирске библиотеке превазилазиле могућности које је нудило тржиште, а такође излазиле и из оквира сопствених могућности, стварајући додатни квалитет. Као илустрацију можемо навести хоповске зборнике, познате још од чувене књиге Тихомира Остојића. Први је саставио неформални учитељ Доситеја Обрадовића, хоповски јеромонах (касније игуман) Василије Недељковић: тај зборник је у ствари избор из две врло популарне и раширене књиге Симеона Полоцког *Обед душевни* и *Вечера душевна*,⁵⁴¹ које често налазимо по српским манастирима.⁵⁴² Из њих се у Хопову читало у цркви.⁵⁴³ Други зборник је, како каже Остојић, „читава мала енциклопедија знања“, на преко хиљаду страна, са око 120 посебних чланака. Његов творац је хоповски монах Спиридон, који је показао широк интелектуални интерес. Осим извода из богословских књига (ту су Новаковићеви *Епитом* и *Пропедија*, као и катихизис руског учитеља В. Крижановског), он је у њега укључио и текстове историјске садржине (између осталог, део *Хроника* грофа Бранковића, народне српске привилегије, неколико текстова из Баронија), дидактичке саставе, па и оне чисто литерарне садржине, Езопове басне, а потом и дела из географије. Зборник се окончава Јустинијановим и Душановим законцима.⁵⁴⁴ Важност оваквих састава разуме се сама по себи: образованији монаси на тај су начин пружали могућност онима који су били заинтересовани, а сами нису били вешти, да на једном месту дођу не само до основних (и то солидних) теолошких знања, него и до општих, која су спадала, најчешће преко руског посредника, у обавезну литературу српског

⁵⁴⁰ Види нпр. садржај зборника *Гѣлковѣнїѣ зѣповѣдѣмъ г(о)л(под)нїмъ*, који у Крушедолу настаје пред крај 17. века: С. Петковић, *Опис рукописа манастира Крушедола*, 57-64.

⁵⁴¹ Т. Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову*, 349.

⁵⁴² Види: Жарко Војновић, „Ко је аутор књиге “Стихи о недељи” (Беч, 1792)?”, *Братство* бр. 19 (2015): 151-166.

⁵⁴³ Василије Недељковић састављач је и зборника који се налазио у Крушедолу, са неколико теолошких текстова, између осталог очигледно и *Епитом* (којег Сава Петковић није препознао): С. Петковић, *Опис рукописа манастира Крушедола*, 198.

⁵⁴⁴ Т. Остојић, нав. дело, 350-359.

интелектуалца. Записи о томе ко је зборник прочитао сведоче да се не ради само о монасима,⁵⁴⁵ па манастирске библиотеке и на овај начин добијају нијансу јавности. Наравно, слабост оваквих компилација је у чињеници да се ради о уникатима и да је њихово кориштење ограничено на један простор.

Процес стварања рукописних књига за манастирске библиотеке укључује у себе још неке аспекте, од којих је можда најважнији превођење. Узмемо ли у обзир чињеницу да је велики део оваквих зборника руског порекла, треба да имамо у виду да ти текстови нису преузимани у потпуности дословно. Иако се рускословенски језик, који се у Карловачкој митрополији званично користи још од почетка друге четвртине 18. века, сматрао заједничким, интернационалним, те у неку руку и српским, због практичних разлога он се посрбљивао, нарочито тамо где је у изворном тексту превласт задобијао руски народни језик. Поменути хоповски зборници, нарочито Спиридонов, представљају посрбе у том смислу. Ипак, има и потпуних превода који се јављају у рукописима. Дobar пример је у то доба веома цењено полемичко дело Илије Минијата *Камен саблазни*, које је у Фенеку превео са грчког изворника Викентије Ракић.⁵⁴⁶

Колико је жива била преписивачка делатност, а донекле и оригинална или барем компилаторска ауторска у то време, може се видети на примеру манастира Грабовца, где је сачуван знатан број рукописа 18. века. За многе од њих се зна да су настали у самом манастиру, а други су тамо пристигли заједно с монасима који су у њему боравили. И једни и други добро осликавају културну и интелектуалну климу времена. При том, можемо чак и заобићи типску врсту рукописних књига као што су поменици, тефтери, „парусије“ (пописи приложника за које се служи литургија), итд., које налазимо по свим манастирима о којима се у овом раду говори, јер или представљају последицу административног деловања манастирских власти, или нису органски део манастирске библиотеке попут богослужбених или књига за читање. Рукописне књиге Грабовца тачно показују шта је занимало човека духовних интересовања 18. века, којима се додају и општекултурна. Уз неколико богослужбених књига,

⁵⁴⁵ Исто, 377.

⁵⁴⁶ ССЗН, 8845. Српски (тачније рускословенски) Ракићев наслов гласи: *Каменьъ саблазни или изъясненіа ѡ началѣ и извѣстныхъ причинахъ раздора и несогласія оубоу цркви восточныа и западныа, съ пачи раздорѣвъ и разногудей*. На српски је ова књига преведена и издана тек 1845, под насловом *Камень претыканія или Повѣсть о почетку и причины раздѣленія греческе и латинске цркве; као и о петъ препирателны вопроса, у коима се не соглашаваю*.

какве налазимо и на другим местима, ова манастирска збирка поседује и класичне мешовите рукописне зборнике литургијских и богословских текстова,⁵⁴⁷ уобичајене зборнике беседа,⁵⁴⁸ публикације са систематским излагањем неког богословског питања као што је један спис о светим тајнама,⁵⁴⁹ популарне у то време књиге као што је већ помињано дело *Апофтегмата*,⁵⁵⁰ као и *Апологија* светог Димитрија Ростовског, савременог омиљеног аутора. Нарочито се грабовачка библиотека одликује колекцијом теолошке литературе полемичког карактера, без које се није могла замислити савремена образовна и педагошка спрема. Књигу *Ответ православног њекојего християнина* Никифора Теотокиса⁵⁵¹ сусрећемо у чак три различите рукописне варијанте,⁵⁵² што нам говори да се у манастиру вероватно свесно радило на развоју полемичког богословља у средини сасвим ненаклоњеној православнима. У томе нас утврђује и препис антикатоличког (и антикијевског) трактата *Мечеи духовни*⁵⁵³ браће Лихуд, чувених грчких учитеља који су у последњој четвртини 17. и почетком 18. века радили у Москви. За нас је особито важно што један од преписа сведочи о живом присуству српске богословске школе, чији су се производи ширили најчешће баш у преписима (и до данас нажалост нису издати), као што је *Беспристраснаја историческа повест о разделенији восточнија и западнија црквеи* Јована Рајића.⁵⁵⁴ Томе можемо прибродити и рукописе који припадају највероватније перу Дионисија Новаковића,⁵⁵⁵ који је део живота провео баш као епископ Будимске епархије, окончавши новосадску професорску каријеру. Можда баш са њом има везе чињеница да је у Грабовцу сачуван изванредан број оновремених уџбеника који су се користили управо у тим школама. Њихов највећи део дело је, очигледно и заоставштина, игумана Арсенија Теофановића, који их је тридесетих или четрдесетих година преписивао у Покрово-богородичној школи у тадашњем Петроварадинском Шанцу, каснијем Новом Саду: *Уџбеник логике и философије, Философски списи,*

⁵⁴⁷ Исто, бр. 38.

⁵⁴⁸ Исто, 27. Овде је највероватније преписана нека руска штампана књига.

⁵⁴⁹ Исто, 22. И овом случају очигледно се ради о препису неког руског штампаног оригинала.

⁵⁵⁰ Исто, 23. Овај је препис настао у новосадском богословском семинару.

⁵⁵¹ Никифор Теотокис (Νικηφόρος Θεοτόκης, Никифор Феотоки, 1731-1800); грчки теолог, од 1779. епископ Руске цркве.

⁵⁵² Исто, бр. 31, 32, 84.

⁵⁵³ Исто, бр. 16.

⁵⁵⁴ Исто, 29.

⁵⁵⁵ Исто, 30.

*Опита философија и метафизика, Логика, Алгебра и тригонометрија.*⁵⁵⁶

Занимљиво је и да су неки преписи настали и за потребе образовања грабовачких монаха; њих је по благослову игумана сачинио јерођакон Данил.⁵⁵⁷

Можда најпознатији, међутим, рукопис сачуван у манастиру је *Грабовачки летопис*,⁵⁵⁸ настао у традицији средњовековног жанра, један од ретких летописа сачуваних из тог времена.⁵⁵⁹ И на крају овог прегледа рукописа манастира Грабовца 18. века, треба се свакако вратити на националне богослужбене теме, чији је најбољи израз тзв. *Србљак Антонија Грабовачког*, који је настајао током година у манастирима Раковцу, Шишатовцу и на крају довршен баш у Грабовцу, са службама српским светитељима.⁵⁶⁰ Осим њега, класичан је и пример рукописне службе локалном српском светитељу, Стефану Штиљановићу.⁵⁶¹ Са свим овим књигама грабовачка библиотека свакако представља квинтесенцију рукописне праксе свог времена, једнако по интересовањима као и по достигнућима.

Иако је преписивање књига у 18. веку било свакако периферни вид попуњавања манастирских библиотека, оно је важно јер представља још увек живу традицију, мада веома већ ослабљену, и јасну везу са средњим веком; са друге стране, труд да се до књига дође на било који начин, па макар и тај анахрони, као и да се стварају компилације према специфичним потребама, сведочи о жељи монаха Карловачке митрополије да своје личне, а и манастирске библиотеке, непрестано обогаћују, а уз то да врше и духовни утицај на своју хришћанску околину.

⁵⁵⁶ Исто, бр. 46-50.

⁵⁵⁷ Исто, бр. 25, 36, 37. Све три књиге су граматике словенског језика: прва је препис једног руског уџбеника, а друга је компилација Арсенија Теофановића. Трећој извор није познат.

⁵⁵⁸ Исто, бр. 52.

⁵⁵⁹ Објављен (део до 18. века) у: Владимир Красић, „Манастир Грабовац”, *Летопис Матице српске* бр. 126-128 (1881). Делимичан превод Томислава Јовановића на савремени српски: „Летопис манастира Грабовца”, *Источник* бр. 9 (1994): 30-34.

⁵⁶⁰ Н. Синдик и др., *Опис рукописа ... у Сентандреји*, бр. 28.

⁵⁶¹ Исто, бр. 35. Ради се о служби преноса моштију.

3. 4. 4. Поправка књига

Искуство свих проучавалаца и корисника старијих црквених библиотека сведочи да су богослужбене књиге можда више од свих других књига изложене пропадању, јер се највише и користе. Неке од њих, као што су служабници, псалтири и часослови, пролазе кроз руке свештенослужитеља и појаца свакодневно, и то неколико пута у току дана, дуги низ година. У овој врсти библиотека управо су ове књиге, ако су сачуване из старијих времена, данас у најлошијем физичком стању. У манастирима је та фреквентност већа него у парохијским црквама, због редовнијих и дужих богослужења.⁵⁶² То је и разлог општепознате појаве да су у најстарије књиге уједно и најоштећеније: редовно им као најрањивији недостају први и последњи листови. Пошто ова појава делимичног губитка листова књигу чини дисфункционалном, а због описаних околности (недостатка књижарске мреже и скупоће) није се одмах могла заменити новом, у праксу је у манастирским библиотекама ушао обичај дописивања недостајућег текста на посебним листовима који би се потом увезивали са остатком књижног блока. Ова пракса је нарочито занимљива код рукописног надопуњавања штампаних књига, јер је јачи визуелни утисак неслагања текстова услед различитости њиховог порекла, машинског или рукописног. Овај поступак може се назвати ургентним спасавањем функционалности књиге, а преко ње и самог одвијања богослужења. Оваква прва помоћ, као изванредан вид реанимације, у ствари је рудиментарни вид обнављања библиотеке у ситуацијама кад се не може учинити више, било због немаштине, било због недостатка потребне књиге на тржишту.

Ипак, најбројнији захвати на поправци постојећих оштећених књига тичу се корица. Стандардни средњовековни начин њихове израде, који се задржао и у 18. веку у случају богослужбених књига, на немерљиво је вишем нивоу од данашњег. Корице су се правиле од дашчица, пресвлагале кожом, учвршћивале металним копчама, а за књижни блок се ушивале вишеструким узицама.

⁵⁶² Са друге стране, временом су у богослужбену праксу ушле и мање књиге без којих се у суштини могло и које су представљале изводе из других, уобичајених, штампане за кориштење у само једном уском периоду године, као што је тзв. *Страсно јеванђеље* (збирка перикопа које се читају пред Ускрсе). Разуме се да је оваква књига, кориштена једном годишње, могла остварити због тога много већу трајност.

Међутим, због свакодневног кориштења – које се могло протезати на деценије, па чак и на векове, веза корица и књижног блока неминовно је морала ослабити, због чега је долазило до међусобног одвајања, а онда и до убрзанијег пропадања књиге. Ако за такву књигу није било адекватне замене, она се свакако морала поправити, то јест прекоричити. У нашој традицији тај поступак је, због високог угледа који на првом месту богослужбена књига има, схватан не само као прагматична ствар, него као богоугодно дело. Најпознатији библиофил тог типа у српској историји је свакако пећки патријарх Пајсије Јањевац (умро средином 17. века), за кога се зна да је неуморно обилазио цркве и манастире, поправљао и повезивао књиге.⁵⁶³ На његов узорни труд надовезују се многи монаси по манастирима Карловачке митрополије, као и лаици. Мотивација је, ако је сачуван запис о обнављању књиге, и ако је у оквиру њега истакнута, најчешће иста као у случају донирања нових књига, јер је есхатолошког карактера.

40. (1709) – Манастир Велика Ремета

Обнови се ова књига в' мѣсто ѿ рождества Христова 1709 и молбан пресвѣтен богородици и правило свѣтаго Феодора Тврона обители Хоповикѣ, храм свѣтаго великомученика и чюдотворца Христова Николае, тогда свѣтителствующъ великом господиѣ преосвѣщенном митрополитѣ курь Софронію Подгоричанинѣ. Трудн се о сем обновленн азъ грешни и мнши во свѣщенницех нерен Живан, бнвшн ѿ весн бл(н)скѣ, нинѣ же сожителъ и содръжникъ парохіе Карловачке, обновнх еѣю кннгѣ ради благословеніа свѣтаго великомученика Феодора Тврона, богъ да протн, мѣсеца юла 27-м денз у Карловци на блнзо дѣнавѣ.⁵⁶⁴

41. (1710) – Манастир Јазак

Снѣю свѣтѣю и божаствнѣю кннгѣ, глаголѣми Златовѣтъ, шправн монах Минханло за свою дѣшѣ, богъ да протн, при игуменѣ курь Янани, и параклисарѣ Феофанѣ лето господне 1710 свѣтителствующъ тогда прѣшвѣщенномъ митрополитѣ курь Софронію Подгоричанинѣ. Семѣ роукѣ г. фшрннѣ и н. новци. Трудн се попз Іаковз Карловачки.⁵⁶⁵

⁵⁶³ Еѣю свѣтѣю и дѣшепленѣю кннгѣ, зовшм чатовникъ съ образи обрѣтохъ азъ смѣреннн архіепископъ Павсен ѣ Горнѣм Сртѣмѣ в келіи Приеннон Главн ... И вѣше се велми порѣшила и превезах еѣю кннгѣ, и покрѣпнх любве ради ... (његов запис на чувеном Минхенском псалтиру 1628; ССЗН, 5652).

⁵⁶⁴ ССЗН, 2197.

⁵⁶⁵ ССЗН, 2208.

42. (1717) – Манастир Бођани

СЫЕ СВЕТОЕ ІЕУГЕЛНЕ ПОВѢЗА СВОЮ ГРЕШНОЮ РЪКОЮ ГРЕШНИ ХРИСТЪ РАБЪ ПРОГОІЕРЕН КАРЛОВАЧКЫН ЖИВАН ЦРНОГОРАЦЪ И ПРИЛОЖИ Ю Ѹ МОНАСТИРЪ БОЃАНИ ЗА СВОЮ ГРЕШНЪ ДЪШОУ СВЕТОМ ДѢВН БОГОРОДИЦЫ НА ЧЕСТЬ И НА ХВАЛЪ И НА ПОСЛАЖЕННЕ, И БОГЪ ДА ПРОСТИ. СНЕ БИСТЪ ПРИ ИГЪМЕНЪ КЪР МИХАИЛЪ, ГОСПОДИНЪ ЧАСТНОМЪ И ДОБРОМЪ СЛАЖИТЕЛЮ СВЕТАГО МОНАСТИРА, МЕСЕЦА ФЕВРЪЛАРА ·Е·І НА ·А·Ψ·З·І. И ЧЕДО НАШЕ МАЛИ ТЕОРѢНЕ.⁵⁶⁶

43. (1703) – Манастир Раковац

ДА СЕ ЗНА КАДЪ СЕ ОПРАВН КЪНІГА ГЛАГОЛЕМИ ПАНАКЕРІКЪ, ѿ БІТІА ВЪ ЛЕТО ·З· ЧТІЕЦНО ·Е·І ЛЕТО, А ѿ РОЖДЕНІА ХРИСТОВА ·А· И ·З· СТОТІНА И ·Г· ЛЕТО, ПРИ ИГЪМЕНЪ ФІЛІПЪ ІЕРМОНАХЪ. І ОПРАВН НЕГА ЗА СВОЮ ДЪШЪ, ДА МЪ Е ГОСПОДЪ БОГЪ ПОМОЩНИКЪ И СВЕТА БОГОРОДИЦА. ЦЕНА ЕН ·Д· ВОРІНТЕ. БОГЪ ДА ПРОСТИ. Я СЕМЪ МАІСТОРЪ МОІСЕН ІЕРМОНАХЪ.⁵⁶⁷

Ови записи изабрани су међу многима који говоре о „обнављању“ књига (то је често кориштен термин) јер својом информативношћу омогућују јасније сагледавање овог питања. У сва четири примера налазимо исту мотивацију: то је лично спасење и спасење ближњих; ту нема никакве разлике у односу на приложнике нових књига. Због тога такође обавезно налазимо и личну идентификацију – исписивање свог имена, као и других имена по потреби („мали Теорђије“), како би обновитељ књиге могао да се укључи у литургијски ток; као што се види, код свештених лица не заборавља се ознака чина – то је и друштвена идентификација. Осим тога, ради потпуности се наводи и врста књиге, иако ће оном ко се буде надаље њоме служио то само по себи бити јасно. Не пропушта се ни навођење манастира чијој библиотеци црква припада, јер је то, са становишта манастира, потврда власништва, а са становишта обновитеља гаранција да ће његов труд остати на месту којем га је наменио. Томе у већини случајева следи и исписивање имена игумана и епископа, што показује црквену јерархијску свест. Потом долазе и специфичнији детаљи, који нас ближе смештају у реалне временске оквире. Осим што се обавезно записује и датум, у најмању руку година, понекад се наводи и цена плаћена за тај посао: она по свему судећи укључује материјал и рад мајстора (само у мањем броју случајева

⁵⁶⁶ ССЗН, 2332.

⁵⁶⁷ ССЗН, 7296.

дародавац сам повезује књигу, као у запису (42)). На концу, сусреће се и име књиговесца извођача. За нас је ова информација од особите важности: приметимо ли да се углавном ради о свештеницима и монасима, близу смо закључка да је књиговезачки занат⁵⁶⁸ био нарочито заступљен по манастирима, што је и логично, јер су у то доба, како је више пута наглашено, они највећи поседници и корисници књига.

Постоји још један види физичког бављења књигом, који споља личи на обнављање, али је у суштини другачијег смисла. То је окивање, које једнаки значај има у 18. веку као у ранијим периодима. Оно представља виши ниво заната, јер је најпре естетског карактера, који је последица сакралног карактера богослужбене књиге. То се на првом месту (и готово искључиво) тиче престоног јеванђеља, тј. оног које стоји на часној трпези и учествује у богослужењу на начин видљив литургијској заједници (на малом входу и у време читања одговарајуће перикопе). Оно се због тога и физички издваја од осталих књига, и то двоструко: у просторном смислу – смештањем у олтар, а у естетском смислу – окивањем.⁵⁶⁹ Оков се редовно израђује од племенитих метала, и то од сребра и злата. Углавном наилазимо на две варијанте – потпуно и делимично окивање металом. У првом случају покривена је цела површина корица, а у другом се само детаљи израђују од њега, док је остатак корица пресвучен такође неком скупом тканином. Скупоценошћу израде жели се изразити узвишеност литургијске стварности, тј. иконизовање будућег царства Божијег,⁵⁷⁰ које кроз евхаристију постаје присутно у реалном времену: у таквој атмосфери престоно јеванђеље својом лепотом открива лепоту новог живота, а једнако представља и Божију реч. Зато се Христос често слика, а за њим и архијереји, са јеванђељем у рукама, а оно је увек на икони представљено као сакрално-естетски предмет, што је одраз литургијске праксе. Искуство свих православних народа показује да се на овоме највише инсистирало управо у манастирима. Важност престоног јеванђеља ту се од 18. века традиционално означава на још један начин: у свим инвентарима она се стављају увек на прво место, и везују за саму цркву, која

⁵⁶⁸ Подразумева се да корицењу претходи обрезивање књижног блока, јер су рубови листова увек најподложнији оштећивању. На тај начин се нарочито стиче утисак потпуне рестаурације.

⁵⁶⁹ Ретко налазимо примере окивања служабника. Разлог је сличан: служабник такође у време Евхаристије обитава у олтару, и то у рукама свештеника.

⁵⁷⁰ У томе учествују и сви остали делови и опрема храма, почевши од фресака до свештених сасуда; иако су изражени естетским средствима, слично окову јеванђеља, не исцрпљују се у домену естетике.

редовно заузима централни положај у тим административним документима, који на тај начин и нехотице осликавају хијерархију унутар манастира.

Постоји још једна битна разлика у односу на обнављање књига о којем смо горе говорили: обнављају се само старе и пропале књиге, а окивају се искључиво нове, или оне које нису оштећене употребом. Што се тиче финансијских извора, и оков се дарује као прилог манастиру, уколико га он сам не плаћа из својих средстава.

44. (1777) – Манастир Комоговина

Большымъ измѣненіемъ обновилъ сѣ еугеліе златомъ и серебромъ и кѣмашомъ чрѣдомъ и иждивеніемъ господара Андреа Меларовича, жителя Вароши Іваниќа, за свой вѣчній поменъ, въ лѣта 1777го Фев. 17го. Монастырь Комоговина вещьжителный. Тогда правящій престолъ архіерейства своего высокопреосвященнѣйшій господинъ господинъ епископъ Петръ Петровичъ Костайничкій и Зринполицкій, Анки же и Корбавы, даже Далмацін и проч.⁵⁷¹

Као што видимо, садржај овог текста по мотивима је идентичан осталим приложничким записима.

Осим што се исписују мастилом на листовима књига, ови приложнички записи могу стајати и у оквиру самог окова, гравирани у злату. Такав је пример војловичког престоног јеванђеља, чији је оков 1728. даровао игуман Игнатије, а израдио у оно време познати кујунџија Георгије Мосхополит (Аргири).

СІЕ С[В]Е[Т]ОЕ ЕВ[А]НГ[Е]ЛІЕ МОНАСТІРЯ КОМОГОВИЦЕ ХРАМА С[В]Е[Т]ЫХ[І]А
БЕСП[А]ТНЫХ[І]А СНАБ[Е] МНХАНАА И ГАМРИАА И ПР[О]ЧЫХ[І]А : ОВЛАДЕ
ЖЕ И ОУКРАСИ Ч[А]С[Т]НѢНШИИ ПУМЕНЬ ТОЕ С[В]Е[Т]ІЕ ОБИТЕЛИ КИР[І]А
ИНАТІЕ ІЕР[О]МОНАХ[І]А ДЕ[Т]ІА Г[О]СПОД[І]НА ДА[В]ИД ДЕК[Е]МВРІА
САВРШИСЕ. ГЕОРГІ ХРИСІКОСМОС Х. П. ТІЕ ВЛАХОС.⁵⁷²

Ова пракса, као последица промишљене функционалности библиотеке и специфичног доживљаја књиге као сакралног предмета, која се осликава у јерархијској устројености, јесте нешто по чему се манастирске библиотеке, а с њима и парохijske и епархијске, разликују од каснијих јавних библиотека, у

⁵⁷¹ ССЗН, 8481.

⁵⁷² Ж. Војновић, *Кућа на камену*, 63. Запис преносимо верзалом, тачно онако како је на окову јеванђеља изрезао мајстор златар на задњим корицама новог руског јеванђеља из 1719. године. Оно се и данас литургијски користи у Војловици.

којима је свака јединица збирке теоретски једнаке вредности и положаја. До диференцијације ће доћи тек кад оне почну сакупљати старију књигу и кад се, у ствари, јави свест о њеној нарочитој вредности, што ће резултовати нарочитом третманом са аспекта чувања и заштите, чиме ће један број књига бити такође хијерархијски подигнут на виши ниво, што остаје као узаконено правило до данашњег дана. Ипак, обичај нарочитог украшавања књига остаће везан искључиво за црквене, нарочито манастирске библиотеке, у којима књиге, а особито једна од њих, имају достојанство какво није могуће замислити у модерним јавним библиотекама.

3. 4. 5. Наслеђивање

Начини формирања, обнављања и попуњавања манастирских библиотека о којима се досад говорило могу се назвати вољним, срачунатим. Иако поклони појединих лица формално не спадају у њих, видели смо да су се манастири ипак прилично трудили да пронађу и придобију донаторе. Постоје, међутим, и неки други начини који носе мање-више обележје случајности. Ради се о изворима који такође формално или топографски не припадају манастиру као правном субјекту, него појединцима, без обзира да ли су или не везани за манастир. На првом месту то су сами монаси са својим приватним збиркама које после њихове смрти могу остати у наслеђе манастиру. На другом, ради се о онима који местом свог живота и рада не припадају манастиру, али му своју имовину, па тако и књиге, завештавају тестаментарно.

Проблематику личних монашких библиотека обрадићемо у следећем поглављу, разјашњавајући све важније факторе њиховог настајања и постојања, при чему ће бити размотрен општи проблем правног и економског односа манастира и монаха као контекст развоја личних књижних збирки. Овде ће се пак то учинити са становишта статуса монашке материјалне заоставштине, тј. питања ко на њу има право. Полазна тачка овог разматрања биће стога смрт монаха.

Питање наслеђивања имовине било је врло честа тема у животу српске привилегијалне аутономије у Хабзбуршкој монархији. Према Леополдовој привилегији од 20. августа 1690, српски архиепископ је имао право на наслеђе умрлих епископа, али и световних лица која умру без наследника или тестамент⁵⁷³ (право тзв. кадуцитета). Пошто је оно било у приличној супротности са затеченим феудалним правом, као и због опште тежње за сужавањем привилегија, током деценија је све више укидано, док није потпуно умањено Деклараторијом 1779.⁵⁷⁴ Имовинска питања била су предмет честих сукоба Православне Цркве и локалних властелина, али и несугласица између митрополита и Двора. Очекивало би се да из њих одсуствује питање монашке имовине, али се понекад испостављало да и оно може бити камен спотицања.⁵⁷⁵ Оно се у суштини се као проблематично могло јавити само због владавине осопштине по манастирима, јер се понекад радило, како смо видели, о немалом богатству, за које је по природи ствари морало бити много интересената. После званичног проглашења осопштине за нелегалну појаву, монашка имовина сведена је на оно што је монах могао држати у келији, а то је било исувише ситно да би било предмет икакве озбиљне расправе. То се свакако тицало и књига, за које су се могли занимати само књигољупци.

По логици ствари, ако је значајан део имовине, како сведоче извори, могао остајати у поседу манастира, то се морало дешавати и са књигама.⁵⁷⁶ Треба, наравно, поменути и обичај да су и оне поклањане, најпре неком од монаха који је живео у истој келији, потом и онима који су били у ближим односима с преминулим. Ипак, најпотпуније податке пружају нам општи инвентари манастира, у којима релативно често наилазимо на податке о личним библиотекама, настале после смрти њихових сопственика. То је очигледно био сталан део административне дисциплине прописане у Карловачкој митрополији, како би се спречиле евентуалне несугласице око материјалних питања, тј. права

⁵⁷³ Жарко Миладиновић, *Тумач повластица, закона, уредаба и других наређења српске народне црквене аутономије у Угарској, Хрватској и Славонији* (Нови Сад: Штампарија Ђорђа Ивковића, 1897), 5.

⁵⁷⁴ Исто, 14-25.

⁵⁷⁵ Н. Нинковић, „Политичка и културна делатност митрополита Павла Ненадовића“, 95-97.

⁵⁷⁶ Види нпр. ССЗНВ 2831: запис на књизи је настао после смрти монаха у чијем је власништву била, како би се знало како је стигла у манастир, а и да се остави траг о њеном некадашњем сопственику, због чега је забележен и датум његове смрти. Слично и у ССЗНВ 3361. Оба записа су настала у Привиној Глави, где су и књиге остале.

наслеђивања.⁵⁷⁷ Инвентари неких личних библиотека које ћемо видети у последњем поглављу (војловички, ковиљски и великореметски игумани) сведоче о томе да су личне библиотеке после смрти власника постајале део опште манастирске збирке. Такође и емпиријски подаци, стечени током прегледања манастирских библиотека, као и извора који говоре о њима, јасно показују да су многе књиге монаха остајале у наслеђе манастирима: како бисмо се уверили у ту чињеницу, довољно је само погледати сопственичке записе у њима.

Постоје и конзисторијални документи настали поводом монашке имовине, који нам сведоче како се, током 18. века, развијало и правно регулисало ово питање. Поводом недоумице коју је 1797. године врнички игуман Данило Исаковић имао око заоставштине бившег раваничког („в Сервији“) игумана Исаије Стефановића, Конзисторија је закључила да „како каноническија устави, тако и грађанска права потому, что киждо пријемј на себе чин монашески, все что в чине притјажал, манастирју по смерти својеј одати требујет, и ниједному монаху последњеје завештаније устројити дозвољајет, по јелику каждиј монах пребавивиј что по вступљенију в манастир ничто своје, но опште имејет.“⁵⁷⁸ На овај начин је, крајем столећа, решено питање монашке имовине, према чему је она аутоматски остајала у власништву манастира. То се свакако односи и на личне библиотеке. Ипак, свакако да је било изузетака, као у случају збирке Јована Рајића. Вероватно је његов ауторитет био толики – а највећи поштовалац био му је свакако сам митрополит Стефан Стратимировић – да вероватно нико и није помислио да му смета у његовој личној одлуци о судбини сопствене библиотеке.

Други тип извора, који се од првог разликује по присуству документарних информација, представља тестаментарна завештања манастирима. Ради се о актима правне вредности, који исказују жељу сопственика. Међу првим таквим сведочанствима налази се тестамент арадског епископа Софронија Раваничанина,⁵⁷⁹ састављен почетком 1725. године. Њиме он своје имање оставља свом ученику Пајсију из манастира Врдника, а засебно набраја и књиге: „Друго што има мојих књижица: тастамента, полуустав,

⁵⁷⁷ Бројни сачувани документи по архивима сведоче да се ова пракса настављала и касније, кроз цео 19. век, као део стандардне административне процедуре.

⁵⁷⁸ АСАНУК, Конз., 67/1793.

⁵⁷⁹ Софроније Раваничанин (?-1726); од 1722. арадски епископ.

стихологија, диоптра и то остављам мојему ученику...“ Иако је ово завештање појединцу, из даљег текста тестаментa јасно је да се у ствари ради о бризи за манастир, „...зашто ми јесмо доста послужили свјатому манастиру, от младенства до старости, доста путовали и доста службе манастиру сатворили, а и от сада ако нас Господ Бог подржи јеште које време, хоћемо служити чим будемо могли и ако бисмо имели откуд, знамо на коју бисмо остављали и манастиру и на друга места.“⁵⁸⁰ „Шпецификација“ ствари која потом следи ипак набраја знатно више књига, укупно дванаест.⁵⁸¹

Пример непосредног тестаментарног завештања књига манастирској библиотеци налазимо у случају костајничког епископа Стефана Љубибратића.⁵⁸² Расподељујући 1737. имовину на разне стране, део својих књига је завештао манастиру Комоговина: „Сице пак 2 комада књига, које сја зову Бароније, у мон. Комоговину остављам ... Такођер пак од књигах: за службу церковну остављам Евангелије, Апостол и октоихе и Транкфилион, тако и Душевнују вечеру, что је поп Филип однео, да принесе и у церков изда. Проче књиге церковне zde у Костајници и у манастиру под печат да се поставе, и zde у церкви да се храни, који брат архијереј мој суцесор пријде, шњима да се служи.“ Списак књига обухвата поименце 44 примерка.⁵⁸³ Књиге су на исти начин завештавали и монаси. Књижни инвентар Никанора Париводића (у оквиру тестаментa), који смо делимично навели, састављен (судећи по небрижљивом рукопису) као концепт, садржи једну за ову тему значајну напомену: на маргини документа, тамо где су једна испод друге побројане његове књиге, стоји написано: „У м(о)н(а)|с|тирѣ оставлѣно“. Сличан податак, али у оквиру општег инвентара манастира, забележен је у Српском Ковину (1768), где на крају списка долазе ствари које „преч. Архимандрит Исаја Стефановичъ собствене оставля М(о)н(ас)тырю“.⁵⁸⁴ На истом месту скоро три деценије касније, налазимо још једну информацију о личној библиотеци монаха која остаје манастиру: ради се о “30 книга почившаг ермонаха Исаје Новаковича заостате

⁵⁸⁰ „Тестамент Софронија Раваничанина, владике арадског“, *Српски Сион* бр. 16 (1906): 449-450.

⁵⁸¹ Исто, 451.

⁵⁸² Стефан Љубибратић (?-1737); од 1720. далматински, од 1728. костајнички епископ.

⁵⁸³ „Тестамент Стефана Љубибратића, владике костајничког“, *Српски Сион* бр. 10 (1905): 274-279.

⁵⁸⁴ АСПЕБ, кутија Манастир Српски Ковин, 1768. Од књига то су: „1^{но} Ев(ан)|г(е)ліе на величайшее коло, 2^{ва} Октоиха, 1^{нб} Патерикъ Кіевски, 1^{нб} Розискъ и прочія книги келліныя“.

различне свакојака езика.”⁵⁸⁵ Нажалост, пописивачи нису били ради да те књиге побележе, због чега смо остали без података о једној вишејезичној личној монашкој библиотеци.

Књиге се нису завештавале само овим строго правним начином. Велик је број завештања учињених такође писменим путем, али не у форми правног акта. То су својеручни записи тестатора на самим књигама. Све оне имају два важна елемента: први је класично власничко сведочанство, какво смо виђали на многим књигама, а други је жеља да књига после смрти остане манастиру. Такав је запис (48) из манастира Раковца, наведен раније у овом поглављу.

Осим овога, знатан број књига, које су некад биле власништво појединаца, доспео је у манастирске библиотеке непознатим начином, било да су то књиге епископа, монаха из других манастира, књиге свештеника или световних лица. Збирке записа пуне су оваквих сведочанстава. Има манастира који су права станица таквих књига.⁵⁸⁶ То нам говори да су манастирске библиотеке биле на неки начин природна сабиралишта књига у личном власништву, и да су њихови сопственици, или наследници, осећали природну тежњу да се оне једног дана нађу у оквиру манастирске библиотеке као места које се одликује светошћу, чиме се чини част колико књигама, толико и њиховим власницима. Очигледно да се на овај начин опште поштовање које се исказивало манастирима преносило и на манастирску библиотеку.

3. 4. 6. Принудне миграције манастирских библиотека

Криза у коју је после цара Душана запала српска средњовековна држава поклопила се са незадрживом османском најездом. Као и у сваком рату, она је била праћена не само масовним страдањем становништва, него и свега што је оно поседовало и створило, од чега је свакако било највредније оно што се

⁵⁸⁵ АСПЕБ, кутија Манастир Српски Ковин, 1796.

⁵⁸⁶ У Крушедолу су остале књиге владике Максима Бранковића што је, наравно, очекивано (ССЗН 2026-2032), али и неког попа Живка Хајдаревића (ССЗН 2106), потом извесног свештеника Петра Поповића (ССЗН 2339), потом земунског свештеника Стојана Петрова (ССЗН 2764), потом и самог патријарха Арсенија IV (ССЗН 2829, 2830), Константина Студеничког (ССЗН 3288, 3289), владике Партенија (ССЗН 4500), итд.

назива материјалном културом. Код Срба она има своје највише отелотворење у манастирима. Стога су они, с једне стране као симболи вере која ће се наћи на најгрубљем удару, с друге стране као места у које се сабирало богатство у виду манастирских ризница, били нарочито подложни разарању, које ће се у кризним временима, у време османске владавине, периодично понављати. То је разлог што је не само народ у бројним сеобама бежао на север и запад, него су са њим путовале и црквене вредности, уколико су успеле умаћи освајачу који је, колико спаљивао, толико и пљачкао. У свему томе на удару су се налазиле и књиге, што је остало константа све до краја 18. века, и то на готово целом подручју где се налазе српски манастири, чак и на територији Хабзбуршког царства. Због тога је цели тај огроман део српске политичке и културне историје испуњен покушајима спасавања вредности и културним избеглиштвом.

Како су изгледала та страдања библиотека и његове последице, описао је 1641. у својој „челобитњи“ митрополит Неофит, чије је седиште био манастир Хоново:

„[И мы], богомольцы ... от тех поганых турок терпим многое изтеснение и мучимся от них в житии своем, велми прискорбно, одва от их истеснения одержаемся, потому што те поганые турки емлют у нас богомольцов сверх разорения части многие откупы, и которые, государ, церковные книги. И те книги они, поганые, поимали, а иные от многих лет обещали.“⁵⁸⁷

Једне су књиге разграбљене, друге су од употребе пропале: то значи да је богослужење доведено у опасност, што у ствари жели да саопшти овај емотивни, трагизмом испуњен молбени исказ. Године 1720. слично ће митрополит Викентије Поповић, у молби руским властима за помоћ, писати о страдању манастира Бешенова

„... отъ безбожныхъ Турокъ и Татаръ, которые воюють на насъ и на вѣру нашу, и монастыри святыя и церкви многіе разоренію и огню и святыя мощи сожженію предаша, такожде и той монастыр [Бешеново] разориша и сосуды церковныя и прочіе утвари побрали, а и книги церковныя огню предаша и сіе недавно въ два лѣта учинили, а потомъ паки снова тотъ монастыръ поновили; а утвари церковной не имѣеть ни книгъ...“⁵⁸⁸

⁵⁸⁷ Москва – Србија, 1, 240.

⁵⁸⁸ Стеван Димитријевић, *Грађа за српску историју*, 210. Године 1701. раковачки монаси, стигавши у Русију предали су молбу цару Петру, у којој кажу како „монастири велми порушили

Једва да има српског манастира, и то на територији Карловачке митрополије, који није на било који начин настрадао у ратовима које је Аустрија водила против Турака. То је у ствари наставак разарања започетог крајем 14. века, проширеног од јужних српских простора у дубину територије Угарске, и продуженог све до краја 18. века. Сва ова збивања обележена су непрестаним убијањем монаха, њиховим избеглиштвом и покушајима спасавања манастирских ризница, а у оквиру њих и манастирских библиотека. Њихова историја у читавом овом периоду је историја пропадања великих и вредних манастирских збирки, као и њихових непрестаних сеоба. Постоје подаци да је у време Велике сеобе целокупно свештенство побијено или се иселило на просторе Аустријског царства.⁵⁸⁹ Територија будуће Карловачке митрополије страдала је тада на исти начин. Фрушкогорски манастири дошли су под власт аустријског Двора дефинитивно тек Карловачким миром 1699. године, а пре тога се њихова судбина није разликовала од судбине цркава и манастира јужно од Саве и Дунава. За неке манастире то је било једно од страдања у низу, не и последње, као што се десило са Бођанима: „У неколико наврата, 1526, 1565, 1673, 1678 и 1687. године, за време повлачења Турака после изгубљених битака са Аустријом, манастир је паљен, разаран и пустошен. Бођански монаси су два пута, 1578, за време игумана Василија Пожаревљанина, и непосредно после 1695. године обнављали манастирску цркву, све док и трећи храм није страдао у време Ракоцијеве буне, а 1711. његове остатке није однела велика поплава Дунава.“⁵⁹⁰ Жалосна судбина често је погађала и саме монахе. Повлачећи се 1687. из Славоније, Турци су спалили манастир Ораховицу, а монасу су били „побијени, сечени и у ропство одведени“.⁵⁹¹ Осамнаести век није донео мир манастирима, напротив: од Ракоцијевог устанка до краја столећа траје континуитет разарања, те неки манастири, попут Војловице, три пута бивају спаљивани, при чему страдају и монаси и библиотека.

се и опали поплењени и поробљени и васма ни о чем остали, ни књига, ни одежа ни икона, и никаква одејанија црквнога...“ Исто, 225.

⁵⁸⁹ Тихомир Остојић, „Становништво у Србији после велике сеобе 1690. године”, *Годишњица Николе Чутића* бр. 36 (1927): 1-19.

⁵⁹⁰ Љиљана Стошић, *Манастир Бођани* (Нови Сад: Покрајински завод за заштиту споменика културе : Платонеум, 2011), 9.

⁵⁹¹ Д. Кашић, *Српски манастири у Хрватској*, 148. Записујући како су 1688. четири манастира (Хопово, Милешева, Рача и Раваница) спаљени, непознати монах додаје: „В том месте многи иноци томљеније мача пријеше“ (ССЗН, 1895).

... тогда бывшій нѣмѣнъ Викторъ и съ нимъ 19 Іеромонаховъ, нѣже и горчайше ѿ свирѣпныхъ Турковъ кѣпихъ съ Монастыремъ въ лѣто 1716. до конца вси пострадаху. Зане при завоеваніи всей земли ѿ Царскихъ и Кралевицкихъ Полковъ, Турцы нѣзъ Баната гониміи бяху, нападше же на монастырь и въ плѣны нѣкоторыхъ ѿ Іеромонаховъ со имѣніями монастырскими взяли, нѣжеже три калѣгера съ церковными книгами и прѣвѣліями внѣтъ церкви огнемъ сгорѣли...⁵⁹²

Манастири карловачке митрополије били су непрестано уточиште монасима и ризницама с јужнијих српских простора, а неретко су се и сами морали наћи у избеглиштву. У свакој таквој ситуацији гледало се да се на сваки начин спасу црквене вредности. Познато је да су, прелазећи у Аустрију, патријарх Арсеније Трећи и епископи „собом ... носили црквених драгоцености, утвари и књига ... Калуђери манастира Раванице ... понели су мошти кнеза Лазара, а калуђери сремског манастира Шишатовца носили су ковчег са моштима Стефана Штиљановића.“⁵⁹³ У то време се цела Фрушка гора нашла у избеглиштву. Крушедолци су за кратко време два пута бежали са моштима светитеља из породице Бранковића.⁵⁹⁴ У тим приликама са собом су носили и књиге, о чему сведоче записи на њима, настали управо стога да остане спомен о тим збивањима, а и да се утврди власништво над њима.

Сѣа божественна и дѣшеспасителна домъ крѣтъ ... монастыря зовомъ Крушедол ... Подписа се сѣа книга светла глаголемаа Песеда апостолика летъ ... ѿ рож. Христова 1694 ... Тогда приседештнимъ намъ више Бѣдима оу Сентѣ Андреѣ мѣсеца сѣк. 1716.⁵⁹⁵

⁵⁹² Ј. Милковић, *Повѣстъ ... о общежителномъ монастырѣ Койловицѣ*, 5-6. Страдања током 18. века нарочито су карактеристична за банатске манастире. Историја зле судбине српских манастира могла би се наставити унедоглед; сва она су, нарочито у овом периоду, добро документована.

⁵⁹³ Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини* (Нови Сад: Матица српска, 1929), 297. Види и: Ч. Денић, *Српске библиотеке*, 169.

⁵⁹⁴ М. Тимотијевић, *Манастир Крушедол, 1*, 38-39. Иринеј Радић у својој повесници о манастиру Хопову у посебном поглављу описује три бежања са моштима светог Теодора Тирона (1683, 1690, 1716). И. Радић, *Повѣстъ кратка о ... Хоповѣ*, 31-34.

⁵⁹⁵ ССЗН, 1989.

Сѣа книга глаголемма трнѡд Лазаревац, монастыра Крѡшедола. Подписа се оу
Сент Андреѡ летѡ ѡ ... рож. Христовѡ 1695 месеца ген. дѣ днѡ.⁵⁹⁶

По природи ствари, избегли монаси су увек гледали да нађу уточиште у неком другом манастиру, који је био ван домашаја ратних збивања. На овај начин је, у случају да су и књиге једног манастира доспевале у други, лако могло долазити до мешања различитих збирки, јер се није увек дешавало да се избеглице врате у свој манастир, па су њихове књиге заувек остајале у манастиру који им је указао гостопримство. Има огроман број примера пресељења готово целих манастира са својим ризницама, па међу њима и књигама. Монаси манастира Раче, који су у време Велике сеобе доспели такође у Сентандреју, после неколико година вратили су се на југ, на Фрушку гору, и са благословом патријарха⁵⁹⁷ обновили у истим ратним збивањима запустели манастир Беочин, допремивши са собом и своје књиге. Њих је у нашој науци први, описујући беочинску библиотеку, регистровао Георгије Магарашевић 1828. године, преко записа које је исписао из њих.⁵⁹⁸ У његовом списку то су следеће рукописне књиге: велики псалтир (јед. бр. 3), минеј за март (бр. 5), минеј за август (бр. 7), минеј за децембар (бр. 8), богородичник (бр. 11), и још један велики псалтир (бр. 12), мада је врло могуће да су још неке припадале Рачи, иако на њима нема података о томе. Стога може бити, како је сматрао Димитрије Руварац, да су све рукописне књиге пописане 1753. у Беочину (њих 23), у ствари рачанског порекла,⁵⁹⁹ без обзира да ли су настале у самој Рачи, или су их Рачани написали у време избеглиштва у Угарској. Неке од њих доспеле су и у Реметицу, беочински метох, где су се још увек налазиле између два светска рата.⁶⁰⁰ Како је изгледала беочинска библиотека пре Великог рата у којем је манастир напуштен, и шта се с њом потом десило, о томе немамо података. Ипак, са сигурношћу се може рећи да је потпуно променила физиономију

⁵⁹⁶ ССЗН, 2005.

⁵⁹⁷ Слободан Милеуснић, „Црквеноуметничке драгоцености ризнице манастира Раче”, *Рачански зборник* бр. 1 (1996): 103 (факсимил патријархове писмене дозволе).

⁵⁹⁸ Георгије Магарашевић, „Монастырь Беочинъ у Фрушкой гори”, *Летопис матице српске* бр. 4 (1828): 6-18.

⁵⁹⁹ Димитрије Руварац, „Манастир Рача и Беочин”, *Споменик СКА* бр. 30 (1898): 60.

⁶⁰⁰ Димитрије Руварац, *Манастир Беочин* (Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1924), 29-30. Уп. ССЗН 1947 (рукописни минеј), ССЗН 2054 (преписао Јеротеј Рачанин у избеглиштву у Фелдвару).

доласком рачанских монаха, ако не и да је на тај начин била обновљена из корена.⁶⁰¹

Сличан пут прешли су и раванички монаси, који су најпре избегли све до Сентандреје, да би се, у исто време кад и Рачани, спустили назад до настрадалог Врдника, који отад носи име сремске Раванице.⁶⁰² Монаси из Милешеве такође су отишли на север, а неки су, заједно с митрополитом Григоријем и архимандритом Доситејем, доспели у скромни манастир Пакру у Славонији, „носећи собом многе манастирске драгоцености и утвари”,⁶⁰³ да би потом обновили манастир Свету Ану.⁶⁰⁴ У Славонији су тада, у манастиру Ораховици, уточиште нашли и монаси избегли из босанских манастира Ступља и Липља. „Они су са собом, између осталог, донели и неколико рукописних књига, које су припадале њиховим матичним обитељима, а које се од тог времена укључују у састав ораховичке библиотеке.”⁶⁰⁵

У време истог рата монаси из Винче беже у Кувеждин. „Том су приликом собом донели црквене утвари и неке књиге, од којих се и данас чувају у ман. библиотеци минеји за јануар, фебруар, август и децембар...”⁶⁰⁶ Винча је тада опустела, а обновљена је у време аустријске владавине у Србији 1718-1739. Међутим, кад су Османлије опет заузеле тај простор, Винчани поново морају у избеглиштво, и то са књигама које су у међувремену добавили. Најпре су преко Дунава пребегли у Панчево, вероватно у манастир Војловицу, где се и сада налази један рукописни септембарски минеј из Винче, да би се на крају зауставили тек у манастиру Бездину, при чему је дошло до фузије два братства.

⁶⁰¹ Неке од рачанских књига ипак нису из неких разлога доспеле у Беочин, него су се расуле на разне стране: С. Милеуснић, нав. дело. У ранијем периоду неки манастири су оснивани миграцијама из других манастира, при чему су се преносиле и књиге, те су тако формирана језгра библиотека. Као пример може послужити манастир Гомирје, основан од крчких монаха, а потом и Грабовац, који су основали монаси манастира Драговића, преневши са собом и „утвари црквоне са евангелијем кованим ва Сарајеве ... јеште принесе и књиги са прочими утварми...” В. Красић, „Манастир Грабовац”, *Летопис Матице српске* бр. 127 (1881): 63-64.

⁶⁰² Владимир Петковић, *Манастир Раваница* (Београд: Напредак, 1922), 13.

⁶⁰³ Д. Кашић, *Српски манастири у Хрватској*, 198-199.

⁶⁰⁴ Исто, 200.

⁶⁰⁵ Александра Кучековић, *Манастир Ораховица* (Загреб: Просвјета, 2007), 197.

⁶⁰⁶ С. Петковић, *Манастир Кувеждин и Дивша*, 5. Биће ипак да нису само те винчанске књиге остале у Кувеждину. О томе нам нешто говори и занимљив неформални инвентар те избегле библиотеке, којег у облику књижног записа налазимо у једном рукопису манастира Кувеждина, где је побројано 66 примерака винчанских књига (ССЗН 4582). Пошто је Винча остала пуста више од две деценије, тешко да су ове књиге тамо икад враћене. Инвентар Кувеждина из 1753. године једним делом се несумњиво поклапа са овим списком књига из Винче, које су великим делом сигурно српског порекла (уп. ССЗН, 995 – рукописни панагирик преписан 1611. у Винчи, остао у Кувеждину).

„И тако Бездину припадну и све ствари пренесене из српскога манастира Винче у Србији...”, а међу њима и већ помињано оковано јеванђеље, дар београдског рибарског руфета.⁶⁰⁷ Винча после овога више никад није обновљена, а свој живот је продужила у манастирима Карловачке митрополије, чије су библиотеке делом увећане њеном збирком.

У Кувеждин су се током Великог рата склонили и монаси из манастира Сланаца крај Београда. И они су се, као Винчанци, са успостављањем аустријске владавине у Србији, успели вратити у свој манастир. Посредно знамо и да су у избеглиштво отишли са својим драгоценостима, јер су се 1718. при повратку жалили митрополиту Викентију Поповићу да им домаћини нису дали да понесу све своје ствари.⁶⁰⁸ Реалне разлоге и потврду тог спора налазимо у чињеници да је у кувеждинској библиотеци заиста остало књига из сланачке.⁶⁰⁹ Неочекивано, одмах по завршетку Великог рата, у великој опасности су се нашли манастири који су после Велике сеобе били безбедни, попут Грабовца,⁶¹⁰ којег су Ракоцијеви устаници опљачкали и спалили. Монаси су успели са нешто вредности и књига да избегну на југ у Шишатовац, а вратили су се тек 1711,⁶¹¹ вероватно са свим стварима које су спасили.

У оваквим приликама, вероватно да не би долазило до несугласица, водили су се засебно инвентари манастира домаћина и избеглог манастира. Тако су настајале извесне библиотеке у библиотеци, чија судбина није увек јасна, јер не знамо да ли су се избегли монаси враћали у своје манастире, уколико је то, наравно, било могуће, са целокупном донесеном имовином. Кад су 1739, у време аустријског повлачења из Србије, манасијски монаси пребегли у манастир Бођане, сачињен је инвентар њиховог блага, који између осталог садржи 35 књига.⁶¹² Слични инвентари састављани су и у другим манастирима. При визитацији фрушкогорских манастира 1753. на неким местима су посебно и

⁶⁰⁷ Иларион Зеремски, *Српски манастири у Банату, њихов постанак, прошлост и одношај према Румунима* (Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1907), 104-106.

⁶⁰⁸ „Игуман сланачки Теодор и кувеждински Нектарије”, *Архив за историју српске православне карловачке митрополије* бр. 9-10 (1911): 134-5.

⁶⁰⁹ Пре самог повратка неко је на једном рукописном панагирику у манастиру Кувеждину записао да је књига “јеште древних времен” донесена у Кувеждин „духовником Неофитом, житељем манастира Сланаца, иже обретатјетсја в пределех града Белграда 1716-га года” (ССЗН 2297). Вероватно је запис саставио неко од сланачких монаха, како би се писмено установило коме, у ствари, припада та књига.

⁶¹⁰ При повлачењу Турака 1684. неки грабовачки монаси су побијени, а остали разагнати. В. Красић, нав. дело, 65.

⁶¹¹ Исто, 67.

⁶¹² Петар Момировић, *Манастир Бођани* (Бођани: Манастир Бођани, 1980), 24-25.

веома детаљно пописане ствари манастира који су се обрели у избеглиштву. У оквиру пописа Врдника, одмах после инвентара манастирских књига, долази „Написаније књиг раваничких”, међу којима зачудо није било српских рукописних, него само московских и кијевских штампаних књига: „типик, апостол, 12 минеја на мало коло, 2 требника, поученије јеванђелскоје, 3 пролога ... евхологион, библија“.⁶¹³ Узмемо ли у обзир да су Раваничани стигли у Врдник још крајем 17. века, очигледно са свим стварима које су се могле понети, и да је Раваница обновљена по успостављању аустријске власти у Србији (после 1718), а да су њихове књиге и неких тридесетак година после тога биле још увек у Врднику, где је упорно и марљиво, административно одговорно, вођен њихов инвентар, може се претпоставити да ова мала збирка од 22 књиге никад и није враћена, него да је остала у Срему, обогативши врдничку библиотеку. Да је то тачно, уверавају нас и збирке записа из раваничких књига затечених много касније у Врднику.⁶¹⁴ Кад су монаси из Витовнице избегли у Бешеново, такође су понели своје вредности; то је на сличан начин евидентирано 1753. у облику посебног инвентара, у којем, додуше, нису забележене књиге.⁶¹⁵

По престанку аустријске владавине у Србији, монаси манастира Раковице склонили су се у Велику Ремету. При визитацији 1753, тамо су реметски монаси показали тестамент који је раковички игуман Михаил саставио 1741, а у којем се набраја целокупна имовина донесена на Фрушку гору, при чему су пописане и све књиге:

„5 евангелијах сребром оковатих ... 2 евангелија неоковата; московских: 20 минејев великих и малих, 3 октоиха, 4 службе, 2 маргарита, евангелскоје поученије старо, 2 комада житија свјатих, Теофилакт, устав, правоученије Јована Златоустаго, 4 апостола, требник зовоми Могила, требник велики, 2 псалтира, 2 часослова, беседа апостолска, књига Назијанз, 3 триода посна, 2 пентикостара, лексикон, књига Богомислије,

⁶¹³ Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира*, 65. Двадесет година пре тога у извештају Максима Ратковића у обновљеном манастиру Раваници пописано је целих 47 књига, већином руских, а мањи број српских, при чему је вероватно од њих део рукописних (М. Ратковић, *Извештај*, 171). Да ли су неке од ових књига биле у избеглиштву и отуд донесене кад се једини преживели Раваничанин, јеромонах Стефан, 1718. вратио у манастир, тешко је казати.

⁶¹⁴ ССЗН, 1637, 1657, 1683, 1716, 1786, 1836, 1951, 1952, 1962, 1996, 1997. Пошто се овде ради листом о рукописним књигама, а у горњем инвентару међу раваничким није наведена ниједна те врсте, поставља се питање да ли је инвентар ипак исправно сачињен, или су ове књиге већ раније утопљене у врдничку библиотеку, где је 1733, као и 1753, побележено тридесет српских књига, од тога осамнаест рукописних.

⁶¹⁵ Д. Руварац, нав. дело, 121-122.

књига рукописна чудес пресвјатија Богородици; кијевских: труба, библија, тестамент.⁶¹⁶

Да ли су ове књиге враћене у Раковицу, која је остала под турском влашћу, није познато, али се зна да су неке сигурно остале у Великој Ремети.⁶¹⁷

Иста визитација посведочила је присуство још привремено дислоцираних манастирских драгоцености. Монаси из Сланаца, који су за време Великог бечког рата избегли у Кувеждин, овај пут су, у исто време кад и Раковичани, уточиште за своје драгоцености нашли у Гргетегу, и то „чрез блаженопочившаго г. патријарха Арсенија IV”. Комисија је међу осталим стварима пописала дванаест московских књига (десет минеја, типик и пентикостар).⁶¹⁸ Изузетно мали број књига наводи на помисао да су друге сланачке књиге, којих је свакако морало бити, однесене на неко друго место. Исте те 1753. године монаси су се вратили у Сланце, али не знамо да ли су и своје књиге понели са собом.

Кад је пред крај девете деценије столећа дошло до новог аустријско-турског рата, страдања манастира су се поновила, а монаси са својим драгоценостима поново кренули у избеглиштво. Тако су каленићки монаси 1788. стигли у Хопово, где је, по налогу митрополита Стратимировића, 1793. сачињен детаљан инвентар, који сведочи о томе да је из Каленића пресељена целокупна ризница и вероватно цела библиотека, при чему је за сваки предмет дата и процена вредности. Пописано је укупно 35 књига, великом већином штампаних московских издања. Кад су каленићки монаси наумили поћи натраг, митрополит је дао налог хоповском игуману да се та ствар преко поменутог инвентара и реверса реши.⁶¹⁹ Ово би требало значити да, противно описаним ранијим случајевима, ништа од књига није остало у манастиру који је примио избеглице.⁶²⁰

⁶¹⁶ Исто, 342-343.

⁶¹⁷ ССЗН, 1837-1839 (руска штампана библија, која је, како сведоче ови записи, стигла из Раковице све до Будима, где је препевезана, потом вероватно враћена у Раковицу, а онда стигла у Ремету), 1982 (псалтир), 1988 (јеванђеље повезано и оковано у Сентандреји), 2072 (служабник), 2352 (московско штампано јеванђеље), 2704 (часослов), 4428-4429 (српски штампани триод, потписан од раковачког монаха у избеглиштву у Великој Ремети), 8037-8039 (рукописни требник).

⁶¹⁸ Исто, 371-372.

⁶¹⁹ Димитрије Руварац, „Калуђери манастира Каленића и других манастира у Хопову”, *Српски Сион* бр. 9 (1906): 238-243.

⁶²⁰ Манастир Фенек исте године прима и монахе из Вољавче са њиховом ризницом, која је предата на реверс (Димитрије Руварац, *Споменица о манастиру Фенеку*, Сремски Карловци:

За време истог рата била је пресељена из безбедносних разлога и цела Митрополијска библиотека из Карловаца у Сентандреју, и била враћена тек маја 1791, о чему дознајемо из једног писма митрополита Стратимировића. Он је симптоматично назива „Народном библиотеком“. Пошто су просторије у којима је раније стајала спаљене, дуго су остале нераспаковане у „фршлозима“, онако како су дошле.⁶²¹

Осим ових документарних, много је и појединачних података о томе да су библиотекама манастира Карловачке митрополије придодаване књиге из манастира ван тог простора. На тај је начин могуће установити смерове миграција појединих библиотека чак и без директних историјских сведочанстава. Истим путем се, опет захваљујући обичају записивања важних догађаја по књигама, може утврдити и одисеја појединих књига кроз време и простор: о томе нам говоре саме манастирске библиотеке својим садржајем, или објављени записи из њих као историјски извори. Пресељење босанских манастира Липља и Ступља у Славонију, у манастир Ораховицу, може се лако документовати на основу неколико таквих информација. У Ораховицу је из Липља стигао рукописни минеј (ССЗН, 999) и рукописни псалтир (ССЗН, 4404-4405), а из Ступља једна неименована књига на којој постоје подаци о још две пристигле с њом, панагириком и октоихом првогласником (ССЗН, 1948), осим њих и још две неименоване у запису књиге (ССЗН, 2012-2016 – са пописом избеглих монаха и подацима о страдању ова два манастира; ССЗН 4441). Пошто ови манастири више нису обнављани, књиге су остале у манастиру свог гостопримства. И миграцију манасијске библиотеке изазвану ратним збивањима можемо пратити на основу сличних историјских сведочанстава. У бачке Бођане отуд је стигла књига светогорског порекла о чудесима Богородице, преписана 1736. у Манасији (ССЗН, 2674), затим у Лавову 1614. штампана књига Јована Златоуста *О свеиштенству* (ССЗНВ, 8246), потом и московски октоих из 1715. (ССЗНВ, 8274-8275), московски пролог од септембра до фебруара (ССЗНВ, 8276) и велики руски псалтир, некада дар митрополита Мојсеја Петровића

Српска манастирска штампарија, 1914), 17). У исто време, на другој страни српског етничког простора, монаси из босанског манастира Рмња прешли су границу два царства и нашли се са својом библиотеком од 45, махом богослужбених књига, на територији Карловачке митрополије. Ове књиге никад нису враћене у Рмањ, јер манастир дуго није обнављан. М. Грбић, *Карловачко владичанство*, I, 174.

⁶²¹ „Писмо митрополита Стратимировића о народној библијотеци”, *Архив за историју српске православне карловачке митрополије* бр. 3-4 (1911): 53.

Манасији (ССЗНВ, 8277). Све ове књиге остале су у Бођанима, вероватно и са неким другим непотписаним. Сличним путем дају се утврдити путеви расипања јужних српских манастирских библиотека по манастирима Карловачке митрополије. Књиге из Милешеве доспеле су у Лепавину (ССЗН, 4388 – “цароставник светаго Сави, српскога просветитеља”), у Јазак (ССЗН, 1264 – рукописни служабник), у Пакру преко Сентандреје, и у Бођане (ССЗН, 4256 – рукописни минеј).

У неке манастирске библиотеке, због историјских турбуленција, стигле су књиге са разних страна. Тако се Шишатовац обогатио рукописном повешћу о Варлааму и Јоасафу из светогорског Григоријата (ССЗН, 1262-1263), рукописним минејем из Пожаревца (ССЗН, 1752), неименованим рукописом из манастира Вранове главе (ССЗН, 4258), рукописним минејем из Троноше (ССЗН, 4263-4264) и једним неименованим рукописом из Благовештења код Ждрела (ССЗН, 4287), писаним „ва време драгије весни, појуштим же славејам с кукавицеју”. У Врдник су, сем бројних раваничких књига, доспеле непознатим путевима и оне из браничевске Орешковице (ССЗН, 1006 – рукописни октоих), из мачванског села Јеловика (ССЗН, 2597 – служабник), из смедеревског Успенског манастира (ССЗН, 2091 – јеванђеље), из Грабовца (ССЗН, 3280), из далматинског Драговића (ССЗНВ, 9264 – Могилин катихизис) и херцеговачког Тврдоша (ССЗНВ, 8218). У Крушедолу се нашле књиге из манастира Свете Богородице на реци Трески у данашњој Македонији (ССЗН, 1886 – рукописни октоих), молитвеник из Пирота (ССЗН, 2487), а осим неких наслова из манастира саме Митрополије, и једна Златоустова *О свештенству* књига однекуд са руских простора (ССЗНВ, 8209). Оваквих примера може се навести толико да би и пуко набрајање одузело исувише простора и времена.

Све што је досад речено о страдањима манастира на целом српском етничком простору и принудним миграцијама њихових библиотека јасно сведочи о томе да су библиотеке Митрополије биле њихово редовно прибежиште, као и да су се, због немогућности обнављања разорених манастира и стога немогућности повратка избеглих монаха, манастирске библиотеке на овом подручју на тај начин и умножавале. Иако су и саме доживљавале разарања, најпре у Великом рату, потом у време Ракоцијевог устанка, у доба аустријско-турских ратова 1716-1718, потом 1737-1739. и 1788-1790. (где су страдавали најчешће банатски манастири близу Дунава), при чему је долазило

до интерног расељавања библиотека у оквиру простора под јурисдикцијом Митрополије, оне су ипак имале боље услове развоја самим тим што су дефинитивно остале ван сталног домашаја османске Турске. Осим тога, оне су у наредном периоду биле активни чувари и корисници књига манастирских библиотека јужнијих српских подручја, па су се оне на тај начин до данашњег дана у извесном облику, макар и као статистички податак, ипак сачувале.

Оваква хронолошки вођена статистика страдања манастира на територији Карловачке митрополије од краја 17. до краја 18. века, упоређена са затеченим стањем манастирских библиотека у току и на истеку тог периода, наводи нас на још један закључак. Колико год да су их историјске околности доводиле у опасност, и упркос евидентираним губицима, манастирске библиотеке успеле су сачувати у знатној мери своје књиге. Наиме, ако су разарања у ово време непобитна чињеница, такође је чињеница да и данас у манастирским библиотекама налазимо књиге које, према записима на њима и према вођеним инвентарима, спадају у период непосредно пре и после самих страдања манастира; другим речима, монаси су будно пратили тренутна збивања и у случају опасности одмах се давали на спасавање својих ризница, које би потом, кад мине опасност и кад се стекну услови за обнову манастира, биле враћане. Врло илустративно сведочанство вечитог монашког стражарења над ризницом и библиотеком везано је за манастир Војловицу која је због свог положаја готово на самом Дунаву кроз цео 18. век била изложена турским ударима. Кад је држава Хабзбурга почела губити своју власт после краткотрајне владавине над централном Србијом, било је очигледно да се може десити турски продор и преко Дунава. Заиста, Војловица је тад била спаљена, али су сачуване њене вредности и цела библиотека. Манастирски житељи су их на време отпремили ван турског домашаја у правцу Темишвара, о чему сведочи један значајан за ову тему историјски извор. Фебруара 1739. пред градом се нашао, са товаром ствари из Војловице, монах Атанасије. Пошто је владала куга, оне су се претходно морале дезинфиковати, а том је приликом начињен и њихов инвентар, који без двојбе сведочи о начину спасавања манастирских драгоцености и саме манастирске библиотеке.

Шпецификација вбретајуцихца ствари Антаниста калџера манастира
Вонловице которја зде во градз вндтарз принешене сџтз.

различниа книгз комада 45

сребрни крџтовз 52

сребрни кадлиннца 18

рипида 1

одежде 56

калџерскџн лнна 4⁶²²

Наравно, тад није било времена ни разлога да се појединачно описују све донесене ствари, па тако ни књиге; оно што је важно јесте да је очигледна чињеница спасавања манастирске библиотеке, као и начин. Од великог значаја је, међутим, навођење тачног броја књига, што нам ипак даје статистичку слику о војловичкој библиотеци која, кад се укрсти са другим подацима, добија на тежини. Важно је поменути и следеће: књиге за које се по записима на њима зна да су биле у Војловици пре овог страдања манастира, биле су на броју тамо и после тог догађаја, што значи да је акција спасавања изведена успешно, као и да је цела библиотека потом враћена у манастир. Може се претпоставити да се овај догађај да употребити, у недостатку сличних историјских информација, као образац за све случајеве спасавања манастирских библиотека.

Уколико монаси нису успевали на време склонити драгоцености, оне су биле уништаване или пљачкане. У другом случају, по обичајима ратовања, освајачка војска је узимала плен којим је свако располагао по вољи, а најчешће у сврху сопствене користи. То се тичало и људи и материјалних добара, која су се потом продавала. Откупљивање робља, овековечено у народној песми о Иви Кнежевићу, сматрано је за најплеменитији подвиг. Пошто су се на таквом тржишту јављали сви могући предмети, а освајач је највредније могао наћи управо по манастирима и катедралним црквама, није било ретко да се на продају нуде и црквене драгоцености, између осталог и књиге. Таква ситуација се понављала од средњовековног доба, а било је питање хришћанске части откупити отето из непосвећених руку пљачкаша. То је било аналогно средњовековној нужди откупљивања манастирског имања, о чему се говорило

⁶²² АСАНУК, МП Б, 5/1739.

на уводним странама. Хришћани који су откупљивали књиге из турског плена даривали су тај откуп са истом мотивацијом као и нову књигу. Кад су Турци 1716. палили и пљачкали фрушкогорске манастире, у плен су узели и неке књиге. Једну од њих, “глагољеми Студит”, откупио је извесни Максим “за своју душу” и даровао је манастиру Хопову.⁶²³ Слично се десило и у јужном Банату који је 1788. страдао у турској најезди, при чему су биле оробљене и панчевачке цркве. Једна од опљачканих књига, московско страсно јеванђеље, такође је нашло на тај начин пут у средину којој припада:

Има Јованнович иземџна одз кџпи њ Београдџ одз тџрака 1789 лето 24
дма септемрџа.⁶²⁴

Питање судбине манастирских вредности постављало се и у другим кризним ситуацијама. Дешавало се да поједини манастири опусте, због чега се њихова имовина преносила у оне који су били активни.⁶²⁵ На територији Карловачке митрополије то се збивало, осим у ратним годинама, услед неправди од стране власти, или због редукције манастира у време Марије Терезије. Карактеристичан је случај манастира Марче, о којем смо већ говорили. Кад су Срби, немоћни да се изборе са прозелитским насиљем у Вараждинском генералату, из огорчења спалили манастир да не припадне унијатима (1739), претходно су из њега однели све што је било од вредности.⁶²⁶ А кад је власт коначно 1753. отела манастир из православних руку,⁶²⁷ књиге су пренете у Лепавину,⁶²⁸ а многе су касније завршиле по црквама околних села. Некима од њих Лепавина је била треће станиште, јер су у Марчу пре тога стигле из Рмња, такође у време избеглиштва. Да је Лепавина била у то време уточиште

⁶²³ ССЗН, 2300.

⁶²⁴ Ж. Војновић, *Кућа на камену*, 104.

⁶²⁵ Радмила Тричковић, *Београдски пашалук 1687-1739*. (Београд: Службени гласник, 2013), 369-370.

⁶²⁶ Д. Кашић, *Отпор марчанској унији*, 59-60.

⁶²⁷ Исто, 78-80.

⁶²⁸ Д. Кашић, *Српски манастири у Хрватској*, 344-345. На овом месту Кашић даје попис рукописних књига које су том приликом прешле у Лепавину, а потом се нашле у Музеју Срба у Хрватској и ЈАЗУ. Према евидентираним записима, заједно с неким штампаним, радило се о следећима: ССЗН 1107-1110 (тумачење јеванђеља), 1539, 1548, 1932 (тумачење јеванђеља), 4386 („чатовница“ – зборник беседа), 4464 (молитвеник), 6903 (псалтир), 7280 („псаломник“), 7351 (Острошка библија), 7469-7470 (цароставник), 7919 (руски псалтир), 7920 (руски минеј за април), 7936 (руски минеј за март).

књигама укинутих манастира, сведоче и оне из манастира Бршљанца које су касније затечене у Лепавини.⁶²⁹

Библиотеке су се преносиле и из манастира који су у осмој деценији века изгубили тај статус. Кад се 1777. то десило са манастиром у Српском Ковину, део библиотеке су монаси, који су морали прећи у Грабовац, понели са собом⁶³⁰ а нешто је остављено у Српском Ковину за богослужење, јер је манастир проглашен за парохијску цркву.⁶³¹ То значи да пре тога није оскудевао у књигама, чим су се оне могле на тај начин разделити. Слично је било и са банатским манастиром Партош, чија је црква такође претворена у парохијску: део имовине остављен је њој, а део пренесен у манастир Сенђурађ.⁶³² Другачија је била судбина покретне имовине у исто време укинуте Комоговине, такође претворене у парохијску цркву. Царском наредбом је заповеђено да се монаси раселе у четири манастира, а „... књиге, намјештај, разна оруђа, јело, пиће итд. то све нека се јавно прода, па добијени новци нека се подијеле на четири дијела, те нека се даде по један дио сваком ономе манастиру, камо су она 4 калуђера одређена.”⁶³³ Вероватно да је слично било и са покретном имовином, па тако и библиотекама, осталих у то време укинутих манастира.⁶³⁴

⁶²⁹ ССЗН, 7571 и 7596.

⁶³⁰ Д. Давидов, *Горња земља*, 122.

⁶³¹ Славко Гавриловић, „Пет докумената о манастиру Ковину XVIII века”, *Сентандрејски зборник* бр. 4 (2015): 76.

⁶³² Миодраг Јовановић, *Српски манастири у Банату* (Београд: Драганић, 2007), 164. Вероватно том приликом, септембра 1775, састављен је и инвентар Партоша (Димитрије Руварац, „О банатским манастирима”, *Српски Сион* бр. 11 (1907): 166), али не знамо да ли су књиге остале у њему ради парохијске службе, или су барем неке однесене у Сенђурађ. Међу њима је било и осам неименованих рукописних књига.

⁶³³ Манојло Грбић, *Карловачко владичанство*, 3, Карловац 1893, 11.

⁶³⁴ Покретна имовина манастира Средишта била је одређена да припадне Месићу. В.: АСАНУК, МП Б, 66/1775. У овом попису ипак се не помињу књиге.

4. МАНАСТИРСКО БИБЛИОТЕКАРСТВО

У другом поглављу говорило се о томе зашто се манастирске књижне збирке с пуним правом могу сматрати библиотекама. Од девет тачака којима смо тамо покушали доказати то право, неке смо додирнули, а неке и готово већ исцрпили. Разуме се да систематско настајање и рационално постојање једне књижне збирке у оквиру институција које имају свој континуитет и непромењиви егзистенцијални смисао, попут манастира, повлаче са собом и извесне законитости, нарочито ако се ради о традицији која се мери столећима, па и више од миленијума. Незамисливо је да се у таквим околностима манастирска библиотека – и библиотеке – не развијају према унапред утврђеном концепту који одсликава потребе заједнице која се њима служи. Управо тај концепт је извориште специфичног идентитета који су кроз историју, на различитим географским координатама и у оквиру разних историјских ситуација стварале библиотеке православних манастира. Манастирске збирке Карловачке митрополије ушле су у 18. век као носиоци и медији тог идентитета, тражећи даље свој нарочити развојни пут.

У поглављу о формирању, попуњавању и обнављању манастирских библиотека видели смо деловање неколико сила које имају исти циљ, а потичу

од егзистенцијалне монашке потребе одвијања и одржавања богослужења по слову типика. Ктиторско утемељење манастира као сакралног средишта подразумевало је и стварање библиотеке, најпре у виду богослужбеног минимума, о којем се затим у даљем постојању библиотеке бринуо сам манастир на начине које смо побројали. У свему томе је, колико приложничка воља хришћана литургијски или заветно везаних за манастир, толико је пресудна била и воља монашког братства за развијањем и одржавањем библиотеке. При том се важним аспектом библиотекарске свести показивала активност проналажења начина попуњавања и обнављања манастирских збирки књига, која се у суштини не разликује од праксе коју данас познајемо у свим типовима библиотека. Као што се оне развијају сходно потребама своје корисничке заједнице, тако и манастирска библиотека свој облик задобија, у свим развојим фазама, у зависности од сврхе коју има да испуни. Та делатност је нарочито долазила до изражаја у неповољним повесним околностима, у којима су се српски манастири толико често налазили да се чини да је већи део њихове историје прошао у знаку непрестаних обнова изазваних непогодним спољашњим збивањима. Видели смо да су српски монаси морали пронаћи и пролазити веома неизвесним путевима како би одржали своје библиотеке на потребном нивоу, при чему се требало изборити са понекад непремостивим финансијским потешкоћама. Не треба исувише доказивати да проблеми с којима су се они суочавали, крећући се током дугих месеци, с опасношћу по живот, кроз неизвесну непријатељску територију стотинама и стотинама километара далеко на путу у Русију како би допремили у своје манастире двадесетак потребних књига, далеко превазилазе истоврсне проблеме било којег типа каснијих библиотека. У том светлу, основни библиотекарски посао који су обављали монаси као посленици манастирских збирки 18. века остаје без премца у каснијој историји националног библиотекарства. Исто тако, и непрестани императив анимирања ванмонашке заједнице ради помагања обнављања и попуњавања манастирских библиотека у суштини се не разликује од данас широко присутног начина – а понегде и јединог постојећег – попуњавања фондова библиотека преко тражења донатора, имућних или не. Осим ових, постоје још неки аспекти послова везаних за манастирске збирке књига, на које треба обратити пажњу, како бисмо видели до које границе и у ком облику се манифестовала монашка брига о њима. Заједничка

карактеристика свих тих деловања, као што је показано и као што ће се надаље показати, јесте свест о потреби постојања и развоја манастирске библиотеке у мање или више утврђеној форми.

4. 1. Смештај књига

Једна од специфичности манастирских библиотека огледа се у смештају књига, који је непосредно везан за начин њихове употребе. Ако је језгро манастирске збирке – а то је увек фонд који смо назвали богослужбеним минимумом, без обзира на његово касније очекивано увећавање – увек намењено пре свега богослужењу, логично је очекивати да ће се он налазити при просторијама где се оно одвија. У православној традицији то је црква (храм) као место окупљања заједнице ради учествовања у њему. Примарни простор богослужења, у којем учествују на првом месту рукоположени свештенослужитељи (један или више свештеника и ђакона), везан је пре свега за олтар, а потом и за певнички простор, смештен најчешће на солеји (тј. пред олтаром), намењен појцима. То значи да је потребно да у току богослужења манастирска књижна збирка буде лако доступна. Та практична потреба условила је и њен положај, због чега се она најчешће налазила управо у том, назовимо га тако, активном простору цркве. Смештај књига је свакако зависио и од њене архитектонске конструкције, тј. расположивости простора у који се могу положити књиге. Православни храм традиционално садржи ђаконикон, мању просторију уз олтар, доступну само свештенослужитељима и њиховим помоћницима, која служи за одлагање и чување свештених сасуда и одежди. Његова скровитост је свакако одговарала и намени чувања књига, које су биле једнако вредне, а тиме се обезбеђивала и лакоћа кориштења при богослужењу.⁶³⁵ У овој фази свог развоја, манастирску библиотеку, са овог аспекта, карактерише неиздиференцираност у односу на ризницу: њено језгро

⁶³⁵ Ђаконикон је био традиционално место чувања књига и у Русији: [Јеромонах] Арсениј, *Описаніе славянскихъ рукописей Библиотеки Свято-Троицкой Сергіевој лавры, I* (Москва: Императорское общество исторіи и древностей росіійскихъ, 1878), IV.

не одваја се од осталих литургијских предмета. Са друге стране, певнички простор, често архитектонски наглашен, са традиционалним вишеугаоним пултом где су се држале књиге из којих се појало, није одговарао за трајно чување књига, јер је био исувише изложен, а није садржао намештај у којем би се књиге чувале. Нажалост, услед недостатка јасних сведочанстава, није лако установити каква је била тачно пракса у манастирима на простору Карловачке митрополије у 18. веку. У инвентарима манастирске имовине, устројеним по топографском принципу, при набрајању књига најчешће није бележено где се оне у ствари тачно налазе, иако је јасно да се њихов списак најчешће везује за саму зграду цркве, заједно са свим литургијским предметима. То свакако значи да су се чувале у оквиру цркве, али није увек очигледно у ком њеном делу и на који начин. Ако поново посегнемо за архитектонским аргументом, логично је да тамо где постоји традиционални ђаконикон, макар као веће удубљење у оквиру олтарске апсиде, можемо тражити и простор за богослужбену збирку, која је највероватније држана у орманима направљеним по мери.⁶³⁶ Код новијих цркава, са другачијим архитектонским решењима, може се очекивати и да су књиге бивале смештане ван олтара, у ормане који су се налазили у припрати, или за самим певницама, које су имале пултове са мањим доњим орманима који су се могли закључавати, као што је често данас пракса. Уосталом, то је умногоме морало зависити и од величине самог олтара, јер је очигледно да у олтарима мањих манастирских цркава, попут оне у Војловици, тешко да је могло бити места и за одежде, свештене сасуде и књиге, које су редовно биле већег обима, и према томе захтевале доста места, нарочито кад би се библиотека увећавала током година.⁶³⁷ О смештају књига сведочи инвентар Привине главе из нешто каснијег периода, који свакако, међутим, одсликава и ранију праксу. У склопу описа олтара, пописана су најпре два престола јеванђеља, а потом се изричито каже да књиге стоје „в певницах и ормане в паперте суштем“, што значи да су биле раздвојене на две групе, при чему је критеријум свакако био

⁶³⁶ У *Извештају* Максима Ратковића наилазимо на једно од ретких сведочанстава о смештају књига. У цркви у Пожаревцу он је пронашао „један ординар долап од дрва идеже књиги стојат“ (стр. 129).

⁶³⁷ Што се тиче руских манастира, сачувано је много више података о месту чувања књига. Осим у самом олтару и просторијама везаним за њега, могле су се налазити и у припрати или просторијама везаним за њу, на галерији, чак и у криптама цркава, на звонницама, па и сасвим одвојене од цркве. Михаил Иванович Слуховский, *Русская библиотека XVI-XVII вв.* (Москва: Книга, 1973), 8-12. У многим случајевима очигледна је не само идеја што боље заштите од природних непогода, него и што теже доступности.

њихова употреба: богослужбене књиге стајале су у певницама, а остале у орману смештеном у припрату. Осим тога, у „нарочитом кожном ковчегу“ чувала су се важна архивска документа (привилегије, дипломе, планови, итд.).⁶³⁸

Ови подаци отварају питање еманципације књижне манастирске збирке у односу на ризницу, али и њене унутрашње диференцијације. Разумљиво је да при увећању целокупног фонда треба решити питање физичког смештаја, јер у таквим случајевима постаје све мање могуће да књиге стоје заједно са свим литургијским предметима, нарочито ако се током година и њихов број нарочито увећа. Стога се очигледно јавља тенденција одвајања књига на посебно место, што је важан корак ка развијању свести о нарочитој улози и потребама библиотеке. До новог проблема долази кад унутар манастирске збирке долази до функционалног подвајања, тј. кад се уз богослужбене књиге јавља све више књига за читање, тј. оних које не учествују директно у богослужењу. Колико је било оправдано да се у том случају целокупна збирка чува заједно, нарочито ако број књига нарасте до те мере да више не може стати на једно место? Ово је очигледно пре свега питање практичне употребе књига. Ако богослужбене књиге због своје намене просто морају бити у самој цркви, књиге које ће се користити ван цркве природно ће и свој смештај тражити ван ње. Ово се тиче свакако и књига које служе за колективно читање, попут оног које се, по пропису *Монашких правила*, у току обеда врши у трпезарији: логично је стога да житија светих и зборници беседа који су се користили у те сврхе стоје тамо где се употребљавају. Иако је извесно да се у ранијим периодима развоја манастирских библиотека, тј. на почетку 18. века, све књиге држе заједно у цркви и да се привремено дислоцирају ради читања за трпезом, свакако да касније, при порасту збирке, нарочито у том сегменту, манастирска библиотека доживљава стално физичко диференцирање. Наравно, за личне монашке библиотеке се подразумева да стоје у келијама својих власника, али у неким случајевима налазимо и посебне мање збирке и у просторијама које не служе за становање. Пример је манастир Ковиљ, чији немачки писан инвентар из 1777. сведочи о томе. Најпре долази класични опис, како каже наслов, црквених књига, у који улазе и оне које ни по чему не спадају у ужем смислу у ту категорију (као што је „Illyrisches Nations Regulament“). Из тога је лако схватити

⁶³⁸ АСАНУК, Конз. 111/1827.

да све оне, у ствари, стоје управо у цркви, па термин „црквене“ треба разумети и топографски. Потом се даје опис конака, и то сваке просторије посебно, при чему у неким наилазимо и на одређен број разних књига.⁶³⁹ Да се не ради о личним библиотекама показује чињеница да је инвентар, између осталих, потписао Јован Рајић, при чему његова библиотека, о којој смо говорили, није ушла у попис: у опису архимандритове келије не налазимо нити једну књигу. То би требало да значи и да су остале личне библиотеке остале ван инвентара, као и да су књиге пописане по разним просторијама конака у ствари делови манастирске збирке која доживљава своје топографско раслојавање према критеријумима који су нам засад недовољно у целини познати. Неуједначеност праксе показује инвентар Крушедола из 1775, у којем, после општег пописа манастирске библиотеке, следи опис сваке поједине монашке келије почев од архимандритове, у оквиру којих су обавезно бележене, осим намештаја, одеће, итд., и све књиге у личном власништву.⁶⁴⁰ Слично је и са описом имовине манастира Шемљуга 1775. године (пре његовог укидања), где се у оквиру монашких келија пописују и књиге, очигледно личне монашке.⁶⁴¹

Ипак, већ у последње три деценије 18. века долази до дефинитивног физичког раздвајања манастирске библиотеке на два дела: први садржи традиционално језгро библиотеке сачињено од богослужбених књига, које због своје функције остају у оквиру цркве. Остали део фонда смешта се у посебне просторије у оквиру конака. То је свакако последица нарастања опште књижне збирке, при чему његов велики део не само да не сачињавају црквене књиге у ужем смислу, него ни религијске, због чега нема никаквог оправдања да стоје заједно са богослужбеним. Појам „библиотеке“ у манастирима јавља се управо у овом контексту, и користи се искључиво за тај одвојени део збирке. Иначе, треба рећи да сам појам постоји у црквеним круговима још у почетку периода о којем говоримо, а најбољи доказ за то јесте инвентар митрополијског двора у Београду из 1733, чији је опис почео баш од просторије назване баш „Библиотека“.⁶⁴²

⁶³⁹ АСАНУК МП А, 208/1777.

⁶⁴⁰ МСПЦ 621, лист 316 и даље.

⁶⁴¹ „Извидјеније манастира Шемљуга комисионално в соборје 1775.” *Духовна стража* бр. 4 (1931): 280-281.

⁶⁴² Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 110. Додуше, овој библиотеци налазило се и много других ствари, вероватно више него самих књига; ни ту, вероватно само из практичних разлога смештаја, није дошло до диференцијације.

Вероватно један од најранијих помена овог термина у манастирима везан је за Крушедол. Његов потпуни инвентар сачињен је 1775. године, према топографском принципу, комбинованом са распоредом по врстама грађе која се бележи, као и материјалима од којих су предмети направљени. Тако су, у оквиру списка „сребрних вешти“, пописане и оне које су се налазиле у просторији названој „Библиотека“. Занимљиво је да уједно нису пописане и књиге које су у њој морале бити, него су касније дате све заједно, у оквиру посебног списка књига.⁶⁴³ Можда је најиндикативнији пример манастира Бездина, чији инвентар из 1783, баш због уобичајеног топографског начела његовог формирања, јасно показује распоред смештаја књига у оквиру манастира. Посебан сегмент описа књига подељен је на два дела, оба названа по месту где се књиге чувају. У првом су „Книги Црковниа“, искључиво са богослужбеним књигама (њих 79), а други је назван „Библиотека и Канцеларија архимандритска“. Овај наслов казује нам важну ствар: попут Крушедола, и у овом манастиру постоји, негде у конаку, посебна просторија под именом „библиотека“, што значи да се тај појам већ уврежио. У овом случају, то је иста одаја у којој у току дана борави архимандрит, због чега је и именована административним називом „канцеларија“. Знамо и на чему су у њој књиге стајале: то је био „Штелаџь от дервета“ (Прилог 4). Сличан распоред књига, који сведочи о еманципацији небогослужбеног дела манастирске збирке и о његовом одвајању у посебну просторију, такође названу библиотеком, налазимо у инвентару Гргетега 1798. Наслов списка књига – „Описаніе Книгъ въ Церквѣ и Бібліотецѣ находящихся“ – без двојбе указује на тај процес, који ће од тог времена захватити све манастирске библиотеке Митрополије и у 19. веку постати стандардан. Без обзира на то физичко раздвајање, књиге се у инвентарима наводе заједно, као једна целина, што нам показује изграђену свест о књигама, тј. општој библиотеци, као посебном сегменту постојања манастира.

⁶⁴³ МСПЦ 621, лист 156 (Прилог 9). Ово је један од најбрижљивије и најуредније састављених општих инвентара, који је, за разлику од владајуће праксе, исписан у посебно укоришеној свесци великог формата.

4. 2. Административни статус књиге у оквиру манастирске библиотеке

Савремено библиотекарство познаје низ радњи које прате улазак појединачне књиге у збирку. Оно има финансијске, административне и стручне аспекте прописане правилима. Наравно, већина ових правила резултат је вековне праксе и неписаних обичаја, који се потом уобличавају у законску обавезу. Шта је од свега тога постојало у пракси манастирског библиотекарства 18. века?

На првом месту, време о којем говоримо у свим овим аспектима наследник је претходног доба, у којима су поједини обичаји бављења књигом и установљени. Ако је књига неизбежан пратилац монашког живота, разуме се да су се временом морале развити поједине законитости које су покушале регулисати статус библиотеке у оквиру манастира, као и статус сваке поједине књиге. Свака од њих, како је и данас случај, улази у систем са дефинисаним правилима, писаним или не, у којем задобија нарочита информациона обележја, чија је улога правна легитимација књиге. Већину њих већ смо могли препознати на досад представљеној грађи, а овде их ваља систематски побројати и додатно објаснити. Најважнији елементи су свакако:

1. писмено сведочанство о власништву над књигом
2. писмена идентификација саме књиге
3. бележење начина набавке књиге – куповина, поклон, наслеђивање, итд., при чему се бележи и име продавца или дародавца, име онога ко књигу прима у манастир, цена...
4. датирање уласка књиге у манастир или евидентирања власништва
5. легитимизација књиге именима епископа и игумана
6. писмене мере заштите

Говорећи о формирању и попуњавању манастирских библиотека у 18. веку раздвајали смо општу од личних монашких збирки, али смо у оба случаја као неке од основних начина навели куповину, поклон, итд., чиме је долазило до установљења чињенице власништва над књигом. Она се данас евидентира печатом (личним или институционалним) и инвентарном књигом као званичним документом, на коју упућује инвентарни број записан у самој књизи. У време о којем говоримо та се техника није користила, иако су постојали исти или слични појавни облици. Мада су манастири имали своје печате, они се углавном

нису отискивали на књигама, а администрација у виду вођења инвентарних књига још није била систематски правно устројена. Уместо тога, у оквиру манастирских библиотека развијен је обичај евидентирања власништва преко рукописних записа, који се због своје фреквентности може назвати и правилом. Мноштво записа које смо навели омогућује нам да установимо такве правилности. Без обзира да ли је књига купљена, наслеђена, добијена поклоном итд., манастирска власт се прећутно обавезивала да на самој књизи идентификује свој манастир као власника књиге. Запис којим се то обелодањивало био је у својој рудиментарној форми врло једноставан, свдећи се понекад искључиво на пуко бележење тог факта, према простој формули: „Ова књига припада манастиру N.“ Овакав запис био је валидна потврда власништва и, као претходница данашњих правила, легитимна метода његовог обзнањивања. Осим тога, оваква пракса, због вредности, значаја и сакралног карактера књиге, по својој специфичној тежини превазилази модерни административни начин исказивања власништва, јер се односи на књиге чија је објективна вредност, због свега досад наведеног, неупоредива.

Наведена формула има неколико степена проширења. Најчешће се уз име манастира додаје, као важан елемент идентификације, и патрон манастирске цркве, а потом се редају и остали елементи који тачније установљавају околности под којима књига постаје власништво манастира. Највећи број записа садржи годину, а многи од њих и тачан датум тог догађаја, чиме се врши ситуирање у време, које с једне стране доприноси реалистичности описа пристизања књиге, а с друге стране представља важан административни податак. Даље се информације гранају у различитим смеровима, у зависности од начина на који се књига обрела у поседу монашке заједнице. Ако се ради о куповини, бележи се обавезно, како смо видели, сам тај акт, са пратећим подацима који га потврђују као стваран догађај: ту су име купца (најчешће се у име манастира бележи име игумана), име продавца, цена књиге и место трансакције. Ако је у питању поклон, неизбежно је име приложника, његово порекло, понекад занимање, а готово увек мотивација. Као важна показује се још једна ствар, битна за идентификацију. Иако корисник или дародавац књиге засигурно зна њен назив, ипак се најчешће налазило за сходно да се он помене на самом почетку, чиме потпуност записа постаје коначна. Тиме је већи део писмене потврде власништва над књигом довршен. Упореди ли се сви ови

елементи којима се оно званично утврђује, може се рећи да нема нити једног који и данас није део административне библиотечке обраде књиге, као и да има оних које више не налазимо, а пружају специфичан историјски колорит.

Постоје, међутим, још неки елементи, који доприносе идентификацији не само власништва, него и легитимизацији тог акта. Они често потичу од јерархијског устројства Цркве. Наиме, иако акт набавке књига може бити, а често и јесте, самосталан акт манастирског братства, можда чак и самог игумана, јерархијски систем налаже да се не само ради црквене куртоазије, него и због суштинских разлога, помене име надлежног епископа. На тај начин црквена заједница декларативно исказује и свој канонски идентитет, уједно и литургијско устројство, коме је глава управо епископ. Иако тај обичај није поштован у знатном броју случајева, јасно је да управо у њему лежи начин потпуне и исправне легитимизације сваког акта који се одвија на територији поједине епископије, па тако и набавке књига. После тога, наводи се и име игумана као предстојатеља монашке заједнице, са потпуно истим смислом, чиме се вертикала канонског поретка употпуњује. После тога понекад долази и име монаха који је заслужан за принову. На овај начин се уједно пружају и веома битни историјски подаци, при чему овековечење имена самих актера није на последњем месту. Пошто се сва та имена, како смо показали, укључују у литургијски циклус, она надилазе временску ограниченост и не само да у психолошком смислу остају у свести заједнице, него им се пружа и могућност есхатолошког трајања, што и јесте можда основни смисао оваквих записа, чиме се превазилази и практични, библиотекарски аспект ових послова.

Постоји још један важан детаљ манастирског библиотекарства који не налазимо у данашњој пракси, а тиче се заштите и чувања књиге. У свести средњовековног човека, па тако и његовог наследника у 18. веку, физичке мере заштите нису биле довољне ако се ради о сакралном предмету, који је иначе често био мета пљачке. Крађа онога што се сматрало освештаним била је најгори вид разбојништва, па се чак због тога усталио и термин „светотатство“. Разлози су се осим тога налазили и у досад много пута спомињаној материјалној вредности књиге, чији је губитак представљао велику невољу, јер се није лако могао надокнадити, док је страдање целокупне библиотеке имало размере катастрофе. Због тога се прибегавало психолошком виду заштите, који је у традиционалним друштвима имао реалну ефикасност, а то је клетва. Старе

исказати њену функционалност, тј. улогу коју има у животу манастира. Теоретски гледано, у манастиру као месту наглашене дисциплине, где је сваки детаљ унапред зацртан у контексту општег циља монашког живота, свака књига и мора имати улогу која потпомаже његовом достизању. То би значило, такође теоретски, и да су врата манастира затворена за сва дела која нису томе намењена. Пракса ипак сведочи да је стварност другачија, што ће се нарочито показати током 18. века на подручју Карловачке митрополије.

У православном словенском свету први су руски научници покушали систематизовати старе књижевне фондове. Неки од тих покушаја иду ка што већем упрошћавању, док други стреме ка минуциознијој класификацији. Разнообразну стварност манастирских библиотека М. В. Кукушкина изразила је поделом у више категорија и степена. Њена намера је очигледно била да што тачније уочи специфичности ових збирки како би се на тај начин дала што прецизнија слика монашког живота у оном сегменту где је могуће исказати културна и интелектуална интересовања манастирских житеља. Та подела, која се тиче руских манастирских библиотека 16. и 17. века, изгледа овако:

1. Књиге световног садржаја
 - историјска дела
 - књижевна дела
 - географска дела
 - уџбеници
 - медицинска дела
2. Грађанско и црквено право
3. Црквена публицистика
4. Зборници црквено-поучног садржаја
5. Житијна литература
6. Богословска литература
7. Библијске књиге
8. Богослужбене књиге⁶⁴⁹

Ова класификација, колико год била инспиративна за садржајно проучавање манастирских библиотека, толико је и мањкава, јер пати, с једне стране, од произвољности, а са друге од пројектовања модерних схватања на

⁶⁴⁹ Маргарита Владимировна Кукушкина, *Манастирские библиотеки Русского Севера* (Ленинград: Наука, 1977), 169-171. Карактеристично је да ауторка овде на првом месту наводи „књиге световног садржаја“, које не могу бити и нису биле основна карактеристика манастирских библиотека, што је свакако одјек идеологије времена по којој би та врста књига, као нецрквена, била свакако највреднија. Сходно томе, богослужбене књиге, које су без изузетка сачињавале основни фонд, стављене су на последње место, чиме је прилично изокренута реална слика њиховог стања.

прошлост. Најпре, идеја световности у 20. веку никако се не може изједначити са њеним поимањем у 17. веку: рецимо, историјска дела, као што су летописи и хронографи које Кукушкина наводи у овој подгрупи, ни писац ни читалац старог доба не би разумели као „световна“, просто зато што су уклопљена у средњовековни, религиозни начин мишљења. Слично је са књижевним делима, међу којима се наводи *Повест о Варлааму и Јоасафу*, такође заступљена у српској историји средњовековне књижевности, чија је инспирација такође религиозна. Није јасно ни зашто су као посебна категорија издвојени црквено и грађанско право, пошто би према логици ствари грађанско право спадало у књиге световног садржаја. Нарочито је под знаком питања категорија црквене публицистике (у српској култури она нема паралелу), која је такође плод верског доживљаја света, чак и ако се бави световним стварима. Осим тога, неоправдано је и раздвајање богословске литературе од, рецимо, зборника поучног садржаја, попут Златоустових беседа, које садрже такође богословска размишљања, од којих су многа до данас узор у Православној цркви. Стога, без обзира што би се већи део ових категорија нашао у српским манастирским библиотекама 18. века, ова класификација се показује као непогодна. Рекло би се чак да је њен основни недостатак, без обзира на покушај детаљне садржинске анализе, изостављање питања функције књиге у манастиру.

Сличан покушај налазимо и у српској средини. Описујући рукописни фонд библиотеке Крушедола пред Први светски рат, Сава Петковић, ослањајући се на руску праксу, како сам у предговору каже, предложио је следећу поделу:

1. Свето писмо
2. Богослужбене књиге
3. Списи Светих отаца и други списи богословске садржине
 - Тумачење Светог писма
 - Проповедништво
 - Богословље
 - Зборници
4. Рукописи историјске и правне садржине
 - Агиографија
 - Историја
 - Право⁶⁵⁰

Као што се да приметити, и ова класификација заснована је на садржинској анализи. Она свакако одговара сврси коју је аутор желео испунити,

⁶⁵⁰ С. Петковић, *Опис рукописа манастира Крушедола*, 1914.

јер приказује сав књижни дијапазон крушедолске библиотеке као највредније у целој Карловачкој митрополији. Међутим, и она има сличну мањкавост, а то је покушај теоретског разграничавања литературе богословског карактера на неколико типова, што је веома тешко доследно спровести, а не одговара у потпуности стварности. Због недостатка одговора на питање функционалности, ни ова схема неће сасвим помоћи да се задовољавајуће одговори на питање улоге књига у животу манастира.

Стога се чини да одговарајуће решење треба тражити у правцу што већег поједностављивања класификације. Једну такву дао је још почетком прошлог века Н. К. Никољски у једном програмски написаном тексту о задацима изучавања руских књижних старина. Проблему опште поделе збирки црквених библиотека он је приступио управо са становишта њихове функционалности, одговарајући на веома једноставан начин чему служе поједине врсте књига у њима. Стављајући на прво место, као што се подразумева, богослужбене књиге као основне, он је дао само још једну категорију: то су тзв. *књиге за читање*.⁶⁵¹ Наиме, ради се о простој чињеници која проистиче из основног познавања монашког живота и начина на који га прате књиге, при чему оне, осим за богослужење, служе и за читање, које у манастирима, сагласно слову типика, може бити заједничко и индивидуално. Пракса древности налагала је читање поучних списа светих отаца по црквама, а за време обеда по манастирима чита се слична врста литературе, на првом месту житија. Зато је било неопходно да се и ова врста литературе нађе по манастирским библиотекама. То значи да њено присуство није било произвољно, резултат посебног личног интересовања монаха, него прописано као обавезно. Осим тога, монасима се налагало и индивидуално читање по келијама ради духовног напредовања. Ова класификација Никољског у потпуности одражава смисао формирања и постојања манастирских библиотека, које је условљено принципом утилитарности.⁶⁵² Према томе, целокупни њихови фондови могу се најефикасније поделити на:

⁶⁵¹ Николай Константинович Никољский, *Ближайшія задачи изученія древне-русской книжности* (Санктпетербург: Общество любителей древней письменности, 1902), 6-7.

⁶⁵² С њом се слажу и најзначајнији руски совјетски научници, попут Лупова (*Книга в России в XVII. веке*, 158-159) и Слуховског (*Русская библиотека XVI-XVII вв.*, 34).

1. Богослужбене књиге
2. Књиге за читање
 - а) књиге за обавезно заједничко читање
 - б) књиге за индивидуално читање

У ову другу категорију Никољски ставља разноврсне зборнике беседа, „чети минеје“, прологе, учитељна јеванђеља, патерике, „златоусте“, хронографе, летописе, итд., тј. сву ону литературу која није прописана богослужбеним типиком, али представља саставни део хришћанског, а нарочито монашког духовног етоса. Књиге овог типа посведочене су у средњовековној Србији и, као што ћемо видети, у манастирским библиотекама Карловачке митрополије. Кад у њих почну у 18. stoleћу доспевати и друге врсте књига – оне које су у поглављу о њиховој структури наведене као четврти (српска књига 18. века) и пети (страна штампана књига) историјски слој – и оне ће без остатка моћи да се сврстају у књиге за читање, и то у оне које се користе индивидуално. Разлика ће бити у томе што оне неће бити неопходне, јер ће се овог пута радити о личним културним и интелектуалним интересовањима монаха, која не морају имати везе са назначењем живота у манастиру.

На овај начин изражен је најпре у основи молитвени ритам монашког живота, који је у готово сваком свом детаљу праћен присуством и кориштењем књига. Овај приступ оцртава укратко праве разлоге формирања манастирских библиотека и уједно тумачи њихову улогу у вековном постојању православних манастира. Наравно, и ова подела, колико год била проста, не одговара сасвим стварности, јер неке књиге могу одговарати двома или трима функцијама. Псалтир се чита на сваком богослужењу, а обавезан је и незаобилазан део личне побожности, те најчешће спада у личну монашку имовину. Слично је и са, рецимо, житијима светих која се у разном облику читају на јутрењу, за трпезом и у монашким келијама. Такође, и Свето писмо налази места и у заједничкој богослужбеној и индивидуалној читалачкој употреби. То само сведочи о мултифункционалности појединих типова књига које налазимо по манастирским библиотекама.

Намеће се сама по себи још једна могућа једноставна класификација, којој је заједничко са наведеном то што се богослужбене књиге као основни тип не доводе у питање и стављају се на прво место. Осим њих, друга група би се

могла у најширем смислу назвати *богословском*, а ту би спадала већина оних које су код Никољског сврстане у књиге за читање. Као трећа група, карактеристична за манастирске библиотеке Карловачке митрополије, могла би се навести, условно речено, *општекултурна дела*, која би покрила све књиге које или нису религијског карактера, или нису прописане богослужбеним и манастирским типиком за јавно и индивидуално читање. Међутим, овде се јавља проблем одређења појма „богословски“, јер у свести Православне цркве управо су неке богослужбене књиге стецишта богословских текстова исказаних поетским маниром. Довољно је бацити поглед на, рецимо, тројичне каноне недељне полуноћнице и на тзв. догматике, којима само име каже да се у њима изражава саборна вера, што је свакако ствар теологије. Ако бисмо желели продужити ову мисао, могли бисмо чак рећи да се теолошко знање у великој мери може стећи помним проучавањем свих богослужбених текстова, који садрже у себи, с једне стране, библијску историју, а с друге стране њено тумачење и богословску надградњу. Штавише, у времена кад нема никакве могућности систематског образовања (а питање је да ли је код Срба оно и постојало пре 18. века), а теолошке књиге недостају, богослужбени текстови су могли бити једини оригиналан извор познавања вере. Такође, веома би тешко било дефинисати трећу групу, чије се шаренило и необавезни карактер отимају систематизацији, због чега се не би могла избећи произвољност.

На крају овог поглавља само се по себи намеће питање стања осталих типова црквених библиотека – парохиских и епархијских, тј. могућности примене ових класификација и на њихове књижне збирке. Познато је да се у својој суштини, у свом језгру, парохиске и манастирске библиотеке не разликују. И једнима и другима заједничка је сврха омогућавања богослужења, а пошто се оно већ вековима и у парохиским и манастирским црквама врши, барем теоретски, на исти начин, природно је да ће у њима морати бити заступљене идентичне књиге. Ипак, као што смо видели у првом поглављу, говорећи о богослужбеном минимуму, не очекује се да парохиска црква има исти број богослужбених књига као манастирска: однос је 1:3 у корист последње. То је последица чињенице да је парохиска црква ограничена у могућностима богослужења (при чему не мислимо на градске саборне цркве са већим бројем свештеника), а с друге стране се и не очекује дословно спровођење слова типика у његовом квантитативном (број служби) и

квалитативном (поредак службе у смислу потпуности) виду. Ипак, колики год био број богослужбених књига у поседу парохијске цркве, чињеница је да их она ипак има.⁶⁵³ Другачије стоји ствар са књигама за читање, везаним пре свега за манастирско правило. Све док карловачки митрополити административно не буду прописали обавезу недељног читања из проповедничких зборника, удео ових књига у библиотекама парохијских цркава биће мали, толико да изгледа случајан. Што се тиче књижних историјских слојева, рукописне и ране српске штампане књиге, нарочито у средњем веку, биле су обавезна имовина цркава, а негде од средине 17. века придружују им се и руске нововековне богослужбене књиге, што их чини у формалном смислу идентичним са манастирским библиотекама. Ипак, српска књига 18. века неће пристизати у парохијске цркве, као ни страна штампана књига, јер за њима просто неће бити потребе: овде ће, разумљиво, као и у случају манастирских библиотека, превладавати начело утилитарности. Такво стање потрајаће у градским црквама до дубоко у 19. век, кад буду почеле при њима да се формирају црквено-школске општине са својим библиотекама; но, оне ће, као општедруштвене, бити свуда одвојене од библиотека храмова и не треба их мешати.

Ствар стоји донекле другачије са епархијским библиотекама. Оне које су нам данас преко историјских извора из 18. века познате разликују се од манастирских најпре по спољашњем критеријуму. Наиме, све су основане тек у 18. веку. Традиционално, седишта епархија одувек су била у манастирима, што значи да оне нису морале имати своје посебне библиотеке. Настанком Карловачке митрополије ситуација се мења утолико што се епархијска средишта из манастира селе у насељена места. На самом почетку процеса формирања Митрополије епископи су још увек столовали у манастирима,⁶⁵⁴ међутим та пракса се брзо мења. Као што је из Крушедола седиште новоосноване митрополије премештено у Карловце, тако се десило и са свим осталим епископијама. Настављање старе праксе није се свидело државним

⁶⁵³ Овде говоримо о теоретском нивоу; у стварности пак чињеница је да је у 18. веку, у његовој првој половини, на територији Карловачке митрополије било цркава без богослужбених књига, или са количином ни приближном минимуму, о чему сведоче историјски извори.

⁶⁵⁴ Ту традицију желео је управо наставити патријарх Арсеније Трећи, па је у свом предлогу 1694. о формирању нових епископија за седиште сваке изабрао по неки већ постојећи манастир: Радослав Грујић, *Духовни живот Срба*, 117. Од тих манастира данас више неки не постоје, попут Брањине у Барањи, или нису у српским рукама, попут Ходоша у некадашњој Арадској епархији.

властима, вероватно због теже контроле над епископима, а сабор одржан 1713. то је увео и као правило,⁶⁵⁵ после чега се више никад неће десити да било који епископ обитава у манастиру; зато су епископије добијале називе по својим градским седиштима. Подразумевало се стога да епископи подигну епархијске дворове, у којима су обавезно морале бити капеле намењене одржавању богослужења. То само по себи значи да су и оне морале бити опремљене богослужбеним минимумом, који је представљао зачетак епархијске библиотеке; оне тако свој настанак дугују управо овом премештању традиционалних епископских седишта. Оно што њих, међутим, карактерише јесте да су умножаване углавном из заоставштине умрлих епископа. Спадајући међу образованије монахе, нарочито они који су потекли из редова племства, располажући новчаним средствима, били су у могућности да за себе купују књиге.⁶⁵⁶ По природи ствари, лична библиотека морала је одражавати лична интересовања свог власника, па се подразумева да је у њој претежан део морао бити сачињен од оне врсте књига које смо, са аспекта манастирских библиотека, назвали књигама за читање, док су богослужбене остајале у мањини. Временом су овакве библиотеке могле знатно нарастати из таквих заоставштина, а оно што је за њих специфично јесте управо другачија равнотежа историјских слојева, при чему српска књига 18. века и страна штампана књига добијају превагу.

4. 3. 1. Протокаталогизација

Добивши из Беча наређење о пописивању библиотека манастира (о томе мало даље), архијереји Карловачке митрополије нису добили и упутства о начину бележења, тј. на који је начин требало описати књижни фонд и појединачне књиге. С једне стране, логично би било да се у том случају одлучи који ће елементи ући у опис књиге, јер се није тражио тек укупан број, него бележење сваког појединачног примерка сваког наслова у библиотеци; а с друге стране, било би илузорно очекивати да ће се у то време моћи сасвим тачно одредити на који начин такав посао обавити. Није познато да ли су настојатељи

⁶⁵⁵ Д. Кашић, *Српски манастири у Хрватској*, 47.

⁶⁵⁶ О овоме доста података може се наћи код Ч. Денића, *Српске библиотеке у хабзбуршкој монархији*, у поглављу о епархијским библиотекама.

манастира икад добили овакву врсту упутства, или су се морали сами сналазити. На срећу, већ је постојало извесно искуство у састављању манастирских инвентара, па је било могуће ослонити се на ранију праксу. Управо се тако и радило: начин бележења књига манастирских библиотека остаје мање-више исти у току неколико деценија. Како бисмо то илустровали, навешћемо примере из различитих периода 18. века. Пошто се прво масовно пописивање, како смо видели, одиграло 1733, од нарочитог је значаја да сагледамо како се то тада чинило, а потом и у каснијем периоду. Описи су рађени у прво време искључиво на (условно речено) српском, а потом, из горпоменутих разлога, и на немачком.⁶⁵⁷

Инвентар манастира Винче (1733):

1 тастамента на средње коло, чрнеговска
1 тастамента кијевска, малена
6 минејов порушених, серб. рукописа
1 ап(осто)л кијевски
1 типик сербски рукопис
1 лазаревац серб(ски)
1 посни триод серб(ски)
1 требник кијевски, треба га обновити
5 псалтиров серб(ских)
1 општи минеј гречески
1 соборник сербски⁶⁵⁸

Инвентар манастира Ходоша (1733):

... **ѡБ(лГ)|Г|(Ѡ)лнѡ** (?) **српска** 4
... **ѡ** (?) 1
...**(чѡстѡ)лѡнтн** (?) **молѡковскн** 5
... **(апоѡто)лѡ** (?) **молѡковскн** 1

⁶⁵⁷ Начин навођења инвентара у овој студији показује неминовно одређене недоследности. Винчански инвентар је преузет онако како је објављен, грађанском ћирилицом, што је извештан прекршај, јер Срби у то време њу још увек не користе за овакве потребе, али није било упутно исписивати га старословенском ћирилицом, без увида у изворни документ. Код инвентара из старијег доба, који су нађени по архивима, кориштена је црквена (старословенска) ћирилица, из разумљивих разлога. Проблем настаје кад Срби почињу користити знакове грађанске руске ћирилице заједно са црквеном, што неминовно доводи до недоследности, јер у таквим случајевима није увек лако одредити се исправно за одређени тип. Инвентари који настају пред крај века, без обзира на то, преношени су грађанском ћирилицом.

⁶⁵⁸ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 165.

... пнєз (?) 1
 ... (пєа)лчгнра московєка 2
 ... (пєа)лчгнра рѣкопн|є|а 10
 ... (ок)чгоа московєка 2
 ... (пр)олога мо|є|ковєка 4
 ... га (?) рѣкопнєа 9
 ... московєки 1
 ... лєтѣргїє рѣкє 2
 ... лєтѣргїа єрєки 5
 ... лєтѣргїє рѣкопн|є| 2
 трєбннка цампани 5
 трєбннка мо|є|ковєки 2
 ... рѣкопн|є| 1
 єлборннка єрєка ... (?) 2
 єнєлїа мо|є|ков|є|ка 1
 молєнн|к| мо|є|ковєки 1
 рѣкопнєь 1
 златоѣтѣь рѣкопнєз 1
 апостол|є|ка бєєєда 1
 євремз мо|є|ковєки 1
 євремь рѣкопн|є| 1
 панаѣнрнк рѣ(ко)пн|є| 1
 трєводн мо|є|ковєки 3
 дородєн мо|є|ковєки 1
 чнпнкз рѣкопнєз 1
 єлєнно жнчїє 1
 очачннкз рѣкопн|є| 1
 лєстєнчнн|к| мо|є|ков|є|кн 1
 Ѳалтн|р| чолковлнн 1
 мннєа опцака мо|є|ков|є|ка 3
 акачнєтє мо|є|ков|є|ка ъ рѣкопнє
 полѣтєтєа мо|є|ков|є|ка 1
 чєлєвца рѣєка 2
 дєєєтєлєвїа 2
 грамачннка 1
 законн|к| (?)

Инвентар манастира Војловице (1764):

- 1 үґґавз велики
- 5 октонка
- 12 минеа велики
- 3 Ѣв[а]|г|[є]ліа
- 3 тастаменте
- 3 апостола
- 4 житїа велики
- 1 каменз вѣри
- 1 толкованіе єв[аг]|г|[є]лско
- 4 пролога на 12 м[ѣсе]ци
- 1 Ѣв[аг]|г|[є]ліе страстное
- 1 Ѳсалтирз с толкованїемз
- 3 трнода постна
- 2 пентнкоствара
- 1 саборникз старн
- 4 слѡжебника и литѡргїара
- 3 Ѳсалтира
- 1 часловацз
- 2 тревника велика
- 4 мала тревника
- 2 ермологіе
- 2 каноника Ї[о]городична на повечерїи
- 3 молитволова
- 1 молебно пѣніе
- 1 неповѣданіе православних вѣри
- 1 саборникз празниски [!]
- 2 сербс[к]а минеа
- 4 бнеліе
- 1 алфавитз [!] дѡховни
- 1 [?] катавасіе⁶⁶⁰

⁶⁵⁹ АСАНУК, Varia. Овај инвентар је назван тефтером: Теѡте|р| ѡ црковни правн|л|ни кнугз (!).

Документ је с једне стране нагорео, отуд празнине и нејасноће на почетку појединих редова.

⁶⁶⁰ АСАНУК, Varia

Инвентар манастира Хопова (1776):

- 2 Evangelien Buch alten Illyrischen druck mit silber beschlagen und vergoldt
- 1 detto Moscovitischen druck in roth Samethenen Band mit Silber beschlagen in fol
- 1 detto ebenfals Moscovitischen Druck in roth Samethenne Band mit Silber beschlagen in 4°
- 1 detto Moscovitischen Druck in ordinari Band
- 1 detto Kiovischen Druck in roth Sametenen Band mit Silber beschlagen, in gross 8°
- 1 detto alt und abgerisst [?]
- 1 detto alten Illyrischen Druck
- 1 detto samt Episteln in 2 Tomis bestehend
- 1 Sammlung deren Evangelien Passionum Christi
- 1 Evangelien Auslegung authore Sancto Theophilacto
- 1 Auslegung deren Sonntags Evangelien
- 1 Lyturgiarion oder Mess Buch Kiovischen Druck in roth Samethenen Band mit Silber beschlagen in fol
- 1 detto Kiovischen Druck in fol.
- 5 detto in 4 und 8°
- 2 Psalmen Buch Moscovitischen Druck mit einem Anhang Tropariorum in fol
- 1 detto Kiovischen Druck mit einem Anhang Tropariorum in fol
- 2 detto Kiovischen Druck in fol
- 1 detto Moscovitischen Druck in fol
- 1 detto in 3 Tomis bestehend mit einem Anhang Tropariorum in fol
- 1 detto Kiovischen Druck mit Auslegung in fol
- 2 detto in 4°
- 1 detto in 8°
- 1 Cszasoslow oder Horologion Kiovischen Druck in fol
- 1 detto Moscovitischen Druck in 8°
- 6 Irmologia oder Hymni, Moscovitischen Druck in 4°
- 3 Kanonik oder Handbeth [?] Buch Kiovischen Druck wo von 1 in Futerral
- 1 detto Wienerischen Drucks in fol
- 36 Minia oder Monathliche officia Sanctorum in fol
- 2 Officia Sanctorum Illyricorum in 4°
- 4 Prologos oder Auszug der Lebens Geschichten deren heiligen Martyren und Vättern in fol
- 8 Lebens Geschichten deren Haeiligen Martyren und Vattern wo von 4 Moscovitischen und 4 Kiovischen Drucks in fol
- 3 Biblia sacra, Kiovischen Drucks in fol
- 2 Auslegung deren Episteln, authore sancto Chrysostomi [Јован Златоуст, *Беседы на 14 посланий ап. Павла*. Москва 1709]
- 1 Nazianzenus
- 1 Cyrillus
- 1 S(anc)ti Nicolai Lebensgeschichte und officium
- 6 Oktoich oder Hebdomadalia officia, in fol
- 4 Trebniks oder Rituale wovon 2 in fol und 2 in 8°
- 1 Typicon oder Directorium

- 1 Margarith genannt [Јован Златоусти, *Маргарит*. Москва 1641]
- 1 Objed Duschevniј oder Seelen Mahlzeit [Симеон Полоцки, *Обед душевний*. Москва 1681]
- 1 Alphabetum Spirituale [Исаија Копински, *Алфавит духовный*, Кијев 1710]
- 1 Szkrischal genannt [*Скрижаль*. Москва 1656]
- 2 Lapis fidei contra Luteranos et Calvinistas [Стефан Јаворски, *Камень веры*. Москва 1728]
- 1 Kormcsia oder Corpus Juris Canonici [*Кормчая*. Москва, 1650]
- 1 Historisches Theatrum [Стратеман, *Феатрон или Позор исторический*, Санктпетербург 1724]
- 1 2 Theil Baronii [Чезаре Баронио, *Деянiя церковная и гражданская*, Москва 1719]
- 1 Synopsis Russischen Gescichten [Инокентије Гизель. *Синопис или Краткое собрание от разных летописцев, о начале славяно - российского народа*. Кијев, 1674]
- 2 Illyrische Grammatic
- 1 Lexicon trium lingvarum, Illyrica, Latina et Greco-Helenica [Фјодор Поликарпов. *Лексикон трехязычный, сиречь речений славенских, еллиногреческих и латинских сокровище*, Москва 1704]
- 1 Buch Dioptra genannt [*Диоптра, или зеркало и выражение жизни людской на свете*. Евје 1612]
- 1 Decalogi Auslegung, Illyrice et Vallachice [Первое учение отроком. Римник 1726]
- 1 Buch Fides genannt [*Книга о вере*. Москва 1648]
- 1 Clavis Inteligentia [Јоаникије Гольатовски, *Ключ разумения*. Киев, 1659]
- 3 Triodion oder Quadragesimale officium
- 4 Penticostarion
- 1 Lebensbeschreibung Epicteti [*Епиктита стоического философа Енхиридион и Апоффегмы*. Санктпетербург 1759]
- 1 Speculum Juventutis [*Юности честное зеркало или Показание к житейскому обхождению*. Санктпетербург 1717.]

Libri Manuscripti

- 1 Liturgiarion oder Messbuch
- 3 Evangelien Buch mit Silber Beschlagen
- 1 Episteln Buch
- 1 Auslegung deren Episteln
- 4 Psalmen Buch, 1 in fol, 1 in 4 und 2 in 8
- 1 Troparnik
- 12 Minia oder Monathliche officia sanctorum
- 2 Oktoich oder Hebdomadalia officia
- 1 Nomo canon genannt
- 1 Officium Sancti Theodori Tyronis, cum Hymnis B. V. M.
- 2 Officium Sancti Theodori Tyronis
- 1 Hymni und officia Beata Virginis Maria
- 1 officium Sancti Stephani Proto Martyris
- 1 detto Sancti Pantaleonis
- 1 Zakonik oder Corpus Juris⁶⁶¹

Приказани материјал, изабран између неколико десетина прегледаних инвентара манастира Митрополије, омогућује нам доношење два закључка, који

⁶⁶¹ АСАНУК, МП Б, 113/1776.

илуструју теоретски однос њених архијереја и монаха према садржају манастирских библиотека:

1. Очигледно непостојање сталних правила описа књиге
2. Очигледно постојање неколико сталних елемената описа књиге

Пре свега треба поставити питање о евентуалним узорима које је митрополит Викентије Јовановић могао имати кад је заповедио пописивање целокупног персоналног и имовинског стања Митрополије. Његова идеја да забележи, између осталог, и све вредности манастирских и парохијских цркава сама се по себи разуме са аспекта њиховог значаја за одвијање богослужења као темељног садржаја хришћанског живота. Међутим, порекло начина бележења, тај појавни вид административне обраде ризница Митрополије, остаје нејасан, у недостатку било каквих елементарних доказа. Пракса инвентарисања манастира која у се Руској цркви одржава у континуитету више од два столећа пре почетка њиховог бележења код Срба, показује очигледне сличности, из чега се може закључити да је у основним цртама била позната и код нас, за шта ипак нема евиденције. Међутим, одређене специфичности као да сведоче да се до основних елемената описа књиге дошло у великој мери самостално. Очигледно је да држање правила, ако су постојала, није било обавезно, што нам показује прилично шаренило при описима књига на различитим местима у различито време. Висок ниво сличности описа библиотека у време визитација 1733. јасно сведочи о томе да су ипак постојала одређена упутства, вероватно настала у кругу Викентија Јовановића и његових егзараха. То ће бити темељ и даљих пописивања кроз 18. век.

На основу приказаног могу се навести следећи елементи описа који се више или мање доследно понављају током целог 18. столећа:

1. наслов/назив књиге
2. аутор
3. порекло, тј. место издавања
4. формат (величина)
5. тип (штампана или рукописна књига)
6. језик
7. количина
8. подаци о физичком стању

Како се види из датих инвентара, не постоје случајеви присуства свих елемената у опису једне књиге. Штавише, веома су чести описи са само два –

насловом и количином. Непостојање правила резултовало је ad hoc описивањем, по тренутном суду инвентариста и према потребама за које је тешко казати да ли су биле унапред тачније дефинисане. Ипак, јасно је да се ради о првим свесним покушајима информационог руковања књигом.

Што се тиче описа богослужбених књига, требало је изаћи на крај с једним методолошким проблемом, потеклим из њихове природе. Пошто су оне функционално устројене, њихови наслови, који су генеричког карактера, не дају довољно основа за међусобно разликовање. Могло би се чак рећи да оне и немају наслов као диференцијалну карактеристику, него назив, као ознаку врсте. Пописивачи су брзо схватили да је именовање књига на тај начин – триод, псалтир, октоих, итд. – исувише сиромашно, због чега би дошло до значајног помањкања информација. То је основни разлог зашто се уводе неки од горе наведених елемената. Осим тога, Викентије Јовановић је одавно изградио свест о различитости књига које носе исте називе, што се одразило и на помињање прописе његових *Монашких правила* о пореклу књига. Обавезно идентификовање порекла књиге, какво налазимо код описа винчанске библиотеке, највећим делом је последица његове идеје о тачном снимању стања манастирских библиотека, како би се утврдио однос српске и руске књиге, који је требало променити у корист ове последње. Та пракса постаће обичај који ће се у неким каснијим инвентарима поштовати мање-више доследно. Блиско пореклу књиге је и записивање њеног језика, које често налазимо код двојезичних издања, а најчешће код речника.

Богослужбена књига је по правилу адеспотна. Иако се знају по имену многи аутори литургијских текстова, као и, рецимо, зборника житија светих, обичај је да се у тој врсти књига имена аутора не наводе. Стога ни инвентари манастирских збирки не садрже ту врсту података, која је данас, напротив, најзначајнија карактеристика библиографског описа, у већини случајева. То је резултат другачијег, средњовековног схватања питања ауторства, које се, као потпуна супротност модерном поимању, кретало ка вољној анонимности, намерном скривању идентитета. Та навика се отуд преноси често и на чисто ауторска дела, иако она, за разлику од богослужбених књига, на себи носе информацију о имену писца, нарочито код руске штампане књиге. Иако се редовно у инвентарима наилази на имена светих Отаца као најзначајнијих, најауторитетнијих стваралаца (на првом месту Јована Златоустог), честа је

пракса да се нека друга имена и – ако се може тако казати – мање угледна, просто изостављају (и то готово систематски код нововековне руске књиге), а да се књига инвентарски, протокаталошки, идентификује преко других елемената, на првом месту наслова. Такав случај видимо у наведеном хоповском инвентару, где се имена новијих аутора (17. и 18. век) не бележе.

Истовремено се појавио и веома важан елемент разликовања штампане и рукописне књиге, можда важнији за нас данас него што је био у оно време, јер нам омогућује да идентификујемо рукописне књиге као наслеђе средњег века у конкретним библиотекама и њихову даљу судбину. Вероватно је бележење овог својства чињено по директном митрополитовом упутству, јер је такве књиге, по његовој замисли, требало повући из активне богослужбене употребе. Осим овога, један од најсталнијих елемената описа је формат књиге, који се бележио прилично доследно, из чега се да закључити да је у оно време служио као значајна диференцијална особина. Разликовала су се три формата, која су српски називана мало, средње и велико коло, што одговара стандардним латинским називима octavo (8°), quarto (4°), folio (2°), употребљаваним у латинско-немачки састављаним инвентарима. Поред свега, податак који се сам по себи подразумевао јесте количина књига истог назива и врсте јер је инвентар уједно и статистички документ. Занимљиво је да у једном броју случајева наилазимо на обавештења о физичком стању књиге, које се бележило само у случају да је оно изузетно лоше, а такве су у великој већини биле управо српске књиге. Овде се у ствари ради о евидентирању дисфункционалности књиге.

Ипак има једна специфичност инвентара манастирских библиотека, у погледу њиховог физичког изгледа. Наиме, нарочита пажња обраћала се на престопа јеванђеља, због њиховог нарочитог украшавања. Осим што су се због свог богослужбеног угледа наводила увек, готово без изузетка, на првом месту пописа књига, она су се и посебно детаљно описивала. Пажња је, у ствари, била усмерена на окове јеванђеља, које је требало колико је више могуће тачно представити, чиме ови описи улазе и у историју уметности. Престопа јеванђеље из Војловице, чији смо натпис пренели у једном од ранијих поглавља, у инвентару из 1782 описано је као *Ev(a)|g|(e)l(i)e i' crvenomz kladnomz na nemz izobrazheni'e Xp(i)|c|to|b|(o) n 4 Ev(a)|g|(e)l(i)c|to|b|(z)*. У немачком инвентару састављеном пет година раније, оно је описано као „Evangeliën Buch in rothen

Sammet mit Silber Beschlagen und Vergold in folio“. Српски опис је визуелно свакако тачнији, док немачки више инсистира на материјалу окова. Чини се да једва да има инвентара манастирских библиотека у којима престоно јеванђеље није додатно описано макар једним естетским детаљем.

Оно што историчару књиге, који се бави старим библиотекама, ствара често врло велик проблем јесте обавеза датирања примерака књига које немају сачуване насловне листове, због чега је често немогуће обавити са стопостотном тачношћу. Пописивачи 18. века тај податак очигледно нису сматрали битним, те га нису ни бележили. Најлепши (и засад једини) изузетак од тог неписаног правила сусрећемо у инвентару манастира Ораховице насталом 1758,⁶⁶² где је уз барем половину књига записан и податак кад је књига издата, уз обавезно место штампања, док се у случају књига које тај податак немају, ради очигледно о поменутом физичком оштећењу. Ова информација не служи само данашњој стручној акривији: она истраживачу много говори и о брзини кретања књига од места производње (у највећем броју случајева Москве и Кијева) до крајњег корисника, као и о фреквенцији набављања истих наслова,⁶⁶³ и, свакако, отклања недоумице око датирања, у случају да су исте те књиге сачуване, а у међувремену оштећене на поменутих местима. Осим овога, ораховички инвентар изузетак је и по опису престоних јеванђеља, код којих није бележен само изглед окова, него су из књига преписивани и приложнички записи, што овом инвентару даје особиту вредност, јер се информације на тај начин умножавају у највећој мери. Уз то, код свих рукописа, где је то било могуће, наведена је и година писања књиге. Непознати инвентариста овог манастира показао је завидну културну свест, показујући пут којим се протокаталогизаторска пракса на терену Митрополије могла развијати.⁶⁶⁴

⁶⁶² МСПЦ Гр. 72.

⁶⁶³ На пример, један ораховички комплет минеја издат је 1704, а други 1741, из чега се да закључити у којем је временском периоду требало мењати поједине књиге.

⁶⁶⁴ Лако је могуће да је настанак овог инвентара везан за долазак новог епископа Арсенија Радивојевића у Пакрачку епархију, као и за визитацију коју је пре тога обавио лично митрополит Павле Ненадовић: А. Кучековић, *Манастир Ораховица*, 36. Има и примера потпуно супротних, а међу њима је можда најилустративнији грабовачки инвентар из 1770, у којем су књиге подељене на шеснаест потпуно произвољних ставки, од којих свака садржи између једне и двадесет књига, пореданих и спојених без икакве логике. Прва међу њима саопштава да манастир поседује „два круга цела књиг служашких в цркви“, а последња да је у њему, поред свих дотад побројаних, још и 145 књига „малих и великих“(!). Контраст овој крајњој небрижљивости јесте чињеница да је овај инвентар унесен у најзначајнији манастирски документ, у нашој науци познати и овде већ помињани *Летопис манастира Грабовца* (странице 201-203). Како би ова слика била пунија у свој својој живописности, додајмо и податак да је

У осмој деценији века инвентари су се, као што се да видети, састављали и на немачком језику, пошто их је на крају, преко подручног епископа, а потом митрополита, требало слати у Беч. И ту је ваљало решити приличан број проблема, од којих се највећи свакако тицао назива/наслова књиге, којег је требало превести са српског, како би немачка државна администрација умела препознати о чему се ради. Излаз је нађен у проналажењу паралела са римокатоличким црквеним књигама, па су се називи одомаћени код православних преводили на њихове римокатоличке еквиваленте. Међутим, пошто је у то време латински још увек званични језик западног богослужења, ти називи су навођени у већем броју случајева латински, а додатни опис књиге немачки, чиме је настала занимљива мешавина, како се може видети из наведеног хоповског инвентара, при чему су називи, који су се остављали у оригиналу, исписани латиницом онако како би их прочитао говорник немачког језика. Тако је часослов описан као „Csaszoslow oder Horologion”, ирмологија је преведена просто као „Нумни”, што вероватно није значило готово ништа онеме коме је било упућено, минеји су превођени као „Monathliche officia Sanctorum”, Србљак као „Officia Sanctorum Illyricorum”, пролошка житија, која су се најчешће налазила у четири књиге, названа су „Auszug der Lebens Geschichten deren heiligen Martyrern, Vättern...”, требник је исказан као „Rituale”, а типик као „Directorium”, триод је „Quadragesimale officium”, а октоих „Hebdomadalia officia”. Неке од књига пописивачи и нису успели превести, а неке су преводили тако да их је заиста тешко препознати. Домишљања је било и код небогослужбених књига, које су имале праве наслове: неки од њих су латинизовани, па је нпр. *Камен вере* Стефана Јаворског постао „Lapis fidei”, а *Алфавит духовни* – „Alphabetum Spirituale”. *Обед душевни* Симеона Полоцког остављан је понегде као „Objed duschevnij”, али и превођен на немачки као „Seelen Mahlzeit”. Неки од наслова се нису дали превести, па је књига *Скрижаљ* остала „Szkrischal”; *Духовни регуламент* је писан као „Duchovni Reglament”, али и као „Regulament spirituale”.

Подвукли смо значај престоног јеванђеља у оквиру манастирске библиотеке, тако да и у самим инвентарима оно има почасно прво место; ако их у манастиру има више, сва се наводе једно за другим, пре осталих књига: то је

нечије брижно перо, много касније, на крају тог списка додало и уздах: „Боже мој! Где су те силне књиге данас?”

рефлекс његовог значаја у богослужењу. Подела која се потом да приметити у редоследу инвентарисања прилично је једноставна, јер се у највећем броју случајева после јеванђеља бележе остале богослужбене књиге, што је такође разумљиво. То је рефлекс свести о првобитном језгру манастирске збирке, тј. о њеном основном сегменту, који ће, без обзира што ће већ крајем века у многим манастирима представљати статистичку мањину, заувек остати најважнији и најугледнији. Међу њима, међутим, не може се успоставити никакав редослед при навођењу, осим што се често после јеванђеља на другом месту наводи апостол, такође због његове јавне улоге у литургији. Највероватније су књиге пописиване оним редом који одражава њихов физички распоред у самој библиотеци. У групу богослужбених књига у инвентарском смислу спадају и књиге за читање, као што су житија светих и пролози, јер оне одвајкада прате богослужење као његов хронолошки продужетак прописан типиком, најчешће као књиге које се читају у трпезарији за време обеда. После свих њих следе све друге врсте књига које углавном служе за индивидуално читање; чини се да и њихов редослед у инвентару зависи од физичког распореда у библиотеци. Занимљиво је да се и у овом случају чува распоред основног дела инвентара, јер се најпре наводе јеванђеља са осталим богослужбеним књигама, а на крају књиге за читање, уколико их има. Инвентари су углавном вођени правописно и граматички исправно, онолико колико је захтевао тај вид документа, у којем се, због његове суштински бирократске првобитне намене, неминовно мешају рускословенски као званични и српски као говорни језик. Има, међутим, врло занимљивих случајева, попут инвентара Бездина из 1783. и Грабовца из 1787, у којима су не само ћириличне књиге, него и све књиге на страним језицима, пре свега на немачком и латинском, писане ћирилицом фонетски, онако како се изговарају. Пошто ово није био стандардан поступак (у српским инвентарима стране књиге навођене су најчешће описно, а не преко стварног наслова), може се претпоставити да је наслове диктирао монах који је умео прочитати латинске или немачке наслове, а други их записивао онако како их је чуо. То је и разлог зашто је неке било немогуће идентификовати (Прилог 4).

Да ли је при инвентарисању, које овде називамо протокаталогизацијом, постојала свест о некој општијој, претходећој диференцијацији међу књигама, можемо такође лако открити анализом самих инвентара. Од првих сачуваних пописа, код којих су књиге често биле утопљене у општу масу литургијских

предмета, дошло се до праксе раздвајања по одређеним категоријама. Првостепена подела тичала се тако дефинисања већих група књига, а друга – разликовних особина самог примерка књиге, са одликама каталогизаторске свести, што смо горе представили. Видели смо да су при визитацији 1753. књиге програмски раздељиване по пореклу, најчешће на две категорије – руске (са допунском поделом на московске и кијевске, понекад и лавовске) и српске. Касније се ова категоризација у инвентарима углавном неће строго понављати, већ ће књиге бити набрајане *in continuo*, без декларативног раздвајања по било ком основу, због чега нам није лако да одгонетнемо које су књиге српске, а које руске, па чак ни које су штампане, а које рукописне. Ипак, та стара навика рефлектоваће се на место које српске књиге заузимају у оквиру књижног инвентара, као извесна административна специфичност. Пошто представљају, са богослужбеног аспекта, неактивни део библиотеке, оне ће углавном прећутно бити навођене на самом крају, и то вероватно стога што су у манастиру стајале на самом крају књижног низа. Ипак, у неким инвентарима састављаним седамдесетих година века српске књиге ће, као засебан корпус, добити и посебан наслов, и то у немачко-латинским документима. У инвентару манастира Јазак из 1775, чији књижни део носи наслов „Verzeichnüss deren in den Kloster Jazak vorhandenen Kirchen und anderen Büchern“ (где се већ јасно упућује на један ниво диференцијације) тај одељак биће назван „Bücher des alten Slyrischen Drucks und Manuscripta“,⁶⁶⁵ чиме се обелодањује свест о њиховој посебности, као и уврежено разликовање штампане и рукописне књиге. Сличан је случај са неким другим инвентарима из тих година (Бешеново 1775,⁶⁶⁶ Хоново 1776,⁶⁶⁷ Врдник 1784,⁶⁶⁸ Гомирје 178?⁶⁶⁹), што нас наводи на закључак да је постојало упутство о раздвајању на ове групе. Тако и српски писан инвентар Крушедола из 1775, у делу који се тиче библиотеке, носи назив „Назнаменованіе находящихся церковныхъ и ініхъ различніхъ поучителніхъ книгъ“, док су старе српске књиге сабране под заглављем „Написаніе книгъ древніхъ рукопис(нихъ)“.⁶⁷⁰ Административно присуство српске књиге као

⁶⁶⁵ АСАНУК, МП Б, 216/1775 (прилог 5).

⁶⁶⁶ АСАНУК, МП Б, 89/1775 (прилог 6).

⁶⁶⁷ АСАНУК, МП Б, 113/1776.

⁶⁶⁸ АСАНУК, *varia* (прилог 7).

⁶⁶⁹ Боривој Чалић, „Опис и инвентар манастира Гомирја из 18. века“, *Љетопис Српског културног друштва Просвјета* бр. 16 (2011): 303.

⁶⁷⁰ МСПЦ 621, лист 24б.

посебне категорије унутар библиотеке показује да су се ове књиге ипак чувале, упркос свом „мировинском“ статусу.⁶⁷¹ Научници, углавном филолози, који ће у току 19. века опседати манастирске библиотеке, управо томе имају захвалити проналажење богате грађе, чији ће многи примерци, баш због тог коначно пробуђеног интереса за српску књигу, заувек нестати из манастира.

Унутар књижних инвентара јавиће се и поделе према другим критеријумима. Један од њих је разликовање по језику. Оно датира у најмању руку од „Началног инвентаријума“ београдског и карловачког двора, где су, током пописа 1733, књиге раздвајане управо према језицима, на „славенске“, „греколатинске и греческе“, и „латинске и немеске“.⁶⁷² Бездински инвентар из 1783. даје сличну категоризацију: „књиге славјанске“ и „књиге латинске и немеске“, при чему и унутар ових група постоји занимљива општа подела по форматима (на мало, средње и велико коло).⁶⁷³ Попис манастира Ораховице из 1758. доноси књиге такође доследно побележене према форматима, с тим што су у посебну групу издвојене „књиги српскија“, унутар које међутим није извршена подела по форматима, него је навођено које су рукописне, а које штампане.⁶⁷⁴ Сва је прилика да овај редослед одражава, у ствари, физички распоред књига у манастирској библиотеци, какав се и данас из практичних разлога користи у многим библиотекама – по њиховом формату. Сличан пример налазимо у манастиру Српски Ковин, чији инвентар из 1796. књиге дели на српске и грчке, при чему су ове друге описане српски, ћирилицом.⁶⁷⁵ Пракса посебног бележења књига по језицима искориштена је и 1783, при првом инвентарисању ердељских манастира. Пошто се у то време тамо служило на црквенословенском и румунском, у тим пописима су и књиге дељене на „Moldavisch gedrückte Bücher“ и „Russisch gedrückte Bücher“.

Може се приметити још једна подела, и то према сврси или функцији у манастиру. Тако је списак књига манастира Грабовца из 1786. и 1787. подељен на „инвентаријум књиг црковних“ и „инвентаријум књиг поучителних“ (уз то

⁶⁷¹ О том статусу јасно сведочи напомена инвентаристе уз шест старих српских рукописних минеја, који су названи „неслужашти“.

⁶⁷² Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 113-115.

⁶⁷³ Архив Епархије темишварске, бб, 1783. У манастиру је било и неколика књига на грчком и влашком, али оне нису посебно одвајане, већ су уклопљене у списак „славенских“ књига.

⁶⁷⁴ МСПЦ Гр. 72.

⁶⁷⁵ АСПЕБ, кутија Манастир Српски Ковин, 1796.

ова друга група садржи посебно набројане књиге на латинском).⁶⁷⁶ Ова категоризација је веома важна, јер у потпуности одговара функционалној подели на богослужбене и књиге за читање, коју смо увели у поглављу о структури манастирских библиотека (Прилог 8). Класификација Никољског тако је, можда неочекивано, добила потпуну подршку од српских монаха-инвентариста, који су на тај начин, поводом садржаја својих библиотека, испојили интелектуалну самосвест, сасвим сагласну с његовим схватањима. То се показало и у књижном инвентару Крушедола из 1775. године, где је, на супрот црквеним књигама, истакнута и категорија „поучителних”.⁶⁷⁷

Иако су инвентари и онда као и сад представљали пре свега правни документ, очигледно је да их због своје информативности, као и значаја за националну историју библиотекарства, можемо сматрати протокаталозима, а рад на опису књига протокаталогизацијом. Видно је да је напор да се пронађу диференцијалне карактеристике, најпре међу већим групама књига по заједничким особинама, а потом и особине сваке књиге и сваког издања књига исте врсте, будио свест о књизи као предмету са сопственим својствима и законитостима. Истовремено, инвентар је свакако служио као основни информациони апарат манастирске библиотеке, што га такође свакако приближава функцији каталога какав нам је данас познат. Захваљујући оваквој врсти описивања, и данас смо кадри не само да идентификујемо поједине важне наслове, него чак и да сасвим тачно одредимо издања, што нам омогућује да пратимо судбину појединих књига, а преко њих и самих манастирских библиотека. До правих каталога у савременом смислу манастирске библиотеке због своје специфичности ипак неће доћи кроз цео 19. век, а свест о потреби за модерном каталогизацијом јавиће се пред Први светски рат у оквиру Монашког удружења Карловачке митрополије. Тада је осмишљен пројекат не само каталогизације свих манастирских библиотека Митрополије, него и стварања централног каталога у Карловцима.⁶⁷⁸ Рад на овом пројекту је започет,

⁶⁷⁶ АСПЕБ, кутија Манастир Грабовац, 30/1786; 66, 1787.

⁶⁷⁷ МСПЦ 621.

⁶⁷⁸ Жарко Војновић, „Први пројекат централног каталога манастирских библиотека на подручју Карловачке митрополије“, *Читалиште* бр. 25 (2014), 34-44.

састављена упутства, а у неким манастирима и започета каталогизација, али је избијање Великог рата све то спречило.⁶⁷⁹

4. 4. Манастирски библиотекар?

Ко се, међутим, у манастирима бавио свим овим наведеним пословима, које можемо сматрати библиотекарским? Да ли је постојало неко лице стално одређено за то, или је то била ствар случајности? Свим горе набројаним сегментима библиотекарских послова у манастирима очигледно недостаје један који је са данашње тачке гледишта неизбежан, а то је посао библиотекара. Остаје, наиме, недовољно јасно ко се, и да ли се, јавља у улози библиотекара, тј. постоји ли у манастирима лице специјално одређено за бригу о библиотеци. У уводном поглављу поменут је појам књигохранитеља, који се јавља у средњовековној Србији. Међутим, каснији извори нам о томе не говоре готово ништа, па ни у 18. веку, који је релативно добро документован у односу на претходно раздобље, не наилазимо на потврде о постојању библиотекарске функције у манастирима.⁶⁸⁰ Међутим, она је свакако морала постојати, иако не у виду који нам је данас познат. Сам карактер монашке збирке, њена малобројност и улога у животу манастира као да и не захтевају такву специјализацију. По логици ствари, она се може јавити тек при драстичном увећању збирке, која би стога захтевала нарочит третман.

Због функционалне усмерености основног дела манастирске библиотеке ка богослужењу, за очекивати је да и руковање њоме буде тек једно од монашким речником речено, послушања, тј. послова које монаси свакодневно обављају и на којима се понекад периодично смењују. Стога је логично и то што је у православној традицији ова улога поверена еклесијарху, у чији делокруг спада „старање о тачном одржавању богослужења, прописном вршењу канона при богослужењима, читању диптиха, одржавању панихида по синаксару...”⁶⁸¹

⁶⁷⁹ Како се на томе радило у манастиру Војловици, видети код: Ж. Војновић, *Кућа на камену*, 193-200.

⁶⁸⁰ Супротно нашим приликама, у историји руских манастира веома је добро посведочен развој функције књигохранитеља у неколико њених аспеката. О томе на једном месту: М. И. Слуховский, *Русская библиотека*, 110-133.

⁶⁸¹ Филарет Гранић, „Црквеноправне одредбе Хилендарског типика св. Саве о настојатељу и осталим манастирским функционарима”, *Богословље* бр. 2/3 (1935): 185.

Пошто је све ово најуже везано за манастирску библиотеку, еклисијарх је природно морао водити рачуна и о њој, мада је тешко рећи о којим све аспектима. То је озакоњено и одредбама *Монашких правила*, и то баш на оном месту где се прописују обавезне богослужбене књиге и њихово московско порекло, како смо навели у претходном поглављу:

У свим овим горе описаним последовањима и службама црквеним нека јереји и ђакони и канонарси питају еклисијарха, и да чине све по његовом расуђивању, и да му се повинују сви служитељи, као онеме ко је у цркви први после архимандрита.⁶⁸²

Овај последњи део тачке 4, која се бави тематиком књиге, тј. основном манастирске библиотеке, логички извире из онога што је претходно заповеђено, што значи да је у време преображавања манастирских библиотека управо еклисијарх морао водити бригу не само о исправности поретка богослужења, него и о томе да се оно врши из прописаних књига. Важност ове службе истакнута је на крају и њеним стављањем на друго место по значају, одмах после архимандрита. Ова квалификација имплицира да еклисијарх није могао бити било ко, већ увек неко од способнијих и литургијски образованијих монаха, што подразумева и вештије руковање манастирском библиотеком. То нам потврђује и чињеница да двадесет година касније, кад у време визитације Павла Ненадовића буду одређиване црквене службе, еклисијарх добија и дужност протоколисте, тј. манастирског секретара (што свакако захтева виши ниво писмености), али и магистра, тј. учитеља.⁶⁸³ Ипак, као што видимо, дужност манастирског библиотекара, иако очигледно тражи претходне интелектуалне квалификације, у суштини још увек не превазилази оквире монашког послушања и обавља се заједно са другим послушањима, јер је у таквој средини неоправдано и немогуће захтевати ту одељену специјализацију, која би искључивала обављање свих других послова неопходних манастиру.⁶⁸⁴ Она би се могла јавити једино у веома бројној монашкој заједници, чиме би била омогућена диференцијација служби и послушања, па тиме и устаљење функције библиотекара, при чему би и манастирска библиотека из разумљивих

⁶⁸² АСАНУК, МП А, 118/1733, лист 16.

⁶⁸³ Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира*, 55.

⁶⁸⁴ Та појава је веома раширена и данас у великом броју институција, које имају библиотеку, али уопште немају библиотекара, или је тај посао поверен нестручном лицу које га обавља уз неке друге послове.

разлога требало да буде знатно већа; то, међутим, све до краја 18. века неће бити случај на подручју Карловачке митрополије: манастирска братства остаће малобројна, а библиотеке недовољно велике да би се послушање књигохранитеља претворило у специјализовано звање или чин.⁶⁸⁵

4. 5. Бележење манастирских библиотека

У досадашњем делу студије видели смо да један од главних историјских извора за истраживање ове теме на територији Карловачке митрополије представљају инвентари манастира. Фреквентност њиховог појављивања је веома различита: у прве три деценије века не наилазимо ни на један, у четвртој их има релативно много због визитација које је обављао Викентије Јовановић, потом на њих наилазимо повремено, да би од осме деценије века они постали годишња обавеза манастира, због чега се њихов број нагло повећава. Који је уопште био разлог састављања манастирских инвентара, и постоји ли у Православној Цркви таква традиција пре 18. века? Иако је то посебна тема, морамо јој, у кратким цртама, поклонити дужну пажњу, како бисмо правилно могли вредновати инвентаре књига који се јављају у оквиру њих и повезати их са историјом манастирског библиотекарства.

Први црквени канон који налаже пописивање манастирске имовине донесен је још на Константинопољском сабору 861. године.⁶⁸⁶ Може се претпоставити да је у такве обавезне пописе морала бити укључена и ризница као њен можда највреднији део, па тако и књиге. Да ли се ово правило до таквих детаља испуњавало у средњовековној Србији тешко је рећи услед општег недостатка докумената из тог доба, јер су углавном познати каснији пописи

⁶⁸⁵ Иако нема писаних доказа, оправдано је препоставити да се епископ морао бринути и за физичко стање библиотеке, према традиционалним одредбама Студитског типика, изнесеним у уводном поглављу, које су свакако постале и део нашег, макар и усменог предања. Колико су се те одредбе у Православној Цркви могле озбиљно схватати, показује и једна сачувана у Тројице-Сергијевој лаври, где је потанко описано на који се начин књига штити: М. И. Слуховский, *Русская библиотека*, 107. Иначе, у том манастиру до краја 17. века сачувана су имена 35 библиотекара: [Јеромонах] Арсениј, *Описание славянских рукописей Библиотеки Свято-Троицкой Сергиевой лавры*, 1, VI.

⁶⁸⁶ Никодим Милаш, *Правила Православне цркве с тумачењима*, 2 (Нови Сад: Књижара А. Пајевића, 1896, 269-270. Ово правило је проглашено да би се спречиле злоупотребе и тачно дефинисала манастирска имовина, чији је попис требало да се чува, како се овде налаже, у архиву епископије.

непокретне имовине заједно са селима и њиховим становницима. У Русији је праксу инвентарисања манастирске имовине могуће приметити од краја 15. века, после чега се она лако може пратити и у наредним вековима. Тамо је административно утврђивање манастирског власништва утврђено на Стоглавом сабору 1551. године, при чему је заповеђено вођење књига прихода и расхода,⁶⁸⁷ због чега је у руској науци о томе много и писано. Међутим, у српској средини од свега тога готово да нема трага до 18. века, а камоли о засебним пописима књига.⁶⁸⁸ Можда најстарији сачувани инвентар једног богослужбеног места налази се у оквиру тестаментa духовника Прохора, који је живео у хиландарској келији Света Три Јерарха: документ је за нас веома значајан, јер се у оквиру њега налази и попис књига те келије. Овај „катастик“, настао 1576. године, доноси инвентар од 42 књиге, нарочито занимљив због начина описивања књига, које се раздвајају по формату, садржају и по типу (једна се наводи као штампана).⁶⁸⁹ Може се претпоставити да је оваквих докумената, заснованих на правно-економским обичајима, морало бити још. Управо хиландарски архив чува један број докумената попут овога, насталих у 18. веку из сличних разлога. То су тзв. „омологије“, тј. потврде или сведочанства о имовини хиландарских келија, састављани при њиховом преузимању од стране појединих монаха који су уз новчану накнаду одлазили да живе у њима. Свака та омологија садржи и попис књига у власништву тих келија, често помешаних са другим предметима.⁶⁹⁰ Ипак, у оваквим случајевима још увек се не ради о инвентару имовине као самосталном документу, какви ће се почети појављивати у Карловачкој митрополији у 18. столећу.

Ако су правно-економски односи, који су се развијали у оквиру Православне Цркве и њеног односа са светом, били основа за доношење наведених правила и настајање оваквих докумената, може се претпоставити да је слична инспирација морала постојати и у Карловачкој митрополији, чије егзистирање од самог почетка карактерише појачана административна брига

⁶⁸⁷ *Стоглавь* (Санктпетербург: Д. Е. Кожанчиков, 1863), 168.

⁶⁸⁸ Сачуван је један веома стар, с краја 13. века, попис повеља које су се чувале у Хиландару, објављен у: Душан Синдик, „Из хиландарског архива“, *Хиландарски зборник* бр. 5 (1983): 69-70.

⁶⁸⁹ Исто, 78-79. Као један од најзначајнијих докумената ове врсте може се поменути инвентар Спасове воде, сачињен 1685: *Историјски часопис*, 29-30 (1982-3): 206.

⁶⁹⁰ Сачувано је двадесетак оваквих „омологија“ из 18. века, између њих и једна која се односи на горепоменућу келију Света Три Јерарха (Архив манастира Хиландара, 6/1724).

њених поглавара. Осим тих природних разлога, који потичу од унутрашњих потреба, могуће је да постоје и спољашњи подстицаји. У трећој четвртини 18. века највећи такав подстицај, боље рећи заповест, дошао је од стране државе. И много пре тога могуће је наћи један спољашњи импулс, али у виду обрасца који се добровољно прихвата ради сопствене користи. У време Мојсија Петровића, првог законодавца Карловачке митрополије, такав узор се, природно, могао пронаћи најпре у *Духовном регуламенту*, који је послужио као образац и за многе друге ствари. У одељку ове књиге који говори „О делима епископа“ налаже се да сви манастири у Русији имају водити тачно књиге прихода и расхода (тачка 12); исто је прописано и самим епископима (тачка 13), а сва та документа требало је да се сабирају у Духовној колегији.⁶⁹¹ Сва је прилика да је Мојсије Петровић, имајући на уму да духовно и административно реформише области под својом јурисдикцијом, што је у ондашњим околностима подухват од историјског значаја, нашао надахнуће баш у овим прописима. Крајем 1724. донеће уредбу која се тиче свештеничког позива, у којој се између осталог инсистира на образовању свештеника,⁶⁹² а почетком 1727. заповедиће обавезно вођење матичних књига.⁶⁹³ Следеће године издао је нова *Правила* за свештенике која нису сачувана, а 1729. прописе за митрополијске службенике у којима стоји да је дужност „генерал викаријуса“ пописивати „движиме је же и недвижиме је вешти свакије какове год“.⁶⁹⁴ Очигледно да се идеја о административном старању у то време не само појавила, већ и уврежила, што нам најбоље сведочи труд Петровићевог наследника Викентија Јовановића, који успева да попише велике делове Београдско-карловачке митрополије, између осталог, без изузетка, како смо видели, и књиге, где год да су их његови егзарси могли пронаћи. Што се тиче његових прописа о вођењу администрације, у *Монашким правилима* их нема, али представљају важан део *Правила за епитропе* (лица задужена за старање о црквеној имовини) издатих пред крај 1733. У тачки 4 овог прописа, где се говори о обавези епитропа да воде протоколе прихода, као посебна ставка се наводи и „последованије и инвентаријум цркве и вештеј

⁶⁹¹ *Духовњи Регламентъ*, 13-14.

⁶⁹² Д. Руварац, *Мојсије Петровић*, 199-200.

⁶⁹³ Радослав Грујић, „Први кораци увањања црквених матица код Срба“, *Гласник историјског друштва у Новом Саду* бр. 1-3 (1934): 327.

⁶⁹⁴ Димитрије Руварац, „Дужности и права дворјана и дворских служитеља за време митрополисања Мојсеја Петровића“, *Српски Сион* бр. 27 (1907): 420.

церковних обретајуштихсја сего времење.“⁶⁹⁵ Само се по себи разуме да су у „вешти церковне“ спадале и драгоцене богослужбене књиге. По аналогји са овим прописом, и сваки манастир је морао водити овакве инвентаре. Посредан доказ за то је већ помињана чињеница да су монаси 1753. у време визитације Павла Ненадовића знали које су књиге имали до 1733, а које су добили после, што значи да је те године направљен њихов попис који се чувао у манастиру, јер је незамисливо да се таква информација појави искључиво као плод нечијег сећања. Уосталом, у инструкцији издатој пред ту визитацију Ненадовић јасно каже да се имају најпре тражити инвентари из 1733. како би се са њима упоредило ново имовинско стање.⁶⁹⁶

Заповести карловачких митрополита о вођењу администрације налазимо редовно и у каснијем периоду, што вероватно значи да се ранија правила нису свуда поштовала. У својој надопуни *Монашких правила* Викентија Јовановића, митрополит Павле Ненадовић прописаће 1749. године (тачка 8) да се по манастирима редовно воде сви потребни протоколи, које је при визитацијама надаље потребно показивати.⁶⁹⁷ То ће бити напоменуто и у упутству које је издао визитаторима 1753.⁶⁹⁸ Подробни инвентари манастира који су тад састављени требало је да постану правило и образац за даљи рад. Ипак, мало их је сачуваних из те и наредне деценије, што вероватно значи да упркос свему нису уредно вођени.⁶⁹⁹

У седмој деценији века бечки Двор ће преузети активну улогу у административном уређењу Карловачке митрополије, чији ће циљ бити, уз многе друге мере, постизање пуне државне контроле над српском народно-црквеном аутономијом, која се непрестано све више сужавала. Ако су реформе пре тога спроводили по својим идејама и потребама карловачки митрополити,

⁶⁹⁵ Д. Руварац, *Српска митрополија карловачка*, 27.

⁶⁹⁶ Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира*, 7.

⁶⁹⁷ АСАНУК, МП Б, 46/1749.

⁶⁹⁸ Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира*, 6-7.

⁶⁹⁹ Што се тиче инвентара личне имовине, они су вођени и без потребе њиховог претходног узаконења, јер се подразумевало да се бележи имовина умрлих. Највише је сачувано података о имовини преминулих архијереја, у коју често спадају и књиге (такви лични инвентари епископских библиотека, у оквиру већих инвентара, сачувани су, рецимо, у већ навођеном опису београдског и карловачког митрополијског двора 1733). Касније ће хабзбуршка власт тачно прописати како се врше такви пописи. У погледу епархијске имовине, зна се да се бележила и при преузимању дужности од стране нових архијереја (нпр. попис имовине Будимске епархије по смрти Дионисија Новаковића: Н. Нинковић, „Политичка и културна делатност митрополита Павла Ненадовића“, 361).

ове нове реформе наметнуће апсолутистичка власт Двора.⁷⁰⁰ У њих ће бити као важна ставка укључен и детаљан опис свих аспеката постојања Митрополије као и потпун опис целокупне њене имовине, са нарочитим нагласком на манастире, чијој се редукцији тежило. Двор је, како би одредио правце свог деловања, најпре морао дознати чиме све располаже митрополија у персоналном и економском смислу, због чега су почели да се траже, између осталог, и подробни инвентари манастира.⁷⁰¹ Припрема је извршена на Црквено-народном сабору 1769, који је означио прекретницу у односима Митрополије и Двора; том приликом је тражено достављање података о манастирској имовини,⁷⁰² по унапред припремљеном обрасцу. На 21. сесији 10/21. јуна комесар је прочитао царичин захтев „да сви епископи от својих свих манастиреј конскрипцију учинет, то јест всего њихова движима и недвижима именија, и целих годишњих приходов, колико калоера у манастиру јест, а најпаче колико је и кожда највише било, и колико их мора бити. И ову конскрипцију Илиричкој хофдепутацији послати ... како ће се ова конскрипција делати, цес. кр. комисар обештава формулар дати.“⁷⁰³ После овога, у наредних неколико година, власт ће умножавати захтеве и слати упутства митрополитима да се ови пописи изврше и саставе инвентари манастира, а митрополити су их потом разашиљали епископима, тако да су пописи рађени и по неколико пута, јер власт често није била задовољна резултатима.⁷⁰⁴

Ове наредбе власти, иако су, заједно са многим другим мерама, представљале извесно насиље над Митрополијом и православним народом Монархије, ипак су биле добар импулс да се изврши детаљан административни преглед Митрополије и утврди чињенично стање. Томе дугујемо и чињеницу да

⁷⁰⁰ О свему томе у изванредној докторској дисертацији Исидоре Точанац Радовић, „Реформа Српске православне цркве у Хабзбуршкој монархији завреме владавине Марије Терезије и Јосифа II (1740-1790)“.

⁷⁰¹ Изгледа да је први такав систематски попис тражен 1765, у оквиру пописа целе Митрополије, који је тражила царица: Н. Нинковић, „Политичка и културна делатност митрополита Павла Ненадовића“, 112, 115, 121.

⁷⁰² И. Точанац Радовић, „Реформа Српске православне цркве“, 146. Види и: Ј. Х. Швикер, *Политичка историја Срба у Угарској*, 187.

⁷⁰³ АСАНУК МП Б, 82/1769. У овом Архиву сачуван је знатан број оваквих формулара Илирске дворске депутације.

⁷⁰⁴ Митрополит Јован Георгијевић већ у лето 1771. послао је све што је тражено, али је Двор сматрао да подаци нису потпуни, па је наредио ново пописивање, са додатним захтевима, што је следеће године и учињено: Радослав Грујић, *Прилозици историји срп. банатских манастира у другој половини XVIII-тог века* (Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1906), 8-9. Гроф Митмесер је директно од темишварског епископа тражио 1772. попис те епархије: АСАНУК, МП Б, 1/1772.

од осме деценије столећа поседујемо велики број манастирских инвентара, који данас представљају изворе првог реда за њихово проучавање. Од непроцењивог значаја је околност да се у оквиру инвентара захтевао и попис манастирске библиотеке. Тај захтев изричито налазимо у документу који је 1775, у оквиру рада комисије Двора која је прегледала банатске манастире,⁷⁰⁵ издао њен председник гроф Валис. Две тачке тичале су се пописа књига:

- „3. Verzeichnüss deren in dem Kloster N. N. vorhandenen Kirchen und anderen Büchern.
4. Verzeichnüss deren zu eigener Bibliothec des Archimandritens N. N. ^{“706}

Српски превод, који је вероватно том приликом начињен (12. септембра 1775), ову обавезу наводи на следећи начин:

- „3. Назнаменованіе в’ Монастырѣ N. находящихсе црковни|х|(ѣ) и инны|х|(ѣ) Книгѣ.
4. Назнаменованіе къ собственной Бібліоѳеки архимандритовой N. N. принадлежащи|х|(ѣ) Книгѣ. ^{“707}

Претходно је од Двора стигла сугестија о потреби подизања образовног нивоа монаха, са чиме се Синод у једној својој седници сложио, размишљајући о увођењу клирикалне школе и повећању иначе малих манастирских библиотека набављањем нових корисних књига.⁷⁰⁸

На овај начин су настојатељи српских манастира силом државне власти били принуђени да састављају инвентаре, што су раније били дужни да чине по заповестима својих митрополита; очигледно да је овај начин био ефикаснији. Сад су међутим митрополити били у обавези да циркуларно по свим епископијама шаљу званична упутства из Беча о инвентарисању манастира. Иако су се у суштини она тичала на првом месту утврђивања броја монаха и манастирског земљишта, како би се установило који ће манастири опстати, а који се угасити, обавезно бележење ризница и библиотека учинило је да ови инвентари превазиђу своју утилитарну намену. Такво једно упутство, са својим пропратним писмом, упутио је 1776. горњокарловачком епископу митрополит

⁷⁰⁵ Исто, 11-12.

⁷⁰⁶ АСАНУК, МП Б, 32/1775.

⁷⁰⁷ АСАНУК, МП Б, 160/1775. Документ је веома оштећен пробијањем мастила кроз хартију, али је овај део, на срећу, било могуће прочитати.

⁷⁰⁸ А. Г. „Извод из синодске расправе, односеће се на регулисање православних манастира – 23. септ. 1774”, *Српски Сион* бр. 2 (1905): 50.

Викентије Јовановић Видак, у чијој тачки 6 се тражи „Verzeichnüss deren bey den Kloster befindlichen Kirchen und sonstigen Büchern“,⁷⁰⁹ тј. списак „црквених и осталих књига“ по манастирима. Овако је ударен стабилан темељ савременој манастирској администрацији, чији важан део представља инвентар не само књига манастирске збирке, него и библиотеке настојатеља сваког манастира понаособ. Посебно је занимљив овај други захтев: према очигледном схватању Двора, архимандрит је морао да буде најобразованији, што се требало одразити и на његову библиотеку.⁷¹⁰

Ови захтеви Беча, у складу са систематичношћу с којом се спроводио цео овај централизаторски подухват, нису остали на нивоу ефемерности. Како би се живот православних Срба потпуно ставио под контролу, званично су издати и одређени јуридикчки акти обавезујућег значаја, да би се у потпуности регулисао статус Карловачке митрополије. У ствари, то правно регулисање у потпуности се спроводило упоредо са убрзаном комуникацијом са карловачким митрополитом и епископима, којима се, као што смо могли видети, писмено налагало како да поступају. Већ 1770. донесен је чувени *Регуламент*, којим је требало решити сва питања функционисања црквено-народне аутономије православних Срба у Монархији. У овом подугачком тексту нас највише занима 8. одељак, где се говори о дужности конзисторија. Члан 52, тачка 5, говори управо о ономе што нама треба: о обавези конзисторија да на нивоу епархије воде административну бригу о имовини манастира и цркава, тј. да код себе имају „описаније“ (тј. инвентар) „сасуда и ствари које се при сваком од њих налазе“, и да воде бригу „да од њих штогод не пропадне.“⁷¹¹ Из овога је јасно да су манастири од тада, силом наредбе државног апарата, морали брижљиво пописивати своју имовину, па тако настају и први континуирани, стални инвентари њихових књига, ти својеврсни протокаталози, и њихова кумулативна варијанта у седиштима епископија где су се прикупљале. Као што ћемо још

⁷⁰⁹ АСАНУК, МП Б, 27/1776. Исте године на једној од синодских седница тражио је царски комесар одговор на питање о овим инвентарима, на шта му је позитивно одговорено: А. Г. „Радња Архијерејског синода 1776“, *Српски Сион* бр. 9 (1904): 251; *Српски Сион* бр. 13 (1904): 359.

⁷¹⁰ Ипак, тешко је наћи инвентаре у којима су посебно бележене и књиге у сопствеништву архимандрита. Један такав пример налазимо у општем попису Крушедола 1775, где су редом инвентарисане монашке келије, на првом месту келија архимандрита Пахомија Станојевића, у којој је начињен и списак његових књига (МСПЦ 621).

⁷¹¹ *Регуламент*з (Беч: Јозеф Курцбек, 1777), 57. Претходно је у једном од чланова који говоре о устројству манастира прописана обавеза да уредно воде рачуне прихода и расхода, што је овом одредбом допуњено тачно у оном сегменту који је нас занимао.

видети, ови инвентари су састављани на немачком језику, јер их је требало предати цивилним властима.

Пошто *Регуламент*, који је у нешто промењеном облику издат и 1777, није био обострано задовољавајући (међу Србима је долазило до великих смутњи и нереда због неких прописа које су епископи морали спроводити), царска власт је већ 1779. објавила *Деклараторију*, која ће остати на снази скоро стотину година. Њен члан 8а прописује састављање инвентара имовине архиепископије ради решавања проблема имовине појединих архиепископа и наслеђивања (то је, уосталом, надугачко било расправљано и у поменутиим регуламентима, као класичан предмет правног интереса), и изричито помиње у том контексту и њихове личне библиотеке. Што се тиче манастира и њиховог иметка, члан 47 јасно налаже обавезу вођења годишњих манастирских рачуна и њихово слање на увид надлежном епископу и конзисторији, који их прегледају и прослеђују митрополиту, а овај потом мора „придворним властима о стању манастирског иметка и особља потпуни извештај дати.”⁷¹² Овај је члан очигледно извор обавезе инвентарисања целокупне имовине манастира, на исти начин како је две године раније изричито прописано Регуламентом. Као потврду томе можемо изнети „наставленије” које је митрополит Мојсије Путник издао својим опуномоћеницима 1780. године у сврху додатног уређења манастирског живота на подручју Карловачке митрополије. Позивајући се управо на чланове 47. и 48. поменуте Деклараторије (коју зове „сависочајши изјаснителни декрет”), он заповеда, под тачком трећом, инвентарисање свега по тачно одређеним категоријама, помињући и инвентар „утвареј и одејанији церковних”.⁷¹³ Како непобитно сведоче сачувани манастирски инвентари, књиге су се увек убрајале у ону прву категорију. Кад је 1782. донесен тзв. „Конзисторијални систем”, прописано је између осталог да конзисторије морају „рачуне свих манастира у епархији, затим списак манастирског особља, поред исказа о приходу и расходу, и инвентаре о црквеним стварима сваке године тражити, савесно прегледати и прегледање савесно подносити митрополиту, или када овога нема, администратору митрополије,”⁷¹⁴ слично дакле оном пропису из *Регуламента*. Пошто у то време најважнији део манастирских књига стоји

⁷¹² Јован Радонић, Мита Костић, *Српске привилегије*, 143.

⁷¹³ Мојсије Путник, „Наставленије”, *Српски Сион* бр. 1 (1905): 11-12.

⁷¹⁴ Ј. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије*, 170.

ради богослужења у самим манастирским црквама, стога су у оквиру инвентарисања храма, чије се првенство у оваквим пословима подразумева, бележене обавезно и књиге.

Колико су карловачки митрополити озбиљно схватили овај начин административног старања о простору под својом јурисдикцијом, говори и следећи податак. Кад је Ердељ коначно 1783. дошао под њихову црквену власт,⁷¹⁵ после дугогодишњих покушаја решавања овог питања, које се сводило на заштиту румунског народа од унијатских насртаја,⁷¹⁶ одмах је обављен и попис тамошњих манастира, при чему су обавезно бележене и књиге. Судаћи по тим инвентарима, њихове библиотеке су биле на несравњено нижем нивоу од српских, јер су се састојале искључиво од богослужбених књига.⁷¹⁷

На овај начин је у средишту Митрополије, где су се сви инвентари сабирали у посебним преписима, у ово време створен нуклеус будућег централног каталога свих манастирских библиотека. Иако се у то доба још није сматрало да би то било од неког значаја, ипак је та информација важна за ово питање. У сваком случају, од тог доба инвентарисање имовине, а у оквиру њих и израда протокаталога књига, постаје годишња обавеза сваког манастира, о чему сведоче и њихови архиви с краја 18. и кроз цео 19. век.

Административно евидентирање библиотека српских православних манастира на територији Карловачке митрополије резултат је, дакле, деловања сила из два извора: један су митрополити почев од Мојсија Петровића, а други је државна власт Аустријског царства. Први су на тај начин хтели да имају тачан увид у стање манастира на својој територији, како би преко статистичких података добили јасну слику о томе шта је потребно даље развијати, шта исправљати и у ком смеру напредовати. Аустријска држава је, са своје стране, императивно настојала да све елементе живота на подручју своје надлежности укључи у високо централизовану државну структуру. И један и други подухват дали су неочекиване, али вредне резултате који нам омогућавају да се

⁷¹⁵ Ј. Швикер, *Политичка историја Срба у Угарској*, 269-270.

⁷¹⁶ Дионисије Новаковић је 1761. године постављен за ердељског епископа, али је ово подручје остало ван јурисдикционог домета Карловачке митрополије. Уопште о њеним односима са банатским Румунима види код Н. Нинковића, „Политичка и културна делатност митрополита Павла Ненадовића“, 259 и даље.

⁷¹⁷ У Архиву у Сремским Карловцима сачуван је један број инвентара ердељских манастира: Молдовица (АСАНУК, МП Б, 55/1783), Солка (АСАНУК, МП Б, 71/1783), Хомор (АСАНУК, МП Б, 86/1783), Драгомирна (АСАНУК, МП Б, 110/1783), Воронеж (АСАНУК, МП Б, 108/1783).

документовано бавимо историјом српске књиге и библиотека у преломно цивилизацијско доба.

Постоје и неформални инвентари, који се сасвим другачије састављају, у другачијим приликама, најчешће из нужде, а такође имају извесну правну и информативну функцију. Неки од њих сачињени су на самим књигама, како би се утврдила тачна имовина неког манастира. То се радило најчешће при принудним миграцијама, а један такав списак књига, заједно са неким предметима из ризнице, већ помињан у поглављу које се овим питањем бавило, нађен је у једној кувеждинској књизи, а тиче се књига манастира Винче у време избеглиштва.⁷¹⁸ Очигледно да је тај инвентар састављен како би се разликовала имовина та два манастира. Сличан инвентар написан је и за имовину Привине главе, могуће негде у време Бечког рата, кад су поједини манастири успели спасити своје ризнице њиховом дислокацијом. Тај запис, нађен у једној од најчувенијих српских рукописних књига, Минхенском псалтиру, утврђује власништво („аманат“, тј. оставину) овог манастира над укупно 23 књиге: „8 минеја и 3 евангелија, и 2 апостола, и пролого, и панађерик, и типик, и мали Златоуст, и велики Златоуст, 1 летурђија, и два овтоја [= октоиха], и псаловник, и велики псалтир.“⁷¹⁹ Осим књига, ту су и неки предмети манастирске ризнице. Могуће да је овај запис састављен у манастиру Ковиљу, где су вероватно монаси из Привине главе пребегли у то време.⁷²⁰

У оквиру пројекта општег статистичког пописивања Карловачке митрополије, о којем смо говорили у појединим његовим аспектима који су се тicali манастирских и личних монашких библиотека, нарочиту улогу је добило испитивање манастирских старина. Због намере редукције манастира, власт је хтела да сазна њихову старост и утврди могућност да ли су неки подигнути у најновије време, после ослобађања Угарске од Турака, то јест без дозволе. Методологија је у таквим случајевима јасна: морали су се наћи докази, а то би, у овом случају, била „фондационална и донационална доказатељства“ – оснивачке ктиторске и приложничке повеље, као и древни записи о старини манастира, којих се најпре могло наћи по књигама. Први захтев за детаљан опис манастира стигао је до митрополита Јована Георгијевића крајем 1770, који га је

⁷¹⁸ ССЗН, 4582.

⁷¹⁹ ССЗН, 4578. Сличан инвентар у оквиру запису састављен је и због имовине манастира Равна река, који се селио у Добриловину и Никољац (ССЗН, 4581).

⁷²⁰ Петар Момировић, „Прилог историји манастира Ковиља”, *Саопштења* бр. 25 (1993): 211.

проследио настојатељима манастира последњег дана те године. У њему се акценат стављао на питање старине, али се нису тражили докази, а потом на покретну и непокретну имовину, број монаха, приходе и дугове.⁷²¹ Кад су сви тражени описи стигли у Беч, тамо њима нису били задовољни јер није било доказа за тврдње о старости, па су опет затражили нов извештај по новом упутству. У њему су кључне ствари садржане у две прве тачке:

- „1. От куду киждо манастир свој први почетак имат?
2. В чем во јединих и других манастирех обретајѣми рукописи состојатсја? “⁷²²

Нарочито је важно додатно упутство: све документе који доказују оно што се тражи у ове две тачке треба у Беч доставити у оригиналу јер, како је речено, неки манастири нису могли званичним документима утемељити своје тврдње о оснивању, позивајући се на извесне записе по књигама, протоколима, на натписе уклесане у камен. Стога треба све што у ту сврху може послужити послати у главни град Царства, а на првом месту „аште в манастире којѣм књига какова штампана или рукописна находитсја в којѣј знаменано обретајетсја притјажаније того манастира имено, или којѣго лета она књига написана, или манастиру тому стјажана...“ Као гранична година постављена је 1690, тј. да сви ти документи морају бити старији од ње.⁷²³ На овај начин манастирске библиотеке долазе у центар пажње, постајући темељ јавне идентификације, која може манастир спасити од укидања. Дошавши у егзистенцијалну опасност, српски монаси су морали марљиво да се позабаве својом прошлoшћу и да дођу до података који би им, да није било ове опасне иницијативе од стране власти, вероватно остали непознати. Суочени са чињеницом да први пут морају доказивати своја предања, морали су наћи и начина да објасне редован недостатак ктиторских и приложничких повеља.

⁷²¹ Димитрије Руварац, „Опис фрушкогорских манастира од 1771. године”, *Архив за историју српске православне карловачке митрополије* бр. 3 (1913): 97-122.

⁷²² Исто, 123.

⁷²³ Исто, 124-125. Циркулар је датиран 19. 6. 1772.

Овај посао био је на Фрушкој гори релативно брзо завршен и извештај послан у Беч већ истог лета.⁷²⁴ Сваки манастир је саставио списак књига које одговарају критеријумима и говоре о њему и његовој старости:

Крушедол: 13 књига (од тога три најстарија рукописа из средине 15. века);⁷²⁵

Велика Ремета: 9 књига (најстарија датирана је минеј са поменом манастира 1568. године);⁷²⁶

Хопово: 17 књига (са најстаријим поменом манастира 1555. године);⁷²⁷

Врдник: 8 књига (све датиране су из 17. века);⁷²⁸

Јазак: 10 књига (најстарија датирана са поменом манастира је из 1541. године);⁷²⁹

Бешеново: 5 књига (најстарија потписана у манастиру 1567. године);⁷³⁰

Шишатовач: 10 књига (најстарији је чувени Шишатовачки апостол, а најстарија књига са поменом манастира потиче из 1545. године);⁷³¹

Кувездин: 4 књиге (ниједна са поменом манастира);⁷³²

Привина глава: 2 књиге (обе недатиране, без помена манастира);⁷³³

Беочин: 12 књига (две најстарије књиге су из 1560, али се не види има ли их са поменом манастира);⁷³⁴

Раковац: 4 књиге (три недатиране, не зна се да ли која садржи помен манастира).⁷³⁵

Слично је учињено и у другим деловима митрополије. Сам темишварски епископ Викентије Јовановић Видак, будући митрополит, сажео је стање неколико банатских манастира и у једном историографски утемељеном извештају, на основу података које је из њих добио и који су већ послани у Беч, рекапитулирао најважније податке о старим књигама које се у њима налазе. Што се тиче Бездина, у њему је најстарија књига са поменом манастира на венецијанском псалтиру (штампаном 1520) потписана 1540. године, заједно с именима настојатеља и економа. Манастир Сенђурађ није, по његовим речима,

⁷²⁴ Објавио га је према латинском оригиналу Франц Миклошич: „Izveštaj od god. 1772 o manastirih na Fruškoj gori u Sriemu, podastrt kr. dalm.-hrv.-slav. namjestničkomu vieću”, *Starine JAZU* br. 8 (1876).

⁷²⁵ Ibid., 2-3.

⁷²⁶ Ibid., 6-7.

⁷²⁷ Ibid., 8.

⁷²⁸ Ibid., 10.

⁷²⁹ Ibid., 11.

⁷³⁰ Ibid., 12.

⁷³¹ Ibid., 13.

⁷³² Ibid., 14.

⁷³³ Ibid., 15.

⁷³⁴ Ibid., 16.

⁷³⁵ Ibid., 17. Нису сви хтели слати оригинале, попут арадског епископа Пахомија Кнежевића, који је документе из манастира Ходоша послао у препису, изговарајући се да тако ради и жупанијска власт: Р. Грујић, *Прилози историји срп. банатских манастира*, 9.

могао доказати своје предање о пореклу из 15. века и о деспоту Јовану као ктитору, јер је најстарији запис у некој књизи који га помиње настао тек 1623. Исто је било са манастиром Партош и његовим предањем, али се он ипак могао у том тренутку похвалити старијим поменом из 1571. године (што га свеједно неће спасити од укидања). Традиција манастира Војловице о оснивању у 14. веку такође се ничим није могла документовати, а најстарији помен у књизи потиче тек из 1672. године.⁷³⁶ Оваква методологија прихваћена је и касније у науци, и многи манастири најстарије податке о себи дугују управо својим или библиотекама других манастира. Наравно, треба нагласити и да, захваљујући средњовековном обичају састављања записа по књигама, који су веома често посвећени историјским догађајима, као и чињеницама важним за живот појединих региона или самих манастира, манастирске библиотеке представљају носиоце битних историјских информација. Тај обичај се у пуној мери настављао и кроз цео 18. век.

Нарочиту незгodu је представљала чињеница да манастири нису имали изворне документе који би говорили о њиховим оснивачима, па скоро ни било какве званичне списе из каснијег времена. Заслужна за то је свакако била турбулентна историја, током које су не само страдале манастирске библиотеке и архиви, него и сами монаси. Та чињеница је сад добро дошла да се оправда њихов недостатак. Темишварски владика је у извештају о манастирима своје епархије најпре навео ту околност као извињавајућу, директно оптужујући Турке за уништавање „писмених привилегија“, што и није чудно јер су и монахе, вели он, ослепљивали, спаљивали и набијали на коље.⁷³⁷ На исти начин је размишљао и гроф Валис, који као царски изасланик није имао никаквих личних интереса да правда српске манастире. Дошавши 1775. у Ковиљ, непостојање старих списа он тумачи дугогодишњим непријатељским насиљем, додајући да о древности манастира сведочи његова стара црква; уосталом, поседи манастира су потврђени и самом царском привилегијом.⁷³⁸ У таквој ситуацији манастирска библиотека морала је бити најбољи извор информација о

⁷³⁶ Викентије Јовановић Видак, „О постанку српских манастира у Темишварској епархији“, *Српски Сион* бр. 7 (1903): 206-209.

⁷³⁷ Исто, 207. Идентично оправдање користи и Јоаникије Милковић у својој историји манастира Војловице, као и Викентије Љуштина, писац историја манастира Месића и Златице, чинећи то чак идентичним речима.

⁷³⁸ Мирон Ђорђевић, *Историја светосавског манастира Ковиља* (Нови Сад: Манастир Ковиљ, 1891), 62-63.

старости и пореклу манастира, иако се данас зна да је размак од оснивања па до првог таквог записа о манастиру некад могао да буде веома велики, што их је у оно време могло довести у опасност.

Та истраживачка делатност у манастирским библиотекама имала је продужен одјек. Кад крајем 18. века почне плански рад на манастирској историографији, овакве повести о књигама заузимаће понекад централну улогу у њима. Класичан пример је историја манастира Војловице, коју је на самом измаку 18. столећа саставио њен игуман Јоаникије Милковић, а штампао уз помоћ локалних мецена 1801. у Будиму. Та књижица конципирана је тако да прича о најстаријој књизи у манастиру чини окосницу приповедања, осу око које се успоставља њен смисао и открива разлог писања. Цео тај невелики текст има улогу да оправда и докаже право Војловице на постојање, иако је од времена редукције манастира у том тренутку већ било прошло више од две деценије; изгледа да је страх још увелико лебдео над српским манастирима. Стога се и његове књиге на тих шеснаест страна мале осмине помињу пет пута, први пут одмах на првој страни, а на најважнијем месту стоји Празнични минеј (1538) Божидара Вуковића, који је тадашњи игуман купио за манастир 1542, оставивши у њему обавештење и о броју монаха који су тад живели у њему. Тај податак био је прва линија одбране Војловице. Јоаникије Милковић изричито каже да је, заједно са другом најстаријом књигом, овај Вуковићев Саборник као доказ путовао у средиште Монархије: те две књиге „и у престони царствујући град Беч ношене бејаху, одакле се и видело да се једна од тих књига у том манастиру целих 228 лета налажаше, те се тако јавно доказа да манастир Војловица од старине постоји“.⁷³⁹ Слично Милковићу поступа и Викентије Ракић у својој историји манастира Фенека, јер већ на првој страници, *in medias res*, говори о најстаријим књигама са записима о помену манастира. Наслов над првом страном текста директно је подсећање на прву тачку упутства Илирске дворске канцеларије о старости манастира: „Повест о древности манастирја Фенека, јелико доказатисја может, и о јего содержанији“.⁷⁴⁰

⁷³⁹ Јоаникије Милковић, *Кратка повест о општежителном манастиру Војловици* (Панчево: Градска библиотека: Архив, 2001), 33. Постоји ипак немала мистерија око тог Празничног минеја јер, како смо видели, Викентије Јовановић Видак спомиње само књигу са записом из 1672, док о њему нема ни речи. О томе мало више: Ж. Војновић, *Кућа на камену*, 98-103.

⁷⁴⁰ Викентије Ракић, *Исторја манастирја Фенека* (Будим: Универзитетска штампарија, 1799), 3-4.

Као што су монаси чували своје књиге, тако су оне знале сачувати и манастире. Наравно, од прве до последње радило се о књигама српскословенског периода, које су већ скоро четири деценије пре тога проглашене неисправним, али су зато заузврат у овој ситуацији биле једине од помоћи. На овај начин, иако већ заборављене и осуђене на полагано нестајање, одиграле су једну од најважнијих улога у животу манастира Карловачке митрополије, а манастирске библиотеке, овим својим најстаријим садржајем, далеко су превазишле своју основну функцију.

4. 6. Однос манастирске библиотеке са спољашњим светом

По природи ствари, манастирске библиотеке су затвореног типа, јер су намењене искључиво онима који у манастиру обитавају, при чему је и њима кориштење књига по својој вољи онемогућено. Оне због тога, са формалне тачке гледишта, не остварују никакву комуникацију са светом изван манастира. Међутим, с друге стране, наизглед парадоксално, оне с њим ипак комуницирају на суштински начин, јер путем богослужења које се одвија преко њих уједињују монахе и лаике који живе у литургијском кругу манастира у један организам. То значи да није потребан лични, физички контакт с књигом да би се учествовало у њеном кориштењу. Ипак, има и случајева да манастирске библиотеке и физички излазе из свог изолованог света. Ту је требало превазићи препреку наслеђеног предања о стриктном чувању књиге, поткрепљеном клетвом против прекршиоца, као и наслеђе праксе, која не дозвољава да књига дође у руке некога ко не припада монашкој заједници. То се могло чинити само из ваљаних разлога. Један од њих споменули смо у случају слања светогорских књига у Русију у време патријарха Никона: завет ктитора је прекршен због опште користи за православље. Могло би се стога очекивати да ће се, уколико се јави неодложна потреба, у сличним приликама, та правила пренебрегавати. Као што ће се видети, у томе ће учествовати и, условно речено, правна лица, попут других манастира и парохијских цркава, али и појединаца.

У односу на библиотеке парохијских цркава, манастирске су биле кудикамо опремљеније што се тиче књига богослужбеног круга, којих је по манастирима, нарочито у другој половини 18. века, бивало и по два комплета, чак понегде и више. Стога је разумљиво што се, кад би се негде јавила потреба за књигама, морало обраћати баш њима. Илустративан пример налазимо у случају војних свештеника. Пошто је у оквиру царске војске Монархије било изузетно много Срба, нарочито граничара, у њиховим јединицама је, по обичају који се поштовао, морало бити и православних војних капелана. Није познато како је на теоретском нивоу било решено питање богослужења у таквим условима, па је зато тешко казати нешто више о књигама које су се морале при том користити, али зато постоје конкретни подаци како се до њих долазило. Један од најранијих налазимо у библиотеци манастира Крушедола. Одатле су 1758, „по указу их екселенцији“ (митрополита Павла Ненадовића), преко архимандрита Никифора Радосављевића, издвојене две књиге, Нови Завет и ирмологија, обе руске штампе, „за опслуженије ниње походјаштему војинству са својим фелдпат.(ером)“.⁷⁴¹ Ово највероватније значи да су се војне власти, или можда сами војни свештеници, обраћали митрополиту с молбом да њихове покретне капеле опскрби књигама, а овај је манастирима наређивао колико и какве књиге да дају. Из тога се може закључити да су манастирске библиотеке имале вишкове тих књига. Како би осигурали повраћај своје имовине, у манастиру су на самим књигама остављали записе о позајмљивању, при чему треба претпоставити и да су писани и реверси као званични документи.

Та пракса се очигледно настављала и даље. Осим тога, нису позајмљиване само књиге, него целокупна богослужбена опрема. О томе сведочи неколико докумената с краја века. Године 1793. је за Славонски граничарски батаљон и његовог „фелдкапелана“ Крсту Поповића, из манастира Хопова, преко Конзисторије, издато мноштво црквених сасуда и одежди. Њихов списак јасно сведочи да је цела капела тог батаљона била на тај начин опскрбљена. Осим тога, издат је и један број књига: „Евангелије неоковано на велико коло позлаштено, Апостол на велико коло, Служебник на мало коло, Часослов на мало коло, Псалтир на средње коло“.⁷⁴² Чињеница да је ова позајмица обављена преко Конзисторије казује да је тај акт био правно заснован

⁷⁴¹ ССЗН, 3132, 3133.

⁷⁴² АСАНУК, Конз., 51/1793.

на највишем нивоу, те да се не ради само о договору манастира и евентуално војне власти. То је гарантовало и повраћај свих тих предмета. Осим из Хопова, у исто време су, за исту намену, литургијски предмети и књиге издвојени, такође преко Конзисторије, и из Врдника, и то за „фрајкор г(оспо)дина обристлајтнанта графа от Ђулај“. Од књига су се на списку нашле „Тестамент с апостолом на средње коло, Службеник на средње коло, Велики псалтир со часословом на велико коло, Осмогласник недељни на средње коло, Општак на мало коло“.⁷⁴³ Пет година касније све ово је враћено у манастир.⁷⁴⁴ Ови спискови књига казују нам и да се у тим капелама служила углавном литургија.

Занимљив случај одиграо се 1751. године, кад је грабовачки игуман Арсеније Теофановић рукоположен за костајничког и зринопольског епископа. При одласку на катедру са Грабовцем је, у присуству будимског епископа Дионисија Новаковића, склопљен споразум по којем ће он из манастира себи на потребу узети један број ствари. У том документу је писало и да ће све то бити враћено по његовој смрти, или ће бити исплаћено у новцу, због чега је крај сваке ствари на списку стављена и цена. Очигледно у Костајничкој епархији није било готово ничега кад је из манастира нови епископ морао узети и одежде и крстове, а такође и неколико богослужбених књига, које више нису одавно представљале никакву реткост (Нови завет, псалтир с последовањем, требник, октоих шестодневник, празнични и општи минеј). Најзанимљивији је део списка насловљен „Књиги инојазичнија“, где је наведено преко четрдесет књига на латинском, грчком, јеврејском, немачком и рускословенском језику, од којих су већина богословске, а има и филолошких и реторичких. Ту су дела Теофана Прокоповича, „цела опера Златоустова греколатински“, немачки библијски лексикон, протестантска догматика, Хибнерова географија, Мојсијево петокњижје на јеврејском и јеврејска граматика, Волфова онтологија, грчки новозаветни речник, Корнелије Непот, Ренијева и Алварова граматика, итд. Откуд овакве књиге у Грабовцу? Одговор је једноставан и логичан: Арсеније Теофановић, један од најученијих монаха свог доба, који је студирао и у Халеу, све је ове књиге, заједно са оним рукописним насталим у Новом Саду, које смо раније помињали, по завршетку студија донео у манастир и предао их у манастирску библиотеку, одрекавши се свог власништва над њима (у уводу

⁷⁴³ АСАНУК, Конз., 69/1793.

⁷⁴⁴ АСАНУК, Конз., 193/1798.

уговора он изричито говори да већ 31 годину обитава у општежитију и ништа своје нема). Будући, међутим, изабран за епископа, очигледно је проценио да у манастиру те књиге ником неће бити потребне, па је решио да их понесе са собом, са чиме се сложио и надлежни епископ Дионисије Новаковић, који му је у Новом Саду, како излази из записа на једној његовој рукописној књизи (сачуваној данас у Сентандреји, у збирци манастира Грабовца),⁷⁴⁵ био и професор. Кад је већ за две године Теофановић изненада умро, у Северину је начињен списак његове имовине, на којем су биле скоро све раније позајмљене богослужбене књиге и само пет „инојазичних“, док су све друге недостајале, уз много других ствари. Коментар уз нађени октоих, за који је речено да је био „затајан и сакривен“,⁷⁴⁶ као да говори о томе да су околности нестанка толиког броја књига биле у неку руку сумњиве. Ипак, историјски извори казују другачије: књиге које се нису налазиле на списку враћених у Грабовац преузео је, у ствари, по праву наслеђивања епископске имовине митрополит Павле Ненадовић,⁷⁴⁷ па су завршиле у карловачкој Митрополитској библиотеци. Тако је грабовачка библиотека остала без веома вредног дела своје збирке, нетипичног за то време. Ипак, баш зато смо добили податке о једној од највреднијих личних монашких библиотека тог времена.⁷⁴⁸

Упркос строгој забрани изношења књига из манастира, неретко се дешавало да се оне позајмљују другим манастирима или црквама. Позајмљивање се у то време звало давање „у наруч“. Ако се ради о богослужбеним књигама, биће да је у питању вишак књига у једној манастирској библиотеци, а мањак у другој. Према доступним подацима, изгледа да су књиге највише зајмили монаси из Привине главе. Најстарији такви забележени случајеви потичу из 1702. и 1703, кад су тамошњи монаси позајмили једну књигу из Крушедола, а другу (Празнични минеј Божидара Вуковића) чак из Ораховице.

⁷⁴⁵ Н. Синдик, *Опис рукописа ... у Сентандреји*, бр. 43.

⁷⁴⁶ АСПЕБ, Манастир Грабовац, 12/1751.

⁷⁴⁷ Милан Петров, „Прилог историји српских библиотека у XVIII веку“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* бр. 1-2 (1969): 98.

⁷⁴⁸ Да је навика да епископи позајмљују књиге од манастира била уобичајена показују нам и неки подаци које о два славонска епископа износи Ч. Денић, *Српске библиотеке*, 447-448.

много књига са записима који сведоче о власништву неког другог манастира, може значити и да су неке позајмљене, а да никад нису враћене.

Овај случај доводи нас до још једног феномена који треба размотрити. Велики број књига из манастирских библиотека Митрополије доспео је не само у друге манастире, него и у парохијске цркве. Иако разлог заиста може лежати у томе да оне нису никад враћене из позајмице, чини се да се углавном ради о нечему другом. Наиме, прелом који се у четвртој деценији 18. столећа десио у манастирима учинио је да српске књиге постану вишак. Иако их у знатном броју налазимо у манастирским инвентарима и при крају века, околност да их има и по сеоским црквама наводи нас на закључак да су поклањане за употребу из невоље, иако није постојало одобрење за њихово кориштење. О томе директно сведочи записник визитације 1753. сачињен у Шишатовцу, где се на крају књижног инвентара набрајају српске књиге које су, како се изричито каже, „раздате по селима и којекому после 1733“, ⁷⁵⁶ укупно њих осам.

Исто тако, поправљање материјалне ситуације манастира током 18. века условило је и нарастање њихових библиотека, при чему се умножавао и богослужбени фонд. Неких књига те врсте се тако нашло и више но што је било потребно, па су и оне одлазиле у парохијске цркве као поклон. Било је и случајева затварања манастира, при чему су књиге пренешене у друге манастире или директно у парохије. Типичан је пример насилно укинутог манастира Марче, чије су књиге, како смо већ помињали, пренесене у Лепавину, где су неке од њих очигледно постале вишак. Отуд су дистрибуиране у славонска и села Вараждинског генералата, о чему оне саме сведоче својим записима, ⁷⁵⁷ а неке су остале у Лепавини. ⁷⁵⁸ Лепавина је и своје књиге разашилјала по околним парохијама, међу њима и поједине које су почетком века добијене у Русији, ⁷⁵⁹ као и српскословенске. ⁷⁶⁰ И књиге из манастира Пакре завршиле су у неким селима, ⁷⁶¹ као и оне из Гомирја. ⁷⁶² Очигледне примере поклањања сувишних књига у најближе парохијске цркве налазимо у селу

⁷⁵⁶ Д. Руварац, *Описи српских фрушкогорских манастира*, 154.

⁷⁵⁷ Види нпр. ССЗН 6987, 7004, 7029, 7077-8, 7185, 7772, 7917-18, 7955, 7965.

⁷⁵⁸ Нпр. ССЗН, 7280.

⁷⁵⁹ ССЗН, 6866 (престоно јеванђеље и пролог), 7279 (један минеј и октоих), 8497 (минеј).

⁷⁶⁰ ССЗН, 7007 (српски штампани цветни триод). Занимљиво је да су три лепавинске књиге на неки начин доспеле чак у Руски Крстур, у гркокатоличку парохију (ССЗНВ, 8728-8730).

⁷⁶¹ ССЗН, 7365, 8033.

⁷⁶² ССЗН, 8216.

Плавна поред манастира Бођана, где је доспело неколико манастирских књига.⁷⁶³ Књиге су се из већих и богатијих селиле у мање и сиромашније манастире. Тако су неке из Беочина доспеле у Малу Ремету, његов метох.⁷⁶⁴ Мноштво оваквих случајева, међу којима смо као илустрацију издвојили само поједине, сведочи о живој комуникацији манастирских библиотека са својом околином, као и о једном од начина на који се, очигледно са дозволом надлежних, вршио расход у њима.

Поклањање није био једини вид административног расходања делова збирки манастирских библиотека. Неке од њих су и продаване, и то масовно, из разлога непотребности. Тако су из Врдника, како каже записник визитације 1753, после 1733. распродати неки вишкови, између осталог и цео московски минејски „ветхи“ комплет, заједно с још неколико књига.⁷⁶⁵ Ни Лепавина није само поклањала, него и продавала своје књиге. Најстарији запис, међутим, сведочи да је разлог продаје било сиромаштво. Први запис на књизи је приложнички, из 1640, са стандардном клетвом. Књига је упркос томе, уз велико извињавање због кршења завета, „за велику нужду“, 1701. продата цркви у Грубишном Пољу.⁷⁶⁶ Касније су и манастири, осим епархијских дворова, постајали мали дистрибутивни центри књига. Међутим, није у сваком од тих случајева јасно да ли се ради о књигама из манастирске библиотеке, о онима које су однекуд донесене ради (пре)продаје, или о личним књигама монаха. Тако је Петковица један свој антологион продала у село Лаћарак још 1733.⁷⁶⁷ Неко од гомионичких монаха у Ковиљу је 1777. обавио велику куповину, набавивши служабник, ирмологију, минеј, престоно јеванђеље, Нови завет и вероватно празнични минеј.⁷⁶⁸ У Гомирју су такође продаване неке књиге, а међу њима и једна коју је Теофил Алексић донео из Русије.⁷⁶⁹ Манастир Фенек је продао 1791. један свој општи минеј цркви у Шапцу.⁷⁷⁰ Примери продаје личних књига веома су бројни, а такође су се овековечавали у виду записа.⁷⁷¹ Има књига на којима су записи обострани, састављени и од купца и од

⁷⁶³ ССЗНВ, 8582-8584.

⁷⁶⁴ Л. Мирковић, *Записи из манастира Мале Ремете*, 460-462.

⁷⁶⁵ Д. Руварац, *Описи српских фрушкогорских манастира*, 65.

⁷⁶⁶ ССЗН, 1341, 1342.

⁷⁶⁷ ССЗНВ, 8325.

⁷⁶⁸ ССЗН, 3467.

⁷⁶⁹ ССЗН, 7986, 8127.

⁷⁷⁰ ССЗНВ, 2611.

⁷⁷¹ Види нпр. ССЗН, 7182, 7374, 7881, 8523, итд.

продавца, па личе на прави правни акт, као што је случај купопродаје једног *Алфавита духовног* у Бођанима.⁷⁷² Књиге су на овај начин највише куповали монаси за личне библиотеке, као и парохијски свештеници за своје цркве.

Манастирске библиотеке 18. века остваривале су комуникацију са светом ван манастира на још један начин, који их можда најизразитије приближава појму јавности, тј. функцији коју данас обављају јавне библиотеке. У време кад је књига још увек била дефицитарна, манастирске библиотеке су могле послужити као места где су се могла наћи потребна издања. Упркос њиховој изолованости, постојала је пракса да се из њих износе књиге на читање. Подразумевало се да се њима на првом месту користе, под условима који су били плод унутрашњег поретка у манастиру, сви њихови житељи, а видели смо и да је постојала, најмање од времена Павла Ненадовића, и таква обавеза монаха. Али чињеница да су се тамо могле наћи књиге којих није било можда нигде привлачила је у манастире и многе друге, жељне читања, каквих је увек било, без обзира на степен писмености и образованости. У нашој историји свакако је најпознатији пример Доситеја Обрадовића. Дошавши, после нешто прочитаних духовних књига, у Хопово, он је у тамошњу библиотеку ушао као у рај: „При свем том, читање књига од дан до дан све ми је то милије бивало. Житија сва не само сам прочитао неколико крат, него и свако сам накратко исписивао; и на ови начин знао сам их сва наизуст; после тога: Обед духовни, Вечеру духовну, Беседе Златоустове, Маргарит, Камен вери, Светога Јефрема и друге различне књиге црквоне, све сам ја то с великим вниманијем и усердијем прочитао, и што би ми се најугодније видило, исписивао бих.“⁷⁷³ Схватање библиотеке као рајског места он је исказао и пошто је проницљиви и искусни митрополит Павле Ненадовић пророчки изјавио да, чим толико воли читање, „он задуго у Опову места неће згрејати“⁷⁷⁴; чувши то, Доситеј се зачудио: „Како би мене читање из Опова отерало? Гди ћу ја толико књига наћи као у Опову?“⁷⁷⁵ Култура читања и учења још увек је, упркос напорима митрополита, била на ниском нивоу међу монасима Митрополије, али су зато јављали они који су

⁷⁷² ССЗН, 8541.

⁷⁷³ Д. Обрадовић, *Животъ и приключенія* (Београд: Глигорије Возаревић, 1833), 108. На *Обеду душевном* је записано да га је „грешни Доситеј хоповски“ прочитао (тачније, довршио читање) 1. јула 1759. (Т. Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову*, 371). Књиге које је овде набројао, треба нарочито нагласити, све до једне су руског порекла.

⁷⁷⁴ Исто, 103.

⁷⁷⁵ Исто, 104.

библиотеку доживљавали слично Доситеју, без обзира да ли су били лаици, свештеници, или и сами монаси. Карактеристично је да је Доситеј у манастиру живео у љубави, како сам каже, са монахом Василијем Недељковићем, чији смо зборник помињали, „јер је и он весма љубио читање“.⁷⁷⁶

Састављачи таквих зборника највероватније су морали тражити књиге и по другим манастирима, како би дошли до коначног облика своје компилације, јер је тешко очекивати да би све што их је занимало могло бити на једном месту, тј. у сопственом манастиру. То просто значи да је постојала таква врста интелектуалног општења међу појединим монасима Митрополије и размена између манастирских библиотека. Уосталом, као што смо већ говорили, преписивање је често био и једини начин да се одређени текст нађе у личном власништву. Тако је Викентију Поповићу, шишатовачком архимандриту, будућем вршачком епископу, из Велике Ремете дат један рукопис (не каже се који) „на прочитаније и преписање на времја“.⁷⁷⁷ Има и доста других примера изношења књига из манастирских библиотека из чистог читалачког интереса. Године 1734. дошао је у Шишатовац неким послом протосинђел Софроније Димитријевић и одатле на читање узео житије Стефана Штиљановића, чије су мошти биле у манастиру. Запис врло јасно говори о томе да је књигу привремено позајмио и после читања вратио, при чему се наводи и име игумана као сведока узимања и враћања:

... прилѣчи се мнѣ многогрешномѣ долѣподписаном понти Ѹ светѣю обител Шишатовѣц и тамо сподобнѣ се целобити светѣе негленнѣе моци преподобнаго и праведнаго Стефана Штиљановича. И сию кнѣгѣ дѣшеиспачителнѣ приимхѣ на предржанѣе ѿ честнаго намесника Мовсеа, юже два три крат житѣе светѣаго прочитахѣ и насладнѣ се краснаго егѣо содржанна и честнаго житна, и пакн возвращѣю кнѣгѣ вѣ светѣю обител Шишатовѣчкѣ вѣ рѣце вѣшепоменѣтого. Софронѣе Димитрѣевич А. и М. протосингелѣ.⁷⁷⁸

Манастир Крушедол је, према сачуваним подацима, имао врло раширену праксу издавања на читање ван манастира, а чини се и да је имао сталне

⁷⁷⁶ Исто, 109.

⁷⁷⁷ ССЗН, 4548.

⁷⁷⁸ ССЗН, 2634.

читаоце. Занимљиво је да неке књиге поседују и по неколико записа о читању. Дobar је пример једног крушедолског рукописа Јована Златоустог, с таквим записима из 1727. и 1733, који вероватно припадају монасима који су ту обитавали. Следећи читалачки запис настао је 1743, али он, међутим, потиче од свештеника Григорија Поповића из Попинаца у Срему, који нас о томе обавештава устаљеном фразом оног доба, коју су уосталом искористила и два његова претходника: „... и не могах се наситити от сладости божествени писани(ј)“.⁷⁷⁹ Још један свештеник добио је из Крушедола на читање руски Маргарит, што је из безбедносних разлога обзнањено записом на њему: „... дајет сја на прочитаније попу Димитрију соборнија цркве (= карловачке)...“ Запис је, не само због традиције, него вероватно и ради ограничења времена, допуњен и тачним датумом издавања.⁷⁸⁰

Највреднији спољашњи читалац манастира Крушедола, можда и уопште, било је новосадски свештеник Илија Стојковић. Он је имао обичај да на књигама из манастирске библиотеке оставља сведочанства о читању. Током неколико година (1739-1742) он је прочитао рукописну *Лествицу*,⁷⁸¹ потом „Сочињеније по составех објатијих всјех вин свјаштених и божественых правил“,⁷⁸² „Соборник слов избраних на господскија празники и пресвјатија Богородици“,⁷⁸³ затим неку књигу Георгија Кедрина,⁷⁸⁴ онда још један зборник различитих текстова, од којих је поменуо именом само онај о цару Василију Македонцу, који је на првом месту зборника,⁷⁸⁵ уз то и још један зборник који је садржао повест о Варлааму и Јоасафу и беседе на празнике,⁷⁸⁶ а на крају и зборник у којем је била Палеја, Зонарина *Хроника* и беседе светих отаца.⁷⁸⁷ Симптоматично је да он чита искључиво рукописне српске књиге; иако је у

⁷⁷⁹ ССЗН, 7613-7615. Има и значајан број монашких записа о читању код којих можемо с великом сигурношћу препоставити да се ради о „домаћим“ монасима, тј. онима који су управо били житељи манастира на чијим су књигама потписани, јер би у противном случају вероватно, уз своја имена, записивали и име свог манастира.

⁷⁸⁰ ССЗН, 3351.

⁷⁸¹ ССЗН, 2775. У инвентару Крушедола сачињеном за време визитације 1753. забележена је управо једна *Лествица*.

⁷⁸² ССЗН, 2799. По овом опису није лако рећи о којој се књизи тачно ради; могуће је да је то рукописни „законик“ поменут 1753. Најпре ће ипак бити да је у питању *Синтагма* Матије Властара, забележена у *Опису рукописа манастира Крушедола* С. Петковића под бр. 86.

⁷⁸³ ССЗН, 2800. У инвентару из 1753. помињу се три слична рукописна зборника; код Петковића је тај рукопис под бр. 70.

⁷⁸⁴ ССЗН, 2801. То је *Хроника* Георгија Амртола (код Петковића бр. 80).

⁷⁸⁵ ССЗН, 2844. Код Петковића под бр. 71.

⁷⁸⁶ ССЗН, 7786-7787. Код Петковића бр. 72.

⁷⁸⁷ ССЗН, 7810. Код Петковића бр. 81.

манастиру већ било много руских, оне су већином биле богослужбене, па су српске морале, својим разноликим садржајем, којим се нарочито одликују неки од поменутих зборника, свакако бити занимљивије, а могуће да се ради и о нарочитој наклоности према сопственој књижевној традицији, јер се руска још увек није могла толико укоренити. Може се претпоставити и да је пракса позајмљивања књига из манастирских библиотека била знатно раширенија него што сведоче сачувани записи, јер су многе књиге нетрагом нестале па о њима ништа не можемо више ни рећи, а вероватно се није ни сваки читалац потписивао на онима које су нам до данас остале познате.

5. ЛИЧНЕ МОНАШКЕ БИБЛИОТЕКЕ

Личне монашке библиотеке у односу на манастирске библиотеке представљају подзбирке. Оне формално нису део манастирских библиотека, али у практичном смислу у великом броју случајева јесу или, тачније речено, постају током времена, после смрти њихових власника. Постојање личне монашке библиотеке хронолошки и топографски паралелно је постојању манастирске. Заједно са формирањем и развојем опште збирке, формирају се и развијају личне библиотеке. Трајање опште манастирске збирке поклапа се са трајањем мноштва мањих, личних збирки, које физички увек обитавају у њеној близини. Општа збирка има историјски континуитет, барем у формалном смислу, који се подудара са трајањем самог манастира; она стога не мора имати временску границу. Насупрот томе, природно, личне збирке омеђене су трајањем живота њихових власника.

Са становишта улоге у животу манастира, опште збирке обележене су у свом језгру начелом обавезности, док су личне библиотеке, вољног, факултативног карактера. Манастирски живот формално не захтева њихову егзистенцију; стога нема чврстог принципа на којем се оне темеље. Свакако да је основни предуслов писменост, тј. могућност функционалног баратања азбуком као оруђем; ипак, она никад у православној традицији није била и услов личног спасења. Стога је теоретски могућ и апсолутни изостанак њиховог постојања. Са друге стране, управо захваљујући том вољном моменту, могуће је и њихово опште неограничено бујање, као и неограничен развој појединих међу

њима, наравно, у оквиру трајања једног људског живота у оном делу који је посвећен манастиру.

Ако општа манастирска збирка у рудиментарном виду свој извор налази у неопходности омогућавања богослужења као основе монашке егзистенције, онда лична збирка потиче из индивидуалних склоности и могућности монаха. Ако култура књиге у хришћанској традицији у једном веома важном периоду у највећој мери бива везана управо за монашке заједнице као целине, то је између осталог, ако не и управо стога што су се у њима налазиле личности које су изграђивале специфичан однос према књизи, не само као према објекту, медију преношења информације било које врсте, него чак и као субјекту који активно учествује у монашком животу. Личне афинитете у оквиру формирања општих манастирских библиотека, нарочито у оном њиховом делу који настаје као надградња богослужбеног минимума, практично је немогуће избећи: увек мора постојати макар каква индивидуална иницијатива која утиче на њихов развој. Логично је да она потиче не само из општих, него барем делом и из персоналних потреба. Ако је, рецимо, потребно да манастир ради читања поседује један број духовних беседа, избор међу њима – то јест, хоће ли то бити нпр. беседе Јована Златоустог, које су најраширеније по нашим манастирима, тако рећи обавезне, а уз њих и дела Григорија Богослова, Јефрема Сиријског, Кирила Александријског или неког другог од класика патролошке мисли, или ће се ту наћи дела новије руске теологије, као што су беседе Симеона Полоцког или Кирила Транквилиона – свакако мора бити последица нечије личне одлуке, без обзира да ли се она доноси индивидуално или саборно. У доношењу те одлуке, подразумева се, учествује лична склоност.

Ова околност мора бити и извор настајања личних библиотека. Потреба за поседовањем књиге као нешто што се само по себи разуме, а разлози могу бити најразличитије врсте, саставни је део и монашког живота. Ипак, како помирити ту потребу са чињеницом да је завет сиромаштва, тј. нестицања, један од основних? Тачније, има ли монах „легалну“ могућност да поседује било шта, па макар и књигу? Очигледно да се у православној традицији овај завет није схватао дословно. Поседовање се проматрало пре свега у духовном смислу, као штетно везивање за пролазне ствари овога света. У том контексту, једнако је могуће и благословено да монах не поседује апсолутно ништа, као и да формално поседује много – основни критеријум је јеванђелски, тј. невезивање за

било шта што може заробити вољу и ум. Исти критеријум се, уосталом, примењује и на опште питање власништва, које само по себи није грех, а може бити и средство спасења, као што ни сиромаштво, као монашки завет, само по себи није врлина: разлика је у духовном усмерењу, стремљењу појединца. Чини се да се то нарочито могло односити на књиге, посебно оне хришћанског карактера, као знакове на путу спасења. Стога монаси традиционално могу поседовати и сопствене збирке. У периоду и на простору о којима говоримо, то поседовање је уобичајена, па чак и пожељна ствар.

Међутим, сетимо ли се свега што је речено о скупоћи књиге, морамо се запитати: откуд монаху, који се заветовао на нестицање, финансијска могућност набављања књига? Изузмемо ли могућност да је неком монаху поклоњена књига – на шта у изворима не наилазимо често, у односу на поклањање књига самим манастирима, тј. општим, заједничким збиркама – природно је да се за стицање књиге мора потрошити макар каква материјална вредност, за коју знамо да не може бити мала. Чак и у периоду традиционалне рукописне културе та могућност није увек вероватна. Свакако да монах у своје слободно време теоретски може за себе (наравно, уколико има благослов старешине) преписати или написати неограничен број листова, али чињеница да сам материјал нимало није јефтин, нарочито ако се ради о пергаменту, знатно сужава ту могућност. Изгледа да је она, ако се ради о куповини, још мања. Ипак, пошто је постојање личних монашких библиотека позната ствар, треба установити на који начин су оне, у светлу ових околности, могле настајати. Тачније, који су били извори монашке имовине.

У време о којем говоримо монашки живот се одликује идиоритмијом, особеножитијем или осопштином, што је супротност освештаном начелу киновије, тј. општежитија, које је принцип изворног монаштва. Идиоритмија се, са економске тачке гледишта, одликује пре свега појавом монашког поседништва: уместо заједничке манастирске имовине, јавља се лична, која се развија на уштрб опште. То је последица слабљења црквене организације у време турске окупације, која се одразила и на знатно слабљење монашке дисциплине. Тако је монах само формално члан заједнице, а у стварности живи по своме, стиче имовину и располаже њоме по свом нахођењу, не учествује у заједничкој трпези, па чак ни у богослужењу. У време формирања Карловачке митрополије овакав начин манастирског живота био је готово правило, а у

неким случајевима се развио до невероватних размера.⁷⁸⁸ Узмемо ли у обзир да овакво стање не познаје ниједан монашки устав, може се закључити да је сам монашки живот био у великој мери разорен, због чега су се најпре митрополит Викентије Јовановић (без већег успеха) и касније Павле Ненадовић (са знатним успехом) потрудили да тај обичај укину, па је после велике борбе сва приватна калуђерска имовина предата у заједничко власништво.⁷⁸⁹ „Калуђерима је остављен само собњи намештај, одело, креветне хаљине, књиге, крстови и сличне ствари.“⁷⁹⁰ То значи да од шесте деценије 18. века монашка имовина изгледа баш овако, тј. да је сва могла стати у келију, што је потпуна супротност дотадашњем стању.⁷⁹¹

Треба обратити пажњу да су овде поменуте и књиге: оне су очигледно, а то ваља нарочито нагласити, сматране као део најближе, неутуђиве личне имовине, која се није ни на који начин доводила у питање. Другим речима, то је значило и да је пожељно да монах поседује своју библиотеку. Уопште, монасима никад није ни забрањивана таква врста имовине. То је сасвим јасно и из прописа Викентија Јовановића, који још 1733. у тачки 28 својих *Монашких правила* заповеда да монах сву имовину коју донесе у манастир, као и ону коју потом стекне, било да је у питању новац или какве друге ствари, пријави игуману и братији како би се увеле у манастирски протокол и тиме спречиле могуће несугласице, нарочито у случају напрасне смрти⁷⁹² (очигледно да не би дошло до каквог имовинског спора у манастиру). Подразумева се свакако да у „что иноје од вешти“, како пише митрополит, спадају и књиге као лична имовина, тим пре што се дозвољава и поседовање извесне количине новца. Ова правила имала су своје копије по манастирима, а неки епископи су их понегде и дотеривали према својим идејама. Тако је пакрачки епископ Софроније

⁷⁸⁸ Основни извор познавања овог питања је визитација коју је митрополит Павле Ненадовић обавио 1753. године, чији је извештај објавио Димитрије Руварац: *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. год.*, Сремски Карловци 1903.

⁷⁸⁹ О монашкој осопштине код нас је најлепше и најилустративније писао Тихомир Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову*, 19-57.

⁷⁹⁰ исто, 39.

⁷⁹¹ Састављајући према *Опису фрушкогорских манастира* поглавља о борби митрополита против осопштине, Остојић наводи неке примере монашког богатства, а поједине монахе назива спахијама и велепоседницима, што је сасвим добар израз, уколико се има у виду да су поседовали њиве, винограде, воћњаке са стотинама стабала, хектолитре вина и ракије, па чак и коње и каруце, а уз то се бавили и трговином и давањем новца под интерес. То је апсолутна супротност древном обичају да се приликом монашења човек одриче своје имовине, или је прилаже манастиру. У време о којем је овде реч процес је у потпуности реверзибилан.

⁷⁹² АСАНУК, МП А, 118/1733.

Јовановић, баш у оном делу где се говори о личној монашкој имовини, препоручивао монасима да саде себи вртове, а од тог труда било је дозвољено, ако им шта преостане, да за себе набављају поједине потрепштине, а међу њима и „какову књигу“.⁷⁹³ То значи да је монах легално могао располагати оним видом имовине која се сматрала корисном и потребном, а пошто је то, како видимо, укључивало и новац, ту је могао бити и легалан извор за набављање књига. Он је свакако морао бити много мањи од онога стеченог на неблагословен начин у условима опште владавине идиоритмије, кад је монах могао и да се обогати, па да, уколико има интереса за то, ствара и већу библиотеку за себе. Чини се да би се наопаки обичај осопштине, барем у случају набављања књига од тако стечене имовине, могао донекле оправдати. Ако се сетимо раније наведених случајева да монаси даривају чак и цео минејски комплет (у манастиру Ковиљу) или дају да се направи скуп оков за престоно јеванђеље (Војловица), а таквих тековина монашке имовине није мало, може се казати да идиоритмија ипак није рађала само зле плодове.

Међутим, питање монашке имовине могло је ипак увек бити извор раздора. Због тога га је администрација Карловачке митрополије морала некако регулисати, заједно са другим стварима које је требало правно утемељити. Пошто је због енергичне борбе Павла Ненадовића против осопштине,⁷⁹⁴ у којој се сам ухватио у коштац са целокупним монашtvом које је поседовање имовине схватало као своје право, дошло до праве побуне, чији су предводници били неки од фрушкогорских игумана, било је потребно ипак дати макар какву задовољштину као компензацију, а с друге стране прописати правило које регулише питање личне монашке имовине ради отклањања будућих несугласица. Тако је било одлучено да се монасима из опште касе даје годишње дванаест форинти за личне потребе, а одећа им се имала куповати од манастирских прихода. Није било забрањено да монаси примају личне прилоге ван манастира, али су сви, по слову горе наведеног прописа Викентија

⁷⁹³ А. Кучековић, *Манастир Ораховица*, 59.

⁷⁹⁴ У својим правилима које је 1749. циркуларно разаслао фрушкогорским манастирима, митрополит врло пластично и одлучно, у тачки 13, објашњава и разрешава питање личног монашког имања: „Вся общая во М(о)н(ас)тырѣ всѣмъ да будутъ, по Ап(осто)ль с(вя)тыхъ уставу, иже во Дѣяніи написанному, и никто во М(о)н(ас)тырѣ да речет Мое и Твое, сиебо слово Мое и Твое проклято естъ, по словеси Богомудраго Діонвсіа Ареопагіта, но обща всякъ да г(лаго)летъ...” (АСАНУК, МП Б, 1749/46).

Јовановића, морали бити заведени у манастирски протокол.⁷⁹⁵ Крајем 18. века фрушкогорски монаси саборно су тражили да им се давања из манастирске касе прошире и на друге потребе осим одеће, као и да се повећају плате. На то је Апелаторија септембра 1798. године одговорила углавном позитивно.⁷⁹⁶ Ово су, дакле, били легитимни извори личних монашких прихода од којих су могли куповати књиге. Свакако, они су били много мањи од оних које су могли имати у време владавине идиоритмије.

Историјски извори пружају веома богата сведочанства о томе да су монаси куповали књиге за своју употребу.

Сн Ѳалтирз Алеѣне нермонаха Хоповца; кѡпи е ѡ попа Аѡданага, лето господне .л.Ѳ.н.і.⁷⁹⁷

Сен тріѡдїонз кѡпнхз аз долѡ именованнын въ славномз градѣ Бѣлградѣ 1735-го года мѣсеца їѡніа 15-го. Ієіин Стефановичз, бившїи еѡлрхз влѣвскїи.⁷⁹⁸

Сна свѡтаа н божественаа кнїга нарицаемаа Ѳалтирз мнѣ многогрѣшнаго н недостоннаго монаха Аѡвѡкѡма. Кѡпнхъ єію ѡ Моикова именованнз Игнаѡтна за 12 форинти 1762 года мѣсеца їюнна 15-го дне во монастырѣ Вердникѣ. Аѡвѡкѡмз монахз пострїжннкз свѡтовоознесенскїа обители Бѡючина во слава божїю н б' похвалѣ прочнтающнмз ю.⁷⁹⁹

Сї єсть дноптра нли зерцало Сулвертра Петровнѣа їєромонаха н намѣстннка монастыра Раковца. Подписа 789. Кѡпнхз ценюу за б. f. 40 х. б' Ново-Садѣ. Н по смерѡти моеї братїи моеї на рѡчехѣ да бѡде н на ползѣ дѡшеѡ.⁸⁰⁰

Као што се види, ови записи имају структуру идентичну онима које смо раније наводили. Најважнији податак који сусрећемо је лична идентификација власника: освештан је обичај који траје до данас да се сопствена књига

⁷⁹⁵ Ненад Нинковић, „Политичка и културна делатност митрополита Павла Ненадовића“, 471. На братском сабору у Крушедолу 1758. године поновљена је одредба да се монасима годишње издаје дванаест форинти: Сава Петковић, „Манастир Крушедол од 1754-1774. год.“, *Српски Сион* бр. 6 (1906): 166 (тачка 7).

⁷⁹⁶ Димитрије Руварац, „Плате калуђерске“, *Српски Сион* бр. 12 (1907): 190.

⁷⁹⁷ ССЗН, 7489.

⁷⁹⁸ ССЗН, 7713. Књига је нађена у манастиру Српском Ковину, куд је Исаија Стефановић отишао и постао игуман, што значи да је понео своју имовину са собом.

⁷⁹⁹ ССЗН, 3203.

⁸⁰⁰ ССЗН, 8708.

потписује својим именом: то је уједно и осигурање од отуђења.⁸⁰¹ Ту је врло честа и информација о цени,⁸⁰² као и име продавца: значајно је што налазимо име истог „Москова“ трговца као и у ранијим случајевима (то нам даје могућност да поближе установимо трговачке путеве), а такође и име свештеника, за кога не знамо да ли је продао књигу која му не треба, или је и сам трговао књигама. И у овим случајевима се наводи место куповине: то су већи градови или манастири, што нам пружа слику о могућој књижарској топографији. Наравно, и овде се не пропушта навести име књиге, иако је то јасно сваком коме она дође у руке. Овакви обичаји дају нам неочекивано административно сведочанство акта куповине књиге, које у ствари изгледа као какав неформални уговор, са свим подацима који би се у таквој финансијској трансакцији подразумевали:

1. име купца
2. име продавца
3. име предмета
4. датум
5. место
6. цена

Међутим, има сразмерно више власничких записа који не износе овакве информације, него само евидентирају чињеницу поседовања, али не говоре како је до њега дошло. Образац је врло једноставан, и веома га је лако реконструисати на основу постојећег материјала.

Ова књига звана [име књиге] припада мени [име власника] [чин власника (монах, јеромонах, епископ...)], из манастира [име манастира].

Овим подацима евентуално се додаје и датум састављања записа, чиме је стандардно власничко сведочанство, које се исписује на књизи, довршено. Наравно, могу се ту наћи и други формулативни елементи, попут клетве

⁸⁰¹ Из праксе знамо за много случајева где су имена ранијих власника у црквеним књигама прецртана мастилом или чак остругана са папира, а уместо тога додата друга имена. Такви случајеви наводе на помисао да се до њих дошло сумњивим путем. Исто тако има доста књига где имена старог и новог власника стоје на истом листу једно испод другог, што нам говори да се вероватно ради о наслеђивању или поклону.

⁸⁰² Без обзира на мотивацију записивања цене за коју је књига купљена, она нам је важна из практичних разлога. Ако је у шестој деценији века монаху било остављено 12 форинти за лични годишњи трошак, лако нам је срачунати колико се књига за тај новац могло узети. Према овде изнетим подацима – једна или највише две. Изгледа да у таквој ситуацији, због скупоће књига, стварање већих личних библиотека монаха није било у изгледу.

упућене евентуалном крадљивцу.⁸⁰³ Ова врста записа важна је јер је директан доказ постојања личних монашких библиотека, макар и у парцијалном виду. Њен недостатак састоји се у томе што нам не омогућава да сазнамо како се књига нашла у поседу монаха. Осим тога, на основу оваквих извора најчешће је немогуће реконструисати личну библиотеку монаха, јер се не може очекивати да су сви записи сачувани.

Постоје ипак много јаснија сведочанства о личним монашким библиотекама као целинама. При том је од користи разврстати их макар на две групе: прва представља библиотеке епископа, које не морају бити (и најчешће нису) строго везане за живот манастира, а друге су библиотеке свих осталих монаха, које настају углавном у време живота својих власника у манастирима. Што се тиче епископских библиотека, готово је немогуће, услед недостатка историјских извора, поделити њихов развој на предепископски и епископски период; другим речима, тешко је знати које су књиге набављене пре епископске хиротоније, а које после, што је од суштинског значаја. Наиме, по рукополагању за епископа перспектива се драстично мења утолико што епископ добија управу над епархијским приходима, што му омогућава да један њихов део легално троши на своје или опште епархијске потребе, а то се може тицати управо набавке књига, за шта могућности постају много веће него пре рукоположења. Осим тога, у време по оснивању Карловачке митрополије седишта епархија више нису манастири него градови, тако да се епископске библиотеке више не могу сматрати делом манастирских библиотека, него се пре везују за епархијске, које настају у епархијским дворевима. Стога, иако има сведочанстава о саставу епископских библиотека двадесетих и тридесетих година 18. века, док се још памтила везаност епархијских центара за манастире, њима се овде нећемо бавити.⁸⁰⁴ Власт која подразумева епископски положај

⁸⁰³ Записе ове врсте нећемо наводити јер их има велико мноштво, сви су састављени по горе изнетом обрасцу, а својим садржајем информативно не доприносе општој тематици.

⁸⁰⁴ Један од најранијих тачних (и сачуваних) спискова епископских библиотека састављен је 1727. по смрти темишварског владике Јоаникија Владисављевића. Према том инвентару, он је имао библију непознатог издања, неку књигу Кирила Транквилиона, једанаест минеја, два московска пролога, Теофилактово тумачење јеванђеља, московско јеванђеље великог формата, два нова завета без псалтира и један с њим, триод, три московска служабника и један рукописни, апостол, „трубу” (= *Труби словес приповедних* Лазара Барановича), општи минеј, житија светих на три месеца, требник, рукописни архијерејски чиновник, три мала и један велики псалтир, октоих, пентикостар, две катавасије, три часослова, “Ново небо” (дело Јоаникија Гољатовског), мали буквар, историју Јерусалима и четири неименоване књиге на грчком – укупно најмање 49 књига (Димитрије Руварац, *Опис темишварске епархије 1727.*

укључује и располагање знатним материјалним средствима, што је важан критеријум који раздваја настајање епископских библиотека од оних које припадају житељима манастира.

Према доступним изворима, први покушаји тачног и систематског бележења личних монашких библиотека⁸⁰⁵ потичу из доба београдско-карловачког митрополита Викентија Јовановића, што дугујемо његовој широко заснованој делатности административно-црквене регулације простора под његовом јурисдикцијом 1733. године, која је укључивала и детаљно пописивање имовине и стања манастира и парохијских цркава, о чему ће се подробније говорити касније. У оквиру тога намеравала се пописати и имовина свих монаха, што је учињено за манастире Рукумију и Винчу. Овај попис је донео резултате који су посведочили о врло лошем имовинском и образовном стању монаха ових манастира. У манастиру Рукумији најбоље су се могле запазити последице османске окупације. Од три монаха, двојица нису имали никаквих књига (један је био потпуно неписмен), трећи је имао само требник, псалтир и „литургију сербску“ (и то вероватно зато што је служио у том тренутку као парох), док је један свештеник, који је у манастиру вероватно био искушеник, поседовао требник.⁸⁰⁶ У Винчи, тек обновљеном манастиру, стање је било још горе: тамо ни сам игуман Пајсије није имао апсолутно ништа своје па ни књиге, а од осталих шест монаха и пет искушеника само је један имао један московски

године (Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1923), 5; Руварац је парафразирао списак који је сигурно био таксативан, а ми га дајемо у прилагођеном облику). После неколико година, у оквиру инвентара ствари карловачке митрополитске резиденције, наилазимо на још две библиотеке које су се ту нашле по смрти епископа. Прва је припадала епископу Максиму Гавриловићу: 2 *Хиротоније москов.* и една *рѣкопниѣ сербскаѣ*, 1 *Требникъ лвовскій*, 1 *Рѣкопникъ Законникъ*, 1 *Мала Хиротониѣ*, 1 *книга ш пришествѣн ѿнтихристовѣ*, 1 *Часословъ мал. рѣкопникъ*, 1 *Молитва поправныхъ сербскаѣ*, 1 *ѿкатихтаръ*, 3 *Минне* мала: *декем. ген. и феврларѣн* – укупно 13 књига (Радослав Грујић, *Прилози за историју Србије*, 148). Друга је била у поседу бачког владике Софронија Томашевића: 1 *Трѣодъ поетный московскій*, 12 *Минне московскій малыхъ*, 1 *Пентикостаръ* *мог. на велико коло*, 1 *Минне* мала *оца*, 1 *Октоѣ*, 1 *Диповскій шемоглинскъ*, 1 *Тастаментъ мала рѣка*, 1 *книга Вурнѣ Транквилионъ*, 1 *Неповѣд. православныхъ вѣри кѣвско*, 1 *Житѣ с(в.)таго Николаѣ кѣвско*, 1 *Стихологиѣ рѣкописна* – укупно 21 књига (исто). Из ових инвентара даде се наслутити какве су личности били власници тих збирки, управо по њиховом саставу. Максим Гавриловић је, осим једне, поседовао само богослужбене књиге, Софроније Јовановић такође углавном (сем три) богослужбене, док је богатија библиотека Јоаникија Владисављевића имала неколико богословских књига, па чак и небогословске. По томе би се дало закључити да је темишварски епископ био човек широк интересовања.

⁸⁰⁵ Напомињемо да се ово не тиче могуће реконструкције монашких библиотека, која би се обавила на основу записа на књигама, јер је она, због тешкоће комплетирања података, у дословном смислу фактички немогућа.

⁸⁰⁶ Грујић, *Прилози за историју Србије*, 162-163.

требник и два кијевска часослова, иако су сви учили школе, један чак код Суворова, један вероватно у Украјини, док су два „Арнаутина“ знали грчку књигу. Недостатак књига у личном власништву овде се може протумачити општим сиромаштвом, још увек административно и духовно неуређеном монашком животу у доба после ослобађања од Турака, али и младошћу монаха, од којих је већина била тек у трећој деценији живота.⁸⁰⁷ Ипак, најпре ће бити да књига нису имали јер им нису биле потребне у практичном смислу, пошто су оба манастира поседовала нешто својих богослужбених. За разлику од њих, ондашњи свештеници, по сили службе, имали су својих књига, како се види из извештаја Максима Ратковића.

Нешто боље стање забележено је у манастиру Манасији. Тамошњи игуман Јоасаф у односу на рукумијске и винчанске монахе већ је изгледао као литургијски образован човек, са својих осам књига: то су били српски псалтир, московски требник, празнични и општи московски минеј, каноник, московски часослов, „леп“ (по егзарховим речима) московски Нови завет, па чак и тумачење јеванђеља Јефрема Сиријског.⁸⁰⁸ И остали монаси имали су нешто својих књига – све су, наравно, богослужбене; само је за једног простог монаха забележено да нема нити једне.⁸⁰⁹ Разлог је очито тај што није био јеромонах. Слично је било и у Раваници: сваки монах је, осим једнога, имао по коју сопствену књигу; према очекивању, све су биле богослужбене.⁸¹⁰ У манастиру Туману затечен је само један монах: занимљиво је да је сам манастир имао само једну књигу, док је његов једини житељ имао две, од тога једну светогорског порекла.⁸¹¹ Насупрот томе, манастир Витовница имао је својих књига, а два његова калуђера нити једну.⁸¹²

Овome треба додати чињеницу да у попису нису поменути неки манастири са тог подручја, за које знамо да су средњовековног порекла, што значи да су у то време били празни или чак и разрушени. Сиромашно стање по манастирима који су опстали даје нам јасну слику општег стања по престанку турске окупације и у доба дводеценијске (1718-1739) аустријске владавине на том простору. Наравно, може се поставити разложно питање колико је овај

⁸⁰⁷ Исто, 167-168.

⁸⁰⁸ Максим Ратковић, *Извештај*, 167.

⁸⁰⁹ Исто, 167-168.

⁸¹⁰ Исто, 171-172.

⁸¹¹ Исто, 179.

⁸¹² Исто, 180-181.

узорак репрезентативан за подручје српске Цркве на територији целокупног Хабзбуршког царства, тј. да ли бројност монашких библиотека, ако се тако уопште могу назвати, осликава стање и на простору целе Митрополије. Нажалост, немамо податке који би нам помогли да разрешимо то питање, но ако се узме у обзир лош општи економски положај манастира, о којем смо говорили, као и низак степен образовања, може се претпоставити да ситуација није могла бити значајно боља, иако су фрушкогорски монаси, због владавине идиоритмијског начина живота, просечно били много богатији.

Прве систематске резултате пописивања опште манастирске и монашке имовине налазимо у већ помињаном *Опису српских фрушкогорских манастира из 1753. год.*, тј. двадесет година касније. Овом је приликом извршена визитација свих манастира Сремске архидијецезе, која је укључивала њихов детаљан опис, уз нарочито обраћање пажње на извештај о монасима. „Инструкција“ коју је митрополит Павле Ненадовић дао како би се обавио тај посао подразумевала је подробно испитивање сваког житеља манастира о његовом пореклу, годинама, чину, постригу и рукоположењу, претходном животу, образовној спреми, познавању основа вере, писмености,⁸¹³ и на концу имовини. Ова последња ставка је, како смо видели, била изузетно важна да би се установило тачно материјално стање у доба владавине осопштине. У оквиру ње визитатори су сваког монаха, између осталог, питали и за сопствене књиге. То није било ништа друго до продужење праксе коју је спроводио митрополит Викентије Јовановић. Монаси су испитивани о познавању Светог Писма, молитава, о умећу читања, писања и појања, а одмах потом је требало и да одговоре на питање о својој интелектуалној имовини, тј. књигама. Циљ је очигледно био утврђивање духовног и образовног нивоа целокупног монаштва, о чему се могло закључивати и на основу поседовања личних библиотека, како би се даље предузеле потребне мере – свакако да су оба митрополита из свог искуства знали да стање образовања није ни изблиза на потребном нивоу, али се свеједно то морало установити емпиријски. Осим тога, митрополит Ненадовић хтео је да утврди и колико се поштују правила Викентија Јовановића, издата

⁸¹³ Д. Руварац: *Опис српских фрушкогорских манастира*, 4-6.

циркуларно 1733, као и његова сопствена правила, обелодањена 1749,⁸¹⁴ управљена на оздрављење и канонску регулацију монашког живота.

Чак и летимичан поглед на резултате визитације јасно казује да стање у сремским манастирима – а то свакако значи и у манастирима на територији целе Митрополије – даје поприлично невеселу слику по питању духовне и интелектуалне спреме монаха. Огроман број њих је слабо познавао не само „Писаније“, него су се лоше сналазили чак и у читању, а нарочито у писању, иако је за већину речено да су „учили књигу“. То се свакако одражавало и на бројност личних библиотека, за које се једва може казати да у то време, око средине 18. века, постоје у православним манастирима. Статистички пресек то јасно показује.⁸¹⁵

манастир	број монаха	број књига у поседу монаха	бројчани просек књига по монаху
Фенек	10	18	1.80
Врдник	12	38	3.17
Јазак	11	16	1.46
Бешеново	13	16	1.23
Шишатовцац	12	29	2.42
Кувездин	10	17	1.70
Привина глава	9	10	1.11
Хопово	25	43	1.72
Крушедол	18	55	3.05
Велика Ремета	17	47	2.76
Гргетег	15	30	2.00

⁸¹⁴ Исто, 6.

⁸¹⁵ Види Прилог 1 на крају студије за све што је надаље речено о личним библиотекама монаха. Овом статистичком прегледу треба додати неке напомене. Као што се види на први поглед, нисмо побројали све манастире који су тада постојали на Фрушкој гори. Изостављен је манастир Обеда, у којем је живео само један монах (Василије Христифоровић, бивши свештеник који је учио код Суворова у Карловцима), за којег су визитатори забележили да је сам купио све књиге које постоје у манастиру (укупно 21), али да се не сматрају његовим него манастирским; такође је о свом трошку изградио келију, искрчио и оградио имање (Исто, 37), из чега је јасно да је место било пусто пре његова доласка. Изостављен је из ове статистике и Стари Јазак, у то време женски манастир са тринаест сестара, од којих је била писмена само Епистимија, која је учила школу у Карловцима; следствено томе, ниједна монахиња није ни могла имати своје књиге, а и сам манастир је поседовао свега три (Исто, 97-104; ипак, Епистимија није била сасвим без књига, о чему говори њен власнички запис на једном прологу (ССЗНВ 8642), међутим, кад буде састављала свој тестамент, у њему се неће, међу осталом имовином коју је расподелила по својој вољи, наћи нити једна књига (АСАНУК, Конз., 262/1803). Заобиђена је и Петковица, филијала Шишатовца, у којој тад није било монаха. Што се тиче Дивше, она је представљала изузетак у сваком смислу, јер је у њој владало општежитије, због чега је изостављено из методолошких разлога. Тамо ниједан од тринаест монаха није поседовао никакву личну имовину, па тако ни књиге: „Књиги и прочаја всја општаја имејут“ (Исто, 188). Сви ови манастири у току осме деценије 18. века, у време редукције броја манастира, укинута су. Додајемо и напомену која се тиче Раковца, где су на почетку списка монаха као његови пострижници наведени митрополит Ненадовић, протосинђел Мојсије Путник, архиђакон Викентије Јовановић и егзарх Арсеније Радивојевић (Исто, 378-380). Међутим, пошто су били у дворској служби и нису живели у манастиру, ни визитатори нису наводили никакву њихову имовину, па тако ни књиге, због чега су изостављени из статистике.

Раковац	17	63	3.71
Беоцин	9	13	1.44
укупно:	178	395	2.22

Разлози овог бројчаног сиромаштва већ су истицани: свакако да је међу њима један од најважнијих велика скупина књига, због чега су многим биле апсолутно недоступне. Међутим, тешко је, са друге стране, очекивати да монаси без правог школовања, због чега је њихова писменост често остајала на функционално рудиментарном нивоу (који је подразумевао апсурдну ситуацију да појединци умеју прочитати само оне књиге које су им служиле за учење читања, а друге не), нарочито настоје да створе личну библиотеку. Осим тога, као што је већ говорено, монашки живот се савршено може водити и без једне једине књиге, па и у потпуној неписмености, због чега поседовање књига није императив. Као и увек, стремљење ка стварању сопствене збирке књига на првом месту је резултат личних склоности, а тек на другом месту резултат могућности.⁸¹⁶ То се јасно види из материјала на основу којег је направљена ова статистика, која колико открива, толико и сакрива. Наиме, сетимо ли се чињенице да су неки од фрушкогорских монаха били, судећи по извештају о сопственом имању, врло добростојећи, а упоредимо ли с тим број књига које су поседовали, видећемо да је тај однос несразмеран. Један од најимућнијих калуђера, раковачки архимандрит Никанор Јовановић, поседовао је свега шест књига, колико је имао и немерљиво сиромашнији јеромонах истог манастира Силвестар Поповић.⁸¹⁷ Сличан однос можемо наћи и у многим другим манастирима: Николај Михајловић из Привине главе од свег свог богатства успео је набавити тек три књиге, док је његов сабрат Георгије Петровић, који је имао само нешто келијског намештаја и потрепштина, био власник четири књиге.⁸¹⁸

Занимљиво је промотрити и профил монаха који нису имали ниједну једину књигу. Као што се да очекивати, међу њима значајан део заузимају они монаси за које је речено да нису имали ни формално школовање (које је још увек било ретко), а ни неформално (које је било далеко најчешће), због чега су фактички остајали неписмени. За тројицу хоповских монаха изричито стоји да

⁸¹⁶ Ситуација се није брзо мењала. Крушедолски инвентар сачињен 1775. показује да су јеромонаси, с неким изузецима, у то време имали просечно 7-10 књига, док монаси често нису поседовали нити једну (МСПЦ 621).

⁸¹⁷ Исто, 380-382.

⁸¹⁸ Исто, 204-205.

су неписмени, док је за четвртог и петог то јасно, иако се за једног каже да је мало учио школу, а за другог да је учи тренутно.⁸¹⁹ Постоје, међутим, и они који нису имали реалних могућности да почну са формирањем сопствених збирки, просто зато што су били још увек веома млади, без обзира да ли су били школовани или не. Углавном се радило о тек замонашеним младићима (многи од њих по данашњим мерилима не би још били пунолетни) који нису поседовали ништа, па тако ни књиге. У манастиру Хопову од шест јерођаконата само је један имао нешто својих књига, и то баш онај за којег је утврђено да слабо уме читати, писати и појати, док двојица који су били веома добро оцењени од стране визитатора (један од њих је већ помињани Василије Недељковић, тада 17-годишњак) нису имали нити једну књигу⁸²⁰. Један од документованих начина стицања књига био је, као и у случају општих библиотека, поклањање, често у виду завештања, којим су монаси пред смрт остављали своју имовину, па тако и књиге, својим келиотима, или монасима с којима су били нарочито блиски.⁸²¹ И епископи су умели своје књиге писмено остављати својим наследницима на епархијском трону.⁸²²

Значајније је, наравно, позабавити се монасима који су покушавали створити личне библиотеке, које би превазишле уобичајен број и састав. На основу анализе рекло би се да се могу установити поједине законитости. Прва од њих тиче се формалног образовања. Може се приметити да у једном броју случајева монаси, који су поседовали три или четири пута већи број књига од просека, имају управо формално образовање. У оно доба оно се на српском језику стицало најпре у Сремским Карловцима – школи коју је установио Максим Суворов, а потом и у Новом Саду, у Покрово-Богородичним школама бачког епископа Висариона Павловића. Познато је да се школовање у њима

⁸¹⁹ Исто, 233-235. „Егзамен“ оваквих монаха (а то су по правилу прости монаси, без икаквог чина; очигледно да се неписменост сматрала за непремостиву препреку) није се састојао из пропитивања познавања основа Светог Писма, читања, писања и појања, него се само проверавало да ли знају основне молитве.

⁸²⁰ Исто, 231-233.

⁸²¹ В. нпр. ССЗНВ 8770: врднички јеромонах Софроније Вујић на једном *Алфавиту духовном* записује како га је наследио, заједно са другим неким књигама, које не помиње поименце, од свог духовног оца јеромонаха Василија по његовој смрти, и то са знањем митрополита Путника, игумана и све браће. Књига је потом остала у наслеђе манастиру.

⁸²² Василије Димитријевић, будимски епископ (†1748), на појединим својим књигама оставио је, осим записа о власништву, и завештање да по његовој смрти остану његовим наследницима. Тако су се оне, у другој половини 19. века, нашле у рукама будимског владике Арсенија Стојковића, у чијој су библиотеци, која се чува у сентандрејском владичанском двору, и данас присутне.

одвијало преко штампаних и рукописних приручника, што је морало оставити трага на њиховим полазницима. Крушедолски јеромонах Филимон Дамјановић (35 година), који је у манастиру имао највећу збирку (девет књига), на испитивању је рекао да је учио школе код Суворова славенски, а онда код Емануила Козачинског⁸²³ мало и латински.⁸²⁴ У Раковцу је најбогатији књигама (13 наслова) био јеромонах Висарион Марковић, који је учио у Новом Саду, а визитатори су његово знање и умеће оценили веома високо.⁸²⁵ Највећи број књига, укупно 27, имао је великореметски игуман Атанасије Исаијевић (који је и био један од визитатора). Он је у Карловцима код Козачинског учио и словенску и латинску школу. Код њега је формално образовање пресудно утицало на састав личне библиотеке, јер је од горенаведеног броја књига на латинском језику била чак двадесет и једна. Нажалост, од њих је поименце поменуто само библија, док ниједна друга није именована,⁸²⁶ због чега нам ова лична збирка, која је потпуно специфична у односу на просек (јер се ни за једног монаха на Фрушкој гори не каже да има латинских књига), остаје недовољно дефинисана.⁸²⁷

Ипак, формално образовање није морало бити пресудно за пораст броја књига. Неколицина монаха за које је речено да су школовани у Карловцима уопште нису имали књига, чему је разлог свакако неки од горе поменутих. Са друге стране, и неки монаси чије је образовање било традиционално (стечено у манастиру или код парохијског свештеника, што значи да се тицало пре свега баратања литургијским књигама; такође и код локалних учитеља у најранијем животном добу) успели су створити збирку књига већу од просека.

⁸²³ Емануил Козачински (1699-1755); од 1733. до 1738. учитељ у Карловцима и Новом Саду, потом професор кијевске академије.

⁸²⁴ Исто, 270.

⁸²⁵ Исто, 384.

⁸²⁶ Исто, 315.

⁸²⁷ Атанасије Исаијевић није био једини овакав случај. У Бешенову је годинама пре тога боравио монах Арсеније, чија је библиотека била још богатија. Године 1743. она се састојала из следећих књига: „10 књига латински и немечки белим пергаментом оправљене, нове; Тестамент грчко латински; Аритметика на немечки; Псалтирић латински; књига латински Бревијар зовома; 17 књига различни латински и немечки; Октоих гречески; Псалтир гречески; Буквар немечки; књижица Канон на пасху; 4 протокола малецка у сваком којешта писато; Пропис немечки; Пропис латински; књижица Слово на погребеније Императрице Катарине московскија“. „Шпецификација књига Арсенија Бешеновца“, *Архив за историју српске православне карловачке митрополије* бр. 23-24 (1912): 382. Овде се укупно да набројати 38 књига. Специфичност библиотеке је да се углавном ради о насловима на латинском и немачком, што одаје образованог човека, који је завршио школе на тим језицима. Нажалост, као и у горњем случају, наслови нису пописани поименце, због чега слика ове збирке остаје врло тајновита.

Шишатовачки архимандрит Викентије Поповић,⁸²⁸ за кога стоји да је учио школе код неког магистра у Вуковару, имао је у свом манастиру највећи број књига (девет). У Крушедолу су два монаха са натпросечним бројем књига – игуман Никифор Радосављевић и јеромонах Пахомије Станојевић, обојица по седам – једино знање стекли баш у манастиру, где су стигли још као деца.⁸²⁹ Нажалост, број књига није значио и већу образованост, што је случај управо код поменутог Пахомија, за којег су визитатори нашли да се у Свето Писмо разуме „худо“, а да није боље ни са читањем, писањем и појањем.

Наслућује се још једна законитост на коју се треба осврнути. Чињеница да неки монаси уопште имају књиге делом је свакако последица њиховог предмонашког статуса. Наиме, као што се може видети из анализираних грађе, велики број монаха најпре су били парохијски свештеници, који су доспели у манастире не толико због жеље за монашким подвигом, него због обичаја – боље рећи правила (касније укинутог), да се обудовели свештеници обавезно морају замонашити. Претпостављајући да су као пароси имали барем неке књиге у свом власништву (ако не искључиво због саме службе, онда због познатог прописа Викентија Јовановића о пет књига које су свештеници дужни поседовати)⁸³⁰, може се претпоставити и да су их донели са собом у манастир. Погледамо ли све такве случајеве, можемо закључити да је већина њих имала по две или три књиге, и то најчешће часослов, псалтир, месецослов и требник, дакле управо оне које одговарају позиву парохијског свештеника.

Ова нас чињеница доводи до можда важнијег питања, а то је састав личних библиотека средином 18. века у Карловачкој митрополији. Као што се може видети (Прилог 1), колико је бројно сиромашан књигама просечан монах, толико су и саме те библиотеке у настајању једнообразне по свом саставу. Огромна већина њих састоји се од наслова које смо горе навели, а које представљају уобичајен минимални, најужи корпус црквених књига, и то оних књига које су мањег обима. Псалтир као обавезна литература која учествује у свакодневном личном (келијском) богослужењу јесте књига која обележава и прати живот монаха од почетка до краја живота у манастиру, због чега је тако често и налазимо у личном поседу. Осим тога, псалтир се због своје

⁸²⁸ Викентије Поповић (?-1785); од 1774. вршачки епископ.

⁸²⁹ Исто, 261-262, 266-267.

⁸³⁰ АСАНУК, МП А, 98/1733.

фреквентности користио и као средство описмењавања. Слично је и са часословом, који садржи молитве (непромењиве делове) свих дневних црквених служби, због чега се појци с њиме непрестано сусрећу. Статистика каже да је већина монаха фрушкогорских манастира имала свештени чин, због чега је разумљиво да се у њиховим збиркама најчешће налази и требник, књига молитава за вршење светих тајни, као и за све друге прилике; из истог разлога сусрећемо у личном поседу и служабнике, са текстовима Златоустове и Василијеве литургије, уз додатак Литургије пређеосвећених дарова, као и упутства познатог под називом „известије учитељно“. Као једна од основних књига јавља се месецослов (у неким руским издањима назива се „свјатци“), који садржи имена свих светитеља по данима који се током године славе у Православној цркви, а може имати као додатак и велики број молитава, пасхалију, итд., због чега је веома практична. Књига шареног састава, позната у оно доба као полуустав, такође је међу најчешћима и најупотребљаванијима, јер може у свој састав укључивати богослужбене текстове, календарски материјал, такође и разне врсте молитава. У овај круг књига спадају и разни молитвослови и каноници. Монаси неких манастира, попут Фенека, иначе сиромашног књигама, имали су у својем власништву искључиво овакве књиге, везане за свакодневни манастирски живот, док су у неколико других једва једна или две књиге излазиле из овог корпуса уобичајених наслова. Оно што им је заједничко јесте да спадају у богослужбене књиге у ужем или ширем смислу, везаном за монашки молитвени и практични живот, те да не спадају у онај круг књига које смо назвали књигама за читање, ни за лично ни за колективно. То сведочи да фрушкогорски монаси, који се сигурно могу употребити као репрезент целе Митрополије, у ово време још увек, статистички гледано, већином немају изражену склоност ка проучавању других типова хришћанске литературе, која је тада била ипак лакше доступна но раније, а камоли општекултурне литературе која не спада у очекивани, обавезан најужи круг монашких интересовања. Треба приметити још једну околност: у односу на побројане наслове, веома су ретки они који су обимом већи, као што су триоди, минеји, октоиси итд., тј. они који се штампају искључиво за заједничко богослужење. Осим намене, свакако да је њихово одсуство последица њихове веће цене.

Овај круг књига чини велику већину; све оне које служе за лично читање, сусрећу се ређе. Од њих је најчешћи Нови завет, у документима редовно

називан „тастамента“, који је забележен у 15 монашких библиотека. Потом следи катихизис, којег је поседовало девет монаха. Нажалост, никад се не каже о којем се катихизису ради, што би било од значаја, јер није исто да ли је у питању опширно дело Петра Могиле или неко школско издање. После ове две књиге најчешће је Десетословије, тачније: *Краткоје толкованије законаго десјатословија* Теофана Прокоповича, којег налазимо код седам монаха. Релативно честу фреквентност ова три наслова имамо захвалити највероватније горепоменутом пропису Викентија Јовановића, који као обавезне (за парохијске свештенике) наводи најпре ове три књиге (осим њих још служабник и требник). Њима следи још један класичан производ епохе петровске просвећености, *Регуламент духовни*, посведочен у пет примерака, а исто толико је забележено и *Алфавита духовног*, типичне осамнаестовековне књиге. Осим ових, вредно је помена забележити још само три неименоване граматике (од тога две словенске), чији су власници очигледно из њих претходно учили.

Сви побројани наслови, у облику у којем их налазимо, производ су свог времена и тачно осликавају савремена интересовања, која ипак, статистички гледано, нису била честа у српским манастирима. Остали наслови права су реткост: њих су поседовали монаси нетипичних стремљења. Осим већ помињане библиотеке Атанасија Исаијевића, вредно је набројати и књиге раковачког јеромонаха Висариона Марковића. То су: *Камен вере* Стефана Јаворског,⁸³¹ *Театрон или Позор исторически* Вилхелма Стратемана, *Благовесник* (вероватно *Тумачење* Теофилакта Охридског у стиховима), *Нови завет*, *Катихизис* (неименован), *Алфавит духовни* Исаије Копинског,⁸³² Прокоповичев *Регуламент духовни*, *Политика* Фенелонова⁸³³ (вероватно *Истинная политика знатных и благородных особ*), *Тумачење блаженстава* (вероватно Прокоповичево *Христовы о блаженствах проповеди толкование*), *Синописис о царству московском* (вероватно *Синописис, или Краткое описание от различных летописцев, о начале славенскаго народа...* Инокентија Гизеља),

⁸³¹ Колико је нетипична ова библиотека Висариона Марковића види се само из чињенице да је поседовао *Камен вере*, књигу изузетно великог обима (преко хиљаду страна великог формата), која је била у то доба искључиво у власништву манастира. За њу је требало свакако одвојити много новца. Вероватно су толико добростојећи били Новосађани за које се зна да су је поседовали – Гаврило Милорадовић (Васа Стајић, *Грађа за културну историју Новог Сада*, Нови Сад: Матица српска, 1947), 20-21) и прота Андрија Николић (Исто, 86-87).

⁸³² Исаија Копински (Исаия Копинский, ?-1640); кијевски митрополит, духовни писац.

⁸³³ Франсоа Фенелон (François de Salignac de La Mothe-Fénelon, 1567-1622); римокатолички надбискуп, књижевник.

Тумачење молитве Господње, библија грчко-латинска, служабник и молитвослов. Као што се види, само се две последње књиге од укупно тринаест поклапају са већином осталих монашких збирки, док су неке друге прави изузетак за српске прилике, у погледу садржаја личних библиотека свог времена. Са овим се може поредити донекле још једино збирка шишатовачког игумана Викентија Поповића, који је осим четири уобичајене књиге имао и *Регуламент духовни*, неименовани катихизис, *Књигу о доласку Антихристовом*, *Историју заузећа Јерусалима и Цариграда*, као и књигу Квинта Курција Руфа о Александру Великом.⁸³⁴ На ову збирку треба обратити посебну пажњу, јер се ради о будућем вршачком епископу, за ког ће бити рукоположен после двадесет и једне године.⁸³⁵ Нажалост, немамо података шта се с њом у међувремену збивало.

Ове збирке су весници онога што ће се не само са монашким, него и манастирским библиотекама дешавати у другој половини столећа. Нажалост, у недостатку докумената који би се тицали једне личне библиотеке кроз време, не може се пратити њихов развој, али је јасно да су се морале мењати. Пример је библиотека Теодора Милутиновића, хоповског игумана, који у тренутку визитације 1753. године пријављује само три књиге. Кад Доситеј Обрадовић, после четири године стиже у манастир, он у његовој келији налази, ако је веровати његовом памћењу након толико година, „зборник, часловац, псалтир, месецослов, каноник, полуустав, требник, алфавит духовни“, и „житија сви свети на три месеца: марта, априла и маја“.⁸³⁶ Како се ових нових шест књига нашло у власништву Доситејевог заштитника, немогуће је рећи; осим евентуалне куповине, могуће је да су неке од њих доспеле као наслеђе неког од преминулих монаха, можда и претходног настојатеља Захарије Миливојевића, који је умро нешто пре Доситејевог доласка. У много већем временском распону можемо пратити развој библиотеке Пахомија Станојевића, који је као крушедолски архимандрит умро 1777. Визитација 1753. године наша је код њега, као што је горе речено, седам књига (Прилог 1); двадесет две године касније, у време детаљног инвентарисања Крушедола 1775, имао је укупно 18

⁸³⁴ Квинт Курције Руф (Quintus Curtius Rufus, ?-53); римски историчар.

⁸³⁵ С. Вуковић, *Српски јерарси*, 75.

⁸³⁶ Доситеј Обрадовић, *Животъ и приключенія*, 91.

сопствених књига.⁸³⁷ Подаци ове врсте изузетно су ретки, тако да нам је тешко рећи да ли је бројчано напредовање библиотеке овог архимандрита стандардно за овај период, макар у квантитативном смислу.⁸³⁸

Највећу библиотеку од свих монаха који се нису успели до епископског трона имао је, наравно, најобразованији српски теолог 18. века, ковиљски архимандрит Јован Рајић. Његова збирка потиче, у ствари, великим делом из предмонашког периода. Кад је 1772. ступио у монашки ред, саставио је тестамент којим је хтео да реши питање своје имовине, тако што ће је разделити или дати да се распрода у добротворне сврхе. Занимљива је његова опаска о сопственој библиотеци, коју је наурио да распрода, јер у манастиру она не може бити никоме „на послуженије“.⁸³⁹ Ипак, од тога није било ништа: очигледно је књиге донео са собом у Ковиљ, јер при инвентарисању манастира 1775. налазимо и попис његове библиотеке, која је садржала 102 књиге. Занимљиво је да је Рајић, сам састављајући свој инвентар на латинском, књиге поделио у тринаест група, при чему осим теолошких (где је најзаступљенији аутор, разумљиво, Теофан Прокопович) и богослужбених наилазимо и на књиге из историје, философије, географије, на класичне ауторе, језикословна дела, итд.,⁸⁴⁰ при чему су теолошке књиге у значајној мањини. До 1796, кад је састављен нови тестамент, библиотека се умножила за свега 26 књига. Рајић је суверено располагао својом библиотеком, састављеном од дела на неколико језика, и није мислио да је оставља манастиру, како се то иначе најчешће радило, него је неке поклањао, неке завештавао појединцима или институцијама

⁸³⁷ МСПЦ 621, лист 326-33а.

⁸³⁸ У истом временском раздобљу његов крушедолски сабрат Мојсеј Ковачевић напредовао је од седам (прилог 1) до 28 књига (МСПЦ 621, лист 37а-37б), при чему је садржајно много разуђенија од Станојевићеве, која је типично монашка. Ковачевић је између осталог имао и неколико публикација историографског карактера (међу њима две Јулинчеве), што говори о специјалном личном интересовању које директно утиче на састав библиотеке. Она се развијала се и даље, што закључујемо по делу његове посмртне књижне заоставштине која је припала Крушедолу, у којој има и много других, веома занимљивих наслова, попут историографских дела Мавра Орбина и Салустија, као и приличан број руских богословских издања. Овај списак додат је општем инвентару књига 1786. године у истом овом документу. Пошто се ради о највише половини те личне библиотеке (укупно 17 књига), може се закључити да су остале књиге вероватно пре смрти власника намењене за поклон сабраћи, а неке можда и распродате.

⁸³⁹ Иванка Веселинов, „Библиотека Јована Рајића”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* бр. 31 (1983): 113.

⁸⁴⁰ Исто, 114-115.

попут Митрополитске библиотеке и Гимназије у Карловцима, а поједине наменио продаји.⁸⁴¹

Личне библиотеке пописивале су се традиционално, осим у визитацијама, попут оних из 1733. и 1753, најчешће тек по смрти монаха, заједно са свом осталом имовином. То је и разлог зашто су нам многе личне збирке познате. У опису визитације фрушкогорских манастира пажњу привлачи занимање за монахе преминуле после 1740. године (кад је била, како јасно стоји на више места, последња визитација, о којој нема података), који се пописују после живих монаха, заједно са описом имовине која је после њих остала. Из тога се јасно закључује следеће: део такве имовине поклањан је другим монасима, део је продаван да би се стекла средства за поједине манастирске потребе, као и да би се вратили евентуални лични заостали дугови, део је остављан за литургијски помен, део је остајао у општем власништву манастира, а нешто су куповали други монаси.⁸⁴² Занимљиво је да се у овим „омртвинама“ готово никако не спомињу књиге, јер је немогуће да баш нико од умрлих монаха у том периоду није имао ни једну једину књигу.⁸⁴³ Разлог је за сада немогуће установити. Врло пластичну слику о судбини посмртне заоставштине налазимо у случају преминулог хоповског игумана Захарије Миливојевића. Велик део његове покретне имовине покуповали су други монаси, а забележено је између осталог да је јеромонах Мојсеј за псалтир „на три томуса у футроли“ дао пет форинти.⁸⁴⁴ Осим што је овај податак сведочанство о путевима настајања личних библиотека, он је и показатељ шта се могло с њима дешавати после смрти власника.

Лицитација је била уобичајени правни поступак решавања судбине нечије заоставштине (на тај начин су се исплаћивали заостали дугови покојника, обезбеђивао новац за погребни трошак, итд.). Код нас су нарочито познате лицитације епископске имовине, у оквиру којих су се продавале и књиге.

⁸⁴¹ Исто, 124-131. Биће да су га од завештавања барем дела библиотеке манастирској библиотеци одвраћали лоши односи са братством, а вероватно је сматрао и да њима те књиге не могу бити од користи.

⁸⁴² Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира*, 142-143, 174, 236, 274-275, 324-325.

⁸⁴³ Само у случају два монаха манастира Раковца наведена је по једна књига у заоставштини: исто, 391.

⁸⁴⁴ Т. Остојић, *Доситеј Обрадовић*, 217. У истој књизи исписан је, из манастирске архиве, случај продаје имовине Теофана Марића. Између осталог, један његов полуустав продат је јеромонаху Василију (Недељковићу?) за нешто више од 4 форинте. Исто, 282 (фуснота). О идентичној пракси сведочи и Димитрије Руварац: *Манастир Крушедо* (Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1918), 66 (продаја књига игумана Данила Богдановића 1781).

Библиотека епископа Викентија Јовановића Видака је после његове смрти 1780. године распродата на тај начин, чиме су се обогатиле и поједине монашке библиотеке, можда и манастирске. Забележено је да је девет игумана фрушкогорских манастира том приликом купило укупно 63 књиге; највише је књига узео тадашњи грчетешки архимандрит Кирило Живковић – 28. Административно потписан на лицитационом документу као „Probst v.[von] Gergeteck”, он је показао далеко највеће интересовање за умножавање своје библиотеке.⁸⁴⁵ Треба ту приметити и још једну важну ствар: осим што се занимао за књигу, он је имао и средстава да, као игуман, своје жеље испуни, јер је потрошио преко 84 форинте, више од самог Мојсија Путника,⁸⁴⁶ Видаковог наследника на митрополитском престолу. Свакако да нам њихов извор остаје непознат, али је то корисно сведочанство да су и неки монаси, после укидања осопштине, могли располагати, приличним сумама новца. Пошто су на овој лицитацији из монашког реда учествовали само игумани, биће да је та привилегија припадала углавном њима. Потврду налазимо и у случају лицитације (14. јула 1783) заоставштине чувеног у оно време гомирског игумана Теофила Алексића, преминулог у Беочину. Између ствари које представљају стандардну монашку имовину – крстови, иконе, одећа, итд. – на лицитацију су дате и књиге из личне библиотеке, мада вероватно не све. Продато је укупно 25 књига, а осим неколико уобичајених богослужбених, и један веома скуп Нови Завет („предцењен“ на 6 форинти, продат за 12,48), „Аурелијево житије“, двотомне проповеди Илије Минијата,⁸⁴⁷ „географија древнаја“, „Достопамјатности в Европе“, „Наука шчастљивим бити“, „Курасова Историја“, *Апофтегмата*, *Знаменија пришествија Антихристова*, *Духовни регуламент*, „Мненија Цицеронова“, *Историја о разоренију Троји*, и иста таква о Јерусалиму, извесна „хроника на хорватски“, Езопове басне, *Настављеније к*

⁸⁴⁵ Чедомир Денић, „Лицитација библиотеке Викентија Видака 1780. године”, *Библиотекарски годишњак Војводине* бр. 11-12 (1973), 48-52. Откупио је следеће наслове (од којих је неке тешко идентификовати, јер се секретар очигледно није претерано трудио да их тачно запише): *Allgemeiner Hausvater*, *Corpus humani practica*, *Schaubühne der Welt II Theil*, 2 Th. *Schabillas-Reisen*, *Fünftausend und eine Nacht*, *Psalterium cum explicatione*, *Novum testamentum*, *Joannis Chrysostomi de Sacerdotio* (Златоутова књига *О свеиштенству*, вероватно једно од руских издања), *Puffendorffii Historia* (могуће да се и овде ради о руском издању), *Officia Sanctorum*, *Catechismus in Illirischer Sprache*, *Illyrische u. wallachische Decalogi* (можда *первоје ученије отроком*, римничко издање са Десетословијем, штампано на словенском и румунском), *Kaiseris Leonis Leben* и 14 томова *Chollie alte Historien*.

⁸⁴⁶ Исто, 54.

⁸⁴⁷ Илија Минијат/Мињати (Ηλία Μηνιάτης, 1669-1714); грчки епископ, теолог.

свјашчеником, итд. Купци су углавном били из фрушкогорског монашког окружења, и то пре свега настојатељи манастира, а један наслов откупио је и митрополит Мојсије Путник.⁸⁴⁸ Судбина разноврсне збирке гомирског игумана типичан је пример судбине монашких библиотека онога доба, од којих се ниједна до данас није сачувала у целини, него су се редовно, разним путевима, преливале у друге библиотеке – личне, манастирске или епархијске.

Оно што нам недостаје у овим разматрањима о личним монашким библиотекама, а што би било од велике користи, јесу спискови библиотека будућих епископа, од којих су неки били веома образовани, а осим тога потицали из редова племства, па би се сходно томе очекивало да и њихове библиотеке буду веће и занимљивије. Ако и налазимо на инвентаре епископских личних библиотека, готово је немогуће разлучити у њима шта је стечено пре, а шта после ступања на епископски престо; код оних који су у том звању остали дужи временски период, логично би било да је већи део библиотеке стечен по рукоположењу за епископа, између осталог и због драстичног повећања финансијских могућности. Тиме би слика о личним библиотекама била уравнотеженија, јер бисмо имали увид и у збирке оних који су представљали будућу духовну и интелектуалну елиту народа. У то нас уверава списак књига хоповског игумана Јована Јовановића,⁸⁴⁹ будућег бачког епископа, сачињен 1776. године, који нам пружа слику човека који се систематски брине за стварање библиотеке.

- 1 Biblia sacra in folio
- 1 detto lateinisch und deutsch
- 1 Evangelium Buch samt Episteln in Russisch
- 1 Detto ebenfals samt Episteln
- 1 Evangelium Auslegung in fol.
- 1 Chrisostomi Opera
- 1 Liturgiarion oder Mess Buch [служабник]
- 2 Canonic oder Gebeth Buch
- 2 Meszecoszlow
- 2 Psalmen Buch wo von 1 mit einem Anhang Tropariorum
- 1 Csaszoslow oder Hora Canonica
- 1 Marci Aurelii
- 1 Explicatio novem Beatitudinem
- 1 Historia Brankovich [*Хронике* грофа Бранковића, рукопис]
- 2 Minia Prazdnicsna

⁸⁴⁸ МСПЦ Гр. 433.

⁸⁴⁹ Јован Јовановић (1732-1805); од 1783. горњокарловачки, од 1786. бачки епископ.

- 1 Officia Sanctorum Illyricorum [Србљак]
- 1 Lexicon trium Linguarum: Germanica, Latina et Illyrica [E. Weissmann, *Teutsch-Lateinisch- und Rußisches Lexicon* ?]
- 1 detto Jambreschich [A. Јамбрешић, *Lexicon latinum*]
- 1 Flos Latinitatis [Франсоа Антоан Помеј, *Flos Latinitatis*]
- 1 Liber Jovialis
- 1 Colloquia [Јоахим Ланге, *Colloquia latina*]
- 1 Rhenii Donatus [Јохан Ренијус, *Donatus latino-germanicus*]
- 1 Alvarus [Мануел Алварес, *Principia seu Rudimenta Grammaticae*]
- 1 Illyrische und 1 Deutsch Illyrische Grammatic
- 1 Arithmetica
- 1 Regulamentum Spirituale [Регуламент духовни]
- 1 De officiis Christianis⁸⁵⁰

Иако у овом латинско-немачком инвентару није увек лако разабрати тачне наслове српских/рускословенских књига (а није за сваку књигу ни јасно на којем је језику), очигледно је да се ради о библиотеци човека новог времена, збирци која осликава његово како класично, тако и богословско образовање. Осим уобичајених књига православне литургијске и молитвене провенијенције (служабник, каноник, месецослов, псалтир, часослов, празнични минеји, србљак – који се ретко налазио у приватним збиркама), налазимо и оне које представљају и стандардну имовину средњоевропског ученог човека свог времена, редовно школованог.⁸⁵¹ Ипак, више је него очигледна разлика у односу на Рајићеву библиотеку, не само по броју књига, него и по разноликости којом се ова последња одликује. Ради се, у ствари, о разлици између интелектуалца, какав је у српској средини био Јован Јовановић, и научника попут Рајића, који је у свом раду спајао озбиљну, систематску теологију (по узору на тада водеће православне теологе) са историографским радом, ни у чему мање систематским, па по томе и пионирским код Срба.

Време у које је сачињен овај инвентар далеко је погодније за стварање личних библиотека. То дугујемо чињеници да се српско издаваштво – и издаваштво за Србе – полако устаљује, најпре у Венецији, где је штампарију која је имала и ћирилична слова држао Грк Димитриос Теодосиу, а потом се отвара и ћирилична штампарија Јозефа Курцбека у Бечу. Иако је ова последња код Срба примљена са великим подозрењем, коначно је српска књига почела да

⁸⁵⁰ АСАНУК, МП Б, 1776/113.

⁸⁵¹ То се јасно види по филолошком интересу који доминира међу књигама које нису богослужбене/рускословенске: осим неколико лексикона, типични су ондашње класично образовање били оновремени уџбеници латинског из којих се учило у Карловцима у школи Козачинског (Лангеова „Колоквија“, Ренијев „Донат“ и Алварова „Принципија“).

се производи у близини компактног српског етничког простора, у средишту Монархије где се налазио, и у коју је редовно долазио, значајан број Срба. Књига је, осим тога, и појефтинила, једно због смањених трошкова транспорта, а друго због субвенција које је Курцбек, као привилегован штампар, добијао из државне касе. То се одмах могло приметити и по садржају личних монашких библиотека. Док у случају библиотеке Јована Јовановића као српску по пореклу можемо са сигурношћу одредити само Србљак (римничко или венецијанско издање)⁸⁵², у неким другим библиотекама производи ових штампарија постају све заступљенији. Као примере можемо навести личне збирке војловичких игумана, најпре Симеона Матејевића, који је умро 1777. године.

4 парчета 8 фоліоли Часослов
 М(џ)|с|а)цослов
 Каноник
 Требник венециан|с|ки
 Шалтир на среднџ коло Москов|с|ки
 Часослов мали Мо|с|ков|с|ки
 Исторна воспитаніе (дџтаніе) детей
 Регламент дџховни
 2 Зборника мали бечки
 Исторіа со изображеніем дџховній [?]
 10 Зборника бечки|х|[з] на велико коло
 15 книжица на среднџ коло Правила па|с|хи⁸⁵³

Међу овим књигама већ је очигледно високо процентуално присуство српских издања: „требник венецијански“ је српско издање из 1761, „мали бечки зборник је, у ствари, Зборник ... то ест нџкоторых моленій на велик день потребных Собраніе (Беч 1770), “велики бечки зборници” су Собраніе избранных молитв во оупотребленіе престарџлих дџховнагw и мрсклгw чина особв вв видџ очевз слаџџштих (Беч 1771), “Историја со изображенијем духовним “ (ако се тако може раузмети слабо читљив податак из инвентара) вероватно је *Итика*

⁸⁵² Наведена у инвентару аритметика, могла би бити, ако је српска, *Новаја сербскаја аритметика* Василија Дамјановића (Венеција, 1767).

⁸⁵³ Ж. Војновић, *Кућа на камену*, 127-128.

јерополитика (Беч 1774), а под књижицом “Правила пасхе” крију се *Псалмиа* *служби* (Беч 1772).

Слична је ствар са библиотеком његовог наследника Саве Даниловића, који је умро 1781.

- 1 Тастамента
- 1 Требникъ лвовски Сред. Коло
- 1 Каноникъ влашки
- 1 Граматика нѣмецкая
- 2 Каѳихизисъ бечки
- 1 Житие Варвари мченици
- 1 Каѳихизисъ московски
- 1 Граматика славенская
- 1 Месеѿсловъ московски
- 1 Правила ко сщенокслужению
- 2 Буквари 1 велик други малий
- 1 Итика Јерополитика
- 1 Јуности Зерцало
- 1 рукопис влашки и сербски
- 2 Ортодоѿосъ или исповѣ. Прав. вѣри
- 1 руковод. Аритметики слав. бечки
- 1 Кни. Слово ѿ слѣпом в недѣлю б. по васкр.
- 1 Мнѣние Преос. Ѳеѿфана Прокоповича
- 1 Букваръ Бечки с молит.
- 2 календари бечки мали
- 1 поучение ко Јерею мало
- 1 поучение Таина влашко
- 1 поуч. Генадиа Патрiарха за вѣру⁸⁵⁴

И овде је значајан удео српских издања. То су *Немеѿкаја граматика* Стефана Вујановског⁸⁵⁵ (Беч 1772), Рајићев *Катихисис мали* (Беч 1774), *Граматика* Мелетија Смотричког⁸⁵⁶ (Римник 1755), *Ортодоксос омологија* *сиреч Православноје исповеданије* (Орфелиново издање из 1758. или венеѿијанско из 1763), малочас поменута *Итика јерополитика*, *Руководствије ко аритметики* (Беч 1777), *Буквар или началноје ученије хотјаиштим учитисја*

⁸⁵⁴ Исто, 129-130.

⁸⁵⁵ Стефан Вујановски (1737-1829); школски инспектор, педагог.

⁸⁵⁶ Мелетије Смотрички (Мелетий Смотрицкий, 1577-1633); полоцки архиепископ, духовни писац, филолог.

књиг писмени славеносербским (Беч 1770), потом и неко од бечких издања *Месјацослова* (у овом инвентару то су „календари бечки мали”), а можда и Цефаровићево⁸⁵⁷ издање *Поученија свјатитељског* (1742).

Тих година начињен је на немачком и инвентар покојног ковиљског игумана Теофана Петровића, за које је јасно речено да су после његове смрти остале манастиру.⁸⁵⁸ У његовој невеликој збирци књига од 11 примерака, под немачким називима можемо разазнати српска издања: „Sobranie Molitv des Erzbischofs Joan Georgievics“ (горе већ наведено *Собраније извранных молитв*), „Kratki Katichisis des Platons“ (*Кратки катихизис* Платона Левшина, издат 1773. у Бечу), „Katichisis Wienerischen Drucks“ (Рајићев *Мали катихизис*), и „Sluzsba von der Auferstehung“ (горепоменуте *Пасхалнија служби*). Пошто Курцбекова штампарија пређе у руке Стефана Новаковића, и његова издања ће се наћи у личним библиотекама монаха. Кад године 1799. умре раковачки игуман Никанор Париводић, у његовој заоставштини, осим капиталних класичних богословских наслова као што су Могилин *Катихизис* и *Розиск* Димитрија Ростовског, двотомног Новог завета, поред неколико стандардних богослужбених књига, наћи ће се и помињана Дамјановићева⁸⁵⁹ *Аритметика*, Орфелинов *Вечни календар*, Рајићева (у ствари Гепхардијева) *Краткаја Србљија, Расији, Босни и Рами краљевстав историја* (Беч 1793, код Новаковића), Везилићево *Краткоје сочињеније о приватних и публичних делах* (два издања штампана код Курцбека, 1785. и 1792), Саве Лазаревића⁸⁶⁰ *Начало ученија хотјааштим учити се књиг писмени немецкими* (Беч 1774), као и Орфелинов *Славјаносербски магазин* (Венеција 1768); могуће да су и зборници који се помињу у инвентару бечког порекла.⁸⁶¹ Слично ће се десити и кад Новаковић прода своју штампарију пештанском универзитету.

Лично преписивање је врло често било једини начин да се одређени наслови нађу у приватном власништву: ако се нису могла наћи оригинална штампана издања, то је био једини пут да се дође у посед жељеног текста. Тако

⁸⁵⁷ Христофор Цефаровић/Жефаровић (?-1753); сликар, бакрорезац.

⁸⁵⁸ Иванка Веселинов, „Библиотека манастира Ковиља”, *Зборник Матице српске за друштвене науке* бр. 53 (1969): 168.

⁸⁵⁹ Василије Дамјановић (1734?-1792); трговац, сенатор.

⁸⁶⁰ Сава Лазаревић (друга половина 18. в.); писац, преводац.

⁸⁶¹ АСАНУК, Конз., 108/1799. Као пример можемо узети и малу збирку великореметског игумана Арсенија, који је имао прву књигу Рајићеве *Историје* (1794), као и још једну под Рајићевим именом, названу *Сочињеније* (?). Од српских књига имао је и Орфелинов *Вечни календар*. АСАНУК, Конз., 1/1797.

се за једног од значајнијих српских библиофила последње четвртине 18. века, пакрачког владикау Кирила Живковића, на епископство изабраног 1786, зна да је у годинама пре тога лично сачинио неколико преписа. То су: *Восточнија цркве ответ ко пречеснаго господина Атанасија Димитријевича Секеруша...*, *Беспристраснаја историческаја повесть о раздељенији восточнија и западнија црквеј* Јована Рајића, *Основатељноје показаније о разностех между восточноју и западноју црковију*, *Ответ православнаго некоего христианина*, и један зборник полемичких текстова о унији.⁸⁶² Ови наслови непогрешиво показују какав читалачки интерес стоји иза њих: сви они су полемичког карактера и тичу се несугласица између Православне и Римокатоличке цркве, што њиховог власника показује као човека свог времена, у коме је пре свега требало бранити веру од политички и материјално супериорнијих представника папског престола.

Оно што одликује личне библиотеке, како се 18. век ближи крају, јесте: 1/ полагаано губљење превласти класичне монашке литературе, 2/ њихова очигледна савременост. Као што се може приметити, упоредимо ли године састављања инвентара и године излажења побројаних књига, оне су у власништво монаха стизале веома брзо, можда већ у истој години кад су штампане. На овај начин је, с једне стране, подстицано још увек нејако издаваштво српске књиге, а с друге стране омогућено брже нарастање српске читалачке јавности; осим тога, монаси су тиме показивали помно интересовање за текућа културна збивања. У монашким библиотекама биће све више небогослужбених издања, па и књига чисто секуларног карактера, што је свакако резултат новог типа образовања, али и општег духа 18. столећа. У првим деценијама следећег века то ће бити много израженије, јер ће српски монаси постајати све редовнији корисници српске литерарне продукције и стални пренумеранти.

⁸⁶² Боривој Чалић, „Пакрачки епископ Кирил Живковић и његова библиотека“, *Љетопис Српског културног друштва Просвјета* бр. 13 (2008): 198-199. Аутор је на крају рада дао инвентар Живковићеве библиотеке али, као што је речено, тешко је знати шта се све у њој налазило пре његовог завладичења, јер се само за мањи број књига то тачно може утврдити.

ЗАКЉУЧАК

Докторска дисертација „Манастирске библиотеке на подручју Карловачке митрополије у 18. веку“ написана је са циљем да опише и расветли један веома важан период развоја српских библиотека и библиотекарства. Полазећи од недостатка, у тренутку свог дефинисања, темељитијих студија посвећених појединим сегментима и проблемима њиховог постојања, ова студија даје допринос будућој синтези националне историје библиотека у самој њеној основи – питању манастирских библиотека, у време по много чему преломно за општу српску историју, и то на простору Хабзбуршког царства, где ће се у великој мери формирати модерна српска нација. Феномени описани у овој студији могу послужити као основа за настајање опште историје манастирских, па и осталих црквених библиотека.

Основна теза јесте да историја српских библиотека и библиотекарства почиње управо у манастирским библиотекама. Околност да је због богослужбених потреба манастиру неизоставно потребан одређен број књига представља темељ чињенице да је сваком манастиру постојање библиотеке иманентно. Зато су манастирске библиотеке и најстарије српске библиотеке. Оне су, осим тога, једине библиотеке код Срба са континуитетом који се може пратити од средњег века. То се односи и на највећи део манастира Карловачке митрополије, чије је порекло такође средњовековно. Њено оснивање почетком 18. века последица је историјског преокрета који се на територијама насељеним православним Србима одиграо крајем 17. века, кад је Јужна Угарска већим делом ослобођена од Турака, а велика маса Срба пошла у сеобу северно од Саве. Тиме на том простору фактички нестаје јурисдикцијска власт Пећке патријаршије, а оснива се нова аутономна црквена организација, Карловачка

митрополија, у чијем ће окриљу доћи до појаве знатног броја новина, које ће утицати и на развој монашког живота, па тако и на стање манастирских библиотека. Те чињенице представљале су идејно језгро и објективно полазиште ове студије. Основни материјал за њено настајање, испоставило се, била је историјска грађа, делом објављена, што се најпре односи на збирке записа са књига, као и необјављени архивски документи, прикупљени највећим делом у Архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, где се два века сабирала документација настала као последица рада органа Карловачке митрополије. При том су свакако најважнији били манастирски инвентари, у оквиру којих су се обавезно бележиле библиотеке.

Манастирске библиотеке на овом простору, који се поклапа са границама Хабзбуршког царства, у 18. век ушле су, како је показано, у веома лошем стању, због непрестаних ратова који су доносили стална разарања и принудне миграције, па их је у то време било потребно генерално рестаурирати. У прве три деценије 18. века начин њиховог функционисања не показује важније промене у односу на прошлост. Традиционални видови њиховог формирања, обнављања и попуњавања не напуштају се ни у овом периоду, настављајући се на претходну праксу, али је већ видан преображај у структури фондова. Ослањајући се на једноставну класификацију Никољског, који манастирску збирку дели на богослужбене књиге и књиге за читање (колективно и индивидуално), било је могуће у потпуности пратити и логику њиховог развоја. Он, како је овде утврђено, најтешње зависи од монашких потреба, при чему на првом месту увек стоји обавезно постојање богослужбеног минимума, који омогућава правилно одвијање монашког живота.

Установљено је да манастирске библиотеке Карловачке митрополије, као наследнице средњовековног стања и предања, чувају традиционалну структуру, која у 18. веку, с друге стране, доживљава важне промене. Како би се на њих указало, дат је хронолошки пресек те структуре, који уједно изражава и типове књига, као и њихово порекло. Најважнији и најстарији историјски књижни слој представљају рукописне књиге српскословенске провенијенције, којих је почетком века на овој територији, у процентуалном смислу, још увек веома много. Други историјски слој представља рана штампана српска књига, такође српскословенског језика. Специфичност времена огледа се, међутим, у све већем присуству нововековне руске (рускословенске) штампане књиге, која се

међу словенске православне заједнице Балкана масовно све више увози, нарочито од средине 17. века, због чега у неким манастирским библиотекама већ у време првих пописа 1733, према историјским изворима анализираним у овом раду, представља већину. Друштвеноисторијске промене илуструје и појава стране штампане књиге богословског и општекултурног карактера, као последица пораста образовања међу монаштвом Митрополије. Постепено умножавање српских издања (сваки манастир је поседовао *Србљак*, издаван 1761. и 1765), нарочито од 1770. године (од почетка рада Јозефа Курцбека у Бечу), учиниће да све већи број њих такође почне пристизати у манастирске библиотеке.

Сачувани историјски извори, најчешће записи на књигама, омогућили су систематско праћење њиховог стицања до манастирских библиотека, при чему је пластично показано како су се оне обнављале и попуњавале. Обрађена је дужна пажња на питање материјалног фактора, нарочито изражено због велике скупоће књига, као и на проналажење начина да се до њих дође, што због недостатка књижарске мреже није било нимало лако. Анализом записа утврђено је постојање неколико стандардних начина. На првом месту ради се о куповини. Иако је сакрални предмет, књига је и предмет трговине, за који се морала издвајати велика сума новца. Сиromaштво је, нарочито у првој половини века, условило да сами манастири врло често не могу из својих средстава задовољити ни основне потребе за књигама, због чега се морала анимирати заједница везана за манастир како би се до књига дошло поклањањем, што је можда био и основни вид попуњавања библиотека. Ради илустрације, дати су примери организованих донација књига у појединим манастирима, из чега је извучен закључак о колективном учешћу хришћана у обнављању и попуњавању библиотеке. Испоставило се да су често хришћани и сами, из сотириолошких разлога, даривали манастире књигама, при чему су се на њима остављали записи о томе, заједно са именима која је потребно заузврат литургијски помињати. Пошто се показало да ипак није у сваком тренутку на тржишту било на располагању свих потребних књига, знало се прибегавати и традиционалном преписивању, које у овом или оном виду траје кроз цео 18. век, а тиче са како богослужбених (најчешће служби српским светитељима), тако и књига за читање, од којих је једна од најзаступљенијих *Епитом* Дионисија Новаковића. У таквој ситуацији веома чест начин обнављања библиотека било је и

обнављање самих књига, које су се прекоричавале и преповезивале, како би им се продужио век употребе. Један део манастирских збирки настао је тестаментарним или усменим завештањем, као и наслеђивањем личних монашких библиотека, о чему такође сведоче у овом раду објављени записи и архивски документи. Утврђено је и да је, због турбулентне историје прожете непрестаним принудним миграцијама, стандардни начин умножавања манастирских библиотека било примање књига избеглих манастира, које нису увек враћане у своја оригинална станишта, нарочито ако дуже времена не би била обнављана. Показано је да је и за 18. век карактеристично непрестано старање монаха да своје ризнице евакуишу у случају ратних опасности, па је тако забележен велик број пресељења читавих манастирских библиотека у правцу југ-север. Због тога простор Карловачке митрополије у то време обилује књигама које су биле у власништву манастира данашње централне Србије.

У дисертацији је нарочито место дато промени „националног“ карактера манастирских збирки у 18. веку, при чему се имало у виду све веће нестајање српске књиге због немогућности њене производње, и све већи продор руске, што се пре свега тиче богослужбене књиге као обавезне. Лоше опште стање манастира, о чему сведоче најстарији инвентари настали у току првих визитација Викентија Јовановића 1733, које се тичало и њихових ризница и библиотека, као и немогућност њиховог ефикасног обнављања, условили су да се сви манастири Карловачке митрополије обраћају за помоћ у Русију, чије су власти увек биле заинтересоване да помажу једноверне народе Балкана и Средње Европе, чиме су уједно шириле и свој политички утицај; та помоћ је стога била институционалног карактера. Стога је детаљно, на основу објављене и необјављене архивске грађе, описан процес садржинског преображаја манастирских библиотека Карловачке митрополије. Путовања у Русију ради сакупљања милостиње масовна су већ у 17. веку, а помоћ се давала како у новцу, тако и у свештеним предметима и књигама. Најчешће се даривао, показано је, целокупни богослужбени круг књига, чиме се обезбеђивало опстајање манастира у њиховом суштинском виду, јер се на тај начин омогућавало несметано богослужење. Често су монаси у Русију доносили и спискове потребних књига. Руске власти су своју помоћ правно уобличавале тако што су манастирима давале даровне грамате, које су им дозвољавале да у одређеним временским интервалима долазе по милостињу, а истовремено се на

тај начин одређивала и висина помоћи. Захваљујући сачуваним документима били смо у стању да пратимо та виšekратна путовања и да установимо шта је све од књига доношено из Русије у манастире Карловачке митрополије. Закључено је да су сложеност и тешкоће попуњавања манастирских библиотека на овај начин, по жртвама које су се због тога имале поднети, без премца у историји. Бечки двор је с великим подозрењем гледао на ову врсту односа с Русијом сумњајући да се иза свега крију политички интереси, па је у осмој деценији 18. века, после неколико званичних забрана увоза књига из Русије, коначно законски онемогућио даље одласке монаха у Русију по материјалну помоћ.

Полазећи од давно у науци утврђене чињенице великих промена које су Србе задесиле у 18. веку на територији Хабзбуршког царства, особита позорност је обрађена на улогу и последице тадашњих специјалних веза са Русијом. Оне су се на првом месту тикале просвете, која од времена Мојсија Петровића добија руски карактер, а потом прелази и на подручје црквене регулативе, са значајним утицајем на судбину манастирских библиотека. Како би се показали њени руски извори и могућа инспирација, нарочито је обрађена књижна револуција, до које је у шестој деценији 17. века у Русији дошло са црквеним реформама патријарха Никона. Један значајан њихов део тикао се исправљања руских црквених књига, при чему је узор, између осталог, барем декларативно нађен у српској рукописној књизи. То ће резултовати забраном кориштења у Русији свих издања објављених пре тога. Теолошке расправе које ће потом уследити изазваће и забрану дела најзначајнијих малоруских теолога, при чему је успостављен и систем црквене цензуре, која ће, са реформама Петра Великог, прећи у надлежност Духовне колегије. Непобитно је доказано да су ова збивања имала великог одјека у Карловачкој митрополији, пре свега у ставу који ће поводом питања исправности богослужбених књига заузети митрополит Викентије Јовановић: он ће 1733. заповедити да се надаље смеју користити само московска издања, као и кијевска одобрена од руског Синода. Показано је да је то несумњиво значило и повлачење из употребе српске књиге, чиме се њена активна историја окончава, те ће она убрзано почети да нестаје из манастирских библиотека. Све књиге које су се од тада набављале за богослужење биле су искључиво руске. То је изазвало преображај манастирских збирки, које су веома

брзо, у свом богослужбеном сегменту, задобиле готово чисто руски карактер, о чему говоре инвентари објављени и анализирани у овој студији.

Како би се теоретски утемељио дискурс о историји српског библиотекарства, најпре су дефинисани, а потом и описани, основни феномени постојања манастирских библиотека. Утврђено је да манастирске збирке представљају библиотеке у пуном смислу. Испитивањем начина њиховог функционисања, показано је да оне настају према унапред одређеном плану, формирају се према јасно утврђеним потребама, испуњавају одређену сврху, имају своје финансирање, утврђене начине набавке књига, своје кориснике, лице задужено за њих, да се смештају, користе и чувају на одговарајући начин, као и да се о њима води и административна брига. На овај начин је установљено да у њима од најранијег доба налазимо значајне елементе библиотекарства, који и данас представљају стандард. Начин њиховог смештаја традиционално зависи од начина њихове употребе, због чега се основни фонд увек налазио у најближој околини олтара и певница. Кад дође до већег функционалног раслојавања манастирских библиотека, како је показала архивска грађа, доћи ће и до диференцијације по питању смештаја, па ће новији хронолошки слојеви бити смештани у просторије у конаку, које ће пред крај века и званично бити називане библиотекама. Уз то су предузимане и административне мере које су се тичале не само библиотеке као целине, него и сваког појединачног примерка, на којима се у виду рукописних записа обелодањивало власништво манастира над књигом, околности њеног пристизања, датирање, уз мање-више редовно бележење имена настојатеља, често и епископа. Иако функција библиотекара у смислу специјализације није била развијена због карактера саме библиотеке, њене основне намене, као и због малог броја монаха, увек је постојао монах који се званично, у виду послушања, бринуо за њу, а ту је улогу по правилу преузимао еклесијарх. На овај начин је непобитно доказано све веће развијање свести о улози библиотеке у животу манастира и способности стручног руковања њоме, што је од великог значаја за историју националног библиотекарства.

Као једна од најважнијих библиотекарских пракси наведено је инвентарисање, које од почетне административне сврхе прераста у стручни посао, због чега је названо протокаталогизацијом, а инвентари протокаталозима. Њихова израда почиње у четвртој деценији 18. столећа као плод визитација

Викентија Јовановића, при чему се водила брига о тачнијем опису примерка, уз бележење назива/наслова књиге, количине, његовог формата, територијалног и националног порекла, врсте (рукописна или штампана књига), понекад и језика и физичког стања књиге. По квалитету података свакако је међу најрепрезентативнијима инвентар Ораховице из 1758. Обелодањено је на овај начин да су основни елементи стручног описа књиге формирани већ у то време, и то у манастирским библиотекама, што нарочито поткрепљује тезу о њима као примарним изворима српског библиотекарства. Нарочит импулс је почетком осме деценије дао аустријски двор, желећи да стекне увид у тачно статистичко стање целокупне Карловачке митрополије, због чега је прописао обавезу годишњег инвентарисања, у оквиру којег се неизоставно састављао и попис књига. Захваљујући овоме, у стању смо, како је у раду показано, не само да реконструишемо збирке појединих манастира тог времена, него и да пратимо њихов квалитативни и квантитативни развој.

Духовни квалитет живота у манастирима директно је у овој студији доведен у везу са квалитетом њихових библиотека, које су биле очигледно и медији преношења знања. Монашки тип просвете и културе карактеристичан је за српску историју, па се захваљујући тој традицији, у време турског ропства једино у манастирима могло стећи иоле образовања. Изнесени су подаци да је слично било и у првим деценијама 18. века на простору Карловачке митрополије, јер се велики део монаха, у недостатку стабилног образовног система, књизи учио управо у манастирима, на материјалу манастирских библиотека. Оне су послужиле и као образовни центри за заједнице везане за манастире, те није редак случај да школе опстају управо при њима. Утврђено је да је на садржај манастирских библиотека непосредно утицао просветни напор карловачких митрополита, створен због недовољног образовног нивоа монаштва. Тај план се спроводио преко одређених књига прописаних за учење, при чему су надлежни редовно имали пропитивати монахе о степену савладавања градива изложеног у њима. Са друге стране, ученији монаси су били обавезни да држе редовне школе у којима би се обучавала деца из манастирских прњавора. Пошто је учење било немогуће извести без књига, опремање манастирских библиотека потребном литературом постало је подразумевана потреба. Ушавши у 18. век само са богослужбеним књигама, и то врло често у недовољном броју, манастири Карловачке митрополије били су

слика и прилика тешке судбине Православне Цркве у време турске окупације и непрестаних ратова. Међутим, са учвршћењем црквене организације на простору Хабзбуршког царства ствара се могућност културног опоравка, што се, како је показано, неминовно одразило и на садржај библиотека манастира, јер у њих све више продире, на првом месту, богословска литература руског порекла, што говори о порасту интелектуалних прохтева и капацитета. Нарочито су, што се тиче новијих аутора, била заступљена дела Димитрија Ростовског, Теофана Прокоповича, Симеона Полоцког, Лазара Барановича, Инокентија Гизеља, Кирила Транквилиона, Стефана Јаворског. Од богослова патристичке епохе најчешћа су руска издања Јована Златоустог и Јефрема Сиријског, затим Василија Великог, Григорија Богослова, Јована Дамаскина, итд. Осим тога, плански се добавља и руска преводна литература из области историографије, друштвених наука, итд. (свакако је најзаступљенији аутор Чезаре Баронио), да би од осме деценије века масовно почела да пристиже и српска књига. Нови тип европског образовања који Срби стичу учиниће да се у њима нађе и знатан број књига на латинском и немачком језику, при чему се у великом броју случајева ради о разним граматикама као и о школској теолошкој литератури на овим језицима. Доказано је да су манастирске библиотеке на овај начин потпуно промениле своју физиономију у односу на почетак века. При том се дошло до закључка да су веће и разноврсније библиотеке формиране у већим и богатијим манастирима, попут Крушедола, Шишатовца, Беочина и Хопова, али и да на садржај библиотеке пресудно утиче интелектуално и духовно настројење и ниво образовања монаха, на првом месту манастирских настојатеља, нарочито у оним манастирима из којих су чешће бирани епископи, попут Раковца или Бездина. Овај последњи је у последњој четвртини 18. века имао, судећи по доступним инвентарима, највећу збирку, која се састојала од 345 књига на српскословенском, рускословенском, румунском, грчком, латинском и немачком језику. Насупрот њему стоји манастир Средиште, који у то време поседује свега 31 књигу.

Као нарочито индикативан феномен, везан за оно што је претходно речено, анализирано је питање личних монашких библиотека, које постоје упоредно са општом манастирском збирком. Установљено је да су оне, за разлику од ње, необавезног карактера и да зависе од личних потреба и интересовања монаха, али и од њихових финансијских могућности. У почетку

готово незнатне, до краја 18. века код појединих монаха (не рачунајући епископе, који су имали ванредна финансијска средства, па тако не спадају у проматрани оквир) оне постају, према сведочењу архивских докумената, заиста респектабилне (попут библиотеке Јована Рајића), при чему је бројност и квалитет једне личне збирке директно доведен у везу с образовањем њиховог власника. Утврђено је и да за њихово формирање и попуњавање важи већина начина који се односе на опште манастирске збирке (куповина, поклони, наслеђивање); такође је и структура слична, при чему, очекивано, удео рукописне и ране штампане српске књиге до краја века у њима постаје занемарљив, а расте удео новије теолошке и световне литературе. О томе сведочи анализа инвентара личне имовине, састављаних често при општим визитацијама, такође и посмртно.

На овај начин је доказано да су манастирске библиотеке темељ српских библиотека и националног библиотекарства, што уједно значи и да српска библиологија неизоставно мора почивати на овим основама. Све до 18. века то су једине праве српске библиотеке које чувају одређену форму и садржај, као и историјски институционални континуитет, што ће остати њихова улога и током већег дела тог столећа. Оне су, нарочито од половине века, у знатној мери биле верно огледало интелектуалних и културних струјања која су захватила српско друштво овог доба, па иако се никада нису удаљавале од своје основне функције због које и постоје, оне су и у наредном периоду свог развоја пратиле духовна стремљења доба, све више бројчано и жанровски напредујући. Иако су у основи затвореног типа, својим нарочитим зрачењем оне су вршиле непрестан утицај на околину, који није само културног карактера, него је, у околностима непрестане борбе за очување верске и националне самоспознаје, био неопходно оруђе опстанка. Тако манастирске библиотеке у 18. веку далеко превазилазе своју утилитарну сврху и постају тврђаве идентитета који је, неокрњен и ојачан, у великој мери захваљујући духу који се у њима конзервирао и даље развијао у оквиру културног и политичког програма Карловачке митрополије, активно сачуван за ново доба.

ПРИЛОГ 1.

Личне библиотеке фрушкогорских монаха 1753. године⁸⁶³

ФЕНЕК

име	чин	бр. књ.	књиге	напомене
Викентије Поповић	јрм	3	свјатци, полуустав, псалтир	
Василије	јрм	-	-	
Данил	јрм	2	полуустав, псалтир	
Исаија	јрм	2	часослов, псалтир	
Дионисије Вулећић	јрм	4	псалтир, часослов, требник, полуустав	бив. свешт.
Викентије Богосављевић	јрм	2	требник, свјатци	бив. свешт.
Лаврентије Милутиновић	мон	-	-	тек замонашен
Герасим Георгијевић	мон	-	-	
Теофан	јрм	2	псалтир, требник	бив. свешт.
Никодим Поповић	јрђ	3	псалтир, часослов, свјатци	
		18		

ОБЕДА

име	чин	бр. књ.	књиге	напомене
Василије Христофоровић	јрм			учио код Суворова, сам купио све књиге за манастир

ВРДНИК

име	чин	бр. књ.	књиге	напомене
Стефан Зорановић	јрм	5	псалтир, полуустав, месецослов, каноник, требник	бив. свешт.
Филип Димић	јрм	4	псалтир, полуустав, месецослов, требник	
Јоаникије Максимовић	јрм	4	псалтир, полуустав, месецослов, требник	
Никифор Стојановић	јрм	3	псалтир, полуустав, требник	
Софроније Гавриловић	јрм	10	псалтир, часослов, 2 молитвослова, свјатци, Алфавит духовни, катихизис, Регламент духовни, ставрофел, требник	учио и нем. школе
Алексеј Гавриловић	јрм	-	исто (заједно с братом)	учио и нем. школе
Максим Григоријевић	јрм	1	полуустав	
Атанасије Михаиловић	јрм	1	полуустав	
Симеон Георгијевић	јрм	4	псалтир, полуустав, словенска граматика, десетословије	бив. свешт.
Агапије Цветковић	јрм	2	псалтир, полуустав	
Макарије Николић	јрм	2	требник, месецослов	бив. свешт.
Григорије Вукановић	јрђ	2	псалтир, славенска граматика	18 г., учио у Н. Саду
		38		

⁸⁶³ Извор: Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753 г.*. Скраћенице: јрм (јеромонах), јрђ (јерођакон), мон (монах).

ЈАЗАК

име	чин	бр. књ.	књиге	напомене
Атанасије Станисављевић	јрм	3	полуустав, требник, молитвослов	
Мојсеј Живановић	јрм	4	псалтир, требник, полуустав, месецослов	
Саватије Андрејевић	јрм	3	псалтир, каноник, требник	
Михаил Стефановић	јрм	3	псалтир, требник, полуустав	
Јоаникије Милутиновић	јрм	2	псалтир, молитвослов	
Теодосије Павловић	јрм	1	часослов	
Силвестар Новаковић	јрђ	-	-	20 г.
Висарион Стефановић	јрђ	-	-	16 г.
Пахомије Ковачевић	мон	-	-	неписмен
Дионисије Блажић	мон	-	-	13 г.
Рафаил Тарбук	мон	-	-	17 г., дошао ради учења
		16		

СТАРИ ЈАЗАК

име	чин	бр. књ.	књиге	напомене
Јефимија	мон	-	-	неписмена
Аквилина	мон	-	-	неписмена
Анастасија	мон	-	-	неписмена
Ана	мон	-	-	неписмена
Евпраксија	мон	-	-	неписмена
Теодосија	мон	-	-	неписмена
Анастасија	мон	-	-	неписмена
Марија	мон	-	-	неписмена
Сосана	мон	-	-	неписмена
Јефимија	мон	-	-	неписмена
Епистимија	мон	-	-	учила у Карловцима, писмена
Филимона	мон	-	-	неписмена
Јована	мон	-	-	неписмена

БЕШЕНОВО

име	чин	бр. књ.	књиге	напомене
Дионисије Николић	јрм	2	месецослов, требник	
Мелетије Јовановић	јрм	2	псалтир, полуустав	
Авакум Рајковић	јрм	5	часослов, полуустав, требник, псалтир, Регуламент духовни	учио у Карловцима
Мојсеј Стојчевић	јрм	-	-	учио у Карловцима
Стефан Живановић	јрм	-	-	
Михаил Јосифовић	јрм	1	требник	
Самуил Станисављевић	јрм	1	требник	учио у Карловцима
Арон Јовановић	јрм	1	свјатци	
Стефан Михајловић	јрм	2	псалтир, требник	бив. свешт.
Неофит Рафаиловић	јрм	2	псалтир часослов	
Јоаникије Павлов	мон	-	-	18 г.
Василије Павлов	мон	-	-	неписмен
Антоније Станимировић	мон	-	-	неписмен
		16		

ШИШАТОВАЦ

име	чин	бр. књ.	књиге	напомене
Викентије Поповић	јрм	9	псалтир, катихизис, полуустав, свјатци, требник, Регламент духовни, Књига о доласку Антихристовом, Историја заузимања Јерусалима и Цариграда, Квинт Курције	
Георгије Новаковић	јрм	6	псалтир, 2 молитвослова, 2 октоиха, часослов	
Јов Ивановић	јрм	2	требник, акатистар	бив. свешт.
Авакум Вукмировић	јрм	2	полуустав, псалтир	
Јефрем Милосављевић	јрм	3	псалтир, каноник, часослов	бив. свешт.
Пајсије Мијатовић	јрм	-	-	
Данил Старостовски	јрм	2	месеослов, псалтир	
Христифор Михајловић	јрм	-	-	
Дионисије Сантовчевић	јрм	-	-	
Софроније Поповић	јрм	3	псалтир, устав, десетословије	
Димитрије Станисављевић	јрм	2	полуустав, требник	
Василије Теодоровић	јрђ	-	-	учио у Карловцима, одлично оцењен
Мојсеј Поповић	јрђ	-	-	
		29		

КУВЕЖДИН

име	чин	бр. књ.	књиге	напомене
Нил Клеутовић	јрм	2	псалтир, свјатци	
Мојсеј Марковић	јрм	6	Нови завет, полуустав, 2 каноника, псалтир, требник	
Захарије Николајевић	јрм	2	псалтир, требник	
Партеније Георгијевић	јрм	2	псалтир, месеослов	
Јоаникије Петровић	јрм	-	-	
Арсеније Гавриловић	јрм	4	псалтир, полуустав, требник, часослов	бив. свешт, учио у Карловцима
Тимотеј Вуковић	јрм	-	-	
Анатолије Петковић	јрђ	1	полуустав	
Гаврило Милатовић	мон	-	-	
Самуил Живановић	мон	-	-	13 г.
		17		

ДИВША

име	чин	бр. књ.	књиге	напомене
13 монаха				немају личне имовине

ПРИВИНА ГЛАВА

име	чин	бр. књ.	књиге	напомене
Мојсеј Плавшић	јрм	2	псалтир, часослов	бив. свешт.
Николај Михајловић	јрм	3	псалтир с последовањем, часослов, полуустав	бив. свешт.
Симеон Живановић	јрм	1	часослов	бив. свешт.
Георгије Петровић	јрм	4	Нови Завет, требник, катихизис, месеослов	бив. свешт.

Герасим Поповић	јрм	-	-	бив. свешт.
Јоаникије Веселиновић	јрм	-	-	бив. свешт.
Василије Вујић	јрђ	-	-	18 г.
Исаија Бошковић	мон	-	-	
Јефтимије Гавриловић	мон	-	-	16 г.
		10		

ХОПОВО

име	чин	бр. књ.	књиге	напомене
Захарија Миливојевић	јрм	4	псалтир, полууустав, месецослов, псалтир рукописни	
Теофан Марић	јрм	3	псалтир, катихизис, требник	
Исаија Продановић	јрм	1	полууустав	
Николај Милисављевић	јрм	2	Богомислије, псалтир	бив. свешт.
Теодор Милутиновић	јрм	3	требник, полууустав, псалтир	
Анатоније Поповић	јрм	4	псалтир, Алфавит духовни, свјатци, часослов	бив. свешт.
Спиридон Јовановић	јрм	3	Нови завет, полууустав, свјатци	одлично оцењен
Мојсеј Лепојевић	јрм	3	служабник, свјатци, псалтир	бив. свешт.
Никифор Стојковић	јрм	1	полууустав	
Павле Мишковић	јрм	3	часослов, полууустав, десетословије	
Јоаникије Јовановић	јрм	4	полууустав, каноник, псалтир, десетословије	22 год
Дионисије Даниловић	јрм	3	месецослов, псалтир, часослов	
Партеније Јовановић	јрђ	-	-	
Григорије Јовановић	јрђ	4	каноник, псалтир, часослов, служабник	19 г.
Теофил Јовановић	јрђ	-	-	18 г.
Методије Петровић	јрђ	-	-	22 г.
Теофилакт Јовановић	јрђ	-	-	22 г., добро оцењен
Василије Недељковић	јрђ	-	-	17 г., учио у Карловцима, добро оцењен
Неофит Стефановић	мон	1	часослов	
Доситеј Васиљевић	мон	-	-	
Макарије Димитријевић	мон	-	-	неписмен
Симеон Јовановић	мон	3	псалтир, часослов, месецослов	
Васијан Лукић	мон	-	-	неписмен
Михаило Станковић	мон	1	полууустав	
Серапион Чурлић	мон	-	-	неписмен, 76 г.
		43		

КРУШЕДОЛ

име	чин	бр. књ.	књиге	напомене
Никифор Радосављевић	јрм	7	Нови завет, 2 требника, служабник, псалтир, 2 молитвослова	
Леонтије Радојчић	јрм	4	полууустав, псалтир, требник, свјатци	
Максим Петровић	јрм	3	псалтир, полууустав, требник	бив. свешт.
Исаија Хрњаковић	јрм	5	псалтир, полууустав, требник, катихизис, часослов	бив. свешт.
Прокопије Нешић	јрм	-	-	полуписмен
Кирил	јрм	2	полууустав, каноник	полуписмен
Пахомије Станојевић	јрм	7	псалтир, полууустав, каноник, требник, Нови Завет, катихизис, Алфавит духовни	
Гаврило Поповић	јрм	-	-	
Мојсеј Ковачевић	јрм	7	полууустав, псалтир, требник, Нови Завет, 2 каноника, Зерцало	бив. свешт.

Никодим Рајковић	јрм	3	молитвослов, псалтир, часослов	бив. свешт.
Теодосије Глигоровић	јрм	2	акатистар, влашки псалтир	бив. свешт.
Филимон Дамјановић	јрм	9	Нови завет, псалтир, 2 требника, каноник, полуустав, Езоп латински, служабник, Лексикон тријезични	учио код Суворова и Козачинског, бив. свешт.
Атанасије Георгијевић	јрђ	3	полуустав, каноник, часослов	23 год
Јосиф Љубинковић	јрђ	-	-	19 г.
Аксентије Вуленовић	мон	3	полуустав, псалтир, часослов	
Пајсије Гавриловић	мон	-	-	13 г.
Авакум Миланковић	мон	-	-	14 г.
Јоаникије	мон	-	-	
		55		

ВЕЛИКА РЕМЕТА

име	чин	бр. књ.	књиге	напомене
Атанасије Исајевић	јрм	27	2 псалтира, свјатци, часослов, катихизис, Регламент духовни, латинска библија и 20 лат. књига	учио код Козачинског
Михаил Томић	јрм	7	Нови завет, псалтир, полуустав, свјатци, часослов, десетословије, требник	
Кирил Татић	јрм	2	каноник, псалтир	
Гаврило Јосифовић	јрм	1	полуустав	
Герасим Лазаревић	јрм	2	каноник, часослов	
Леонтије Вуковић	јрм	2	полуустав, требник	бив. свешт.
Дионисије Ристић	јрм	-	-	23 г.
Гедеон Андрејевић	јрм	2	молитвослов, псалтир	
Данило Јевтимијевић	јрм	-	-	бив. свешт., 23 г.
Василије Богдановић	јрм	-	-	бив. свешт.
Генадије Костић	јрђ	-	-	
Викентије Јовановић	јрђ	-	-	учио лат. школе, 20 г.
Јоаникије Манојловић	мон	3	псалтир, часослов, полуустав	
Арон Милошевић	мон	-	-	
Корнелије Верзи	мон	1	грчки часослов	
Григорије Маринковић	мон	-	-	15 г.
Јов	мон	-	-	
		47		

ГРГЕТЕГ

име	чин	бр. књ.	књиге	напомене
Јевтимије Прерадовић	јрм	2	часослов, требник	бив. свешт.
Теодосије Ранисављев	јрм	3	требник, полуустав, свјатци	бив. свешт.
Василије Милошевић	јрм	9	2 октоиха, општи минеј, празнични минеј, Нови Завет, часослов, полуустав, псалтир, требник	бив. свешт.
Симеон Павловић	јрм	4	служабник, 2 молитвослова, требник	бив. свешт.
Пајсије Андрејевић	јрм	2	требник, псалтир	
Гаврило Петровић	јрм	3	требник, полуустав, часослов	бив. свешт.
Јоаникије Николајевић	јрм	1	полуустав	бив. свешт.
Петроније Атанасијевић	јрм	-	-	бив. свешт.
Тимотеј Болгарин	јрм	-	-	80 г., бив. свешт.
Михаило Недељковић	јрм	2	молитвослов, требник	70 г., бив. свешт., полуписмен
Теодор Стефановић	јрм	-	-	бив. свешт., полуписмен
Јосиф Стојановић	јрм	1	требник	бив. свешт.
Василије Радосављевић	јрђ	-	-	20 г.

Исаија Исаковић	јрђ	-	-	полуписмен
Макарије Теодоровић	јрм	3	псалтир, полуустав, требник	полуписмен
		30		

РАКОВАЦ

име	чин	бр. књ.	књиге	напомене
Павле Ненадовић	-	-		митрополит
Мојсије Путник	-	-		протосинђел
Викентије Јовановић	-	-		архиђакон
Арсеније Радивојевић	-	-		егзарх
Никанор Јовановић	јрм	6	полуустав, псалтир, часослов, триод, требник, законик	
Силвестар Поповић	јрм	6	псалтир, каноник, часослов, ирмологија, десетословије, Тумачење блаженстава	бив. свешт.
Захарија Милисављевић	јрм	4	полуустав, псалтир, требник, месецослов	
Стефан Николић	јрм	10	Нови Завет, псалтир, полуустав, 2 октоиха, празнични минеј, општи минеј, требник, акатистар, Алфавит духовни	
Висарион Марковић	јрм	13	Камен вери, Театрон, Благовесник, Нови завет, катихизис, Алфавит духовни, Регулмент духовни, Политика Фенелона, Тумачење блаженстава, Синопис о царству московском, Тумачење молитве Господње, библија грчко-латинска, служабник, молитвослов	учио у Н. Саду одличне оцене, 37 г.
Јоасаф Радуловић	јрм	5	псалтир, молитвослов, требник, Богомислије, десетословије	
Партеније Васиљевић	јрм	3	Нови Завет, псалтир, молитвослов	
Јевтимије Вукотић	јрм	2	псалтир, свјатци	
Дионисије Памуковић	јрм	2	полуустав, Нови Завет	
Јероним Стојановић	јрм	5	псалтир, Нови Завет, полуустав, свјатци, каноник	слабо писмен
Мојсије Будај	јрм	-	-	
Јефрем Рацковић	јрђ	-	-	учи у Карловцима
Алексеј Михајловић	јрђ	4	Нови Завет, молитвослов, псалтир, граматика	22 г.
Севастијан Теодосијевић	мон	3	2 псалтира, месецослов	
Дамјан Рајин	мон	-	-	неписмен
Павле Јовановић	мон	-	-	68 г., писмен
Софроније Стефановић	мон	-	-	неписмен
		63		

БЕОЧИН

име	чин	бр. књ.	књиге	напомене
Арсеније Поповић	јрм	?	-	бив. свешт.
Григорије Стојановић	јрм	2	полуустав, требник	бив. свешт., слабо писмен
Теодосије Вукотић	јрм	2	полуустав, требник	бив. свешт., слабо писмен
Висарион Стојшић	јрм	1	часослов	28 г.
Мојсеј Јоакимовић	јрм	-	-	бив. свешт.
Серафим Војновић	јрђ	4	служабник, месецослов, катихизис, псалтир	
Никанор Бошковић	јрђ	-	-	21 г.
Саватије Мирковић	јрђ	2	полуустав, требник	
Јоасаф Јосифовић	јрм	2	требник, каноник	учио код Суворова, добро оцењен
		13		

ПРИЛОГ 2.

Библиотеке фрушкогорских манастира 1753. године⁸⁶⁴

ФЕНЕК

Укупно: 34

Руске: Московско јеванђеље с кадифом и сребрним оковом, служабник, московска ирмологија на средње коло, устав, триод посни, псалтир, поученије, 2 октоиха, апостол, московски пентикостар на велико коло, 12 московских минеја на мало коло, 4 московска пролога, требник на велико коло, библија стара руска на велико коло, часослов московски нов на велико коло

Српске: саборник српске штампе на велико коло, Типик српски рукописни, Јефрем српски рукописни, псалтир српске штампе

ОБЕДА

Укупно: 22

Московске: тестаментна половна, триод на средње коло, литургија нова, пентикостар, псалтир велики, требник, октоих, празнични минеј, катихизис, Алфавит духовни, Регуламент духовни, 4 пролога, беседа апостолска, Теофилакт, тумачење јеванђеља на велико коло

Кијевске: псалтир на средње коло, псалтир на мало коло, Житије св. Варваре на средње коло

Лавовске: стара литургија на средње коло

ВРДНИК

Укупно: 116

Књиге пописане 1733:

Московске: 2 јеванђеља, служабник, Теофилакт

Лавовске: литургија, апостол, поученије недељно, 2 служебника

Српске: јеванђеље цело оковано златом и сребром, јеванђеље мало оковано, 12 минеја, 4 требника, шест литургија, јеванђеље у кадифи, Златоуст, отачник, цароставник, Чудеса пресвете Богородице, октоих (све рукописи)

Књиге набављене после 1733:

Московске: 3 јеванђеља, 2 апостола, служабник, типик, 2 поученија недељна, 24 минеја на велико коло, 2 триода, 2 пентикостара, 4 псалтира, 8 пролога, 2 ирмологије, требник, 4 часослова, 2 октоиха, Камен вере, 2 Баронија, страсно јеванђеље, књига за крунисање царице Јелисавете, Регуламент духовни, књига о делима принца Евгенија, Историја о Славенима, Поменик императоров, молебна пеније о разних прошенијах

Кијевске: служабник, 2 молебника, октоих, акатист, библија, Кључ разуменија, поученије јеванђелско, Месија

Књиге из Раванице донесене:

Московске: типик, апостол, 12 минеја на мало коло, 2 требника, поученије јеванђелско, 3 пролога

Кијевске: евхологион, библија

Књиге продате, у визитацији 1733. писане:

12 московских минеја старих, 2 триода лавовска на велико коло, апостол кијевски, псалтир московски, Лествица (изгубљена), Јефрем (изгубљен), октоих лавовски

⁸⁶⁴ Извор: Д. Руvaraц, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753 г.* Инвентари нису дословно преписани, понегде су фонетски исправљени, понегде је мењан ред ради разврставања на српске и остале књиге, а понегде су, ради лакшег разумевања, промењени неки називи књига.

ЈАЗАК

Укупно: 47

Московске: јеванђеље оковано позлађено, јеванђеље на средње коло у кадифи, 2 служабника, 4 псалтира, 2 октоиха, 12 минеја на велико коло, триод, пентикостар, 4 пролога, поученије јеванђелско, катихизис на велико коло, апостол, 2 ирмологије

Кијевске: служабник, Нови Завет

Српске: јеванђеље рукописно оковано позлађено, Јефрем рукописни, 2 јеванђеља рукописна, саборник штампан, две литургије на средње коло штампане, Златоуст рукописни, октоих рукописни, 2 житија с правилом Цара Уроша рукописна, светогорски типик рукописни

СТАРИ ЈАЗАК

Укупно: 3

Српско штампано јеванђеље, служабник и апостол лавовски

БЕШЕНОВО

Укупно: 78

Српске: јеванђеље рукописно оковано позлађено, јеванђеље рукописно делом оковано, јеванђеље рукописно оковано, 12 рукописних минеја, 4 рукописна пролога, рукописно поученије, октоих рукопис, Златоуст рукопис

Московске: 12 минеја на мало коло, 4 житија, 2 пролога на велико коло, триод на велико коло, општи минеј на мало коло, мали требник, служабник на средње коло, псалтир с последовањем

Кијевске: требник на средње коло, служабник, апостол на средње коло, 2 осмогласника, библија, светогорски типик, Кључ разуменија

Књиге набављене после 1733

Московске: велико јеванђеље, типик, 12 минеја на велико коло, 2 октоиха на велико коло, 2 октоиха на мало коло, апостол, поученије јеванђелско, 2 ирмологије, пентикостар, Мач духовни

Кијевске: катихизис на велико коло

ШИШАТОВАЦ

Укупно: 140

Српске: рукописно јеванђеље цело оковано и позлађено, рукописно јеванђеље делом оковано, тумачење рукописно

Московске: старо јеванђеље делом оковано, новије јеванђеље оковано и позлађено, стари оковани служабник позлађен, апостол на велико коло, 12 минеја на велико коло, 4 минеја за 12 месеци на велико коло, минеј за септембар, 4 пролога, 2 октоиха на велико коло, триод, пентикостар на велико коло, 2 псалтира на велико и мало коло, требник велики, 3 мала требника, 2 општа минеја, празнични минеј на мало коло, 2 служабника на средње и мало коло, Бароније, катихизис на велико коло, часослов на мало коло, Транквилион рукопис

Кијевске: 3 нова завета, 2 библије, октоих, часослов, беседа апостолска, Доротеј, 2 полуустава, 2 молитвослова, Поученије св. Василија

Књиге набављене после 1733

Московске: Устав московски, Теофилакт, Обед душевни, триод, 2 псалтира на средње коло, 2 октоиха, пентикостар на мало коло

Српске: 3 јеванђеља, 2 апостола велика рукописна, 13 псалтира, 6 пролога на велико коло рукописна и штампана, 18 великих минеја рукописних, 2 Јефрема рукописна, 2 синаксара, 3 Злагоуста, 2 отачника, 2 панагирика, 2 светогорска типика рукописна, Варлам и Јоасаф, 4 служабника, 6 требника, 3 октоиха

ПЕТКОВИЦА

Укупно: 34

Московске: јеванђеље у кожи, служабник, апостол, требник, триод посни, пентикостар, псалтир велики, 2 октоиха 12 минеја, поученије јеванђелско, ирмологија

Лавовске: јеванђеље у кадифи

Кијевске: служабник (продат), октоих, шестоднев (продат)
Српске: јеванђеље издрто, псалтир, отачник рукописни порушен, Јефрем рукописни, Златоуст рукописни, 2 требника, светогорски типик рукописни.

КУВЕЖДИН

Укупно: 53

Српске: јеванђеље штампано оковано цело позлаћено, 11 српских минеја рукописних порушених, 7 пролога, рукописни отачник, 2 штампана служабника, псалтир рукописни сав подеран, молитвеник штампан, псалтир рукописни, псалтир мали штампани
Московске: 2 јеванђеља окована и позлаћена, служабник, недељно поученије старо, 2 октоиха
Кијевске: апостол подеран

Књиге набављене после 1733:

Московске: 12 минеја, псалтир, триод, апостол (све на велико коло), служабник и ирмологија на средње коло, триод и требник на мало коло

ДИВША

Укупно: 67

Московске: Јефрем, 4 пролога, ново јеванђеље, 3 нова завета, 3 апостола, 3 служабника, 12 минеја, триод, пентикостар 3 Алфавита, Регуламент духовни, катихизис, Доротеј, 2 мала требника, служба св. Николају са чудесима, молебник, 6 псалтира, 8 каноника, 3 полуустава, књига на Мартина јеретика, 2 десетословија, ирмологија, 4 октоиха

Кијевске: Богомислије, библија

Српске: старо јеванђеље

ПРИВИНА ГЛАВА

Укупно: 41

Московске: 2 неокована јеванђеља, 2 псалтира, општи минеј, 2 октоиха, 2 ирмологије, 2 требника, 4 пролога, 12 минеја, поученије недељно

Кијевске: часослов, апостол

Лавовске: служабник

Српске: јеванђеље штампано, саборник, Јефрем порушен, 2 требника, апостол рукописни, 2 требника

ХОПОВО

Укупно: 109

Српске: рукописно јеванђеље оковано и позлаћено, штампано јеванђеље оковано и позлаћено, рукописно јеванђеље оковано и с камењем, штампано јеванђеље оковано, рукописно јеванђеље оковано, октоих рукописни, 2 служабника, 12 минеја рукописних, 2 пролога рукописна, 2 триода рукописна, псалтир рукописни, Лествица рукопис, панагирик, месецослов

Московске: велико јеванђеље оковано, јеванђеље на средње коло оковано, 2 служабника, старо јеванђеље, тумачење недељно јеванђелско, Обед душевни, Јефрем, 3 апостола, 12 минеја на велико коло, 2 октоиха, 4 пролога, 2 триода, 2 пентикостара, „вера“ старе штампе, Кирил Јерусалимски, 4 псалтира, књига св. Теодора Студита, типик, 2 ирмологије, 2 требника, Григорије Богослов, 2 часослова, 2 маргарита

Кијевске: служабник у кадифи окован, библија, 4 житија светих, Кључ разуменија, 2 књиге Похвале Богородици Јована Максимовића

Књиге набављене после 1733. године:

Московске: 2 октоиха, 5 служабника, 12 минеја, 2 ирмологије, 2 службе св. Николи са чудесима

КРУШЕДОЛ

Укупно: 118

Московске: старо јеванђеље оковано, еванђеље неоковано, 12 минеја на велико коло, 7 старих минеја, 4 октоиха, апостол на велико коло, 4 пролога, 2 триода, 2 пентикостара, псалтир на велико коло, типик, житија светих, требник на велико коло, требник на мало коло, 2 ирмологије, служабник

Кијевске: 2 служабника, маргарит, 2 псалтира, беседа апостолска стара, стара библија

Непознато: књига Георгија Александријског, Тумачење дела апостолских, Тумачење светих отаца

Српске штампане: јеванђеље оковано позлаћено, псалтир

Српске рукописне: јеванђеље вл. Максима оковано позлаћено, јеванђеље оковано, 2 јеванђеља окована, 4 јеванђеља неокована порушена, апостол, Лествица, Јефрем, 2 требника, псалтир, законик, Григорије Богослов, Житије Јована Златоустог, пролог, поученије, књига поучителна за целу годину, књига од многих светих, цароставник, Златоуст, Матеј пустињак, 3 служабника

Непознати рукописи: Молебан Богородици, параклиси

Књиге набављене после 1733:

Московске: триод на велико коло, триод на средње коло, требник, псалтир, ирмологија, 12 минеја, саборник, Маргарит, поученије јеванђелско, Кирил Јерусалимски, Вера, Камен вери, Теофилакт, Јефрем, Григорије Богослов, Златоуст о свештенству, 2 октоиха на велико коло, 2 октоиха на мало коло, нови завет, празнични минеј, Бароније

Кијевске: библија, беседа апостолска, Мач духовни, Историја Троје

ВЕЛИКА РЕМЕТА

Укупно: 91

Московске: старо јеванђеље на велико коло оковано, јеванђеље у кожи, 2 апостола, 12 минеја, 3 октоиха, триод, пентикостар, 4 пролога, минеј, 2 требника, псалтир, служабник, ирмологија

Кијевске: апостол, Мач духовни, нови завет, 3 псалтира, поученије јеванђелско, Кључ разуменија, триод

Српске: 4 јеванђеља, рукописни трупац, општи минеј, типик, псалтир, отачник, молебник, 2 саборника, требник, Слова различна, псалтир штампани

Лавовске: 3 требника

Књиге набављене после 1733. године:

Московске: јеванђеље на мало коло у кадифи, типик, поученије недељно, Григорије Богослов, саборник, 2 Баронија, Театрон хисторически, псалтир, Маргарит, триод, 4 служабника, О доласку Антихриста, 2 требника, 3 часослова, каноник

Кијевске: 4 житија светих, псалтир, Транквилион, Алфавит духовни, каноник, акатистар, требник, Доротеј

ГРГЕТЕГ

Укупно: 67

Московске: јеванђеље на средње коло оковано, јеванђеље старо у кадифи оковано, апостол, типик, 12 минеја на велико коло, 12 минеја на мало коло, 3 октоиха, триод, пентикостар, 2 служабника, 3 пролога, 3 псалтира, 3 требника, 2 ирмологије, Јефрем

Кијевске: требник Могилин, саборник, акатистар, ирмологија, каноник, Алфавит духовни, 3 житија светих

Српске: штампано јеванђеље, штампани требник, октоих, служабник, панагирик рукописни, пентикостар штампани, полуустав рукописни, штампани псалтир, поученије недељно

РАКОВАЦ

Укупно: 98

Лавовске: велико јеванђеље оковано, служабник

Московске: јеванђеље у кадифи оковано, 12 минеја, 2 пролога, 3 житија светих, посни триод, пентикостар, часослов, псалтир с тумачењем, Скрижаљ, требник, апостол, крмчија, синодик, поученије недељно, 2 служабника

Кијевске: библија, октоих, апостолска беседа, Тумачење дела апостолских, молебник, Нови завет, тумачење откривења, О подражању Христу, служабник, патерик печерски

Српске рукописне: изборац, катавасијар, јеванђеље у кадифи, апостол, триод, пентикостар, Јефрем, 5 пролога, часослов, саборник, Правила српских светих, молитвеник, псалтир

Српске штампане: 4 октоиха, требник

Књиге добављене после 1733:

Московске: 12 минеја, житија светих, тумачење јеванђељско, Јефрем, 4 октоиха, псалтир, Прашчица, 6 ирмологија, триод, пентикостар

Кијевске: часослов, полуустав, 2 молебника, Григорије Богослов

БЕОЧИН

Укупно: 132

Српске: јеванђеље рукописно оковано позлаћено, саборник штампан, 7 октоиха штампаних; рукописи: лествица, апостол, псалтир, 15 минеја, 4 служабника, 2 молитвослова, панагирик, 2 стихологије, споменик, законик, крмчија, акатистар, 23 различите књиге, 7 псалтира рукописних

Московске: мало јеванђеље оковано, старо јеванђеље са скинутим оковом, тумачење јеванђељско, 3 пролога, поучење празнично, Јефрем, апостол, Лексикон тројезични

Кијевске: Мач духовни, пентикостар, 2 требника, октоих, 3 триода, библија, 3 часослова

Књиге добављене после 1733:

Московске: јеванђеље, типик, 2 служабника, 12 минеја, 2 октоиха, триод, пентикостар, 4 пролога, псалтир, 3 требника, 2 ирмологије, десетословије, Тумачење доласка Антихриста, Маргарит, 2 катавасије, Златоуст о свештенству

Кијевске: Камен вери, требник

Српске: Расуђивање духовничко, служабник рукописни окован

ПРИЛОГ 3

Бројно стање библиотека фрушкогорских манастира 1753.⁸⁶⁵

	руске књиге		српске књиге		укупно
	1733.	1753.	1733.	1753.	1753.
Фенек		30		4	34
Обеда		22			22
Врдник	28	(+77=) 86*		30	116
Јазак		35		12	47
Бешеново	31	(+25=) 56		22	78
Шишатовач	59	(+9=) 68	3	(+69) 72	140
Петковица		26		8	34
Кувешдин	7	(+19=) 26		27	53
Дивша		66		1	67
Прибина глава		33		8	41
Хопово	58	(+23=) 81		28	109
Крушедол	51	(+37=) 88		30	118
Велика Ремета	43	(+33=) 76		15	91
Гргетег		58		9	67
Раковац	42	(+34=) 76		22	98
Беочин	22	(+38=) 60	70	(+2=) 72	132

⁸⁶⁵ Извор: Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753 г.* Пошто записник визитације из 1733. године није сачуван, није било могуће дати тачан број књига које су се тада налазиле у свим манастирима Фрушке горе, јер није свуда вођена тачна евиденција о томе шта је у међувремену добављено. Код оних манастира који су при визитацији 1753. тачно умели навести те новоприбављене књиге, њихов број смо уз знак + додали у заградама у колони „1753.“ и тиме дошли до тачног броја књига у том тренутку. Осим тога, непознаницу представља број српских књига који се у сваком поједином манастиру налазио 1733. године, јер је могуће да су неке за те две деценије нестале из њих, због чега је са сигурношћу могуће дати само њихов број затечен 1753. Стога и није даван укупан број књига које су биле у манастирима 1733, јер такав податак или не би био сигуран, или бисмо га приближно могли дати само за неке манастире. Ова статистика је обрађена на основу Прилога 2.

* У случају Врдника треба имати на уму да је између 1733. и 1753. дошло до мањка од 19 руских књига, при чему је 17 продано, а две су загубљене.

ПРИЛОГ 4.

Манастир Бездин, инвентар 1783.⁸⁶⁶

Книги Црковніа

- 1 Ев[ан]геліе Московско оковано
- 2 [исто] Моско|в|[ско] не окова|н|[о]
- 1 [исто] Страстное
- 1 Лвовско [исто]
- 1 [исто] влашкое
- 1 Апостоль
- 1 Типиконъ
- 24 Мініа на велико коло
- 3 октоиха велика и сдан мали
- 2 октоиха венецианска
- 3 Чалтира велика с' Послѣдованіемъ
- 1 [исто] с' толкованіемъ
- 2 [исто] на среднѣ коло
- 1 [исто] на мало коло
- 2 тріода постны
- 2 тріода цветны
- 1 [исто] цвѣтны Лвовскій
- 4 комада Пролого|в|[ъ]
- 2 требника велика
- 6 требника на мало коло
- 2 ермологіе на среднѣ коло
- 3 літургіе на сред|нѣ коло Моско|в|[ске]
- 1 [исто] мала московска
- 1 часословъ велики Киевскій
- 3 часослова мала
- 1 Б[о]городичень канонъ на 8. гласова
- 3 молебна пѣніа
- 2 Правила с[вя]тимъ Србскимъ
- 1 книжица канонъ Пасхи
- 1 литургіа Лвовска мала

Библиотека и Канцеларіа архиманд|ритска

Шталажъ ѿ дервета за книге в которомъ

Книге славянске

На велико коло

- 1 Библиа ѿ две части
- 1 Нови заветъ
- 1 Ев[ан]г|елліе воскр[е]с|но учителное

⁸⁶⁶ АСПЕТ, б.б., 1783.

Инвентар је сачињен при одласку дотадашњег архимандрита Павла Авакумовића, изабраног за пакрачког епископа. Иза инвентарских ставки дати су покушаји идентификације појединих књига, осим богослужбених и оних чији су називи општи, без икаквих других података (нпр. библија).

- 1 Театронъ историческій --- Вилхелм Стратеман, *Фелетронъ или Позоръ Историческій*, Санкт Петербург 1724.
- 1 требникъ Московски
- 1 чиновникъ
- 1 Маргарить --- Св. Јован Златоуст, *Маргарит* (неко од бројних руских штампаних издања)
- 1 соборникъ
- 1 Ап[осто]ль Кіевскій
- 2 Камень вѣри --- Стефан Јаворски, *Камени вѣры* (једно од руских издања 18. века)
- 1 Жезль --- Симеон Полоцки, *Жезлы правленія* (Москва, 1753)
- 2 стара тріода цвѣтна
- 1 охтои[х][ъ] служба[х][ъ] неделни[х][ъ] славенски и влашки
- 1 соборникъ србски и влашки
- 1 Григори Назианзинъ --- вероватно: *Житие св. Григория Назианзина писанное им самим*, Москва 1783.
- 1 Ефремъ --- вероватно *Поучения Јефрема Сирина*, једно од руских издања из 16. или 17. века.
- 1 Мирь с' Б[о]гомъ --- Инокентиј Гизель, *Миръ съ Богомъ челоуѣкъ*, Кијев 1669.
- 1 Бл[а]говѣстникъ --- највероватније Теофилакт Охридски, неко од руских издања тумачења Јеванђеља
- 1 Минейтъ проповѣди влашки --- Илија Минијатис/Мињати, превод беседа на румунски
- 1 охтои[х][ъ] старинске штампе --- вероватно нека од раних српских штампаних књига
- 1 Маргарить влашки – Јован Златоуст, *Маргарит* на румунском
- 1 обще Наро|дне Прівелегіе славенски --- *Приблигѣн ... народъ Ілврнко Радіаникомъ*, Беч 1745.
- 1 Ев[ан]геліе Моско|в[ско] на велико|м[ъ] табаку
- 5 Собраніа изабранни[х][ъ] М[о]л[и]твѣ во Вієнѣ штампати --- *Собранные избранныхъ молитвъ*, Беч 1771.
- 1 Проповѣди Гедеонови на 2. части --- Гедеон Криновски, *Собраніе разныхъ поучительныхъ словъ*, Москва 1755-1756.
- 1 Регуламентъ Иллирически славенски --- *Регуламентъ*, Беч 1777.
- 1 Правила м[о]н[а]шеска, латински и славенски --- *Правила монашеска*, Беч 1777.
- 1 Петра третіаго и Російскаго обявленія и урежденія ради чина м[о]н[а]шескаго
- 2 страстна Ев[ан]геліа
- 1 Евхологіонъ гречески
- 1 Обѣдъ --- Симеон Полоцки, *Обѣдъ дѣшевный*, Москва 1681.
- 1 Вечера --- Симеон Полоцки, *Вечера дѣшевная*, Москва 1683.
- 1 Сумфонія --- у 18. веку има неколико сличних наслова који се тичу јеванђеља
- 1 Зистемъ закона турецкога
- 1 Псалтирь с толковани[е]м[ъ]
- 1 [исто] на стихове --- могуће да ради о препеву псалтира Симеона Полоцког – *Псалтирь рифмоторная*, Москва 1680.
- 1 Економія Флоренова --- Франц Филип Флорин, *Флоринова Экономия* (једно од три руска издања 18. века)
- 1 часосло|в[ъ] с послѣдованіемъ

На сред|нѣ коло

- 1 тестаментъ у француској оправи 2. части
- 1 служебникъ Моско|в[ски]
- 1 тріодъ постная
- 1 Псалтирь
- 2 акатистара
- 2 требника лвовска
- 1 ермологіа
- 4 правила Србски|м[ъ] с[вя]тимъ --- *Правила молебная свѣтлыхъ сербскихъ проповѣдителей* (Србљак), Римник 1761.

- 1 Ц[а]р[с]кій Путь --- Бенедикт Хефтен (прев. Јован Максимович), *Царский Путь Креста Господня*, Черњигов 1709.
- 1 Руно орошеное --- Св. Димитрије Ростовски, *Руно орошенное* (једно од издања из 17. века)
- 1 Хисторія о Славяни|м[ъ] Мавр. --- Мавро Орбин (прев. Сава Владиславић), *Историографія ... народа славянского*, Санкт Петербург, 1722.
- 1 Прашчица --- еп. Питирим Новгородски, *Прашница* (једно од три руска издања 18. века)
- 1 Златоустъ о С[вя]щенствѣ --- Јован Златоусти, *О священствѣ* (једно од руских издања из 18. века)
- 1 Квинта Курція --- Квинт Курције Руф, *История о Александре Великом* (једно од руских издања из 18. века)
- 1 Пуфенъ дорфъ --- Самуел фон Пуфендорф, *Введение в историю знатнейших европейских государств*; или: *О должности человека и гражданина по закону естественному*
- 1 о состоянїи Јерусалима
- 1 Хисторія Јерусалимска и Костантинополска --- *История о разорении последнем святого града Иерусалима и о взятии Константинополя* (једно од бројних издања из 18. века)
- 1 Апофтегмата --- Бењаш Будни, *Апофтегмата* (једно од бројних издања из 18. века)
- 1 о созданїи Цркве Печерске
- 1 Житіе с[вя]тїа Варвари
- 3 вопни (?) Іллурически
- 6 Пасхаліа Бечки --- *Пасхалныя службы*, Беч 1772.
- 2 тастамента Квевска
- 1 [исто] троїцка
- 1 [исто] Моско|вска
- 1 акаѡість успенїа с. великомученици Варвари
- 2 молебна пѣнїа Моско|вска
- 1 Леѡиконъ треязични --- Фјодор Поликарпов, *Лекниконъ треязычный*, Москва 1704.
- 1 Правило с[вя]ти|х[ъ] Ап[осто]лѣ влашки
- 1 апокалипѡисъ
- 1 були папъ на тре|х[ъ] Іазицѣхъ
- 1 октои|х[ъ] влашки

На мало коло

- 1 Библиа у 3. части
- 1 тастаментъ зеленъ у футроли у 2. части
- 1 [исто] цернь у футроли у 2. части
- 2 служебника киевска
- 2 полустава
- 2 трїода цвѣтна
- 3 псалтира
- 1 с' Послѣдованїемъ
- 4 октоиха
- 4 минеовъ празничнихъ
- 4 [исто] обштихъ
- 12 [исто] на 12. м[есе]ци
- 2 часослова
- 1 катихизисъ Московскій
- 2 Алфавита духовна -- Исаїја Копински, *Алфавитъ духовный* (једно од издања из 18. века)
- 2 Регламента духовна --- *Духовный регламентъ* (једно од издања из 18. века)
- 1 о истинно|м[ъ] Хр[и]с[ти]анствѣ --- Јохан Арнт, *Четири книги о истинном христианстве*, Хале 1735.
- 1 Б[о]го-мисліе
- 1 подражаніе Хр[и]с[то]во --- Тома Кемпијски, *О подражании Иисусу Христу*, Санкт Петербург 1780?
- 1 Любитель и любовь
- 3 граматика славенска

- 1 Итика --- Идѣла ерополѣтка или Фѣлолофѣа правоучителнаа (има неколико руских и једно српско изд.)
- 1 известіе учителное
- 1 Хисторіа Сербскаго народа --- вероватно Павле Јулинац, *Краткое введеніе въ исторію происхожденія славено-сербскаго народа*, Венеција 1765.
- 1 Хисторіа троянска --- вероватно Гвидо дела Колоне, *Историа о разореніи Трои* (једно од руских издања 18. века)
- 1 аритметика --- Василије Дамјановић, *Новая сербская арифметика*, Венеција 1767. или *Рѣководствіе ко арифметики*, Беч 1777.
- 1 Бл[а]гопотребная ектеніа --- *Благопотребныя ектеніи*, Беч 1764.
- 1 Маказинъ (!)
- 5 требнико|в|[ъ] Моско|в|ски|х|[ъ]
- 1 Вуяновска|г|[о] граматика Немецко Славенска --- Стефан Вујановски, *Немецкая грамматика*, Беч 1772.
- 1 Басне [...?]
- 1 Номоканонъ рукопись
- 1 Приклади како пушутся [!] комплименти написаніа --- *Приклады, како пишутся комплименты разные*, Санкт Петербург, 1725.
- 1 буквар 100 гла|в|[ъ?]
- 2 [исто] 10словіе
- 1 Хисторіа Трои --- вероватно исто као горе
- 1 10словіе славено влашки
- 1 Путь спасенія рукопись
- 1 катавасіаръ троязиченъ славенскими словами --- румунско изд. на цксл., грчком и румунском, све стсл. ћирилицом
- 1 униятски Блажній катихизисъ
- 1 Чалтирь квевски мали
- 1 Известіе учителное Иерею и діакону
- 1 Славено Сербски магазинъ --- Захарија Орфелин, *Славено-Сербский Магазинъ*, Венеција 1768.
- 1 календаръ неунитски Бечки 771го лѣта --- *Месяцословъ*, Беч 1771.
- 2 Краткая сказанія о Б[о]зѣ --- Теофан Прокопович, *Краткая сказанія*, Венеција 1765.
- 1 Епітом --- Дионисије Новаковић, *Епитомъ*, Венеција 1767.
- 1 велики букваръ венеціанскій --- вероватно: Захарија Орфелин, *Первое ученіе*, Венеција 1767.
- 1 [исто] [исто] Бечкій --- можда: *Букваръ* или *Началное ученіе*, Беч 1780.
- 1 [исто] [исто] латинскій славенски и московскій
- 1 Плачь Сербіи --- Захарија Орфелин, *Плачь Сербіи*, Венеција 1762.
- 1 Краткое наставленіе о тѣлу и крове Хр[и]ст[о]ве --- Павле Ненадовић, *Краткое о Б[о]гоподобѣицеи тѣлѣ и крови Христовой ... наставленіе*, Сремски Карловци 1758.
- 5 буквара мали московскій
- 1 календаръ влашки на 100 година
- 1 ермологіа греческа
- 1 о жити Христѣ [?]

Книге латинске и немецке

На велико коло

- 1 Кодесъ аустриакусъ --- *Codex Austriacus, 1704 von Franz Anton von Quarient und Raal angelegt und publizierte Sammlung von Generalmandaten, Patenten und Ordnungen, die zur Zeit Leopolds I. erlassen oder von früher her gültig waren.*
- 1 Иллурическаго народа Привелегіумъ латински --- *Privilegia ... incliyta nationi Illyrico-Rascianae*, Беч 1743.
- 1 Иллуришесъ регуламентъ --- *Regulament : Wornach sich in Folge der geschöpften höchsten Resolutionen, wie auch dessen, was bey dem im Jahre 1769. fürgewesenen Illyrischen Nazions-*

Congress, dann denen im Jahre 1774. und 1776. zu Karlowitz abgehaltenen nicht unirten bischöflichen Synoden gemeinschaftlich behandelt... 1777

1 таиче [= дојче, deutsche] Калиграфіа

На сре|д|нѣ коло

1 Православній Катихизисъ Немецкій --- можда *Liber Symbolicus Russorum*, 1727.

1 Ваисъ Манов Леџико|н|[ъ] троязични --- E. Weissmann, *Teutsch-Lateinisch- und Rußisches Lexicon*, Sanktpetersburg, 1731.

1 Хибнеръ Цаитунгъ [исто] --- *Johann Hübners reales Staats- Zeitungs- und Conversations-Lexicon*

1 Хибнеръ Хандлунгъ [исто] --- *Johann Huebners curiöses und reales Natur-Kunst-Berg-Gewerk- und Handlungs-Lexicon*

1 Корну копіа [исто] --- можда: *Cornucopia Concionum Sacrarum, или Cornucopia linguae Latinae, или Adami Friderici Kirschii Abundantissimum cornucopiae linguae Latinae et Germanicae selectum*

1 Економичесъ [исто] у 2. части --- вероватно *Allgemeines oekonomisches Lexicon*

1 Петръ Абрахамъ Иудасъ Ерць шелмъ у 2. части --- *Abraham a santa Clara, Judas Der Ertz-Schelm*

1 Регламентъ Милитарскій

1 Кохъ Бухъ

1 аббилдунъ тиркишесъ хофсъ --- *Abbildung des türkischen Hofes nach den Gemälden welche Herr von Ferriol...*

1 алгемаинд цушмулд [?]

1 Леџико|н|[ъ] италико Латино Иллурически --- вероватно Ардельо Дела Бела, *Dizionario italiano, latino, illirico*, Венеција 1728.

1 Хаузъ Митель --- можда: *Die Hausmittel: ein Wörterbuch für Jedermann*

2 літургіе латински и гречески

На мало коло

1 Библиа Немецка Норимберска у 2. части

1 [исто] Улмска

1 Библише хісторіе

2 тестаменте Латинске и Немецке

1 Граматика Славено Немецка

2 [исто] Немецке и Талианске

1 Бишингль Гео|графіа у 9. части --- D. Anton Friedrich Büsching, *Erdbeschreibung*

1 Докторина

1 Хули Хансъ Лебень унт татень

1 Хант постил --- вероватно: Leonard Goffine, *Hand-Postille oder Christkatholische Unterweisungen auf alle Sonn- und Feiertage des ganzen Jahres*

1 Кухенъ гевихсъ

1 шраибенъ шуль

1 Ваинъ Бихслъ

1 физика астролођика

1 Сихбаре велт --- J. A. Comenski, *Der sichtbaren Welt*

1 Маказинъ [!]

1 Корнелиусъ Непосъ --- неко од бројних издања Корнелија Непота, латински или немачки

1 Донатусъ --- Јохан Ренијус, *Donatus latino-germanicus*

1 Цаитъ фертраибъ

1 Цаитъ анвендусъ

1 Хоре диурне --- *Horae diurne breviarii Romani ... pro officiis trium ordinum S.P. Francisci ...*

1 Сибенъ Ваизенъ Хисторіе --- *Historie von den sieben weisen*

1 Лангенъ Граматика --- Јоахим Ланге, *Colloquia latina*

1 фабуле Езопа

1 Каизерлихе граматикъ --- J. B. Antesperg, *Die kayserliche deutsche Grammatick*

1 Сакъ [?] Атлазъ
 1 Кернѣ [?] таичъ шпрахе
 1 орводоџа (!) Конфисіо троязичень --- Петар Могила, *Orthodoxa confessio catholicae atque apostolicae ecclesiae orientalis*, Братислава 1751
 1 Лазаровичъ Вокабуларумъ
 1 Каниси римски катихизисъ --- Petrus Canisius, *Summa Doctrinae Christianae*
 1 Куриозе цаубер Арцтъ ---- *Curieuse und vernünfftige Zauber-Artzt*
 1 Бібліа фигурата
 1 Порт [?] Ерень
 1 Меншлихе Клугхайтъ --- William De Britaine, *Menschliche Klugheit, Oder Die Kunst, Wodurch ein Mensch Sich und sein Glück hoch empor bringen kan*
 1 Сѵлбола Понтификумъ Императорум|н|[ъ] етъ регумъ --- *Symbola Divina Et Humana Pontificum, Imperatorum, Regum : Ex Musaeo Octavii De Strada Civis Romani*
 1 немецки Фалтиръ
 1 Officium хебдомедат [?] --- *Officium Hebdomadae sanctae*
 1 Еџтрактъ Медицишенъ фама --- Johann Augusto Oehmen, *Extract der Medicinischen Fama*
 1 Антлаитунгъ in Абси|x| ауф ди бине|н| виртшафтъ --- *Kurze Anleitung für das Landvolk, in Absicht auf die Bienenwirthschaft*
 1 Ев[ан]геліе ѿ Луки на турско|м|[ъ] Іазику
 1 Грунтъ унтлерсеце Іберъ виндефе|н| --- Philipp Hiersch, *Oekonomisch-praktische Grund- und Lehrsätze über die zur Vollkommenheit gebrachte neue Windöfen zum Kochen und Braten mit Ersparung vielen Holzes*

ПРИЛОГ 5.

Манастир Јазак, инвентар 1775.⁸⁶⁷

[Небогослужбене књиге]

- 1 Sancti Theophilacti Evangelien Auslegung in fol.
- 1 Kamen Vieri oder Lapis Fidei in fol.
- 1 Schezl oder Abhandlung [...] die Roskolniken in fol.
- 1 Duchovni Reglament in 8vo
- 1 Alphabetum Spirituale in 8vo

Bücher des alten Illyrischen Drucks und Manuscripta

- 1 Evangelien Buch mit Silber Bechlagen und vergoldt in fol. M. S. (= manuscript)
- 1 detto in fol. M. S.
- 1 detto in fol. alten Drucks
- 1 Homilien Chrisostomi in fol. M. S.
- 1 Sabornik in fol. alten Drucks
- 1 Sancti Ephremi Opera in fol. M. S.
- 1 Typicon in fol. M. S.
- 2 Liturgiarion in 4to alten Drucks
- 2 Officium et Vita des Heiligen Uroschy Regis in 4to

⁸⁶⁷ АСАНУК, МП Б, 216/1775.

ПРИЛОГ 6.

Манастир Бешеново инвентар 1775.⁸⁶⁸

[Небогослужбене књиге]

- 1 Sancti Theophilacti Evangelien Auslegung in fol.
- 1 Margarit, oder Auszug einigen Homilien Chrisostomi in folio
- 1 Klyucs Razumjenia, oder Predigen auf Feyertäge der Mutter Gottes in fol.
- 1 Prologos oder Auszug der Lebens Geschichten der Heiligen in fol. in 4 Theilen in fol.

Bücher der alten Illyrischen Drucks und Manuscripta

- 1 Evangelien Buch ganz starst mit Silber beschlagen M. S. in folio
- 1 detto mit Silber von einen Seite starst, von der anderten aber [...] etlichen orthen beschlagene M. S. in folio
- 1 detto unbeschlagene in folio
- 6 Minea in folio M. S.
- 1 Octoich in folio M. S.
- 1 Episteln Buch in folio M. S.
- 2 Typicon in folio M. S.
- 1 Psalmen Buch in 4° M. S.
- 1 Kormcsia in folio M. S.
- 1 Samlung verschiedene Concionen M. S. in folio
- 1 Psalmen Buch in in 4° venetianischen Drucks
- 1 Trebnik alten Illyrischen Drucks in in 4to.

⁸⁶⁸ АСАНУК, МП Б, 1775/89.

Манастир Врдник, инвентар 178?⁸⁶⁹

[Небогослужбене књиге]

- 2 Sancti Theophilacti Evangelien Auslegung in fol.
- 1 Bessede oder Homilien Chrisostomi über die Episteln Apostels Pauli in fol. in 2 Theilen
- 2 Opera Baronii in fol. in 4 Theilen
- 1 Conciones Gedeonis in fol. in 2 Theilen
- 2 Kamen Veri oder Lapis Fidei in fol.
- 1 Opera Nazianzeni in fol.
- 2 Schitia Svjatich oder Lebens geschichte der Heiligen, in fol. 8 Theil.
- 3 Prologos oder Auszug der Lebens Geschichte der Heiligen in fol. in 11 Theil.
- 1 detto in 2 Theilen, in fol.
- 1 Opera sancti Ephremi, in 4°
- 1 Reglament Duchovni in 8°
- 2 Messij De incarnatione Filii Dei in 4°
- 1 Klucs Razumjenja, oder Conciones der Galjatovsky, in fol.
- 3 Minea ser Serbischen Heiligen, in 4°
- 1 Alphabetum Spirituale in 8°
- 1 Synopsis, 8°
- 1 Historia Regum Serbia Mavrourbini, in 4°
- 1 Das Leben Prinzen Eugen von Savoja in 4°
- 1 Quintus Curtius in 2 Theilen in 8°
- 1 Coronations Beschreibung der Russischen Kayserin Elisabethe
- 1 Corpus Juris Alexii Michailovicz Russischen Kaysers, in fol.

[Српске рукописне и ране штампане књиге]

- 1 Evangelien Buch ganz mit Silber Beschlagen in fol. M. S. [= manuscript]
- 1 detto am vier Ecken mit Silber Beschlagen in fol. M. S.
- 1 detto mit Silber Beschlagen in in 4° M. S.
- 1 detto in französischen Bande, in fol. alten Drucks
- 2 Liturgiarion alten Drucks, in 4°
- 2 Psalmen Bücher alten Drucks in 4°
- [оштећени редови, нечитко]
- ... Tryodsky in 4° M. S.
- Trebnik in 4° alten Drucks
- 2 Officia und Leben der heil. Lazari Despotis und der heil. Romilii in 4° M. S.

⁸⁶⁹ АСАНУК, varia.

ПРИЛОГ 8.

Манастир Грабовац, инвентар 1787.⁸⁷⁰

Инвентаріумъ всѣхъ вещей движимихъ и недвижимыхъ общежителнаго С(вя)то-Архаггелскаго М(о)н(ас)тиря Грабовца 1787 лѣта, последнѣгъ Декемврїа устроенъ, якоже слѣдуетъ

Книгъ Ц(е)рковныхъ

- Сданъ кругъ Мінеовъ тѣпа Московскаго половныхъ (12)
Сданъ detto Мінеовъ тѣпа Римническаго (12)
4 комада Октоиха
1 Ев(ан)г(е)ліе велико тѣпа Московскаго ѡковано сребромъ позлащенно и каменни украшеное
1 Ев(ан)г(е)ліе рукописное старо ѡковано сребромъ и позлащено
1 detto рукописное старо ѡковано сребромъ и позлащено
1 Ев(ан)г(е)ліе тѣпа Московскаго старо неѡковано
1 Апостоль на велико коло тѣпа Московскаго
1 Тестаментъ или Новїй Завѣтъ detto
1 Требникъ на велико коло detto старъ
6 detto на малое коло старихъ
1 Шалтирь велики с' возслѣдованїемъ на велико коло
6 detto малихъ
2 detto велика с' толкованїемъ половна
1 Часословъ на велико коло Кїевскїй
4 detto на мало коло вѣнска
1 Служебникъ на велико коло Кїевскїй
2 detto на среднѣ коло Московскїй
2 detto на малое коло
4 комада Прологов на 12 м(есѣ)цей
1 Тѣпиконъ на велико коло старъ
1 Новїй Завѣтъ у 2. части в' зеленомъ паргаментѣ у футроли
1 detto на две части такожде разположенъ
1 detto на среднѣ коло
Два Трїода велико постна на велико коло
1 detto на малое коло старъ
1 пентикостарїонъ на велико коло
1 detto на малое коло
4 комада Минеевъ Общаконъ на малое коло
1 Ёрмологїа на среднѣ коло
1 Полуставка Московскїй на 3. части раздѣленъ у футроли
Сдна detto на малое коло
1 Книга с' Канони Богородични на повечерїахъ
2 Книге Правила Сербскимъ Просветителемъ
3 detto Правила с(вя)тому Николаю
4 detto Молитвослововъ

⁸⁷⁰ АСПЕБ, кутија Манастир Грабовац, б.б. 1787.

- 1 Библия на велико коло
- 1 detto на среднѣ коло расположена на три части

Книгъ Поучителнихъ

- 1 Благовѣстникъ на велико коло
- 4 комада Бесѣди Златоустови
- 2 detto Григоріа Назіанзина
- 1 Транквиліонъ стари
- 2 Книге Н(е)д(ѣ)лнопоучителнїя
- 1 Соборникъ на велико коло
- 2 Книге Маргарита единъ новъ а 2ги старъ
- 2 detto Камень вѣры
- 1 detto Вечера душевная detto
- 1 detto Вѣнецъ Хр(іс)товъ detto
- 1 detto Бесѣда Златоустова на Дѣянїя detto
- 1 detto Розыскъ detto
- 1 detto Патерикъ detto
- 1 Сѣремъ detto
- 1 detto Поученїе Сѣнодалное detto
- 1 detto Поученїе повседневное detto на цѣлїй годъ
- 4 detto Леѣзикона на среднѣ коло ѿ трехъ языковъ
- 2 detto Златоустов ѿ С(вя)щенствѣ
- 2 detto Исторїѡграфїа ѿ Славенскому Народѣ
- 2 части книге Баронїй
- 1 detto Руно орошенное
- 1 Книга Пращица на среднѣ коло
- 1 detto Целларїусъ Троязичнїй
- 1 detto Авва Дороеа на среднѣ коло
- 1 detto Зерцало богословїя
- 1 detto detto юности
- 6 detto Катихисїса Московскихъ
- 8 комада Грамматикахъ Московскихъ
- 1 detto Грамматика Немецка и Славенска
- 1 detto Алфавитъ Д(у)ховнїй
- 1 detto Богомислїе
- 1 detto Совѣтъ Премудрости
- 1 detto Сѣнопись
- 2 части Василїа Тредїаков[с]каго Пѣсней
- 1 detto Сѣ разоренїи Іерусалима и Константинополя
- 1 detto Истинная Политика
- 1 detto Апофѡегмата
- 1 detto Номоканонъ Лв(ов)скїй
- 1 detto Номоканонъ рукописнїй
- 1 detto Поученїе неделное рукописное
- 1 detto Сер[б]ская Исторїа с' фигурами
- 1 detto Толкованїе Блаженствѣ Евангелскихъ
- 1 detto Сѣ Таинствахъ Рукописная
- 1 detto Сѣ Вѣрѣ рукописная
- 1 detto томъ Проповѣдей Гедѡновихъ

- 1 detto Минятовихъ Проповѣдей
- 1 книга рукописна ѿ Бл(а)женствахъ
- 1 detto нравоучительная по Азъ Буцѣ рукописная
- 1 detto ѿ Бл(а)женствахъ Толкованіе рукописное
- 8 комада книгъ рукописнихъ
 - a./ Составъ благоустроеннаго ученія ѿтроковъ на вопросы
 - b./ Правило рукописное Князя Лазара Сербскаго
 - c./ книга ѿ Архіереа над' мертвимъ чтомая
 - d./ Правильное ѿбученіе чина граматическаго
 - e./ Риторика рукописная
 - f./ Пропедіа рукописная
 - g./ Епистоліа посланая с' небесъ у Їерусалиму
 - g./ [тj. h] Апофѳегмата рукописная
- 1 книга Ап|о|(сто)ль и Ев(ан)|г|(е)ліе в' дни неделнїя и пр|а|з|ни|ч|(ная) раздѣлена стара
- 1 Чалтирь Греческїй малїй ѿбветщать

Книгъ Латинскихъ

- 1 Библия двоязична на велико коло у 3. тома немец. и лат.
- 1 detto на среднѣ коло немецка стара
- 2 тома Епифанїа на велико коло греко латино
- 1 Библия токмо с' фигурами на велико коло
- 1 detto маѳарска стара
- 1 Меѳафизика Волфїова у 5. комада
- 1 Дикціонарь латинскїй и шокачкїй
- 1 рукописна Философїа
- 1 хорватска тестаментна новаго Завѣта
- 1 Дикціонарь парижкаго Папе
- 1 Дикціонарь тогождь Папай
- 1 Августа Хермана Предике на немецкомъ языку
- 1 Лангова Граматика
- 1 Дикціонарь латинскїй и шокачки Іоанна Белостенца
- 1 Ѳеологїа Францишка Будей
- 1 Бревїаръ
- 1 Ѳеологїа Морались Францишка Будей
- 1 Парназусъ Синониморумъ
- 1 Лежиконъ греко латинскїй в' Новомъ Завѣтѣ
- 1 Шпизеровъ Лежиконъ
- 1 Хибнерова Географїа
- 1 Основанїе немецкогъ языка Іоанна Бодикера
- 1 Новїй Завѣтъ греко-латинскїй
- 1 Баблинова (!) Верисималїа
- 1 Хармонїа 4 Евангелистовъ и Апостоловъ
- 1 Іакоби Веллери Грамматика гречески
- 1 Іоанна Кнола Вокабулларїумъ Баблинумъ
- 2 части Хибнерове Географїе
- 1 Іоанна Давида Михаила Жидовска граматика
- 1 Епистолѣ Цицероновѣ
- 1 Ѳеологїа Фридерика Кенигъ

- 1 Исторія Аристотелева Анималіумъ
- 1 Поезисъ Хиронома Посмате
- 1 Ораціе Ома Ланзе
- 1 Иоанн Арднъ (!) Парадисъ Гертлаинъ
- 1 Алвари Граматика
- 1 Аристотелева Логика, Реторика и Поета
- 1 Маөтіасъ Белъ за Уалтырь
- 1 Иоакѹма Ланге Діалогъ
- 1 Пропозиція Дамнате
- 1 Философіа раціоналисъ Баѡ Маистери
- 1 Фундаментъ Штили Кулціорисъ
- 1 Сенчигешъ Исторія
- 1 Хибнерова Библическа Історія
- 1 Жидовскій и латинскій Уалтырь
- 1 Принципіа
- 1 Грамматика реформатска
- 1 Ключъ Иоакѹма Ланге жидовской книги
- 1 Лубинусъ трилингвисъ
- 1 Новій Завѣтъ на тоцкомъ языкѣ
- 1 Георгіусъ Пазорисъ Мануале Нови Тестаментъ
- 1 Августуса Хермана Франга Меѡодусъ
- 1 Маѡезисъ рукописній
- 1 Иоаннисъ Бухлери Тезаурусъ Епистоларумъ
- 1 Анастасіа Фраилингуса Теологіа
- 1 Стефана Вечей Географія
- 1 Інституціонумъ либеръ лингве греке Варлама Іером.
- 1 Корнеліусъ Непосъ
- 2 Епистоле Індостанска к' Римскимъ и Акта Ап(осто)лска
- 1 Седеціашъ Кешервешзотикъ
- 1 Августа Бухнера Епистоле
- 1 Фраери Сѡраторія
- 2 Хаинрика Каленберна Реллаціе
- 1 Иоанна Хаинрика Михаела Жидовска граматика
- 1 Урбаній Граматика греческа
- 1 Логика Арсенія Теофановича рукописна
- 1 Атлазъ Иоанна Хомана велики
- 1 Атлазъ мали Хомановъ

Манастир Крушедол, инвентар 1775.⁸⁷¹

Назнаменованіе находящихся церковныхъ и іныхъ различныхъ поучителныхъ книгъ

Два еѵ(ан)геліа древня рукописна великаго кола, окована и позлащена
Два еѵ(ан)геліа такожде древня рукописна окована сребромъ и позлащена, сре|дняго кола
Едно еѵ(ан)геліе малаго кола, рукописно, оковано и позлащено
Едно еѵ(ан)геліе древня щампа москов|с|ка, на среднѣ коло, оковато и позлащено
Едно еѵ(ан)геліе на среднѣ коло москов|с|ко, оболчено у кадифу зелену, неоковато
Два еѵ(ан)геліа на велико коло страстная, у про|с|тих(ъ) корицах(ъ)
Пять службниках(ъ) москов|с|ка, различнаго кола
Два октоиха первогласна, на велико коло
Два октоиха пятогласна, на велико коло
Двадесять и четири минеовъ, на велико коло
Два триода постна на велико коло
Два пентікостаріа, единъ великаго кола, а други малаго кола
Две ирмологіе на среднѣ коло
Два ѱалтира на велико коло
Два ѱалтира на среднѣ коло
Един апостоль на велико коло
Едно Толкованіе евангелійское на велико коло
Четири комада пролога годишни на велико коло
Два Правила Сербскихъ просветителей
Два требника великаго кола
Един требникъ малаго кола
Един типиконъ или уставъ, на велико коло
Единъ октоихъ на велико коло
Два октоиха на мало коло, 1ваго и 5го гла|с|(а)
Един общакъ на веліко коло

Написаніе поучителныхъ(ъ) книгъ Мо|с|ков(скихъ)

Две библие старопечатане, великаго кола
Книга Бл(а)говѣстникъ, великаго кола
Две апо|с|толске бесѣде
Едан Нови завѣтъ, на мало коло
Книга Соборникъ, томъ 1ви
Книга Соборникъ, томъ 2ри
Книга Нанзіанзінъ
Книга С(вя)таго Евфрема

⁸⁷¹ МСПЦ 621.

Книга Проповѣдь Гедеонова
Книга Квррїль
Книге две Камень вѣри
Книга Мечь духовни
Книга Вѣра
Две книге Маргарить
Книга Баронїа перва часть
Книга џалтирь толкованїй
Четири тома житїа С(вя)тыхъ О(те)ць, на 12ть месеце|в|(ъ)

Написаніе кнїгъ древнїхъ рукопис(нихъ)

Книга Лѣствїца рукописна
Книга Толкованїе Го|с|по|д|нїхъ заповѣдей
Книга с(вя)таго Іоанна Златоустаго
Книга 2ра Златоустъ ситни
Книга стари Соборникъ
Книга зовома Катамаеѣй
Книга Варлама и Іоасафа царевїча
Книга Нанзианзинъ древня
Книга Георгїа Кедрїна
Кнїга џалтирь толкованїй
Книга Толкованїе Златоустаго
Книга жїтїа с(вя)таго Антонїа и проч.
Кнїга житїа с(вя)таго Іоанна Златоустаго
Книга втора Катамаеѣй
Книга Іоанна Дамаскїна
Една библіа рукописна сербска
Кнїга преподобнаго Матеа по составах(ъ)
Книга в' нейже поученїа различная
Два ев(ан)гелїа древня сербска
Книга апо|с|толь сербскїй
Книга типїконъ
Три октоиха различна
Шесть минеовъ неслужащи|х|(ъ) стари|х|(ъ)
Книга Правила с(въ)тимъ де|с|потомъ
Единъ Споменикъ серб|с|(ки) малаго кола
Два Споменика сербска велїкаго кола
Кнїга Лѣствїца малаго кола
Кнїга Чудеса Богоматере рукописна
Книга џалтирь толкованїй
Історїа троян|с|ка, о родослови Князя Лазара Сербскаго
Історїа о родословіи краля Неманѣ
Історїа о родословіи Волка Бранковича

ИЗВОРИ и ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

1) Необјављени

АСАНУК (Архив Српске академије наука и уметности, Сремски Карловци)
Фонд МП А
Фонд МП Б
Фонд Конзисторија
Varia

МСПЦ (Музеј Српске православне цркве)

МСПЦ Гр. (Музеј Српске православне цркве, Збирка Радослава Грујића)

АСПЕБ (Архив Српске православне епархије будимске)

АСПЕТ (Архив Српске православне епархије темишварске)

2) Објављени

А. Г. „Извод из синодске расправе, односеће се на регулисање православних манастира – 23. септ. 1774“. *Српски Сион* бр.2 (1905): 49-50.

А. Г. „Радња Архијерејског синода 1776“. *Српски Сион* бр.9 (1904): 250-253;
Српски Сион бр.13 (1904): 357-360.

Anottated Justinian code. Novel 133: http://www.uwyo.edu/lawlib/blume-justinian/ajc-edition-2/novels/121-140/novel%20133_replacement.pdf (приступ 16. 4. 2017).

Архивъ юго-западной Россіи, I, 5, Акты, относящиеся къ делу о подчинении Кіевской митрополіи Московскому патриархату (1620-1694 г.). Кијев: въ Губернской типографіи, 1872.

Библиотека Саве Текелије. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1997.

Богдановић, Лазар. „Монашка правила владике пакрачко-славонског и осечкопољског Софронија Јовановића“. *Духовна стража* бр. 3 (1931): 196-206.

Валрабенштајн, Јован. *Илирска дворска канцеларија – Беч (Illyrische Hofkanzlei – Wien) : аналитички инвентар, X/1*. Нови Сад: Архив Војводине, 1996.

Витковић, Гаврило. *Споменици из будимског и пеиштанског архива од год. 1728-1748, 2*. Београд: Државна штампарија, 1873.

Гавриловић, Славко. „Пет докумената о манастиру Ковину из XVIII века“. *Сентандрејски зборник* бр. 4 (2015): 73-81.

Грујић, Радослав. *Како се поступало са српским молбама на двору ћесара австријског*. Нови Сад: Матица српска, 1906.

- Грујић, Радослав. „Писма пећских патријараха из другог и трећег деценија XVIII-тог века“. *Споменик СКА* бр. 51 (1913): 105-134.
- Грујић, Радослав. „Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације : (1718-1739)“. *Споменик СКА* бр. 52 (1914): 84-208.
- Грујић, Радослав. *Србуље у бившем Вараждинском генералату и Славонији*. Загреб: Просвјета, 2016.
- Денић, Чедомир. „Лицитација библиотеке Викентија Видака 1780. године“. *Библиотекарски годишњак Војводине* бр. 11-12 (1973): 48-52.
- Дејание Московског собора, бившег у царских палатах у лето од созданија мира 7162, од воплощения же Бога Слова 1654*. Москва: Синодальна типографія, 1887.
- Димитријевић, Стеван. „Грађа за српску историју из руских архива и библиотека“. *Споменик СКА* бр. 53 (1922).
- Духовни регламентъ*. Санктпетербург: б. и., 1721.
- „Извидјеније манастира Шемљуга комисионално у соборје 1775.“ *Духовна стража* бр. 4 (1931): 280-281.
- Издавачи, штампари, преписивачи*. Цетиње: Обод, 1996.
- Каптерев, Николай Фёдорович. „Ахридские архиепископы и подчиненные им иерархи разных кафедр, являвшиеся в Москву за милостынею в XVI, XVII и в начале XVIII столетия“. *Прибавления к изданию творений святых отцов в русском переводе* бр. 41 (1888): 105-152.
- Каптерев, Николай Фёдорович. „Приѣздъ въ Москву за милостинею сербскихъ іерарховъ разныхъ каѳедръ и настоятелей разныхъ сербскихъ монастырей въ XVI, XVII и въ началѣ XVIII столѣтій.“ *Прибавления к изданию творений святых отцов в русском переводе* бр. 48 (1891): 461-576.
- Косовац, Мита. *Српска православна митрополија карловачка : по подацима од 1905. год*. Сремски Карловци: Саборски одбор, 1910.
- Красић, Владимир. „Манастир Грабовац у будимској епархији“. *Летопис Матице српске* бр. 127 (1881): 58-79.
- Магарашевић, Георгије. „Монастырь Беочинъ у Фрушкој гори“. *Летопис Матице српске* бр. 4 (1828): 1-18.
- Miklošič, Franc. „Izvještaj od god. 1772 o manastirih na Fruškoj gori u Sriemu, podastrt kr. dalm.-hrv.-slav. namjestničkomu vieću“. *Starine JAZU* br. 8 (1876): 2-19.
- Мирковић, Лазар. „Записи из манастира Мале Ремете“. *Гласник Историског друштва у Новом Саду* књ. 3 (1930): 460-463.
- Момировић, Петар. *Стари српски записи и натписи из Војводине, 1*. Нови Сад: Матица српска, 1993.
- Момировић, Петар. *Стари српски записи и натписи из Војводине, 2*. Нови Сад: Матица српска, 1995.
- Момировић, Петар. *Стари српски записи и натписи из Војводине, 3*. Нови Сад: Матица српска, 1996.

- Момировић, Петар. *Стари српски записи и натписи из Војводине, 4*. Нови Сад: Матица српска, 2000.
- Момировић, Петар. *Стари српски записи и натписи из Војводине, 5*. Нови Сад: Матица српска, 2001.
- Москва-Србија, Београд-Русија, 1*. Београд : Архив Србије ; Москва : Главное архивное управление города Москвы, 2013.
- Mošin, Vladimir. *Stari rukopisi Srba u Hrvatskoj od XIII do XX stoljeća*. Zagreb: Povijesni muzej Hrvatske, 1970.
- Mošin, Vladimir i Radeka, Milan. „Ćirilski rukopisi u Sjevernoj Dalmaciji“. *Starine JAZU* br. 48 (1958): 189-215.
- „Наставление митрополита Павла Ненадовића фрушкогорским настојатељима о владању при долазу цара Јосифа II. у манастир“. *Српски Сион* бр. 23 (1905): 680-682.
- Новаковић, Стојан. „Прилози к историји српске књижевности“. *Гласник Друштва српске словесности* бр. 25 (1869): 233-302.
- Обрадовић, Доситеј. *Животъ и приключенія*. Београд: Глигорије Возаревић, 1833.
- Остенъ : памятникъ русской духовной письменности XVII вѣка*. Казань: Университетская типография, 1865.
- Patrologiae cursus completus, Series graeca, 99*. Accurante J. P. Migne. Paris: Garnier fratres, 1903.
- Patrologiae cursus completus, Series latina, 23*. Accurante J. P. Migne. Paris: Garnier fratres, 1883.
- Петковић, Сава. „Манастир Крушедол од 1754.-1774. год“. *Српски Сион* бр. 6 (1906): 166-169; *Српски Сион* бр. 7 (1906): 203-205.
- Петковић, Сава. *Опис рукописа манастира Крушедола*, Сремски Карловци: Монашко удружење православне српске Митрополије карловачке, 1914.
- Петров, Милан. „Прилог историји српских библиотека у XVIII веку“. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* бр. 1-2 (1969): 95-106.
- „Писмо митрополита Стратимировића о народној библијотеци“. *Архив за историју српске православне карловачке митрополије* бр. 3-4 (1911): 53-54.
- „Писмо општине панчевачке епископу Мойсију Путнику“. *Беседа* бр. 1 (1868): 63-64, 70-71.
- Полное собраніе постановлений ѣ распоряженій по Ведомству Православнаго Исповеданія Россійской Имперіи, 7*. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1890.
- Правла монашекка*. Беч: Јозеф Курцбек, 1777.
- Путник, Мојсије. „Наставленије“. *Српски Сион* бр. 1 (1905): 11-12.
- Радонић, Јован. *Прилози за историју Срба у Угарској*. Нови Сад: Матица српска, 1909.

Радонић, Јован. „Прилошки историји Срба у Угарској крајем XVII. и поч. XVIII века“. *Летопис Матице српске* бр. 223-224 (1904): 189-220.

Радонић, Јован и Костић, Мита. *Српске привилегије од 1690 до 1792*. Београд: Научна књига, 1954.

Ратковић, Максим. „Извештај“. *Гласник Српског ученог друштва* бр. 56 (1884): 199-285.

Регламентъ. Беч: Јозеф Курцбек, 1777.

Руварац, Димитрије. „Дужности и права дворјана и дворских служитеља за време митрополисања Мојсеја Петровића“. *Српски Сион* бр. 27 (1907): 417-421.

Руварац, Димитрије. „Значајна седница Илирске дворске депутације 1766. год.“. *Архив за историју српске православне карловачке митрополије* бр. 3-4 (1911): 54-64.

Руварац, Димитрије. „Калуђери манастира Каленића и других манастира у Хопову“. *Српски Сион* бр. 9 (1906): 238-243.

Руварац, Димитрије. „Ктитори и приложници манастира Раковца“. *Српски Сион* бр. 29 (1907): 459-460.

Руварац, Димитрије. *Опис српских фрушкогорских манастира : 1753. год.* Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1903.

Руварац, Димитрије. *Опис темишварске епархије 1727. године*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1923.

Руварац, Димитрије. „Опис фрушкогорских манастира од 1771. године“. *Архив за историју српске православне карловачке митрополије* бр. 3 (1913): 97-125.

Руварац, Димитрије. „Писма манастирских настојатеља Арх.-Митрополиту Вићентију Поповићу“. *Архив за историју српске православне карловачке митрополије* бр. 15-16 (1912): 247-251.

Руварац, Димитрије. „Правила за калуђере“. *Српски Сион* бр. 1 (1905): 7-12.

Руварац, Димитрије. *Српска митрополија карловачка око половине XVIII. века*. Сремски Карловци : Српска манастирска штампарија, 1902.

Сидаш, Тарас. *Скрижаль - Акты соборов 1654, 1655. и 1656. годов*, Санкт-Петербург, 2013.

Синдик, Душан. „Из хиландарског архива“. *Хиландарски зборник* бр. 5 (1983): 69-79.

Синдик, Надежда Р. Гроздановић-Пајић, Мирослава. Мано-Зиси, Катарина. *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји*, Београд: Народна библиотека Србије ; Нови Сад: Матица српска, 1991.

Скрижаль. Москва: Печатный двор, 1655-1656.

Служебникъ. Москва: Печатный двор, 1655.

Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине. 1, Епске пјесме старијег времена. Београд: Српско учено друштво, 1867.

- Стајић, Васа. *Грађа за културну историју Новог Сада*. Нови Сад: Матица српска, 1947.
- Стајић, Васа. *Грађа за културну историју Новог Сада, 2*, Нови Сад: Матица српска, 1951.
- „Статистички преглед Велико-Варадске епархије 1759. године“. *Архив за историју српске православне карловачке митрополије* бр. 1 (1911): 3-16.
- Стоглавъ. Санктпетербург: Д. Е. Кожанчиков, 1863.
- Стојановић, Љубомир. *Стари српски записи и натписи, 1*, Београд: САНУ: Народна библиотека Србије, 1982.
- Стојановић, Љубомир. *Стари српски записи и натписи, 2*, Београд: САНУ: Народна библиотека Србије, 1983.
- Стојановић, Љубомир. *Стари српски записи и натписи, 3*, Београд: САНУ: Народна библиотека Србије, 1984.
- Стојановић, Љубомир. *Стари српски записи и натписи, 4*, Београд: САНУ: Народна библиотека Србије, 1986.
- Стојановић, Љубомир. *Стари српски записи и натписи, 5*, Београд: САНУ: Народна библиотека Србије, 1987.
- Стојановић, Љубомир. *Стари српски записи и натписи, 6*, Београд: САНУ: Народна библиотека Србије, 1988.
- „Тестамент Софронија Раваничанина, владике арадског“. *Српски Сион* бр. 16 (1906): 449-452.
- „Тестамент Стефана Љубибратића, владике костајничког“. *Српски Сион* бр. 10 (1905): 274-279.
- „Тужба свештенства против служитеља митрополита београдско-карловачког Вићентија Јовановића“. *Српски Сион* бр. 13 (1907): 193-198.
- Чалић, Боривој. „Опис и инвентар манастира Гомирја из 18. века“. *Љетопис Српског културног друштва Просвјета* бр. 16 (2011): 284-309.
- Чалић, Боривој. „Пакрачки епископ Кирил Живковић и његова библиотека“. *Љетопис Српског културног друштва Просвјета*, бр. 13 (2008): 179-223.
- „Шпецификација књига Арсенија Бешеновца“. *Архив за историју српске православне карловачке митрополије* бр. 23-24 (1912): 382.

ЛИТЕРАТУРА

- [Јеромонах] Арсениј, *Описаніе славянскихъ рукописей Библиотеки Свято-Троицкой Сергіевой лавры, 1*. Москва: Императорское общество истории и древностей російскихъ, 1878.
- Бањац, Јелена. *Манастир Ковиљ*. Нови Сад: Платонеум, 2013.
- Богдановић, Димитрије. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Београд : САНУ : Народна библиотека СР Србије, 1978.

- Бошков, Мирјана. „Руска штампана књига у нашем XVIII веку“. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* бр. 16/2 (1973): 528-567.
- Булгаков, Макарий. *История Русской церкви*, 5/2 (<http://www.magister.msk.ru/library/history/makary/mak5201.htm#number3> ; приступ 18. V 2017).
- Веселинов, Иванка. „Библиотека Јована Рајића“. *Зборник Матице српске за књижевност и језик* бр. 31 (1983): 113-131.
- Веселиновић, Рајко Л. „Српско-руске везе крајем XVII и првих година XVIII столећа“, у *Југословенске земље и Русија у XVIII веку*, 15-38. Београд: САНУ, 1986.
- Војновић, Жарко. „Додатни текстови старих штампаних књига у контексту почетака српског издаваштва“. *Читалиште* бр. 26 (2015): 63-70.
- Војновић, Жарко. „Ко је аутор књиге „Стихи о недељи“ (Беч, 1792)?“. *Братство* бр. 19 (2015): 151-166.
- Војновић, Жарко. *Кућа на камену : Војловица и њене књиге*. Београд: Народна библиотека Србије, 2015.
- Војновић, Жарко. „Први пројекат централног каталога манастирских библиотека на подручју Карловачке митрополије“. *Читалиште* бр. 25 (2014): 34-44.
- Вуковић, Сава. *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*. Београд: Евро ; Подгорица: Унирекс, 1996.
- Гавриловић, Владан. *Темнишварски сабор и Илирска дворска канцеларија (1790-1792)*. Нови Сад: Платонеум, 2005.
- Гавриловић, Никола. *Историја ћирилских штампарија у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку*. Нови Сад: Институт за изучавање историје Војводине, 1974.
- Гавриловић, Никола. „Школство код Срба у Хабзбуршкој монархији“, у *Историја српског народа*, 4/2, 350-361. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.
- Гавриловић, Славко. „Вести о Руско-турском рату 1768-1774. и његови одјаци међу православнима на Балкану и у Хабзбуршкој монархији“, у *Југословенске земље и Русија у XVIII веку*, 143-165. Београд: САНУ, 1986.
- Гавриловић, Славко. *Срби Хабзбуршке монархије*. Београд: СКЗ, 2010.
- Гавриловић, Славко. *Студије из привредне и друштвене историје Војводине и Славоније од краја XVII до средине XVIII века*. Нови Сад: Матица српска, 2006.
- Голубинский, Евгений Евсигнеевич. *История Русской церкви*, 1. Москва: Университетская типография, 1904.
- Филарет Гранић, „Црквеноправне одредбе Хилендарског типика св. Саве о настојатељу и осталим манастирским функционарима“. *Богословље* бр. 2/3 (1935): 171-188.
- Грбић, Манојло. *Карловачко владичанство*, 1. Карловац: Штампарија Карла Хауптфелда, 1891.

- Грбић, Манојло. *Карловачко владичанство*, 2. Карловац: Штампариија Карла Хауптфелда, 1891.
- Грбић, Манојло. *Карловачко владичанство*, 3. Карловац: Штампариија Карла Хауптфелда, 1893.
- Грујић, Никанор. „Беседе“. *Српски Сион* бр. 20 (1905): 582.
- Грујић, Радослав. *Духовни живот Срба у Војводини*. Београд: Српско библиофилско друштво : Музеј српске православне цркве, 2012.
- Грујић, Радослав. „Први кораци увађања црквених матица код Срба“. *Гласник историског друштва у Новом Саду* бр. 1-3 (1934): 327.
- Грујић, Радослав. *Прилози историји срп. банатских манастира у другој половини XVIII-тог века*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1906.
- Грујић, Радослав. „Проблеми историје Карловачке митрополије“. *Гласник историског друштва у Новом Саду* бр. 2 (1929): 194-204.
- Грујић, Радослав. *Српске школе (од 1718-1739 г.)*. Београд: Нова штампарија „Давидовић“, 1908.
- Грујић, Радослав. *Старине манастира Ораховице у Славонији*. Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1939.
- Давидов, Динко. *Горња земља*. Београд: Завод за уџбенике, 2008.
- Денић, Чедомир. „Библиотека манастира Шишатовца од Лукијана Мушицког до краја XIX века“, у *Манастир Шишатовца*, 397-409. Београд: САНУ; Нови Сад: Матица српска, 1989.
- Денић, Чедомир. *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*. Београд: САНУ, 2010.
- Дмитриевский, Алексей Афанасьевич. *Исправление книг при патриархе Никоне и последующих патриархах*. Москва: Языки славянской культуры, 2004.
- Ђорђевић, Мирон *Историја светосавског манастира Ковиља*. Нови Сад: Манастир Ковиљ, 1891.
- Зеремски, Иларион. *Српски манастири у Банату, њихов постанак, прошлост и одношај према Румунима*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1907.
- Зиројевић, Олга. *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије*. Београд: Историјски институт : Народна књига, 1984.
- „Игуман сланачки Теодор и кувеждински Нектарије“. *Архив за историју српске православне карловачке митрополије* бр. 9-10 (1911): 133-135.
- Ивић, Алекса. *Историја Срба у Војводини*. Нови Сад: Матица српска, 1929.
- Јакшић, Милутин. *О Арсенију IV. Јовановићу Шакабенти*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1899.
- Јакшић, Милутин. *О Вићентију Јовановићу*. Нови Сад: Браћа М. Поповић, 1900
- Јовановић Видак, Викентије. „О постанку српских манастира у Темишварској епархији“. *Српски Сион* бр. 7 (1903): 206-209.

- Јовановић, Миодраг. *Српски манастири у Банату*. Београд: Драганић, 2007.
- Карташев, Антон Павлович. *Очерки по историји Русской Церкви*, 2. Москва: Эксмо-Пресс, 2000.
- Кашић, Душан. *Отпор марчанској унији*. Београд: Православље, 1986.
- Кашић, Душан. *Српски манастири у Хрватској и Славонији*. Београд: Српска Патријаршија, 1971.
- Кашић, Душан. „Школе и учитељи“, у *Историја школа и образовања код Срба*, 57-69 Београд: Историјски музеј СР Србије, 1974.
- Книжњне центри Древней Руси XI-XVI вв.* Санкт-Петербург: Наука, 1991.
- Костић, Мита. *Гроф Колер као културнопросветни реформатор код Срба у Угарској у XVIII веку*. Београд: СКА, 1932.
- Костић, Мита. *Доситеј Обрадовић у историјској перспективи XVIII и XIX века*. Београд: Научна књига, 1952.
- Костић, Мита. „Доситејев пријатељ и саветник Секереш“, у *Изабрана дела Мите Костића*, 1, 275-297. Загреб: Просвјета, 2010.
- Костић, Мита. „Духовни регуламент Петра Великог (1721) и Срби“, *Зборник радова Института за проучавање књижевности САН* бр. 17/2 (1952): 61-91.
- Костић, Мита. „*Кесара Јосифа молитвена књига*“ из године 1794. *Изабрана дела Мите Костића*, 1, 314-326. Загреб: Просвјета, 2010.
- Костић, Мита. „Књиге, књижарство и књижнице Срба у XVIII веку“, у *Српска штампана књига 18. века*, 13-26. Београд: Народна библиотека Србије ; Нови Сад: Матица српска, 1963.
- Костић, Мита. „Проповеди Јована Рајића : студија о политичкој цензури српских књига у XVIII веку“, у *Изабрана дела Мите Костића*, 1, 262-274, Загреб: Просвјета, 2010.
- Костић, Мита. „Царски духовници пропагатори уније међу Србима“, у *Изабрана дела Мите Костића*, 1, 298-309. Загреб: Просвјета, 2010.
- Костомаров, Николај Иванович. *Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*, 2, XVII столетие. Санкт-Петербург: Эксмо, 2007.
- Красић, Владимир. „Манастир Лепавина“. *Летопис Матице српске* бр. 158 (1889): 1-29.
- Крестић, Димитрије. *Споменъ древности фрушкогорскихъ монастырей*. Нови Сад: Штампарија Павла Јанковића, 1840.
- Крстић, Александар. „Време турске власти у Срему“, у *Срем кроз векове*, 75-100. Београд: Вукова задужбина : Институт за књижевност и уметност, 2007.
- Кучековић, Александра. *Манастир Ораховица*. Загреб: Просвјета, 2007.
- Кукушкина, Маргарита Владимировна. *Монастырские библиотеки Русского Севера*. Ленинград: Наука, 1977.
- Луппов, Сергей Павлович. *Книга в России в послепетровское время 1725-1740*. Ленинград: Наука, 1976.
- Луппов, Сергей Павлович. *Книга в России в XVII веке*. Ленинград: Наука, 1970.

- Љуштина, Викентије. *Кратка повѣстъ о общежителномъ монастырѣ Месичѣ*. Будим: Универзитетска штампарија, 1798.
- Маринковић, Боривоје. „Скица за три портрета“. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* бр. 11 (1968): 221-250.
- Медаковић, Дејан. *Истраживачи српских старина*. Београд: Просвета, 1985.
- Микавица, Дејан. *Српско питање на Угарском сабору 1690-1918*. Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за историју, 2011.
- Миладиновић, Жарко. *Тумач повластица закона, уредаба и других наређења српске народне црквене аутономије у Угарској, Хрватској и Славонији*. Нови Сад: Штампарија Ђорђа Ивковића, 1897.
- Милаш, Никодим. *Правила Православне цркве с тумачењима*, 2. Нови Сад: Књижара А. Пајевића, 1896.
- Милеуснић, Слободан. „Судбина ризнице манастира Гргетег“, у *Манастир Гргетег*, 307-330. Нови Сад: Матица српска, 1990.
- Милеуснић, Слободан. „Црквеноуметничке драгоцености ризнице манастира Раче“. *Рачански зборник* бр. 1 (1996), 77-104.
- Милеуснић, Слободан. „Штампане богослужбено-богословске књиге у манастирима и црквама Славоније крајем XVIII века“, у *Црнојевића штампарија и старо штампарство*, 193-205. Подгорица: ЦАНУ, 1994.
- Милковић, Јоаникије. *Повѣстъ ... о общежителномъ монастырѣ Войловицѣ*, Будим: Универзитетска штампарија, 1801.
- Милковић, Јоаникије. *Кратка повест о општежителном манастиру Войловици*, Панчево: Градска библиотека: Архив, 2001.
- Петар Момировић, *Манастир Бођани*. Бођани: Манастир Бођани, 1980.
- Петар Момировић, „Прилог историји манастира Ковиља“. *Саопштења* бр. 25 (1993): 209-218.
- Никольский, Николай Константинович. *Ближайшія задачи изученія древне-русской книжности*. Санктпетербург: Общество любителей древней письменности, 1902.
- Нинковић, Ненад. „Политичка и културна делатност митрополита Павла Ненадовића“. Докторска дисертација, Нови Сад, Филозофски факултет, 2015.
- Орфелин, Захарија. *Вѣчный календаръ*, Будим: Јозеф Курцбек, 1783.
- От Вятки до Тобольска*. Екатеринбург: Уральский государственный университет, 1994.
- Остојић, Тихомир. *Доситеј Обрадовић у Хопову : студија из културне и књижевне историје*. Нови Сад: Матица српска, 1907.
- Остојић, Тихомир. „Становништво у Србији после велике сеобе 1690. године“. *Годишњица Николе Чутића* бр. 36 (1927): 1-19.
- Панковић, Душан. *Српске библиографије 1766-1850*. Београд: Народна библиотека Србије, 1982.

- Пет векова српског штампарства : 1494-1994.* Београд: : Српска академија наука и уметности : Народна библиотека Србије, 1994.
- Петковић, Владимир. *Манастир Раваница.* Београд: Напредак, 1922.
- Петковић, Сава. *Манастир Кувеждин и Дивша у XVIII веку.* Нови Сад: Натошевић, 1936.
- Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в.* Москва: Наука, 1984.
- Попић, Сергије. *Опис манастира Врдника-Раванице у Срему.* Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1898.
- Поповић, Душан. „Слика Војводине у 18. веку“, у *Војводина*, 2, 86-110. Нови Сад: Историско друштво, 1941.
- Поповић, Душан. *Срби у Војводини*, 2. Нови Сад: Матица српска, 1959.
- Поповић, Душан. *Београд пре 200 година.* Београд: Г. Кон, 1935.
- Поповић, Јевсевије. *Опћа црквена историја*, 2. Сремски Карловци : Српска манастирска штампарија, 1912.
- Пузовић, Владислав. „Суђење Дамаскину Хиландарцу на Светој гори и међуправославни односи средином XVII века“. *Анали Правног факултета у Београду* бр. 2 (2015): 135-153.
- Пузовић, Владислав. „Утицај Духовног регуламента (1721) на Свештеничка и Монашка правила митрополита београдско-карловачког Вићентија (Јовановића)“. *Зборник Матице српске за историју* бр. 90 (2014): 37-54.
- Радић, Иринеј. *Повѣсть кратка о фрѣшкогорскомъ общежителномъ манастирѣ Хоповѣ.* Будим: Универзитетска штампарија, 1847.
- Радојичић, Ђорђе Сп. „Српске библиотеке у средњем веку и у турско доба“. *Библиотекар* бр. 3 (1954): 137-144.
- Радонић, Јован. *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века.* Београд: научна књига, 1950.
- Рајић, Јован. *Историја катихизма.* Панчево: Браћа Јовановић, [1884].
- Ракић, Викентије. *Исторја манастира Фенека.* Будим: Универзитетска штампарија, 1799.
- Руварац, Димитрије. *Манастир Беочин.* Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1924.
- Руварац, Димитрије. „Манастир Велика Ремета 1772“. *Српски Сион* бр. 10 (1906): 277-279.
- Димитрије Руварац. *Манастир Крушедо.* Сремски Карловци: : Српска манастирска штампарија, 1918.
- Руварац, Димитрије. „Манастир Кувеждин и Дивша“. *Српски Сион* бр. 12 (1905): 345-348.
- Руварац, Димитрије. „Манастир Рача и Беочин“. *Споменик СКА* бр. 30 (1898): 51-63.

- Руварац, Димитрије. „Мојсије Петровић, митрополит београдски”. *Споменик СКА* бр. 34 (1898): 81-200.
- Руварац, Димитрије. „О банатским манастирима“. *Српски Сион* бр. 11 (1907): 165-167.
- Руварац, Димитрије. „Плате калуђерске“. *Српски Сион* бр. 12 (1907): 190.
- Руварац, Димитрије. *Споменица о манастиру Фенеку*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1914.
- Сапунов, Борис Викторович. *Книга в России в XI-XIII вв.* Ленинград: Наука, 1978.
- Симеоновић Чокић, Стеван. „Српске привилегије“, у *Војводина*, 2, 48-85. Нови Сад: Историско друштво, 1941.
- Слијепчевић, Ђоко. *Историја Српске православне цркве*, 2. Београд: ЈРП, 2002.
- Слуховский, Михаил Иванович. *Библиотечное дело в России до XVIII века*. Москва: Книга, 1968.
- Слуховский, Михаил Иванович. *Русская библиотека XVI-XVII вв.* Москва: Книга, 1973.
- Соларић, Павле. *Поминакъ книжескiй*. Венеција: Пано Теодосиу, 1810.
- Стокић Симончић, Гордана. *Књига и библиотеке код Срба у средњем веку*. Панчево: Градска библиотека, 2008.
- Стошић, Љиљана. *Манастир Бођани*. Нови Сад: Покрајински завод за заштиту споменика културе : Платонеум, 2011.
- Темшиварски сабор*. Избор и објашњења Славко Гавриловић, Никола Петровић. Сремски Карловци: Архив Војводине ; Нови Сад: Институт за проучавање историје Војводине, 1972.
- Тимотијевић, Мирослав. *Манастир Крушедол, I*. Београд: Драганић ; Нови Сад: Покрајински завод за заштиту споменика културе Војводине, 1908.
- Точанац Радовић, Исидора. „Реформа Српске православне Цркве у Хабзбуршкој монархији за време владавине Марије Терезије и Јосифа II (1740-1790“). Докторска дисертација, Београд, Филозофски факултет, 2014.
- Точанац Радовић, Исидора. *Српски народно-црквени сабори (1718-1735)*: Београд: Историјски институт, 2008.
- Тричковић, Радмила. *Београдски пашалук 1687-1739*. Београд: Службени гласник, 2013.
- Успенски, Николај Дмитријевич. *Колизија двеју теологија при ревизији руских богослужбених књига у XVII веку*. Краљево: Епархијски управни одбор Епархије жичке, 2007.
- Чурчић, Лаза. *Исходи и стазе српских књига 18. века*. Нови Сад : Библиотека Матице српске, 2006.
- Чурчић, Лаза. „Повест о постанку манастира Раковца у кратком манастирском летопису игумана Теофана из 1704“, у *Фрушкогорски манастири*, 129-135. Нови Сад: Покрајински завод за заштиту споменика културе, 1990.

Чурчић, Лаза. *Српске књиге и српски писци 18. века*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1988.

Швикер, Јохан Хајнрих. *Политичка историја Срба у Угарској*. Нови Сад: Матица српска ; Београд: Гутенбергова галаксија, 1998.

Шулетић, Небојша. „Сремски санџак у 16. веку“. Докторска дисертација, Београд, Филозофски факултет, 2013.

Индекс манастира Карловачке митрополије у 18. веку

СРЕМСКА АРХИДИЈЕЦЕЗА

Беоцин

Посвећен Вазнесењу Христовом, на Фрушкој гори код насеља Беоцин, први помен 1566, оснивач непознат.

7, 26, 68, 99, 132-134, 176, 180, 187, 190, 217, 275, 283, 300, 309, 323, 335, 336

Мала Ремета (Реметница, Реметско)

Посвећен Богородичином Покрову, филијала Беочина, код данашњег истоименог села на Фрушкој гори, први помен 1546, оснивач непознат.

41, 68, 217, 283

Бешеново

Посвећен Сабору светих Архангела, на Фрушкој гори код данашњег села Бешеновачки Прњавор, први помен 1545, оснивач непознат.

26, 132, 135, 164, 183, 188, 214, 220, 259, 274, 299, 302, 332, 336, 344

Врдник (Раваница)

Посвећен Вазнесењу Христовом, на Фрушкој гори код села Врдника, први помен 1566, оснивач непознат.

26, 66, 68, 102, 130, 132, 134, 135, 150, 164, 165, 167, 196, 211, 218, 219, 220, 223, 239, 259, 274, 279, 281, 283, 299, 331, 336, 345

Гргетег

Посвећен Преносу моштију Светог Николе, на Фрушкој гори код села Гргетега, први помен 1546, оснивач непознат.

26, 41, 68, 130, 136, 143, 144, 148, 191, 198, 221, 234, 299, 334, 336

Стари Јазак

Посвећен Ваведењу Богородице, на Фрушкој гори близу данашњег манастира Јазак, први помен 1522, оснивач непознат; после подизања новог здања претворен у женски манастир.

26, 41, 66, 205, 299, 332

Јазак

Посвећен Силаску Светог Духа, на Фрушкој гори код села Јазак, грађен од 1736. да би се у њега преселило братство из Старог Јаска.

26, 68, 135, 222, 258, 274, 299, 332, 336, 343

Крушедол

Посвећен Благовештењу, на Фрушкој гори код истоименог села, грађен од 1509. до 1514, задужбина сремских деспота Бранковића

9, 23, 26, 36, 67, 70, 101, 132, 135, 150, 151, 164, 169, 171, 178-183, 190, 194-196, 198-200, 213, 216, 223, 233, 234, 238, 239, 241, 246, 259, 260, 269, 274, 278, 281, 286, 293, 299, 303, 306, 307, 323, 334, 336, 350

Кужеџин

Посвећен Светом Сави и Симеону, на Фрушкој гори код села Дивоша, први помен 1566, оснивач непознат

9, 26, 130, 132, 133, 150, 162-165, 168, 196-199, 218, 219, 221, 274, 299, 333, 336

Дивша (Ђипша)

Посвећен Светом Николи, на Фрушкој гори између села Визића и Дивоша, филијала Кувеџина, први помен почетком 16. века, оснивач непознат

26, 41, 135, 162, 299, 333, 336

Привина (Прибина) глава

Посвећен Сабору Светих Архангела, на Фрушкој гори близу Шида, први помен 1566, оснивач непознат.

26, 68, 135, 150, 165, 210, 231, 272-274, 281, 299, 300, 333, 336

Велика Ремета

Посвећен Светом Димитрију, на Фрушкој гори у општини Ириг, први помен 1543, оснивач непознат.

26, 62, 68, 132, 135, 163, 164, 167, 168, 180, 194-197, 205, 213, 220, 274, 285, 293, 299, 302, 323, 334, 336

Раковац

Посвећен Светом Козми и Дамјану, на Фрушкој гори код истоименог села, први помен 1546, оснивач непознат.

26, 27, 68, 102, 110, 129, 132, 179, 181, 182, 195, 203, 205, 275, 300, 308, 334, 336

Шишатовац

Посвећен Рођењу Богородице, на Фрушкој гори код Лежимира, грађен од 1520. од избеглих монаха манастира Жиче.

26, 68, 99, 132, 135, 178, 195, 203, 216, 219, 223, 274, 282, 285, 286, 299, 323, 332, 336

Петковица

Посвећен Светој Петки, на Фрушкој гори код Лежимира, филијала Шишатовца, први помен 1552, оснивач непознат.

26, 41, 135, 284, 299, 332, 336

Хопово

Посвећен Светом Николи, на Фрушкој гори код Ирига, први помен 1541, оснивач непознат.

26, 36, 60, 68, 132, 135, 150, 178, 186, 193, 195, 198, 199, 200, 205, 214, 215, 216, 221, 225, 250, 259, 274, 279, 282, 284, 299, 301, 323, 333, 336

Старо Хопово

Посвећен Светом Пантелејмону, на Фрушкој гори код Ирига, филијала Хопова, први помен 1545, оснивач непознат.

26, 41

Фенек

Посвећен Светој Параскеви, у Срему код Јакова, први помен 1563, оснивач непознат.

7, 25, 26, 65, 68, 119, 135, 150, 195, 201, 221, 277, 284, 299, 304, 331, 336

Обеда

Посвећен Благовештењу, у Срему код Купинова, први помен 1566, оснивач владика Максим Бранковић

25, 26, 41, 135, 180, 188, 299, 331

БУДИМСКА ЕПАРХИЈА**Грабовац**

Посвећен Архангелу Михаилу, у Мађарској код Сексарда, грађен од 1587. од избеглих монаха манастира Драговића

26, 61, 65, 97, 151, 201-203, 217, 219, 223, 226, 258, 260, 279, 280, 346-349

Српски Ковин

Посвећен Успењу Богородице, у Мађарској јужно од Будимпеште на чепелској ади, у истоименом насељу, црква уступљена православнима 1440. године.

25, 26, 41, 42, 212, 226, 260, 293

БАЧКА ЕПАРХИЈА

Ковиљ

Посвећен Сабору Светих Архангела, у Бачкој код села Ковиља, први помен 1578, оснивач непознат.

7, 26, 70, 163, 166, 177, 232, 273, 276, 284, 292, 307

Бођани

Посвећен ваведeњу Богородице, у Бачкој код истоименог села, грађен од 1478, оснивач трговац Богдан из Далмације.

7, 26, 178, 205, 215, 219, 222, 283, 284

ПАКРАЧКА ЕПАРХИЈА

Ораховица

Посвећен Преносу моштију Светог Николе, у Славонији код села Дузлука, први помен 1583, оснивач непознат.

26, 29, 39, 103, 127, 162, 168, 178, 179, 186, 187, 199, 215, 218, 222, 255, 259, 281, 282, 322

Пакра

Посвећен Ваведeњу Богородице, у Славонији код села Доњи Борки, први помен 1556, оснивач непознат.

26, 103, 178, 218, 222, 283

Дреновац

Посвећен Светом Георгију, у Славонији у истоименом селу, црква обновљена почетком 18. века на темељу старије од стране монаха из Ораховице од стране монаха из Пакре.

26, 41, 103

Света Ана

У Славонији близу Дарувара, првобитно римокатолички манастир, почетком 18. века препуштен православним Србима на кориштење.

26, 29, 41, 218

КОСТАЈНИЧКА ЕПАРХИЈА

Лепавина

Посвећен Ваведeњу Богородице, у северном делу данашње Хрватске између Крижеваца и Копривнице, подигнут средином 16. века, оснивач хиландарски монах Јефрем Вукодабовић

26, 31, 101, 177, 180, 183-185, 188, 189, 222, 226, 283

Комоговина

Посвећен Архангелу Михаилу, на Банији код истоименог села, подигнут 1693. од монаха избеглих из манастира Моштанице.

26, 41, 102, 179, 207, 212, 227

Кутина (Бршљанац)

Посвећен Светом Николи, у западној Славонији близу Кутине, грађен од 1715, пресељен на нову локацију 1741.

26, 41, 102, 103, 226

Марча

Посвећен Архангелу Михаилу, у данашњој Хрватској код Иванић Града, грађен почетком 17. века од монаха избеглих из манастира Рмња, насилно предат гркокатолицима 1753.

28, 29, 31, 163, 168, 173-175, 177, 178, 185, 226, 283

ГОРЊОКАРЛОВАЧКА ЕПАРХИЈА

Гомирје

Посвећен Светом Јовану, у Горском Котару код истоименог насеља, грађен крајем 16. и почетком 17. века од стране монаха манастира Крке.
25, 26, 106, 129, 185, 217, 259, 283, 284

ВРШАЧКА ЕПАРХИЈА

Месић

Посвећен Светом Јовану, у јужном Банату код Вршца, први помен 1556. године, оснивач непознат.
7, 26, 98, 164, 168, 199, 227, 276

Средиште

Посвећен Сабору Архангела Михаила, у јужном Банату код Вршца, први помен средином 16. века, оснивач непознат.
26, 41, 150, 151, 227, 323

Шемљуг

Посвећен Преображењу Христовом, у источном делу румунског Баната, близу пута за Темишвар, оснивач непознат.
26, 41, 233

Златица

Посвећен Светом Сави, у западном делу румунског Баната код Соколовца, први помен 1552, оснивач непознат.
7, 26, 276

Базјаш

Посвећен Вазнесењу Христовом, на крајњем западу румунског Баната на Дунаву, оснивач непознат
26, 41

Кусић

Посвећен Рођењу Богородице, у западном делу румунског Баната код Соколовца, први помен 1660, оснивач непознат.
26, 41

ТЕМИШВАРСКА ЕПАРХИЈА

Бездин

Посвећен Ваведењу Богородице, у румунском делу Баната северно од Темишвара, први помен 1539, оснивач непознат.
26, 151, 218, 234, 258, 259, 275, 323, 337-342

Свети Ђурађ (Сенђурађ, Шенђурац)

У западном делу румунског Баната, близу пута за Темишвар, први помен 1623, оснивач непознат.
26, 227, 275

Војловица

Посвећен Архангелу Гаврилу, у јужном Банату код Панчева, први помен 1542, оснивач непознат.
7, 8, 26, 38, 70, 97, 162, 175-177, 208, 215, 218, 224, 225, 231, 249, 255, 261, 275-277, 292

Паргош

Посвећен Воздвижењу часног крста, први помен 1571, у источном делу румунског Баната, близу пута за Темишвар, оснивач непознат.
26, 41, 150, 227, 275, 282

АРАДСКА ЕПАРХИЈА

Ходош (Бодрог)

Посвећен Успењу Богородице, у Румунији близу Арада, оснивач властелинска породица Јакшића.
25, 26, 29, 246, 248, 275

Индекс имена

- Аврамије, охридски архиепископ 37
Адрија, московски патријарх 114, 123, 127
Алексић, Теофан 105, 129, 284, 309
Атанасије, монах 225
- Баранович, Лазар 102, 113, 149, 323
Баронио, Чезаре 151, 178, 201, 213, 283, 324
Богдановић, Димитрије 6, 51, 84
Божић, Пантелејмон 86
Божичковић, Василије 28
Бранковић, Георгије 197, 201
Будни, Бењаш 199
Булгаков, Макарије 111
- Василије, јеромонах 65
Василије Пожаревљанин 216
Везилић, Алексије 187, 315
Величковић, Атанасије 187
Висарион, цетињски митрополит 11
Владисављевић, Јоаникије 296
Владиславић, Сава 151
Вујановски, Стефан 314
Вуковић, Божидар 191, 282
- Гаврило, јеромонах 102
Гавриловић, Максим 297
Гавриловић, Славко 38
Гаљатовски, Јоаникије 113, 149
Георгије Мосхополит 209
Георгијевић, Јован 62, 183, 268, 273, 315
Герасим, јеромонах 97
Гизељ, Инокентије 101, 149, 282, 305, 323
Головин, Фјодор Алексејевич 13
Грбић, Манојло 10
Григорије, игуман Бешенова 100
Григорије Богослов, свети 100
Грујић, Никанор 9
Грујић, Радослав М. 6
- Дамаскин Хиландарац 108
Дамјановић, Јован 199
Дамјановић, Филимон 303
Данило, архимандрит Крушедола 170
Даниловић, Сава 314
Денић, Чедомир 6, 50
Димитрије Ростовски, свети 150, 199, 202, 315, 324
Димитријевић, Николај 96
Димитријевић, Софроније 286, 287
Димитријевић, Стеван Ст. 5
Димитријевић Секереш, Атанасије 62, 91
Димовић, Генадије 64
Дионисије, јеромонах 187
- Ђаковић, Исаија 22, 23, 26,
Ђаковић, Јоаким 101
Ђорђевић в. Георгијевић
- Епистимија, монахиња 66, 300
Еуген Савојски 24
- Жефаровић в. Цефаровић
Живановић, Синесије 130
Живковић, Атанасије 91
Живковић, Кирило 149, 193, 310, 316
- Зиројевић, Олга 36
Змајевић, Андрија 89
Зорановић, Стефан 197
- Игнатије, игуман 97, 208
Исаијевић, Атанасије 303
Исаковић, Данило 212
- Јаворски, Стефан 150, 258, 306, 324
Јакшић, Данило 105
Јанковић, Амвросије 183
Јанковић, Димитрије 169
Јанковић, Емануило 149
Јанковић, Јефрем 169
Јанковић, Пахомије 198
Јасински, Валаам 101
Јелисавета, руска царица 98, 102
Јефрем Бањанин 22
Јефрем Сиријски, свети 104, 105, 144, 148, 284, 289, 297, 323,
Јефтимије Дробњак 22
Јефтимије Тетовац 22
Јоаким, московски патријарх 114, 127
Јоаникије, игуман Бешенова 37
Јоасаф, игуман Манасије 298
Јован Дамаскин, свети 100, 323
Јован Златоуст 104, 105, 148, 191, 192, 198, 205, 222, 223, 239, 241, 254, 273, 280, 284, 286, 289, 304, 323
Јовановић, Викентије 24, 49, 59, 95, 96, 106, 116-124, 127, 128, 132, 135, 137, 192, 252, 253, 263, 266, 291, 292, 296, 298, 303, 305, 319, 320, 322
Јовановић, Јован 311-313
Јовановић, Никанор 301
Јовановић, Софроније 193
Јовановић Видак, Викентије 41, 192, 269, 275, 277, 299, 309
Јовановић Шакабента, Андреј 200
Јовановић Шакабента, Арсеније IV 163, 200, 222
Јозеф II, хабзбуршки цар 34, 91
Јулинац, Павле 148
Јустинијан, ромејски цар 46
- Караџић, Вук 7
Карло VI, хабзбуршки цар 33
Каулиције, Дамјан 160
Кашић, Душан 29
Кирило, игуман Кувеждина 68

- Кирило Александријски, свети 150
 Кирило Јерусалимски, свети 100
 Кириловић, Софроније 65
 Климент XI, папа 33
 Ковачевић, Авакум 175, 176
 Кодрат, игуман Лепавине 31
 Колонић, Леополд Карло 23, 35, 80
 Копински, Исаија 306
 Костић, Мита 122, 136
 Крестић, Димитрије 9
 Крижановски, Василије 201
 Криновски, Гедеон 151, 152, 183
 Кроковски, Јоасаф 169
 Кукушкина, Маргарита Васиљевна 241
 Курцбек, Јозеф 80, 90, 91, 106, 147, 159, 160, 311, 312, 314, 318
- Лазаревић, Сава 315
 Левшин, Платон 64, 186, 314
 Леополд I, хабзбуршки цар 13, 17, 19, 22, 26, 38, 209
 Леополд II, хабзбуршки цар 39
 Лихуд, браћа 113, 203
- Љубибратић, Стефан 213
 Љуштина, Викентије 6, 64, 276
- Магарашевић, Георгије 7, 217
 Макарије, антиохијски патријарх 110
 Мамула, Харалампје 186
 Манојловић, Крста 198
 Марија Терезија, хабзбуршка царица 29, 31, 32, 40, 89, 197, 226, 267
 Марковић, Висарион 306
 Марковић, Јоаким 160, 168, 176
 Марковић, Рафаило 31
 Марсиљи, Луиђи Фернандо 194
 Матејевић, Симеон 313
 Медведев, Силвестар 112
 Мелентије, игуман Драговића 35
 Миланковић, Авакум 183
 Миливојевић, Захарија 309
 Милковић, Јоаникије 7, 38, 276
 Милутиновић, Теодор 307
 Минијат, Илија 202
 Михаило, кратовски митрополит 110
 Михаило, темишварски епископ 101
 Михајловић, Николај 301
 Могила, Петар 59, 101, 104, 112, 113, 124, 145, 149, 305, 314
 Мошин, Владимир 51
 Мразовић, Аврам 187
 Мушицки, Лукијан 7
- Недељковић, Василије 199, 201, 286, 302, 309
 Немања в. Стефан Немања
 Ненадовић, Павле 29, 39, 59-61, 65-67, 91, 119, 124, 130, 132, 145, 148, 162, 163, 168, 179, 196, 197, 256, 262, 266, 278, 280, 284, 285, 291, 292, 298, 299
 Неофит, хоповски митрополит 104, 215
 Несторовић Максим, вршачки епископ 104, 105
 Никодим, игуман 35
 Никодим, игуман Бешенова 37
 Николски, Николај Константинович 243-245, 261, 318
 Никон, руски патријарх, 79, 107-112, 122, 123, 125, 127, 128, 278, 320
 Новаковић, Дионисије 96, 199-201, 203, 268, 272, 280, 281, 319
 Новаковић, Исаија 213
 Новаковић, Стефан 80, 147, 157, 314
- Обрадовић, Доситеј 9, 34, 56, 200, 284, 285, 306,
 Оклобција, Партеније 186
 Орфелин, Захарија 28, 49, 56, 59, 90, 147, 152, 169, 313, 314
 Остојић, Тихомир 187
- Павловић, Висарион 95, 181, 198, 301
 Пајсије Јањевац, пећки патријарх 196, 205
 Париводић, Никанор 213, 315
 Пахомије, архимандрит Крушедола 60
 Пахомије Велики 46
 Петковић, Сава 242
 Петар Велики, руски цар 13, 90, 95, 114, 121, 122, 127, 147, 150, 158, 320
 Петровић, Георгије 301
 Петровић, Мојсије 24, 30, 33, 49, 58, 80, 95, 116-118, 120-122, 129, 265, 272, 320
 Петровић, Петар 49, 209
 Петровић, Теофан 315
 Петровић Његош, Данило 102
 Поликарпов, Фјодор 116, 150
 Полоцки, Симеон 61, 100, 112-114, 149, 200, 257, 289, 323,
 Поповић, Јефтимије 22
 Поповић, Викентије 98, 285, 303, 306
 Поповић, Григорије 287
 Поповић, Крста 280
 Поповић, Силвестар 301
 Поповић Хацилавић, Викентије 33, 191, 192, 196, 214, 219
 Прокопович, Теофан 58, 116, 122, 124, 149, 197, 280, 305, 307, 323
 Пурголд, Данијел Хајнрих 199
 Путник, Мојсије 67, 106, 160, 164, 181, 271, 299, 301, 309, 310
 Пуфендорф, Самуел 151
- Радивиловски, Антоније 113, 150
 Радивојевић, Арсеније 90, 256, 299
 Радић, Иринеј 99
 Радочичић, Ђорђе Сп. 47
 Радосављевић, Никифор 279, 304
 Рајић, Гаврило, пећки патријарх 109-112

Рајић, Јован 49, 56, 61, 66, 90, 117, 129, 147, 148, 202, 211, 233, 307, 311, 313-315, 324
Рајковић, Петар 66
Рајовић, Мојсије, пећки патријарх 10, 11
Ракић, Викентије 7, 148, 201, 277,
Ракоци, Ференц II, 14, 19, 23, 215, 219, 223
Ратковић, Максим 117-119, 136, 219, 231, 297
Руварац, Димитрије 5, 139, 217
Руварац, Иларион 120
Руф, Квинт Курције 307

Сава, свети 47, 54
Сапунов, Борис Викторович 50, 51, 53
Силвестар, јерођакон 68
Слуховски, Михаил Иванович 53
Смотрички, Мелентије 116, 313
Соларић, Павле 89, 160
Софроније, јерођакон 104
Софроније, јеромонах 66
Софроније Раваничанин 212
Спиридон, монах 201
Станојевић, Пахомије 304, 307
Стефан Лазаревић, деспот 26, 70, 71
Стефан Метохијац 22, 95
Стефан Немања, велики жупан 47
Стефановић, Викентије 119, 126
Стефановић, Исаија 212, 213
Стефановић, Мојсије 98, 104
Стојановић, Љубомир 5, 190
Стојковић, Илија 287, 288
Стокић Симоновић, Гордана 7
Стратеман, Вилхелм 306
Стратимировић, Стефан 7, 34, 147, 165, 211, 221

Суворов, Максим 116, 138, 139, 150, 158, 194, 297, 299, 301, 302,
Суханов, Арсеније 107-110, 125, 238

Текелија, Сава 49
Теодор, игуман Пакре 103
Теодосиу, Димитриос 160, 312
Теотокис, Никифор 203
Теофан, игуман Раковца 102
Теофановић, Арсеније 61, 62, 202, 279, 280
Теофилакт Охридски 178, 306
Томашевић, Софроније 145
Транквилион Староврецьки, Кирило 112, 113, 149, 289, 323

Флоровски, Георгије 125
Франц II, хабзбуршки цар 34

Хевенеш, Габријел 23
Хибнер, Јохан 199
Хранисављевић, Пантелејмон 67
Христифоровић, Василије 300

Црнојевић, Арсеније III, пећки патријарх 13, 16, 22, 23, 35, 79, 95, 116, 191, 192, 216, 246
Црнојевић, Ђурађ 77

Чарнојевић в. Црнојевић

Цефаровић, Христифор 56, 60, 314

Штибица, Спиридон 22

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Жарко Војновић рођен је 4. VII 1971. у Карловцу. Основну и средњу школу завршио је у Вуковару. Војни рок служио је у Нишу 1990-1991. године. Филолошки факултет Универзитета у Београду уписао је 1990, а почео похађати наставу 1991. године, на групи за Српску књижевност и језик са општом књижевношћу. Дипломирао је 1997. код проф. др Новице Петковића са темом „Четири сродне песме Момчила Настасијевића“, уз просечну оцену 9.08. Од 1998. до 2000. ради као професор српског језика. Од 2000. до 2011. запослен је у Градској библиотеци Панчево, као руководилац Позајмног одељења за одрасле и Завичајног одељења. Од 2011. године ради у Народној библиотеци Србије на Одељењу за израду библиографија, као главни редактор Српске библиографије књига 1801-1867. Бави се историјом српске књиге и библиотека, историјом књижевности, националном ретроспективном библиографијом, као и историјом српског издаваштва.

СЕЛЕКТИВНА БИБЛИОГРАФИЈА 2009-2017.

Књиге

1. Рађање словесног града : каталог старих књига Градске библиотеке Панчево. Панчево : Градска библиотека ; Нови Сад : Завод за културу Војводине, 2009.
2. Из Спарте светлост то јест Живот и подвизи Каменка и Павла браће Јовановића ; уједно и Библиографија издања. Панчево : Градска библиотека, 2010.
3. Кућа на камену : Војловица и њене књиге. Београд : Народна библиотека Србије, 2015.

Чланци и прилози:

1. Преображај библиотека српских манастира на подручју Карловачке митрополије у XVIII веку. У: Читалиште. Год. 12, бр. 23 (нов. 2013), стр. 45-51.
2. Први пројекат централног каталога манастирских библиотека на подручју Карловачке митрополије. У: Читалиште. Год. 13, бр. 25 (нов. 2014), стр. 34-44.
3. Почети бележења манастирских библиотека Карловачке митрополије. У: Читалиште. Год. 13, бр. 24 (мај 2014), стр. 38-45.
4. Ако је Јоаким Вујић заиста превео „Жалостное возвращеніе Французовъ изъ Россіе“, ко га је написао? У: Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. Књ. 79 (2013), стр. 47-53.
5. Бенџамин Франклин инкогнито међу Србима : нова маска Јоакима Вујића. У: Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. Књ. 80 (2014), стр. 63-81
6. Додатни текстови старих штампаних књига у контексту почетака српског издаваштва. У: Читалиште. Год. 14, бр. 26 (мај 2015), стр. 63-70.
7. Ко је аутор књиге „Стихи о недељи“ (Беч 1792)? У: Братство. 19 (2015), стр. 163-178.
8. Чије је дело Свештена историја, у преводу Јована Рајића?. У: Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. Књ. 81 (2015), стр. 35-47.

9. Професионализација односа издавача и аутора на примеру Књижаре Браће Јовановића. У: Читалиште. Год. 14, бр. 27 (нов. 2015), стр. 2-10
10. Како написати историју српских манастирских библиотека. У: Гласник Народне библиотеке Србије. Год. 14 (2014/2015), стр. 97-106.
11. Аутобиблиографски подухват Књижаре браће Јовановића. У: Сусрети библиографа у спомен на др Георгија Михаиловића. Год. 17 (2010 [шт. 2012]), стр. 35-43.
12. Потреба за нормативном базом издавача и штампара. У: Сусрети библиографа у спомен на др Георгија Михаиловића. Год. 18 (2012 [шт. 2013]), стр. 113-124.
13. Библиографија објављених радова Мирка М. Косића / Жарко Војновић, Марија Богдановић. У: Мирко М. Косић : личност и дело. Кикинда : Народна библиотека „Јован Поповић“ ; Београд : Правни факултет Универзитета ; Српско социолошко друштво, 2013.
14. Сказ у „Петријином венцу“ Драгослава Михаиловића. У: Наш траг. Год. 20, бр. 3-4 (2013), стр. 167-186.
15. Лукијан Мушицки или васпитавање националне поезије: оглед из аутопоетике. У: Градина. Год. 52, бр. 76-77 (2017), 267-290.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора ЖАРКО ВОЈНОВИЋ

Број индекса 12039/Д

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом МОНАСТИРСКЕ БИБЛИОТЕКЕ НА ПОДРУЧЈУ КАРЛОВАЧКЕ МИТРОПОЛИЈЕ У 18. ВЕКУ

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 1. III 2018.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора ЖАРКО ВОЈНОВИЋ

Број индекса 12039/Д

Студијски програм Докторске академске студије

Наслов рада МАНАСТИРСКЕ БИБЛИОТЕКЕ НА ПОДРУЧЈУ КАРЛОВАЧКЕ
МИТРОПОЛИЈЕ У 18. ВЕКУ

Ментор Гордана Стокић Симончић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 1. III 2018.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

МАНАСТИРСКЕ БИБЛИОТЕКЕ НА ПОДРУЧЈУ КАРЛОВАЧКЕ МИТРОПОЛИЈЕ У 18. ВЕКУ

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 1. III 2018.

